

Pécsi Tudományegyetem

Közgazdaságtudományi Kar

Gazdálkodástani PhD-program

PTE ÁJK-KTK Könyvtár

KG 77

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Készítette: Hausmann Péter

2007

Pécsi Tudományegyetem

Közgazdaságtudományi Kar
Gazdálkodástani doktori iskola

KTK

OT

330

+ 42

Közgazdaságtudomány és emberi természet

A Homo Oeconomicus evolúciós megközelítése

Ph.D. értekezés

3 db

MELLÉKLETTEL

PTE Egyetemi Könyvtár

P000850034

Szerző:

Hausmann Péter
Egyetemi adjunktus

Konzulens:

Dr. Ifj. Zeller Gyula
Egyetemi docens

Pécs, 2007

„**Ha** birtokában vagyunk minden szükséges információnak, **ha** kiindulhatunk egy adott preferencia-rendszerből, **ha** tökéletes ismeretekkel rendelkezünk a rendelkezésre álló eszközökről, akkor a fennmaradó probléma tisztán logikai. Vagyis a válasz arra a kérdésre, hogy mi a legkedvezőbb hasznosítása a rendelkezésre álló eszközöknek, a feltevéseinkben implicite benne van. Részletesen kidolgozták már, hogy az optimumprobléma megoldásának milyen feltételeknek kell eleget tennie. A legjobban matematikai formában fogalmazható meg. Röviden arról van szó, hogy bármely két jószág vagy termelési tényező közti helyettesítés határrátájának valamennyi felhasználási területen azonosnak kell lennie.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem az a gazdasági probléma, amellyel a társadalom szembesül. És bár a közgazdasági számítási módszer, amit e logikai probléma megoldására kifejlesztettünk, fontos lépés a társadalmi problémáinak megoldása felé vezető úton, a feleletet még nem adja meg.

/Friedrich A. von Hayek/

„A tudományos ismeret mintegy köznapi tudás nagyban. Problémái maguk a köznapi tudás problémáinak felnagyításai.”

/Karl Popper/

Tartalomjegyzék

Bevezetés	2
1. <i>A Homo Oeconomicus helye és szerepe a közgazdasági megismerésben.</i>	7
1. 1. A Homo Oeconomicus fogalmának tartalmi elemei és elégtelenségei	9
1. 2. A Homo Oeconomicussal kapcsolatosan felvethető előzetes következtetések	20
2. <i>A tudományos megismerés közelítései a XX. századi tudományfilozófiában.</i>	23
2. 1. A tudományos megismerés hagyományos nézőpontjai.	26
2. 2. A kuhni forradalom és az azt követő tudományismereti közelítések	29
2. 3. A tudományos megismerés legújabb megközelítései.	35
2. 3. 1. <i>A tudományos megismerés evolucionista megközelítése.</i>	37
2. 3. 2. <i>Az emberi természet megismerési sajátosságai.</i>	40
2. 4. Összegzés és a fontosabb következtetések megfogalmazása.	42
3. <i>A közgazdasági megismerés folyamatának fontosabb metodológiai kérdései</i>	45
3. 1. Néhány előzetes megjegyzés.	45
3. 2. A közgazdasági megismerés néhány fontosabb metodológiai sajátossága.	47
3. 2. 1. <i>A közgazdasági megismerés schumpeteri interpretációja.</i>	49
3. 2. 2. <i>A közgazdaságtan metodológiai vitáinak első fordulója.</i>	51
3. 2. 3. <i>A közgazdaságtan metodológiai vitáinak második fordulója.</i>	56
3. 2. 4. <i>A közgazdaságtan metodológiai vitáinak harmadik fordulója.</i>	58
3. 3. A közgazdasági megismerés főbb sarokpontjainak összefoglalása.	63
4. <i>A homo oeconomicus és a gazdasági viselkedés posztulátumainak genezise</i>	65
4. 1. Néhány előzetes megjegyzés.	65
4. 1. 1. A közgazdasági megismerés racionális és történeti rekonstrukciója.	66
4. 2. Az emberi természetről alkotott feltevések a klasszikus közgazdasági megismerésben. .	69
4. 2. 1. <i>A Homo Oeconomicus Adam Smith felfogásában.</i>	69
4. 2. 2. <i>Jean Baptiste Say társadalmi embere.</i>	75
4. 2. 3. <i>David Ricardo: a közgazdaságtan módszertani alapjainak kidolgozója</i>	76
4. 2. 4. <i>Egy rövid kitérő: Karl Marx szerepe a közgazdasági megismerésben.</i>	79
4. 2. 5. <i>Nassau William Senior és a közgazdasági metodológia újabb adalékai</i>	81
4. 2. 6. <i>John Stuart Mill: a tudományos megismerés módszere és az emberi természet</i>	83
4. 3. A tudományos megismerés alternatív kísérletei: a német történeti iskolák	89
4. 4. A marginalista „forradalom” és a neoklasszikus elmélet.....	91
4. 5. A marginális forradalom hatása tudományunk megismerési törekvéseire.....	95
5. <i>Az evolúciós szemlélet szerepe a tudományos megismerésben.</i>	103
5. 1. Egy rövid kitérő: néhány általános gondolat az evolúcióról	105
5. 1. 1. <i>A darwini evolúcióelmélet versus az evolúció alternatív értelmezései.</i>	107
5. 1. 2. <i>A darwini evolúció alappillérei</i>	109
5. 2. Az evolúciós szemlélet szerepe a társadalomtudományokban.....	113
5. 3. Az evolúciós szemlélet megjelenése a közgazdaságtudományban	117
5. 4. A közgazdaságtan evolúciós megközelítéseinek újbóli felmerülése.....	122
5. 5. Milton Friedman evolúciós megközelítésű apologetikája.....	125
6. <i>Emberi természet és evolúció: modern megközelítések.</i>	129
6. 1. A szociobiológia feltevései az emberi természetről és viselkedésről	130
6. 2. Richard Dawkins „önző gén” elmélete és „mémelmélete”	136
6. 3. Az evolúciós pszichológia szerepe az emberi viselkedés kutatásában.	141
6. 4. Az emberi természet és viselkedés humánológiai megközelítése.	146
6. 5. Az emberi természet megközelítései versus a közgazdaságtan emberképe.....	154
Összegzés.....	159
Felhasznált irodalom.....	162

A nyugati, beérett piacgazdaságok közgazdaságtudományának mai fő áramlata – mainstreamje – az utilitáriánus homo oeconomicus posztulátumára felépített neoklasszikus hagyományokon alapszik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közgazdasági eszmék piacán erre az emberképre alapozott mainstream a domináns vállalat, amely vezérli a kínálati oldalt, még akkor is, ha az ezredforduló közgazdaságtana érezhetően a szétbomlás és az útkeresés állapotában van. A rendszerváltozás Magyarországnak közgazdasági gondolkodásában is ez a mainstream vált meghatározóvá, ám az új utak keresése már nálunk is folyamatban van. A dolgozat is e fő csapástól kíván elhajolni az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatos kérdéskörök mentén, cáfolatokat, új utakat és egyben a korábbi megismerési folyamatokkal egyfajta szintézist is keresve.

Úgy vélem, megkerülhetetlen kérdés e dolgozat bevezetőjében, hogy egyáltalán miért is fontos és időszerű manapság tudományunk emberképének problémája, illetve annak vizsgálata. A választ gondolataim két aspektusából tudom felvázolni. Egyfelől, mint hús-vér ember átéltem azt a folyamatot, amelyben a hiány ökonómiáját felváltotta a választék, a bőség, sőt nem egy tekintetben a fölösleg és pazarlás ökonómiája, ám nem érzem, nem látom annak még nyomát sem, hogy az ember a korábbi vagy a mai változó világban kizárólag úgy viselkedne és döntene, ahogyan azt a közgazdaságtudományi megismerés leírja. Másfelől úgy látom, tudományunk *pozitivistá szemléletben* a tudományosság és tárgyyszerűség igényével lép fel, amikor pusztán a gazdasági jelenségek leírását tűzi ki célul, ám valójában *normatív modellekben* gondolkodik akkor, amikor abból indul ki, hogy hogyan kell(ene) az embereknek viselkedni tudományunk megismerési céljainak elérése érdekében, és hogyan lehet ezeknek a viselkedéseknek a feltételeit a legcélszerűbben megteremteni. Ha a két megközelítést összekapcsolom, akkor én a közgazdasági megismerést úgy képezem el, amelyben tudományunknak azt kell(ene) megpróbálnia leírnia – és így azt a megismerési célt is ki kellene jelölnie –, hogy valójában – *teljes komplexitásában* - *hogyan viselkednek az emberek*, és ezekhez a tényekhez, jelenségekhez kellene magyarázó elméleti konstrukciókat keresnie.

Az előbb vázolt szemléletben tudományunkat jelenlegi helyzetében olyan megismerési kísérletnek vélem, amelyik a tudományosság minden lépcsőfokát bejárta már, de az emberi természet valóságos mibenlétének vizsgálatáról – vagy más tudományoknak az emberi természetet érintő eredményeinek létéről - jócskán megfeledkezett. Az alábbi oldalak legfőbb céljának és mondandójának az iménti kijelentés igazolását tekintem. Dolgozatom ezért azt a mintegy másfél évtizedes szkepszis által irányított gondolatalkotási folyamat felvázolását fogja keretek közé, ami tudományunknak az emberről feltett viselkedési jellemzőkkel kapcsolatosan fogalmazódott meg bennem. Nem mai tehát – éppen a tanulmányaim kezdetéig nyúlik vissza – gondolataimban ez a kétely, hiszen közgazdasági ismereteim megszerzésének útján már rögtön az első állomást jelentette annak az emberképnek a megismerése – vagy pontosabb talán úgy fogalmazni, hogy ismertetése –, amely a legkülönbözőbb közgazdasági döntések meghozatalában szolgált a döntési feltételek nagy részének alapjául és magyarázatául. S noha tudományunk emberképéről, a *homo oeconomicusról* feltett jellemzők talán kellő alapossággal rögzültek gondolkodásomban, a feltételezett viselkedési vagy vélekedési posztulátumok magyarázatáról – sőt, e magyarázatok megalapozásáról – már jóval kevesebbet és aligha eleget sikerült megismernem egyetemi tanulmányaim során.

Persze e hiányérzettel szembesülve nem kellett volna automatikusan a tanult posztulátumok mögött meghúzódó magyarázatok iránt érdeklődnöm. Ám éppen a már említett szkepszis felerősödése keltett bennem némi eltökéltséget a tekintetben, hogy addig rágjam gondolataimban és munkáimban ezt a témát, amíg elfogadható válaszokat nem kapok a tudományunk emberképével kapcsolatosan felmerülő ellenérzéseim szülte kérdésekre. Azt azonban soha nem gondoltam volna, hogy e témakör újabb és újabb – néha már úgy tűnt, hogy végeláthatatlan – kérdésfeltevéseket szül majd, amelyek majd új kutatási – és gyakran a közgazdasági megismerésből is jócskán kivezető - irányvonalak végigjárására is kényszerítenek egyben. Az alapok megtalálását célzó kutatás viszont – mindamellett, hogy ez jó ideig egyre reménytelenebb vállalkozásnak tűnt – idővel szerencsére egy olyan meggyőződésre vezetett, amely később már végig gondolkodási keretül tudott szolgálni a kibontakozó új irányvonalak végigjárásának.

Vizsgálódásaim során elsőként az a feltevés szilárdult bennem meggyőződéssé, hogy ugyan minden társadalomtudomány tartalmaz előfeltevéseket az emberrel, illetve annak természetével kapcsolatosan – így a homo sapiens számos elnevezéssel került már tudományos vizsgálat alá -, *ám a homo moralis, a homo sociologicus, a homo humanus, a homo politicus stb. weberi értelemben vett ideáltípusaihoz képest a legtöbb érv és ellenérv a mi tudományunk emberképe, a homo oeconomicus mellett és szemben fogalmazódott meg.* Fogalmazhatunk úgy is, hogy a homo oeconomicus mibenléte hagyja legkevésbé a szakmai közvéleményt érzelmek nélkül formálódni. Ugyanakkor bizonyítani szeretném, hogy tudományunk emberképe bár állandó témája a különböző megismerési próbálkozásoknak, mégis legfeljebb csak néhány homályos és általános félígazság mentén körvonalazódik mibenléte. Ennek oka szerintem az, hogy az emberi viselkedésformák tudományos vizsgálatának – vagy inkább létrehozásának - történeti értéke van, ami azonban igencsak a közgazdasági gondolkodás tudatalattijába süllyedt. Az első feltevésem tehát az, hogy tudományunk igencsak elhanyagolja az emberi viselkedés alapvető mozgatórugóinak tanulmányozását, noha a gazdasági cselekvések és döntések alaposabb megértése ezek ismerete nélkül eleve csak féloldalas lehet. Ugyanakkor e feltevés adja a dolgozat keretét is, hiszen amennyiben sikerül védhető érvekkel azt a kijelentést megalapozni, hogy az emberi viselkedés sok tekintetben alapvetően más, mint amilyennek tudományunk véli, akkor megerősítést nyerülhet adnom arra a feltevésemre is, hogy a közgazdaságtan megismerési törekvései sokszor nem a valóság, a valós gazdasági viselkedés megismerésének irányába mutatnak.

Kutatásaim arról is meggyőztek, hogy az egyes társadalomtudományok más-más társadalmi korszakokban, azok társadalmi igényeitől és intellektuális fejlődésétől függően váltak önálló tudományokká, így az adott korszak problémái és törekvései egyaránt rányomták bélyegüket ezekre a tudományokra, illetve az emberről alkotott előfeltevéseikre. Ezt a közgazdaságtan megismerési törekvéseiben pedig különösen igaznak véltem. Éppen ezért mindenekelőtt az a kérdés nyitott utat további vizsgálódásaimnak, hogy *milyen történetileg vizsgálандó folyamatok generálták olyanná ezt az emberképet a közgazdasági megismerésben, ami olyannyi ellenérzést szült tudományunkon kívül és belül egyaránt.* Vizsgálataim eleinte arra vezettek, hogy ez leginkább tudományunk fejlődési sajátosságának – és bizonyos tekintetben fejlődése megrekedésének - következménye, később pedig azt is látnom kellett, hogy a mi tudományunk számos tekintetben ugyanazt az ösvényt járta végig megismerési törekvéseiben, mint a tudományosság akkori mércéjének minden tekintetben megfelelni kívánó természettudományi diszciplínák. Mégpedig a tudományos megismerésnek azt a hagyományos útját, amit a *tiszta észen alapuló formális logika kartézianus érvényesülése és a newtoni mechanika sokoldalúsága* jellemez, és amelyek végső céljaként a természet

– és így az emberi természet - időben és térben változatlanul igaz, egyetemes törvényeinek keresését jelölhetjük meg.

Mivel e kijelentés igazolását a dolgozat egyik részecskéjének és feladatának tekintetem, ezért nem nélkülözhettem annak – még ha csak vázlatos – bemutatását, hogy a tudományos megismerés milyen hagyományos, az elmúlt évszázad – főleg ötvenes éveitől kezdve – pedig milyen új utakat járt be, kellő hangsúlyt fektetve egyben annak bizonyítására is, hogy a bemutatásra kerülő újabb megközelítések hogyan mosták alá a hagyományos episztemológia amúgy stabilnak tűnő alapjait. Hipotézisem az, hogy a tudományos megismerésnek több útja is létezik, ám az egyes utak más és más jelentésbirodalmakat szönek keresztül. Ezért amennyiben más – alternatív – megismerési utakat választunk, a tudományos megismerésben is más-más következtetésre juthatunk. A dolgozat második fejezete ezért arra keres igazolást, hogy tudományos ismereteink nem mindenhatóak, és alternatív megismerési utaknak is helye van a tudományokban. Ez az elemzés azonban semmiképpen sem tekinthető öncélúnak, mert egyrészt keretül szolgálhat a dolgozat harmadik fejezetében kifejtendő közgazdasági megismerési folyamat főbb állomásai bemutatásának, másrészt segítséget nyújt annak bizonyításában is, hogy közgazdaságtudomány más – alternatív – utakat is bejárhat, és korábban is bejárhatott volna. Érvelésemben ezt a másik utat egy alternatív tudományszemlélet, nevezetesen a tudományos ismeretek evolúciós megismerési kísérlete jelenti. Itt a bevezetőben le kell szögezmem, hogy e fejezet meglehetősen elnagyolt és hiányos képet ad a tudományfilozófia jelenlegi helyzetéről és sokszínűségéről, ugyanakkor talán mégis túlságosan sok helyet vesz el az amúgy is szigorúan szűk terjedelmi korlátok közé szorított elemzésben. Ezért úgy vélem, az arányokat illetően biztosan támadható lesz a dolgozat, noha a jelen sorok írója szerint valamelyest sikerült megtalálni a helyes arányokat. Mindenesetre alapvetően két különböző tudományszemlélet kerül bemutatásra és éles megkülönböztetésre annak hangsúlyozásával, hogy egyik sem élvezhet prioritást a másikhoz képest. E fejezet ezért a dolgozat további mondandójának metodológiai megalapozását is szolgálja.

A dolgozat nem titkolt szándéka egy olyan történeti és gondolat-történeti mutáció jelentőségének a kihangsúlyozása tudományunkban, amelyik alapjaiban járult hozzá a közgazdasági megismerés kereteinek kijelöléséhez. Ennek lényegi momentuma, hogy noha tudományunk újabb és újabb művelői sok közgazdasági problémát egyre tisztábban és egyre nagyobb módszertani megalapozással kezdtek látni, ám más – logikai - tényezőkre koncentrálnak egyre inkább elhomályosult a látásuk a gazdaság valós folyamatait illetően. Ennek bizonyítására vállalkozik a harmadik fejezet, amely a közgazdasági megismerés metodológiai sajátosságait öleli fel, a dolgozat témájából adódóan csak vázlatos jelleggel. Az elemzés célja elsősorban azoknak megismerési problémáknak a bemutatása, amelyek keresztül legitimálni lehet minden olyan törekvést, melyek a mai közgazdasági megismerésnek nyújthatnak alternatívákat. Mivel a fejezetben felvetett metodológiai kérdések mindegyikének könyvtárnyi irodalma van, s ennek megfelelően minden elhangzó állítás mellé művek sora citálható, így fontos hangsúlyoznom, hogy a fejezetben amúgy nagy számban beillesztett utalások és idézetek *csak azoknak problémáknak a megalapozásául szolgálnak, melyek tudományunk fejlődésének sajátosságait, ellentmondásait emelik ki, és amelyek a tudományos megismerés történelmi szemléletének szükségességét támasztják alá.* Hangsúlyoznom kell, hogy ebben a fejezetben elsősorban – sőt majdhogynem kizárólagosan – azok a problémák kerülnek kihangsúlyozásra, melyekre a tudományos megismerés evolúciós interpretációja – úgy tűnik – képes lehet megadni a válaszokat.

A dolgozat negyedik fejezetében a közgazdasági megismerés emberről alkotott feltevéseinek fejlődéstörténete körvonalazódik. Ez a fejezet célként tűzi ki, hogy a klasszikus majd a neoklasszikus közgazdaságtan emberképének formálódását történeti és tudománytörténeti kontextusban kövesse nyomon, bizonyítani próbálva azt, hogy a két emberkép történeti termék, pontosabban két különböző kor két különböző emberképe. Az egyes korok teoretikusainak az emberről alkotott feltevései ugyanis nem választhatóak el azoktól a hatásoktól sem, amelyek mentén a közgazdasági megismerés formálódott. Ugyanakkor az elemzés egyszerre két irányban is ki próbál szakadni a szigorú történeti kontextusból: részben a mai tudásunk birtokából próbálok visszanézni a múlt „tévelygéseire”, másfelől azonban épp azon leszek, hogy a múlt vizsgálata segítsen hozzá a mai bizonyosságaink megkérdőjelezéséhez. Mindazonáltal a dolgozatnak ez a fejezete még azt is bizonyítani kívánja, hogy tudományunk története mindvégig egy másik diszciplínával, a fizikával kialakított viszonyán keresztül érthető csak meg, és ezért módszertana, metaforikus és analogikus nyelvhasználata is csak annak fejlődésén keresztül értelmezhető. Így tudományunk megismerési próbálkozásait és az emberről alkotott feltevéseit is leginkább a fizikához fűződő viszonyán keresztül lehet sikerrel feltérképezni és megérteni.

Dolgozatomban a tudományos megismerés és a közgazdaságtudomány megismerési folyamatának – hangsúlyozottan vázlatos – felvázolása teremt lehetőséget egy alternatív megismerési út bemutatásának, vagyis annak az evolúciós megközelítésnek a leírására, amelynek logikai alapjai az emberi természettel kapcsolatos korábbi – kartézianus – felfogás újragondolását támogatják, illetve újragondolásának szükségességét igazolják. Ez a próbálkozás, mely az ötödik fejezetben került megfogalmazásra, a fizika mellett a XIX. század másik sikertudományának, a biológiának a megismerési útjait, analógiáit és metaforáit veszi alapul ahhoz, hogy a közgazdasági megismerésnek a korábbi fejezetekben felvázolt problémáira válaszul szolgálhasson. Ez a fejezet kiemelten próbálja hangsúlyozni, hogy ennek a – tehát az evolúciós - megismerési próbálkozásnak a létjogosultsága aligha vitatható, hiszen legalább annyira tekinthető a klasszikus közgazdaságtan közelítőmódja és logikája folytatásának, mint a neoklasszikus elmélet.

Azt, hogy a közgazdaságtan, valamint emberképének evolúciós közelítése nem valamiféle eretnek gondolat, hanem a modern közgazdaságtannal egyidős megismerési alternatíva, szintén bizonyítani szeretné a dolgozat. Igaz, azt felvállalni már semmiképpen sem tudja, hogy bizonyítsa, a tudományosság ismert – bár sokszor vitatott - mércéin mérve valóságos alternatívája lehet a neoklasszikus megismerésnek. Ahhoz azonban – úgy vélem – a dolgozat kellő alapot és igazolást képes nyújtani, hogy a neoklasszikus elmélet emberről alkotott feltételezései alapvetően tévesek, vagy legalábbis több tekintetben is megalapozatlanok, és ebből következően jócskán támadhatóak. Ezért az alábbi oldalak számos szkepszist erősítenek meg azokkal a vélekedésekkel szemben is, amelyek mellett érvelnek, hogy a neoklasszikus elméletben még ma is jelentős dinamika van, amennyiben modellrendszerén újabb megismerési irányok mentén tágítunk, hiszen a *homo oeconomicus*ról alkotott feltételezések alapjaiban helytállóak, csak talán túlzottan is leegyszerűsítettek.

Az előbbi kijelentés bizonyítására a hatodik fejezetben vállalkoztam, melyhez azonban számos más tudomány újabb megközelítésének is helyet kellett adnom a dolgozatban. Ennek oka az, hogy szerintem a tudományunkon belülről aligha lehet megkapni a válaszokat. Látni fogjuk, hogy ezzel olyan szellemóriások ajánlásait követem, mint például Mill, Marshall, Veblen vagy éppen a Nobel-díjas Coase. Ám az ilyen „kitekintések” sokszor igen veszélyes és végeláthatatlan vállalkozásnak tűnnek, így

fontosnak tartom megjegyezni, hogy csak azoknak a tudományágaknak, irányzatoknak és szerzőknek a gondolatait tettem vizsgálataim tárgyává a dolgozatomban, és csak olyan mélységben, amelyeket és amennyire azt mondandóm kibontása és bizonyítása igényelte, illetve amennyit kompetencia-korlátaim is lehetővé tettek. E megfontolásból szívesen fordultam összefoglaló vagy akár ismeretterjesztő munkákhoz is ott, ahol az eredeti szövegek felkutatását fölöslegesnek tartottam.

E bevezető gondolatokban be kell látnom, hogy a dolgozat felépítése nem lehet teljesen lineáris, nem követhet váltások nélkül egyetlen gondolatmenetet. Egyszerre próbál ugyanis összehasonlítani egyrészt *két különböző megközelítésű emberképet* úgy, hogy azokat tudománytörténeti kontextusba helyezi, másrészt viszont *két igen eltérő megismerési kísérletet* is, hiszen a két emberkép mögött két radikálisan különböző világszemlélet és paradigmátikus látásmód áll, ezért azok belső logikájának és fejlődésének bemutatását sem nélkülözheti.

Az elkövetkező oldalakkal kapcsolatosan két dolgot még mindenképpen tisztázni kívánok. Egyrészt azt, hogy a dolgozatom semmi esetre sem fogható fel tudománytörténeti vagy tudományelméleti munkának, inkább csak egy olyan – nem lineáris – gondolatmenet kifejtésének, amely több tudomány és azokon belül is számos tudományos irányzat gondolatainak szintéziséen keresztül vezet el a közgazdaságtan emberképének alapos körüljáráshoz és újragondolása szükségességének magyarázatához azzal a – talán nem naiv – céllal, hogy némi adalékul szolgálhasson a közgazdasági gondolkodás átformálásához, vagy legalábbis színesebbé tételéhez az új évezred megismerési törekvéseiben.

A másik megjegyzésem dolgozat megállapításaival, következtetéseivel, illetve azok stílusával kapcsolatosak. Egyfelől megoldhatatlan feladatnak véltem olyan szellemóriásoknak az emberi természetre vonatkozó megállapításait minden dimenziójában és teljes szintézisében bemutatni, akiknek életműve és gondolkodása az adott kor tudományos forrágában egy sor tanulási folyamat mentén formálódott újra és újjá. Ezért a dolgozat az egyszerűsítő és hipotetikus megállapításokat aligha nélkülözheti. Másfelől tisztában vagyok azzal, hogy minden tudományos munkának törekednie kell a tárgyyszerű hangvételre és a jól cizellált véleményalkotásra, különösen azokban a kérdéskörökben, ahol tömegesen látnak napvilágot pro és kontra újabb vitapontok a téma tárgykörét illetően. Ugyanakkor azt is fontosnak tartom, hogy a néha már túlzottan is finomkodó stílus mellett kicsit direkter, nemcsak tartalmában, hanem formájában is további vitákra okot adó megfogalmazások szülessenek annak érdekében, hogy a tudományos vélekedések állóvízében hullámok keletkezzenek, és ezáltal – a viták révén – jóval letisztultabb állóvíz jöheszen létre. A dolgozat ezért egyes esetekben nem a felfogásbeli különbségek elkendőzésére vagy egymáshoz közelítésére, szintézisére törekszik, hanem épp a vitapontok kiemelésére és ütköztetésére.

Végezetül e bevezetőben kívánok köszönetet mondani témavezetőmnek, aki ötleteivel mindig újabb lökést tudott adni ahhoz, hogy a dolgozatban található gondolatok jelenlegi formájukká érjenek be. Külön köszönettel tartozom Barancsik János kollégámnak, aki kivételes alapossággal és türelemmel segítette a dolgozat elkészülését. Végül megtisztelve érzem magam, hogy ilyen patinás tudású előopponensek kezébe került a dolgozat, és nagyon hálás vagyok azért, hogy konstruktív gondolataik és kritikáik révén magasabb színvonalúvá és minden bizonnyal védhetőbbé váltak az értékes megjegyzéseik alapján átdolgozott elkövetkező oldalak.

1. A Homo Oeconomicus helye és szerepe a közgazdasági megismerésben.

.....Ám az emberről semmit sem tudunk. ”
/Ludwig von Bertalanffy/

Az emberi természet mibenlétét megragadni célzó közgazdasági kutatásnak a közgazdaságtan talán legtöbbet idézett és általánosan elfogadott definíciója szolgáltatja a legkiválóbb indokot és egyben a legmélyebb alapot. Eszerint „a közgazdaságtan az a tudományág, amelyik az emberek viselkedését tanulmányozza a különféle alternatív felhasználási lehetőségekkel bíró szűkösen rendelkezésre álló eszközök és az elérni kívánt célok összefüggésében. [Robbins: 1932, 16]. Az effajta vizsgálódásoknak igazi létjogosultságot azonban sajnálatosan az a tény adja, hogy mi, közgazdászok általában csak a mondat második felére helyezzük érdeklődéseink fókuszpontját, elfogadva azokat az emberi viselkedéssel kapcsolatosan megfogalmazott előfeltevéseket, amelyeket a korábbi közgazdasági elméletek is alkalmaztak. A hangsúly az alkalmazáson van, hiszen az ember gazdasági cselekvések mögöttes okainak feltárása igencsak hiányos.

Az elmúlt évtizedekben számos olyan tanulmány látott napvilágot tudományunkon innen és túl, amelyek a közgazdaságtan előfeltevései mögött meghúzódó okoknak a felkutatását hiányolják. De Becker [1976] például rámutatott arra is, hogy a társadalomtudományokon belül a modern „(...) közgazdaságtani szemlélet különös erőssége éppen az, hogy az emberi viselkedés széles skáláját fogja át” [Idézi Hámori: 1998, 15], ami az ember gazdasági viselkedésmintáinak alapos körüljárását és a gazdasági viselkedés okainak feltárását már önmagában is indokolná. Mindazonáltal mégsem mai ez a probléma, hiszen már meglehetősen korán – tulajdonképpen Robbins definíciójával egyidejűleg megfogalmazódott az a vélemény, hogy „a múltban a közgazdasági elmélet előfeltevései világos megfogalmazásának hiányától szenvedett, [mert – H. P.] a közgazdászok az elméletépítésben gyakran megfélekeztek az építmény alapjainak vizsgálatától. [Coase: 1937, 386].

Nyilvánvaló, hogy gazdasági viselkedés minden közgazdasági felépítménynek alapjául szolgál. A dolgozat ezért eredetileg e hiányosságokat pótló vállalkozásként indult, és elsősorban a homo oeconomicus és az ember gazdasági viselkedésének mibenlétét kívánta volna megragadni, igazolást keresve egyben arra is, hogy tudományunk által az emberről alkotott feltevések sok esetben homályos ködbe vesző féligazságoknak, más tekintetben pedig téves megállapításoknak tekinthetők. Így a dolgozat gerincét is ennek az emberképnek a bemutatása kellett volna, hogy jelentse, természetesen tudomásul véve az elemzésben azt, hogy *minden tudomány az embert csak egy bizonyos szempontból képes – és főleg hajlandó– tanulmányozni*. Így a közgazdaságtudomány is csak részleteket képes kihasítani az amúgy *oszthatatlan emberi természetből*, beszűkítve és torzítva ezzel azt az emberképet, ami a tudományos megismerés alapját jelenti. E kényszerű redukcionizmus mellett azonban a humán tudományok megismerési törekvéseit tovább nehezíti az emberi cselekvések és az azok keretét megszabó emberi társadalom, kultúra, gazdaság megközelítésének és értelmezésének nehézsége is. Mindez azt jelenti, hogy vannak ugyan részleges ismereteink, de ezeket nem tekinthetjük alkalmasnak semmilyen vitathatatlan elmélet megalkotására, sem azok verifikálására. A hiányzó ismereteinket így kénytelenek vagyunk feltételezésekkel pótolni.

Tudtam azonban azt is, hogy a közgazdasági megismerés egyik legingoványosabb területére lépek, amennyiben az ember gazdasági viselkedésének mögöttes magyarázatául szolgáló feltevések tartalmát és valószerűségét teszem mélyebb vizsgálatok tárgyává. Ma ugyanis két ellentétes álláspont fogalmazódik meg ezzel kapcsolatban. Az egyiket az a még ma is uralkodó, *pozitivist* felfogás képviseli, amely szerint *a feltevéseknek nincs jelentősége* egy elmélet megítélése szempontjából, ezért azok mélyebb körüljárása fölösleges feladatnak tűnik egy tudomány megismerési folyamatában. E tekintetben érdemes *Friedman* közismert tanulmányának idevágó gondolatait citálni: „*egy elmélet feltevéseivel kapcsolatban nem az a helyes kérdés, hogy vajon leírásukban valósághűek-e, mert sohasem azok, hanem inkább azt kell kérdezni, hogy vajon a kitűzött cél szempontjából a valóság jó közelítésének tekinthető-e.*” [*Friedman: 1953, 27*].

A másik megközelítésben a feltételezéseknek nagy szerepe van a magyarázatok szempontjából, hiszen egy elméletnek nem csak az érvényessége a fontos, hanem arra is képesnek kell lennie, hogy általa jobban megértsük a valóságot, ezáltal pedig jobban megismerjük azt, hogy vizsgálatunk tárgyai miért úgy viselkednek, ahogy viselkednek. Ráadásul a feltevések realizmusa arra is kényszeríthet minket, hogy a „létező” és ne csak egy „konstruált” – a kutatási céljainknak megfelelő - világot vizsgáljunk meg. *Herbert Simon* például ezt a megközelítést képviseli, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy minden elmélet prediktív ereje csak annak a környezetnek a karakterizációjában rejlik, amelyben az előre jelzett viselkedés lejátszódik. [*Simon: 1982, 26-27*]. Ha azonban a következtetések érvényességét a konstruált világon túl is keresni kívánjuk, akkor az elméletek feltevéseinek tanulmányozására is figyelmet kell fordítani. A létező világ megismerésében ugyanis a hamis feltevések hamissá tehetik a megismerés alapjául szolgáló modell konklúzióit is. A dolgozat későbbi elemzése szempontjából fontos megjegyezni, hogy e felfogás számos képviselője szerint a tudományos gondolkodás csak akkor kerülhet egy síkra a valósággal, ha képessé válik túllépni azokon a fogalmi kereteken, amelyek tisztán axiomatikusak, vagy amelyek egybevágóak a feltételezett viselkedés-univerzummal. [*Marcuse: 1964, 192*].

Az eddig leírtak alapján talán nem meglepő, hogy jómagam az utóbbi megközelítéssel szimpatizálok. A *homo oeconomicus* mibenlétét ezért elsősorban a róla alkotott *feltevések* alapos körüljárásával, és azok esetleges megerősítésével vagy megcáfolásával kívántam (volna) a dolgozatban bemutatni. Bevallom, ezt eleinte nem tekintettem különösebben nehéz feladatnak. A feltevések vizsgálatánál indulásként célszerűnek tartottam olyan eszmetörténeti munkákhoz nyúlni, amelyekből kiderülhet, vajon mikor jelent meg először a *homo oeconomicus* kifejezés a tudományos megismerésben, és vajon milyen feltevések mentén körvonalazódott e fogalomnak a mibenléte. Magát a fogalmat explicit formában azonban sehol, még a talán két legátfogóbb történeti munkában sem találtam meg. Sem *Schumpeter* „*Analízistörténetében*”, sem *Blaug* „*Visszatekintésében*.” De olyan alapl művek sem segítettek a fogalom tisztázásában, mint például *Marshall* „*Alapelvei*” vagy *Samuelson* és *Nordhaus* „*Közgazdaságtana*.”

Persze a kutatás számos elmélettörténeti és közgazdaság-elméleti alapl művet érintett, de a tudományunk emberképéről alkotott kép továbbra sem tisztult ki, sőt, tulajdonképpen abban a homályos megközelítésben maradt meg, amit már az első közgazdasági ismeretanyagot nyújtó előadásokon vagy jegyzetekben megismerhetők. És meg kell, hogy jegyezzem, e tekintetben a magyar szakirodalom sem segített. *Mátyás Antal* [1963, 1997] átfogó munkái egyáltalán nem tesznek említést erről a fogalomról, míg *Heller Farkas* [1921, 1943] korszakalkotó műveiben annyit jegyez meg a *homo oeconomicus*ról, hogy

mint módszertani segédeszköz „megnyitja a közgazdasági kutatás számára a tudományos vizsgálat fő útját, a deductiót”. [Heller: 1921. 21].

Tudományunk alapműveinek ilyen hiányossága mellett és ellenére azonban szerencsére szép számmal jelentek olyan írások, amelyek az ember gazdasági viselkedésének jellemzőit tették vizsgálatuk fő tárgyává. De még ezekben a művekben is a *homo oeconomicus* csak egy kiindulási alapot jelentett a mindenkor mainstream közgazdasági elméletnek, vagy annak más – szociológiai, etikai, pszichológiai – közelítések mentén történő kitágításához, kritikai továbbfejlesztéséhez, vagy az emberképével kapcsolatos cáfolatokhoz. Hiszen olyan művekből, amelyek már a címük szerint is a *homo oeconomicus*-t tárgyalják, sem lehetett átfogóan kiolvasni azt, hogy melyek azok a feltevések, amelyeket a közgazdaságtan alapul vesz a gazdasági folyamatok és döntések vizsgálatánál. Arról van tehát szó, hogy a *homo oeconomicus* egy olyan ezer sebből vérző emberképnek tűnik, amit számos oldalról, könyvtári anyagot kitevő művekben vizsgáltak már, de hiányzik az az egységes kórrajz, ami számot adna jellemzőinek mibenlétéről.

Vizsgálódásaim során azonban arra kellett rádöbbenem, hogy ennek a kórrajznak a felvázolására az én dolgozatom se vállalkozhat. A *homo oeconomicus* – a dolgozat ennek igazolását célzó logikai felépítményéből tekintve – úgy tűnik ugyanis, tudományunk fejlődésének eredménye, így annak fejlődési irányvonalai által meghatározott. Vagyis ebből a szempontból történeti termék, ezért a hiányosságait feltáró kórrajzát sem lehet másképpen meghatározni, mint annak történetnek a felvázolásával, amit tudományunk járt be megismerési törekvéseiben.

Úgy vélem ugyanakkor, egy, az emberi természet és a közgazdaságtan viszonyát felkutatni célzó dolgozatban, egy fejezet erejéig mindenképpen helyet kellett szorítanom annak, hogy miben is áll az az emberkép, amit kiindulási alapnak tekintünk minden gazdasági folyamat és döntés vizsgálatánál, és végső soron mindenfajta közgazdasági megismerésben. Az alábbiakban ezért azt igyekszem bemutatni, hogy a fontosabb – és elsősorban erre a kérdéskörre fókuszáló – forrásmunkák milyen jellemzőkkel próbálják leírni a közgazdaságtan emberképét, igazolást keresve arra, hogy a *homo oeconomicus* nem csak számos kritika kereszttüzében áll, de a fogalmát és jellemzőit is jócskán ködfátyol fedi. És ha ez így van, akkor talán már elégséges alapot is kaphatunk ahhoz, hogy egy teljes dolgozat terjedelméig szenteljünk helyet azoknak a felfogásoknak, amelyek a tudományunkon belül és azon kívül is utat mutatnak az emberi természet legfontosabb jellegzetességeinek tanulmányozására, valamint arra, hogy tudományunk emberképét komplexebb és mindenképpen valószerűbb feltevésekkel ruházzuk fel.

1. 1. A *Homo Oeconomicus* fogalmának tartalmi elemei és elégtelenségei

Mivel egyetlen könyvben és tanulmányban sem bukkantam rá olyan megközelítésre, amelyek explicit formában, taxatív módon és teljes körűen tisztázták volna a közgazdaságtannak az emberről, az emberi természetről és viselkedésről alkotott feltevéseit, így a kérdéskör körüljárását olyan átfogóbb művek érintésével próbálom meg az alábbiakban megvalósítani, amelyek mindazon túl, hogy talán kellően sok oldalról

nyújtanak támpontokat a homo oeconomicus mibenlétének tisztázásához, remélhetőleg a későbbi elemzésekhez is utat fognak tudni mutatni. E megközelítés azonban annyiban mindenképpen féloldalas – és ebből következően némiképp öncélú is –, hogy kizárólag a dolgozat fő mondanivalójának megalapozását célozza. A felhasznált források, mint látni fogjuk, többnyire a homo oeconomicusról alkotott előfeltevések finomítását, újragondolását vagy cáfolatát nyújtják. Ezért hangsúlyoznom kell, hogy ennek az alfejezetnek nem az a célja, hogy „azonnal nekiessünk” azoknak a feltevéseknek, amelyek mintegy két évszázad megismerési folyamatának eredményeként tisztultak le tudományunkban. Inkább arról van szó, hogy azok a közgazdasági írások, amelyek axiomatikus előfeltevéssel élnek az ember gazdasági természetével kapcsolatban, *nem tartják szükségszerűnek a feltételezések valódi tartalmának körüljárását*. Így a közgazdasági megismerés fő áramlatában körvonalazódó gondolatok nem szolgáltatnak elég alapot e témakör körüljárásához. Ezt a problémát amúgy már hatvan évvel korábban Polányi Károly [1946] is megfogalmazta, amikor igen kemény szavakkal ír arról, hogy „a klasszikus közgazdászok hagyományát, akik a piac törvényét a természeti állapotban élő ember állítólagos hajlamaira próbálták alapozni, felváltotta a „civilizálatlan” emberi kultúrák iránti érdeklődés teljes hiánya azon az alapon, hogy korunk problémáinak megértése szempontjából ez érdektelen.” [Polányi: 1946: 59]. És sajnos a mai mainstream közgazdaságtan is ezt az utat járja, amikor nem tekinti feladatának a gazdasági döntések mögött álló ember mibenlétét felkutatni, sem más tudományok legújabb, az emberi természetet érintő megállapításait fontolóra venni, hanem megelégszik azoknak a feltételezéseknek az adaptálásával, amelyek tudományunk megismerési folyamataiban érték össze az alábbiakban ismertetésre kerülő posztulátumokká.

A közgazdaságtan emberképét legegyszerűbben talán Andorka Rudolf [1995] írja le, akadémiai székfoglalójában ugyanis egy középiskolás jegyzet [Varga, Halabuk, 1948] tömör definícióját veszi vizsgálatai kiindulási pontjául. Eszerint „a homo oeconomicus fogalma azt jelenti, hogy az ember mindig ésszerűen, a gazdasági elvnek (lex minimi) megfelelően gazdálkodik” [Andorka: 1995, 8]. E definíció tartalmi eleme tehát egyedül csak a racionalitás, pontosabban a gazdasági racionalitás, minden körülmény közepette.

Andorka később úgy szélesíti ki a fenti fogalmat, hogy „a homo oeconomicus mindenféle tevékenységben a haszna maximalizálására törekszik, más szóval minden egyes döntése, lépése, cselekvése előtt racionálisan mérlegel; a termelési döntéseknél összehasonlítja a ráfordításokat és az eredményt, és úgy dönt, hogy adott ráfordítással maximális eredményt, vagy adott eredményt minimális ráfordítással érjen el; a fogyasztásra vonatkozó döntéseknél összehasonlítja a költségeket és hasznokat, és úgy dönt, adott költséggel maximális hasznot érjen el, vagy adott hasznot minimális költséggel érjen el.” [Im: 8-9]. E definíció tehát szintén csak a racionalitásra koncentrál, aminek azonban már nem csak eszköze (a lex minimi elv), hanem célja is van: a haszon - vagy nyereség – maximálás.

A fenti definíció George Katona, a gazdaságpszichológia egyik legnevesebb képviselője, „A racionális viselkedés” című művében [1960] is kísértetiesen hasonlóan, a célok és eszközök kettőségen keresztül határozódik meg, annyi finomítással, hogy Katona hangsúlyozza az összes alternatív választás figyelembevételét a gazdasági döntéseknél. Szerinte ugyanis a racionális egyén „először is számba veszi az összes elképzelhető cselekvési lehetőséget és következményeiket, aztán rangsorolja a következményeket, és kiválasztja a legjobbat; végül következetesen ragaszkodik a választáshoz. Hasonlóképpen a vállalatról is feltételezik, hogy az összes lehetséges cselekvési irányok közül azt választja ki, amely maximalizálja a nyereséget.” [Katona: 1960, 138]. Katona azonban épp

ahhoz szolgáltat adalékokat művében, hogy a gazdasági viselkedés a fenti definíció alapján rendszerint irracionálisnak, a legtöbbször *rutinszerűnek* és minden tájékozódás nélkülieknek tűnik, vagyis a megfontolt választás aligha tekinthető a gazdasági döntések legáltalánosabb formájának. Katona tulajdonképpen egy gazdasági vagy gazdaságossági elvre hívja fel a figyelmet: az egyének *szokásszerű* viselkedése a legkisebb erőfeszítés elvét követi, ami arra szolgál, hogy csökkentse a bizonytalanságot, és segítsen abban, hogy habozásoktól, konfliktusoktól meneküljön meg a gazdasági cselekvő azáltal, hogy a múltban bevált eljárásokra támaszkodik.

Magyari-Beck István „*A homo oeconomicustól a homo humanusig*” című könyvében szintén egy igen széles mederbe ágyazott gazdaságpszichológiai közelítésben támadja meg a homo oeconomicus még ma is szilárdnak hitt alapjait. Magyari-Beck szerint ugyanis „*a közgazdaságtan szilárd kőpiramisának ez a legporhanyósabb része,*” [hiszen – H. P.] „*(...) már többen hatoltak be ebbe a piramisba ebből az irányból, de a vizsgálódók eddig sehol sem találták a parányi homo oeconomicusnak még a leghalványabb nyomait sem.*” [Magyari-Beck: 2000, 10]. A könyv azonban nem törekszik a homo oeconomicus jellemzőinek taxatív felsorolására, hanem egy külön fejezetet szentel „a gazdasági viselkedés paradigmái” címmel annak, hogy a homo oeconomicus két legfontosabb sajátossága elemzésnek és kritikai cáfolatának helyet adjon. E két előfeltevés nála is a *racionalitás* és a *haszonmaximalizáció*. Az ő racionalitás-fogalmában azonban azon túl, hogy a legjobb alternatíva kiválasztását érti a rendelkezésre állók között, már helyet kap az a megállapítás is, hogy ez a viselkedés egy *preferenciarendezésre* támaszkodik. [Im: 79]. Mivel a mai mainstream közgazdaságtan szellemi elődjeihez hasonlóan azt feltételezi, hogy a racionális magatartás konzisztens preferenciákon alapszik, vagyis az egyén preferenciái kielégítenek néhány alapvető konzisztencia-kritériumot [Harsányi: 1995, 662], így az is feltételezhető, hogy az egyén képes minden esetben preferenciarendezésre, tehát minden tekintetben el tudja dönteni, és akarja is tudni, mi a jó – sőt, a legjobb – neki. Magyari-Beck azonban – akárcsak Katona – épp amellettt érvel, hogy az emberi preferenciákban – és így a gazdasági döntésekben – az *érzelmeknek* jelentős szerepe van, ami eleve lehetetlenné teszi a – fogalom szerinti – racionális gazdasági cselekvéseket, valamint az időben tartós és konzisztens preferenciák létezését. De az egyik legkiválóbb magyar közgazdász, Kornai János is a gazdasági viselkedés lelki aspektusainak figyelembevételével mellett tör pálcát, amikor úgy fogalmaz, hogy „*a valóságos ember nem szigorúan, vaskövetkezetességgel racionális, nem homo oeconomicus, hanem tele van belső konfliktusokkal, önellentmondásokkal. Mindezek miatt gyakran inkonzisztens a cselekvése, preferenciái változékonyak és nemegyszer rögtönzöttek.*” [Kornai: 1981, 441].

A Nobel-díjas Herbert Simon, a kísérleti pszichológia eredményeit felvonultató világhírű műveiben is abból a mai mainstream felfogást megalapozó emberképből indul ki, hogy „*a gazdasági embernek teljes és következetes preferenciarendezése van, és ez lehetővé teszi számára, hogy válasszon a rendelkezésre álló alternatívák között.*” [Simon: 1947, 9]. E választás tudományos megismerésével kapcsolatosan azonban, vagyis a tekintetben, hogy a módszertani fejlődésének köszönhetően tudományunk a sikeresség és a tudományosság minden mércéjének megfelel, Simon némi szkepszisének hangot adva a következőket írja: „*Az elmúlt évtizedekben a kompetitív játékokra és a bizonytalan körülmények közötti döntésekre való kiterjesztésével ez az elmélet skolasztikus magaslatoakra jutott, és normatív szempontból valóban jelentős, de kevés észrevehető kapcsolatban van a tényleges vagy lehetséges hús-vér emberi viselkedéssel.*” [Im.]. A Nobel-díjas Coase [1988] szintén tudományunk emberképe és a valóságos ember, valamint a tudományunk fejlettsége és hasznossága közötti diszkrepanciára hívja fel a figyelmet, amikor így fogalmaz: „*A közgazdasági elmélet racionális hasznosságmaximalizálója egyáltalán nem*

hasonlít a mindennapok emberére. Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a legtöbb emberi lény bárminek a maximalizálásával foglalatostkodna, hacsak nem a boldogtalanságával, és még azt is csak mérsékelt sikerrel.” [Coase: 1988, 14].

Néhány gondolat erejéig azonban érdemes visszatérnünk *Simon* gondolataira, hiszen a legfontosabbnak tartott írásait összefogó, „*A korlátozott racionalitás*” [1982] című tanulmánygyűjteményében szintén olyan emberképről fogalmazza meg kritikai töltetű gondolatait, amelyik racionalitás alapjain törekszik – haszon- vagy profitmaximalizálásra, hozzátevé azt is, hogy olyan emberképről van szó, akinek még a *várakozásai is racionálisak*. [Simon: 1982: 61]. Korszakalkotó és ezért aligha ismeretlen megállapításaiból annyit fontos most kiemelni, hogy egy új racionalitás fogalom, a *korlátozott racionalitás* fogalmának kidolgozására törekedett, igazolást keresve arra, hogy az emberi viselkedés számos tekintetben racionális, ám ez éppen abban nyilvánul meg, hogy tisztában van saját racionalitásának korlátaival. Így szerinte az egyén döntéseiben nem törekszik optimális állapotok elérésére, hanem megelégszik az első – számára – *kielégítő* megoldással. *Simon* azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy *a közgazdaságtannak elsősorban nem a döntések eredményeivel, hanem a döntések okaival, tehát magával a döntéshozattal, annak folyamatával kell(ene) foglalkoznia*, és az ilyen vizsgálatok során figyelembe kellene venni azokat idő- és egyéb korlátokat, illetve költségeket, de a kulturális és intézményi dimenziókat - és azok változásait - is, amelyek befolyásolhatják a döntési folyamatot. [Im: 62]. *Simon* szerint tehát *a közgazdaságtan sajnálatos módon vizsgálataiban a racionális döntést az emberi cselekvések eredményeire irányítja*, pedig az eredményre fókuszáló döntéshozatal aligha egyezik meg azokkal a valós gazdasági cselekvésekkel, amelyeket társadalmi-intézményi normák és kulturális determinációk is befolyásolnak.

A dolgozat későbbi mondanivalója szempontjából még egy további gondolatot érdemes kiemelni *Simon* megállapításaiból. Ő ugyanis az élet és a *viselkedés mindennapi szabályaira* hívja fel a figyelmet, amelyek szintén egy *hosszabb folyamat eredményképpen* alakulnak ki, és amelyek a tényleges döntési helyzet által kevésbé meghatározottak. Éppen ezért *Simon* fontosnak tartja annak vizsgálatát is, hogy a mindennapi élet – társadalmilag és kulturálisan meghatározott – szabályai „*miképpen működnek közre egy átfogóbb rendszer integrációjának vagy adaptációjának biztosításában.*” [Im: 64]. Arról van tehát szó, hogy az ésszerűen cselekvő emberek azért hoznak létre különböző intézményeket és szabályokat, mert azok segítségével kívánják kielégíteni bizonyos társadalmi szükségleteiket, ám ezek a szabályok és intézmények sokszor még akkor is szívósan fennmaradhatnak, ha a társadalmi környezet változásával elveszítik társadalmi funkciójukat. *Simon* tehát egy *evolucionista megközelítéssel* keres igazolást arra, hogy amennyiben adva van egy - gazdasági és társadalmi jelenségekkel átszőtt - bonyolult rendszer, amelynek a környezete állandóan változik, akkor semmiféle biztosíték nincs arra vonatkozóan, hogy a rendszer helyzete valamilyen – lokális vagy globális - egyensúlyi pont mellett feküdne. Mindez számunkra azt jelenti, hogy a racionalitás, *a racionális döntés mindig különböző történeti, kulturális tanulási folyamatok mentén formálódó helyzettől, másrészt annak változásától függ, és így ebből a szempontból teljesen relatív*, a döntések következménye pedig kevés eséllyel lehet optimális.

Menyhay Imre a „*Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés*” [2004] című könyvében a közgazdasági emberkép analitikus pszichológiai megalapozásával próbálja kiszélesíteni, más szempontból pedig cáfolni azt a képet, amit a mai mainstream közgazdaságtan posztulál a gazdasági döntéseknél. A több mint 500 oldalas könyv azonban sehol nem

említi meg a címen kívül ezt a fogalmat, hanem szintén olyanokkal operál, mint a gazdasági racionalitás vagy a gazdasági maximalizáció, rendkívül alapos és széles kutatási spektrummal próbálva igazolni azt, hogy „*a racionalitás – az ésszerűség – a homo sapiens, az értelmes ember öröklött értelmi betegsége olyan értelemben, hogy minden ember minden tevékenységét értelmesnek tekinti, ha más okból nem, azért, mert értelmesnek találja, hogy a viselkedése örömet okoz.*” [Menyhay: 2004, 21]. Vagyis megfogalmazásában a kábítószerezés vagy a mazochizmus is lehet racionális. Ebből a szempontból tehát *a racionalitás eszközrendszerét tekintve is szintén teljesen relatív fogalom*, nem a mérlegelésnek vagy az összes alternatíva – de még csak nem is az első kielégítő megoldás – felkutatásának az eszköze, noha a cél nála is az örömszerzés, a haszonmaximalizáció.

A homo oeconomicussal szemben támasztott viselkedési posztulátumokat érintő, és oly sok oldalról megfogalmazott kiigazítások vagy támadások ismertetésénél fontos kihangsúlyozni, hogy az ezekre reagálni kívánó mainstream megközelítések általában nem a posztulátumok mögöttes és komplexebb okainak feltárásában találtak rá a felrótt hiányosságok orvoslására, hanem – elfogadva az emberi természetről korábban gondolt, sokszor igen homályos feltételezéseket – a korábbi túlzottan is általános feltevések mellett próbáltak az érintett kérdésekben modelljeiken változtatni, azokon tágítani. Érdemes példaként Vincze [1993], a mai mainstream közgazdaságtant illető apologetikus tanulmányát felhozni, amelyben a következőképpen érvel az ember gazdasági viselkedésével szemben feltett posztulátumok létjogosultsága mellett: „*minden jelenleg is lényegesnek mondható közgazdasági elmélet azon a két általános alapfeltevésen nyugszik, hogy az ember preferenciákkal rendelkező lény, aki bizonyos dolgokat képes aszerint rendezni, hogy azok jobbak, rosszabbak vagy nem megkülönböztethetők egymástól, ugyanakkor elég intelligens lény ahhoz, hogy képes bizonyos fokig előre látni a jövőt, és okulni a hibáiból.*” [Vincze: 1993:2]. A szerző még azt is hozzáteszi: „*nem hisszük, hogy az általánosságnak ezen a szintjén megfogalmazott két premissza ellen sok gyakorló közgazdásznak lehetne kifogása, vagy képes lenne ezeket valamilyen más hasonló elvvel helyettesíteni*” [Im: 2.]

Nem kétséges, hogy az általánosságnak ezen a szintjén tényleg tűnhet a fenti kijelentés igaznak – bár ugyanígy hamisnak is, tehát vagy így van, vagy nem -, de épp a túlzott általánosítás és leegyszerűsítés teszi homályossá azt a képet, ami a közgazdaságtan emberképéről kirajzolódik a legkülönbözőbb elméletekben. Abban ugyanis, hogy mi tűnik jónak vagy rossznak, és a jó mennyire tűnik jónak, a közgazdaságtanban a *hasznosság* kategóriája húzza meg a választóvonalat. Ám ez a másik olyan fogalom, aminek jelenése teljesen homályos marad a közgazdaságtanban. Mivel a dolgozat későbbi fejezetei bizonyítani kívánják, hogy *ez a fogalom is történeti terméknek tekinthető* a közgazdasági megismerésben, így most a hasznosság problémakörét nem kívánom alaposan körüljárni. Úgy vélem azonban, hogy mégis érdemes egy „magyar klasszikust” Abay-Neubeuer Gyulát idézni, aki szerint „*a javak értéke nem erkölcsi érték, nem is abszolút érték, hanem adott célhoz viszonyított eszközi érték, viszonylagos érték. (...) Szükségletünk kielégítésére alkalmas javaink eszközi értékét gazdasági értéknek tartjuk és hasznértéknek vagy hasznossági értéknek is tekintjük. Ezzel azonban új nehézség kezdődik, mert emberi szükséglet az alkoholfogyasztás, a dohányfogyasztás is, az ilyesfajta szükségletek kielégítésére alkalmas javak eszközi értéke pedig épp annyira kétségtelen, amennyire hasznossági értékük kétséges*” [Abay – Neubeuer:2001: 51-52]. E probléma áll amúgy annak háttérében is – írja ugyanitt Abay-Neubeuer -, hogy például Münsterberg különbséget tett hasznossági és kellemességi érték között, míg mások – ha nem is nagy sikerrel, de - megkülönböztették az objektív és a szubjektív hasznosság

fogalmát. Ezek a megközelítések azonban számunkra a hasznosság-probléma idődimenzióját is bekapcsolják, hiszen sok esetben – ahogy *Abay-Neubeuer* is utal rá – az emberek még a saját szempontjukból hasznosat sem részesítik feltétlenül előnyben, mert a *közel kellemest* hajlandók *többre, jobbra* tartani, mint a *távoli hasznosat*. Vagyis újra oda lyukadtunk ki, hogy *a racionalitás és az örömelev feltételezéséből származtatott hasznosság – alapján történő maximalizálás - relatív fogalmak*, ugyanakkor tértől és időtől aligha függetleníthetők.

A racionalitás, a racionális viselkedés tehát általános megfogalmazásban, úgy tűnik, azért nem vezethet kielégítő eredményre, mert sokkal *komplexebb jelenségről* van szó, mint ahogy ezt a fogalmat tudományunk használja. A racionális viselkedés ugyanis még a legáltalánosabb felfogásában is *két részből* tevődik össze: *a racionális gondolkodásból*, ami az egyéni célok kitűzéséhez szükséges; valamint *a racionális cselekvésből*, ami a célok követését és gyakorlati megvalósítását biztosítja. Később, az önérték tárgyalásánál látni fogjuk, hogy már az első értelmezése sem tekinthető egyszerű feladatnak. A másodiknak azonban inkább a bizonyítása tűnik nehezebb feladatnak. Pszichológusok ugyanis igen meggyőző bizonyítékokat gyűjtöttek össze annak igazolására, hogy jelenlegi kielégülésnek a jövőbeli nagyobb kielégülés érdekében való feláldozását egy erős és mélyen gyökerező, velünk született ösztön akadályozza. [Scitovsky: 1991: 113]. Ennek az ösztönnek az elfojtására való képességeknek pedig csak olyan *tanulási folyamat során* lehet a birtokába jutni, amit elsősorban az adott *kultúra biztosít* az egyén számára, és csak olyan mértékben, ahogy azt a *társadalmi lehetőségek*, illetve az *adott normák és szokások* lehetővé teszik. Ezt az erős ösztönt amúgy már az ókori görögök is felismerték, és *akaratgyengéségnak* nevezték. Elég csak Odüsszeusz példájára gondolni. *Hobbes* ugyanezt *romlottságként* értelmezi. De a közgazdaságtanban is korábban felismerték, hiszen *Mill* például *óvatlanságnak, türelmetlenségnek*, *Böhm Bawerk* a *távoli célok elképzelésére való képtelenségnek*, *Pigou* rossz távlatmegítélési képességnek, *Strotz* pedig *miópiának* nevezi. [Im: 112].

Az alkalmazott pszichológia ismert eredményei azonban a kizárólagosan racionálisnak és haszonelvűnek vélt szükséglet-kielégítés feltevését nem csak abból a szempontból vonták kétségbe, hogy ami kellemes érzelmeket kelt az emberben, annak nem szükségképpen kell hasznosnak is lennie. Megfigyelt tény ugyanis, hogy *az ember sokszor a szükséglet-kielégítésében, tehát magában a folyamatban leli fokozódó örömet*, amit az „*evés közben jön meg az étvágy*” szlogenrel, vagy a pszichológiából átvett „*sósmogyoró-szindróma*” példákkal szoktak illusztrálni. [Scitovsky: 1976, 62] Arról van tehát szó, hogy már nem is annyira a sósmogyoró, hanem annak rágszálása okoz örömet, vagy inkább egyfajta fogyasztási kényszert, ezért jóval többet fogyaszthatunk belőle, mint amekkora szükségletünk volt vele szemben, és így gyakran előfordul, hogy nem a haszonmaximumot jelentő szükségleti szintünk telítődésig, hanem azon túl is folytatjuk ezt a tevékenységet. De ide tartoznak az „*addig játszom, míg nyerek végre a játékautomatán*”, „*a nem hagyom abba, mert éppen nyelésben vagyok*” vagy az „*abbahagyom, miután csúcsot döntök*” típusú cselekvések is, amelyek ugyancsak árnyaltabbá teszik a racionalitásnak és a haszonmaximalizáló magatartásnak a fogalmait. De e helyütt talán nem érdektelen megjegyezni *Shubik* [1971] méltán világhírű, a „*futok a pénzem után*” típusú játékokat elsőként bemutató játékelméleti írását, amelyben kísérletileg talált igazolást arra, hogy az amúgy racionálisnak tekintett játékosok átlagosan 340 centet voltak hajlandóak fizetni egy egydolláros bankjegyért.

Mivel a közgazdaságtan által az emberről alkotott előfeltevések egyik kulcseleme a racionalitás mellett a fentebb már említett *örömelevűség*, a homo oeconomicus hedonista

beállítottságának feltételezése, így a *racionalitás* és a *hedonizmus* fogalmának viszonyáról is érdemes néhány szót ejteni. A mai mainstream elmélet ugyanis a két jellemző együttes érvényesülését feltételezi, vagyis azt, hogy az egyén gondolkodásának csak a *haszonelvűséggel* helyettesített – megközelítésében azzal analóg - *örömszerzési vágy* mutat utat, míg döntéseit kizárólag a racionalitás vezérli. Az ezt az emberképet talán a legkorábban megtámadó *Veblen* [1898] gúnyosan így ír erről: „*A hedonista koncepció szerint az ember nem tekinthető másnak, mint egy homogén golyóbisznak egy villámgyors számológépen, amelyik a fájdalomtól vagy élvezettől stimulálva mozdul e.*” [Idézi Langlois: 1986:3].

Veblen azonban éppen azzal alkotott újat – de sajnos a mi tudományunk megismerési törekvéseit tekintve csak részben maradandót –, hogy fő művében, a „*Dologtalan osztály elméletében*”, [1899] számos esetben éles ellentmondást vélt felfedezni az emberi cselekvések és azok racionalitása, valamint az örömelvűség és a tényleges attitűdök között. Műve kiváló éleslátással mutatja be, hogy a fogyasztás mögött elsősorban – sőt nem egy esetben egyáltalán – nem a racionális viselkedést, és az örömszerzés motívumát kell keresnünk, hanem olyan *társadalmi normákat*, amelyek egyaránt meghatározzák és formálják az egyéni cselekvéseket. Kézzelfogható példáiból az öltözködést célszerű megragadnunk, hiszen *Veblen* szerint arra „*még inkább érvényes, mint a fogyasztás többi tételére, hogy az emberek jelentős nélkülözésre hajlandók az élet szükséges vagy kényelmi berendezései tekintetében, hogy megüthessék a jóra való mércéjét a pazarló fogyasztásban.*” [Veblen: 1899, 163]. Ez *Veblen*-nél annyit jelent, hogy a minél drágább vásárlás célja mögött az a szükség vezérli a fogyasztót, hogy *alkalmazkodjon a bevett szokásokhoz*, és ezáltal megüsse az ízlés elfogadott mércéjét. De nem csak drágának, hanem *minél kényelmetlenebbnek* is kell lennie *Veblen* eszmefuttatásában egy ruhának, azért, hogy „*gátolja viselője szabad mozgását, és képtelenné tegye minden hasznos tevékenységre.*” [I.m.: 166]. Sőt mindezeket túl még *modernebbnek* is kell lennie, hogy az állandó változtatásra való képességet is bizonyítsa. Vagyis *Veblen* a racionalitás és haszonelvűség premisszája helyett egyszerre három olyan *uralkodó normával*, mondhatni parancsoló erejű követelménnyel operál az ember gazdasági döntéseinek és cselekvések magyarázatánál, amelyek élesen ellentmondanak az említett két posztulátum érvényesülésének. Ezek pedig a *hivalkodó pazarlás* normája, a *feltűnő dologtalanság* vezérlő elve és az *utolsó bevett divat szerinti öltözködés* követelménye.

Veblen gondolatai azonban egy másik aspektusban is cáfolatot jelentenek a közgazdaságtan emberképével kapcsolatosan feltett viselkedési posztulátumokat illetően. A homo oeconomicusról eddig ismertetett definíciók ugyanis kivétel nélkül azt hangsúlyozták, vagy legalábbis azt éreztették, hogy a gazdasági döntések mögött olyan egyéneket kell feltételeznünk, akik *saját önös érdekeiket követik*, és így kizárólag az *egyéni hasznuk maximalizálásában érdekelt*ek. *Veblen* [1899] ugyanis azt írja le, hogy az egyén *nem elszigetelve hozza meg fogyasztói döntéseit pillanatnyi hasznának maximalizálása érdekében*, hanem elsősorban a másokkal való versengésben – és állandó változás közepette - látja saját vágyainak forrását. Ezért szerinte *bármely termék ára azon a hasznosságon alapul, amelynek kútfője nem a saját szükségletünk kielégítésének vágya, hanem annak reménye, hogy mások úgy gondolják, eleget fizettünk érte.*¹ Vagyis az

¹ A XVIII. századi brit moralisták egy része – így például *Adam Smith* - által élesen bírált *Hobbes* „*Leviatán*” című művében kísértetiesen hasonló állít, következtetésében viszont még tovább megy, mikor a következőket írja: „*Mi más élőlényekkel ellentétben szakadatlanul versengünk egymással a megbecsülésért, a méltóságért. Következésképpen közöttünk irigység, gyűlölet s végül hadiállapot uralkodik*” Az emberi természet így *Hobbes* szerint végtelen expanzióra tör, amelyben magának az embernek az értékét is az határozza meg, hogy „*hatalma használatáért mennyit fizetnénk, tehát az érték nem feltétlen, hanem szükséglettől és mások ítélletétől függ.*” [In: *Hobbes*: 1970, 76., ill..147].

egyén hasznosságértékelése nagymértékben attól függ, hogy mit fog hozzá szólni a társadalom többi tagja, illetve, hogy milyen kulturális-intézményi keretek közepette formálódik ez a társadalmi megítélés. Veblen azonban fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ahogy társadalmi megítélés is formálódik, úgy a fogyasztói preferenciáknak is változniuk kell. Ezért szerinte az ízlésbeli ítéleteket csak *dinamikus* – és *evolúciós* – szemléletben szabadna vizsgálni, amelyben nem tekinthetők a preferenciák exogén változónak, vagyis nem lehet eltekinteni a *kultúrák formálódásának*, valamint a *preferenciák változására* gyakorolt hatásainak vizsgálatától sem. Mindez azonban igencsak ellentmond annak a mainstream felfogásnak, hogy az egyének különböző és időben stabil preferenciái a „vágyakozás” egységes kategóriája szerint rendezhetők, a szubjektív értékítéletüket kifejező *hasznosság pedig az a közös nevező*, amiben bármely választás kifejezhető. *Veblenről*, mint azt később látni fogjuk, *ebből a szempontból nyugodtan feltehetjük, hogy ő az evolúciós közgazdaságtan és a kulturális evolúció közgazdasági alkalmazásának első igazi teoretikusa*.

Veblen véleményéhez nagyon hasonló következtetésre jut Polányi [1946] is, aki korának legújabb és legfontosabb történeti és antropológiai kutatásaira hivatkozva érvel amellett, hogy *az ember gazdasági viselkedése általában társadalmi kapcsolataiba van rejtve*. Ezért szerinte az egyén „*cselekedeteivel nem egyéni érdekeit védi az anyagi javak birtoklásában, hanem társadalmi igényeit, társadalmi előnyeit. Az anyagi javakat annyiban értékeli, amennyiben ezt a célt szolgálják. Sem a termelés, sem az elosztás folyamata nem kapcsolódik sajátos, a javak birtoklásához fűződő gazdasági érdekekhez; ebben a folyamatban minden egyes lépést egy sor társadalmi érdek hoz működésbe, amelyek végül biztosítják, hogy a kívánt lépést megtegyék*.” [Polányi: 1946: 60-61]. Polányi szerint tehát a *gazdasági rendszerek elsősorban nem gazdasági indítékok alapján működnek*, ezért az amúgy könnyen felismerhető *gazdasági indokokat is csak az adott társadalmi-történelmi és kulturális helyzet kontextusából szabadna értelmezni*. Sőt, Polányi arra is rámutat, hogy a modern etnográfusok abban az egy dologban egyetértenek, hogy az ember gazdasági cselekvéséből legtöbbször *hiányzik a nyereség motívuma*, és különösen hiányzik minden olyan önálló és elkülönült intézmény, mint például a piac, amelynek működése pusztán gazdasági indítékon alapulna. [Vö. 62.].

A racionalitás és hedonizmus valamint a racionalitás és önérdek kapcsolatain keresztül a Nobel-díjas Sen [1992] méltán világhírű munkájában helyezi árnyaltabb megközelítésbe a racionalitás fogalmát. Szerinte a közgazdaságtan a racionalitás kétféle értelmezésével operál. Egyfelől *a racionális választást vizsgálja*, amely révén *a konzisztens preferenciákkal rendelkező egyén képes saját hasznának maximalizálására*. Sen szerint a racionalitásnak e szűk felfogása eleve kizár minden olyan gazdasági magatartást a közgazdasági megismerésből, ami nem ad számot az egyén hibátlan belső következetességéről, ugyanakkor a fogalom ilyen szűk felfogása az egyént nem képes valóságos emberi lénynek, csupán preferenciák konzisztens halmazának tekinteni.² Érdemes megjegyezni, hogy a szintén Nobel-díjas Coase [1988] is a közgazdaságtudomány megismerési törekvéseinek hiányosságát látja abban, hogy *belefeledkezik a racionális választás logikájába*, amellyel – átengedve számos vizsgálati kört - ugyan megújíthatja a többi társadalomtudományt, ám komoly károkat okoz saját magának.

² De tegyük hozzá, hogy ez a fajta - mechanikusan - racionális választás az új vágyak keletkezését és a fogyasztásra gyakorolt hatását sem képes magyarázni [Campbell: 1987, 122]. A határhaszon-elméletben ugyanis egyáltalán nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy hogyan tudja a haszonmaximumra törekvő egyén racionálisan megindokolni, hogy a szokásos és ismert mértékű hasznosságot, elégedettséget jelentő vásárlásait miért cserélné fel új termékek vásárlásával, amikor azok hasznossága legfeljebb csak becsülhető és nem mérhető.

Sen szerint a közgazdaságtan másik fölfogásában a *racionalitás fogalma az önérdék totális mértékű megvalósítását jelenti*. Szerinte a racionalitás önérdék oldalú megközelítése szintén leszűkíti a fogalmat, hiszen kizár minden olyan megközelítést, ami a motiváltság erkölcsi szempontjainak figyelembe vételét implikálja.

A mainstream közgazdaságtan tehát az individualista, kizárólag az önérdeket követő magatartást feltételező emberképe a *gazdasági döntések morális tartalmára*, és az abból következő problémákra vagy ellentmondásokra is felhívják a figyelmet, egyszerre több tekintetben is. A közgazdaságtudomány azt a felismerést, hogy az *önös érdekek követése* mind egyéni, mind pedig társadalmi szinten előnyökkel jár, *Adam Smitnek*, végső soron pedig *Mendewillenek* köszönheti. De - mint ahogy azt a dolgozat később bizonyítani fogja - *Smith* felfogásában az önérdeket követő magatartás csak szükséges, de semmiképpen sem elégséges eszköze az egyéni jólét és a társadalmi-gazdasági harmónia megteremtéséhez. Szerinte ugyanis az *erkölcs* az önzés mellett az egyéni magatartást irányító másik olyan *erő*, amely nélkül semmilyen „*magánbűnből nem lehet közjó*”. Ráadásul tanulmányok sora bizonyítja, hogy az *önzés motívuma* – ami *csak társadalmi kereteken belül nyer értelmet* – nem csak a közjónak, hanem az egyéni hasznoknak a létrejöttét is megakadályozhatja. Példák tucatja helyett úgy vélem, elégséges *Hardin (1968) „A közlegelők problémája”* című híres tanulmányára és jól ismert konklúziójára hivatkozni, már csak azért is, mert épp a közlegelő és annak jelentése bizonyítja a gazdasági érdek, valamint a közösségi erkölcs együttes értelmezésének szükségességét, és különválasztásának veszélyét. Az etika tudományának a neve ugyanis első jelentésében legelő volt [*Bertók: 2002: 22*], vagyis az a gazdasági tér, amelynek használatát közösségi szabályok írták elő. És ez a szabályrendszer, normarendszer alapozza meg azoknak a gazdasági-társadalmi cselekvéseknek a karakterét és mibenlétét, amit éthosznak nevezünk. Az éthosz tehát a közlegelők szabályozásánál kezdődött. [*Nyíri: 1994, 12*]. A közgazdasági megismerés és a mai mainstream közgazdaságtan azonban a tudomány értékmentességére hivatkozva sajnos eltekint a gazdasági viselkedés morális alapjainak vizsgálatától.³ Ráadásul igencsak elsikkad a felett is, hogy miben is áll az önérdék követése, és végső soron hogyan is határozható meg az *önérdek fogalma*.

Fromm „Önzés, önszeretet, önérdék” című művében [1975] jól érzékelteti, hogy az *önérdek fogalmának két igen eltérő közelítése létezik*. Az egyiket *Spinoza* fogalmára vezeti vissza, amely szerint az *önérdek*, tehát az az érdek, hogy keressük hasznunkat, *azonos az erénnyel*. [*Fromm: 1975, 20*]. E megközelítésben minél inkább képes valaki saját hasznát elérni, saját belső lehetőségeit kihasználni, annál több erénnyel bír. Az önérdék ezen fogalma *Fromm* szerint *objektivistá*, hiszen az *érdek abban az értelemben van megfogalmazva, hogy mi az emberi természet, és nem a szubjektív érzés tekintetében*. Vagyis az embernek csak egy igazi érdeke van, mégpedig a saját lehetőségeinek és önmagának, mint emberi lénynek a teljes kifejlődése. [*Im 21.*]. Ebből a megközelítésből pedig az is következik, hogy ha az ember nem ismeri saját magát, akkor *be tudja csapni önmagát valódi önérdékét tekintve*, amennyiben cselekvésében és döntéseiben nem a valódi szükségleteit veszi figyelembe. Vagyis ez a közelítés *nem zárja ki az ember tévedhetetlenségét*. Ugyanakkor *ebben az értelemben az egyén döntése mindaddig nem lehet racionális, amíg nem tudja – vagy nem akarja tudni –, hogy mi a jó neki*.

³ Azt, hogy etikai megfontolásokra is szükség van a gazdasági jelenségek és az emberi cselekvések vizsgálatánál a közgazdasági megismerésben, *Amartya Sen* Nobel-díjjal jutalmazott munkássága is ékesen bizonyítja.

Az önérdék másik – *Fromm* szerint helytelen – *szubjektivista* megközelítése viszont már nem az emberi természetből, a valódi emberi szükségletekből van levezetve, hanem az *önzés* azon értelmezésével *adekvát*, ami saját magunk materiális gyarapodásában, a hatalomban és sikerben megtestesülő érdekek követésével azonosítható. [*Im*: 21] Ebből a szempontból viszont az *ember sohasem tévedhet*, hiszen amiről úgy érzi, hogy az ő érdekét jelenti, szükségszerűen az ő valódi önérdéke. Ugyanakkor *Fromm* logikájában az egyén, amennyiben ebben a megközelítésben cselekszik önérdéke szerint, morális értelemben becsaphatja önmagát, hiszen legfontosabb emberi lehetőségei beteljesedés nélkül maradnak, és egyben elvesztheti önmagát abban a keresési folyamatban, amelyben a számára legmegfelelőbbet akarja elérni. De bármi is legyen a döntése, az önérdékét tekintve, nem lehet más, mint *racionális*.

Fromm szerint az önérdék modern felfogása az utóbbi megközelítéssel analóg, az önérdék jelentésének értékvesztése pedig az *énfogalom változásával* és magának az *embernek a változásával* függ össze: az ember már nem az, aminek képzeletben magát, hanem az, amije van, amit birtokol. [*Im*: 21-22]. Ennek a kijelentésnek a dolgozat későbbi mondanivalója szempontjából abban van jelentősége, hogy nem lehet az örök érvényű emberi természetre hivatkozni az önérdékű cselekvés feltételezésénél – de még mozgatórugóinak feltárásánál sem –, amikor a cselekvést leíró fogalom és maga az emberi cselekvés mozgatórugója is egyaránt változhat.

Az ember gazdasági cselekvése mögött meghúzódó etikai megfontolásokat nem csak az egyén önmagához való viszonya alapján vizsgálhatjuk, hanem abban a tekintetben is, hogy az egyéni döntések és cselekvések, valamint azok a gazdasági intézmények is, amelyben e döntések és cselekvések megszületnek, csak *adott társadalmi-közösségi keretek* közt nyernek értelmet. A neoklasszikus elmélet hagyományira felépülő mai közgazdasági gondolkodást azonban elsősorban olyan *módszertani individualizmus* jellemzi, amely a valódi és végső döntéshozóként kizárólag az egyént értelmezi, egyben az összes morális jogosítványt is rá adresszálva. Ez egyben azt is jelenti, hogy minden törekvés, ami az egyén ízlését, preferenciáit módosítani akarja,⁴ elfogadhatatlan. [*Etzioni*: 1992, 59]. Ugyanakkor maga az ízlés és preferencia is tudományos megismerésünkben egyszerűen csak adva van, és az a folyamat, illetve az a környezet, amelyben ezek létrejönnek, teljesen rejtve maradnak. *Boulding* szerint „a közgazdászok egyik legmeghökkenőbb illúziója az a doktrína, amelyet a közömbösségi görbe szeplőtlen fogantatásának is nevezhetnénk.” [*Boulding*: 1969, 66].

Boulding az egyéni preferenciákat és ízléseket olyan *normáknak* tekinti, amelyeket egy *adott kulturális-társadalmi közegben*, egy *tanulási folyamat* eredményeképpen jönnek létre. Vagyis egy tanulási folyamat során valósul meg a fogyasztói preferenciák rendezése, ezért a közömbösségi görbékben is tulajdonképpen tanulással elsajátított normák testesülnek meg. *Boulding* amúgy még az egészen individuális ízlésekről és preferenciákkal kapcsolatosan is úgy foglal állást, hogy csak olyan kultúrában maradhatnak fent, amelyik azok létezését tolerálja, vagy biztosítja. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a különböző egyéni ízlések és preferenciák olyan tanulási folyamatok során jönnek létre, amelyek a készen kapott normák mutációit és szelekcióit

⁴ Annyit azonban mindenképpen érdemes megjegyezni, számos törekvés született az egyéni érdekek konfliktusainak és a morális magatartás döntésméleti megalapozására. Olyannyira, hogy néhány közgazdász egyenesen azt az álláspontot képviseli, hogy a közgazdaságtan hasznos szerepet játszhat a társadalmi magatartás változásainak magyarázataiban. [*Harsányi*: 1995, 53]. E játékelméleti és az etika döntésméleti megalapozását célzó megközelítések azonban – mint azt később látni fogjuk – nem tudnak kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy a másik – a többi – egyén preferenciáit is figyelembe vevő egyén racionális döntése vajon min is alapul.

hozzák létre. [Uo: 67]. Így evolúciós indíttatású gondolatmenete egyszerre emeli ki az egyéni cselekvéseket és döntéseket megalapozó ízlések és preferenciák nagymértékű társadalmi-kulturális meghatározottságát, valamint azok folyamatos formálódását, szelektálódását.

Az egyéni cselekvések igen összetett és morálisan meghatározott – a vebleni gondolatokkal pedig többnyire ellentétes - jellege mellett érvel Max Weber is „*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*” című könyvében, amelyben a homo oeconomicus hivatástudatát, mint a gazdasági viselkedés egyik fő mozgatórugóját hangsúlyozza: „*a tőkés vállalkozó ideáltípusa (...) a hivatkozástól és a fölösleges költségekkel éppúgy irtózik, mint hatalma tudatos élvezetétől, s az őt körülvevő társadalmi tiszteletadás külső jeleinek tudomásulvételétől,*” [ugyanakkor abban motivált, hogy – H.P.] „*sohasem éri be azzal, ami már van, (...) hiszen itt az ember van üzletért, nem pedig fordítva*”. [Weber, 1982: 75-76]. Weber szerint a „*kapitalizmus szelleme*” egyfajta etikai mezbe öltözteti az egyének gazdasági viselkedését, ami mögött szintén egy kulturális-intézményi tényező, a *vallás* jelenik meg, mint önálló *társadalomalakító* faktor. Weber társadalmi cselekvéseméletében még tovább finomítja az emberi cselekvések motivációit, hiszen úgy véli, hogy a homo oeconomicus feltett viselkedésével azonosítható – Weber szavaival: *a határhaszon elvén mérlegelt - „célracionális”* cselekvést a morális alapokon körvonalazódó „*értékracionális*”, a szokásokra felépülő „*tradicionális*” és az elsősorban érzelmi állapottól függő „*indulati*” cselekvés egyaránt korlátozza. [Weber: 1987, 53].

Scitovsky [1976/1990] az USA puritán szellemiségének gyökereit vizsgálva jut kísértetiesen hasonlatos megállapításra, amikor a következőket írja: „*a puritánok élvezetekkel szemben megnyilvánuló ellenérzéseinek nem az összes öröm a célpontja, hanem azok a kiadások és tevékenységek, amelyek kifejezetten az örömszerzést vagy az élvezetek fokozását szolgálják.*” [Scitovsky: 1990, 171]. A puritán etika tehát szerinte ideális eszköze annak, hogy az emberek preferenciáit ne a haszonmaximum, hanem a *komfortérzet irányába* hajlítsa; felhatalmazást adva ezzel az alapszükségleteken alapuló életfeltételektől való elforduláshoz, és az egészséges és produktív élethez szükséges fogyasztás megvalósításához, ugyanakkor korlátokat emelve az *egyszerű örömeikön túlmutató* fogyasztás lehetőségének.

Az USA kapitalizmusának puritán etikája azonban egy másik aspektus bemutatását is igényli. Ennek lényege, hogy a gazdasági viselkedés morális alapjának tekinthető vallás - bár máshogy, mint Weber értelmezésében – itt is egyfajta közösségformáló erőként fogható fel. Arról van tehát szó, az elsősorban a new-englandi gyökerekből táplálkozó puritán szellemiség egyfajta durkheimi értelemben⁵vett *kollektív tudatot* eredményezett, amely a közösség iránti elkötelezettséget és felelősséget alakította ki a gazdaság szereplőiben, vállalkozóiban és fogyasztóiban egyaránt. Mindez persze a vállalkozók döntéseit és a fogyasztók választásait, illetve azok cselekvéseit is meghatározta. Vagyis a *közösségi szerepvállalás*, ami a közösségi intézmények létrehozását és működtetését is jelenti, ilyen értelemben szintén jelentősen korlátozza a *homo oeconomicus* individuális döntési lehetőségeit és önérdekű haszonmaximalizálását. Már csak azért is, mert aki ebben nem vesz részt, az nem egyszerűen potyautas, hanem a közösség és az annak szellemiségét megtestesítő vallásnak az ellensége, és így nem oda való. A közösség ezért

⁵ Durkheim szerint a gyors társadalmi változások miatt bekövetkezhet az erkölcsi értékrend felbomlása, a társadalmi életet meghatározó normák szabályozó erejének a gyengülése, ezért fontosnak tartja, hogy egy modern társadalomban létrejöjjön a közös tudaton, a viselkedési szabályok önkéntes elfogadásán alapuló szolidaritás. Vö. Andorka [1991, 10]

kiveti magából. A közösségi szerepvállalás tehát egyfajta mércéje a puritán erkölcsök követésének: az ocsú elválasztása a búzától.⁶

Az előző gondolat - és áttételesen az összes fentebb felvázolt kiigazítási vagy támadási irány a közgazdaságtan emberképével szemben mind – azt hangsúlyozza, hogy az a homo oeconomicus, amelyik cselekedeteiben önző, hedonista, aszociális és racionális, aligha tekinthető valószerű gazdasági aktornak olyan környezetben, ahol csak közösségi-társadalmi kontextusban értelmezhető bármely döntése és cselekvése. Kiváló munkák mutatnak rá ugyanis arra, hogy kollektív cselekvésekben az egyén általában potyautas – tehát individuális és racionális cselekvésének mozgatórugója a potyautas magatartás - [Lásd, pl. Olson: 1975], ám társadalmi kötöttségei gátat szabnak egyéni céljai követésének. Társadalmi kontextusban további „zavaró elem”, hogy az egyének döntéseiket erkölcsi irányelvek vagy különböző – társas létéből fakadó - érzelmek és érzések mentén hozzák meg, így számos döntési helyzetben a számukra legnagyobb nyereséggel járó cselekvésirányt sokszor az irracionális választás vagy a társadalmilag előírt válasz határozza meg.[Elster: 1983]. Ráadásul a homo oeconomicus sokszor rákényszerül arra is, hogy együttműködjék másokkal, hiszen előfordulhatnak olyan döntési és cselekvési helyzetek, amikor hosszú távon a legnagyobb egyéni nyereséget eredményező választás önmagát számolja fel, ugyanis a kívánt kollektív nyereség nem érhető el kizárólag egyéni cselekvés útján. Ezekben a – a különböző játékelméleti kutatások által - számos tudomány számára jól ismert „*Fogoly dilemmája*” [Rapoport-Chammah: 1965] típusú – „*én azt gondolom, hogy ő azt gondolja, hogy én azt gondolom*” [Rapoport: 1964] - cselekvési szituációkban az individuálisan cselekvő, önző, racionális egyén saját racionalitásának foglyává válik, amelyből csak akkor kerülhet ki nagyobb sikerrel, ha önérdékű cselekvését félrerakja, és csoportjátékossá, társadalmi lénné válik.

1. 2. A Homo Oeconomicussal kapcsolatosan felvethető előzetes következtetések.

A közgazdaságtan emberképével kapcsolatosan az előzőekben ismertetett fontosabb megközelítések mind azt a célt szolgálták, hogy az olyan, emberi cselekvésekkel kapcsolatos feltevések, mint a *racionális viselkedés*, az *önérdek*, a *hedonizmus*, a *haszon- vagy profitmaximalizálás*, na és persze ezek egyszerűnek tűnő fogalmai, sokkal *komplexxebbek* annál, mint ahogy azt tudományunkban sokan gondolják. Ezért aligha lehetséges ilyen egyszerű és túlzottan is általánosított fogalmak mentén felépíteni az ember gazdasági természetét, valamint ebből levezetni azt az emberképet, ami - mint *módszertani segédeszköz* - utat nyit a gazdasági jelenségek tudományos megismerésének.

Egyelőre úgy tűnik, hogy a közgazdaságtan emberképe minden tekintetben olyan, amilyennek a tudományosság összes mércéjén megfelelni kívánó tudományos megismerés igényli, és nem pedig olyan, amilyen az ember valójában. Úgy vélem ugyanakkor, hogy elsősorban mégsem az emberi természettel kapcsolatosan feltett posztulátumokkal van a legnagyobb baj, hiszen azok vagy igazak, vagy nem, hanem azzal, hogy azokat tértől és időtől függetlenek, vagyis „öröktől” adottnak tekinti tudományunk. Veblen kiválóan érez rá arra, hogy „*az emberről feltett tulajdonságok változatlanok; maga az emberi tényező az, ami változik.*” [Veblen: 1898, 71]. Hiszen gondoljuk csak meg: a racionalitás például

⁶ E gondolatot Dr. Trautmann Lászlónak, egyik tanulmányomra adott értékes javaslatai ihlették, így azokat tekintem hivatkozási alapnak.

eredeti értelmében a helyes arány (ratio) betartását jelenti gondolkodásunkat, döntéseinket, cselekvéseinket tekintve, ám amennyiben a helyes arányok térben és időben formálódnak, már aligha beszélhetünk egyféle racionalitásról. Ezért ebben a fejezetben, a közgazdaságtan emberképével kapcsolatosan tárgyalt megközelítések alapján, azt hiszem, okkal tehetjük fel a kérdést: hogy vajon ne kételkedjünk-e a homo oeconomicus végletekig menő feltevéseinek (racionalitásának, hedonizmusának, maximalizálási hajlamának) differencia specifikumában, és ne tartsuk szükségesnek az emberi természet mélyebb tanulmányozását? Hiszen már *Malthus* is azt tartotta, hogy az emberek nagyon is komplex lények [*Hámori: 1998, 16*], ezért tekintettel kellene lennünk a konkrét helyre és időre, amelyben az ember gazdasági viselkedési jellemzői formálódnak. Az eddig leírtakból talán már nyilvánvaló, hogy a dolgozat a későbbiekben egyfelől arra keres majd bizonyítékokat, hogy az ember gazdasági viselkedésének természete alapvetően más, mint ahogy tudományunk feltételezi; másfelől pedig arra, hogy maga az emberi természet is része egy olyan nagyobb rendszernek, amely időben és térben folyamatosan formálódik.

A fentebb leírtak tehát arra is rá kívántak világítani, hogy a gazdasági ember cselekedeteit legalább annyira motiválhatja a „*hivalkodó pazarlás*”, a „*protestáns erkölcs*” vagy a „*puritán etika*”, mint önnön hedonizmusa, vagy a természetére – aligha vitathatóan – jellemző racionalitás. E mögött az a felismerés áll, hogy az emberi döntéseket és cselekvéseket motiváló szükségletek nem csak testi-biológiai alapokon születnek meg, hiszen *igényeinket és preferenciáinkat abból a kultúrából, illetve abban a társadalmi intézményrendszerben sajátítjuk el, amelynek mi is a tagjai vagyunk*. A társadalmi hagyományok és értékrendek, a különféle kulturális sajátosságok azonban aligha csak racionalitási elveknek megfelelően épülnek fel az egyes társadalmakban, így ezeknek – és állandó formálódásaiknak - a hatásait sem lehet figyelmen kívül hagyni akkor, amikor az ember gazdasági döntéseinek vizsgálatára vállalkozunk. Különféle normák, szokások, divathóbortok, illetve azok változásai állandó hatással vannak minden korszak, de különösképpen a mai kor emberére, aki sokszor inkább csak alkalmazkodik ezekhez a változásokhoz, anélkül, hogy átelné annak minden örömét, anélkül, hogy igazán tudná, mi a jó neki. *A közgazdaságtan* azonban – még ha el is szakad néha a racionalitás feltétlen érvényesülésének posztulátumától, akkor is - *hallgatólagosan feltételezi, hogy az egyének tudják, mit csinálnak, tehát tudják, hogy mi a jó nekik*. A mai mainstream közgazdasági elmélet logikai képtelenségének tűnne, hogy az ember mást válasszon, mint ami őt a legnagyobb örömhöz és/vagy hasznossághoz juttatja, noha a mai kor emberének frusztráltsága, gyakori csalódottsága, izlésvilágának gyakori és eklektikus változása mind arra engednek következtetni, hogy az ember gazdasági viselkedése mögött nem szabad csak a racionalitáson alapuló motivációkat keresni. Ha mindehhez még hozzátesszük azt a tényt, hogy a XXI. század szinte már a végletekig erősödő reklámforgatagában, illetve a szinte korlátlanul kínálgató szükséglet kielégítési lehetőségek közepette egyre kevésbé tudunk a különféle csábításoknak ellenállni – és így egyre kevésbé tudunk önnön cselekvéseinken és döntéseinken csodálkozni, akkor tudnunk kell azt is, hogy ezek a hatások elsősorban a tudatalatti asszociációink szülte tudatos viselkedéseinkben manifesztálódnak. A fejlődés irányai azonban – egyre inkább úgy tűnik – olyan cselekvések felé mutatnak, amelyeknek egyre kevesebb közük van a racionális, autonóm és gazdaságos viselkedéshez. Cselekvéseinkben inkább különböző életmódok megnyilvánulásairól van szó, és persze mindarról, amit ezek az életmódok az önértékelés és személyiségkép terén eredményeznek. Ezért az individuális és szabad akaraton nyugvó döntések helyett inkább olyan döntések válnak meghatározóvá, amelyeket a *társadalmi kontextus*, az igazodás kényszere hív életre.

A fenti konklúzió a témánk szempontjából azt jelenti, hogy aligha az alaposan és logikusan mérlegelni tudó homo oeconomicus vezérli cselekedeteinket. Éppen ezért a pusztán ész logikáján alapuló közgazdasági megismerés mellett más megismerési utakon is szükséges alaposabban megvizsgálni azokat a motivációkat, amelyek a gazdasági szereplők viselkedését és döntéseit meghatározzák. Ez a megismerési próbálkozás a dolgozat írója szerint a tudományos megismerés evolucionista útja, valamint a gazdasági ember, a *homo oeconomicus* *evolucionista interpretálása* lehet. Az *evolúcióelmélet* ugyanis – a dolgozat bizonyítani próbálja – *képes lehet bekapcsolni az egyén mellett a csoport jelentőségét, az önérdek mellé az altruizmus és moralitás kérdését, valamint a világ megismerhetőségének hite helyett a tanulás és kultúraalkotás képességét a közgazdasági – és általában véve a tudományos - megismerés folyamatába.*

E fejezet végső konklúziója, hogy ma már inkább csak mítosz, hogy a tudomány szigorú logikai szabályok konzekvens betartásával szerezhetsz ismereteket egy objektíven változtathatatlan világról, amelyben az ember természet is csak az örök, természet adta jellemzőinek logikai posztulátumaival szerepelhet. Hiszen a tudomány önnön fejlődésével nem csak vizsgálja, hanem teremti is azt a világot, amelyet vizsgálat alá helyez. *Boulding* szerint a társadalomtudományokra különösen igaz, hogy ami megtudható, azt maga a megismerő állítja elő, és ezért az előrejelzései is úgy válhatnak be a társadalmi rendszerekben, ha tudatosan létrehozza azokat a feltételeket, amelyek között beigazolódnak az előrejelzések. [*Boulding: 1969, 69*]. A dolgozatnak ebben a fejezetében éppen azt próbáltam előrevetíteni, hogy a közgazdaságtan is ezt az utat járja, amikor nem a valódi gazdasági-társadalmi emberrel számol, hanem saját – történetileg formálódó megismerési - rendszerének mesterséges emberével.

E véleményt tükrözi amúgy *Simon* korábban már citált [1982] tanulmánykötete is, amelyben a homo oeconomicus posztulátumait a közgazdaságtan tudománnyá válását elősegítő elméletek történeti termékének tekinti, utalva arra, hogy a mindentudó, racionális egyéneket föltételező elméletek egyszerre meglepően elegánsak és egyszerűek, ráadásul lehetővé teszik az emberi viselkedés helytálló – vagy éppen téves - előrejelzéseit is. [*Simon: 1982, 26-27*]. Egy ilyen elmélet prediktív ereje ugyanis szerinte csak annak a környezetnek a karakterizációjában rejlik, amelyben az előre jelzett viselkedés lejátszódik. Vagyis maga a környezet, az egyének tökéletes racionalitására vonatkozó - illetve egyéb - föltevésekkel együtt, teljes egészében meghatározza magát a viselkedést. *Simon* tehát felhívja a figyelmet a tudományos megismerés történelmi-társadalmi meghatározottságának szerepére és súlyára, és így természetesen arra is, hogy a homo oeconomicus mibenlétének vizsgálatánál nem tekinthetünk el a történeti módszer alkalmazásától, vagyis az ember gazdasági viselkedéséről alkotott előfeltevések genezisének és a tudományos megismerés folyamata során történő formálódásának felkutatásától.

Ehhez azonban vizsgálat alá kell vonnunk azt a kérdéskört is, hogy a tudományos megismerésben vajon helyet kaphat-e a tudományos megismerés társadalmi, kulturális, etikai, intézményi aspektusainak vizsgálata, és így megalapozható-e tudományos alapokon a közgazdasági megismerés emberről alkotott előfeltevéseinek ilyen körülmények és esetleges bírálata. A következő fejezet erre a kérdésre keresi a választ, úgy, hogy egy nagyon rövid vázlatot nyújt a modern tudomány kialakulásának folyamatáról, elhelyezni próbálva benne a közgazdaságtudományi megismerés helyét is, majd az elmúlt évszázad fontosabb tudományfilozófiai megközelítéseinek és vitáinak bemutatásán keresztül kínál utat, és ad módszertani lehetőséget arra, hogy igazolni próbáljuk a tudományos megismerés logikai analízisen túlmutató lehetőségeinek létjogosultságát.

2. A tudományos megismerés közelítései a XX. századi tudományfilozófiában.

„Az ész nem az igazságot, hanem az értelmet keresi, ám az igazság és az értelem nem azonosak.”
/Hannah Arendt/

A tudományos megismerés az ókori görög gondolkodók és azok gondolatainak táptalaján fejlődött ki olyan világ-megismerési próbálkozássá, amit modern – európai – tudománynak is nevezhetünk. E modern tudomány jellemzője, hogy abban a *Descartes* névvel fémjelzett XVII. századi *karteziánus filozófiában* gyökerezik, amely – ugyan csak hallgatólagosan és metaforikusan – a görög tradíciókon nyugvó nyugati episztemológiára építkezve egyre inkább a matematikai természettudomány alakját öltötte magára, „*fundamentum absolutum inconcossumot*”, vagyis abszolút és megrendíthetetlen alapot teremtve a világ tudományos magyarázatára [Vajda: 2002, 291-292]. A XVII. század második felétől e világ-megismerési szemléletet pedig *Newton* és kortársai viszik diadalra azzal, hogy olyan *mechanikus világméplet* vázolnak fel saját koruknak, amelyben minden jelenség okára születik magyarázat. „*Mondá az Úr: legyen Newton – és mindenre fény derült.*” [Gazda: 1986, 142].

A modern tudomány megismerési próbálkozásai tehát alapvetően két előfeltevésen alapultak. Az egyik a *newtoni modell*, amelyben szimmetrikus a múlt és a jövő, és amely egyfajta teleologikus látásmódban hirdeti azt, hogy Istenhez hasonlóan az ember is képes lehet eljutni bizonyosságokhoz. Ezért nincs szükség a múlt és jövő megkülönböztetésére, mert egyszerre létezik minden egy örökös jelenben. Így a tudás a folyamatosan felhalmozódó tapasztalatok teljességéből való *induktív szemezgetés* eredményének tekinthető. A második feltevés az a *karteziánus dualizmus* volt, mely szerint alapvető különbség van természet és ember, anyag és szellem, természeti és társadalmi világ között. [Wallerstein et al: 2002, 10]. A tudás pedig a természet örök igazságaiból levont racionális – deduktív - következtetés formájában ölt testet. Ezek alapján a *modern tudomány kizárólagos feladata a természet időben és térben változatlanul igaz, egyetemes törvényeinek keresése lehetett*. A modern tudomány jellemzőjét mindezekén túl abban is megragadhatjuk, hogy abból az *égi mechanikának a tanulmányozásából fogant*, amely a végtelenbe tágította ki az emberi megismerési célokat és törekvéseket. Innentől kezdve a *haladás* lett tehát a kulcsszó, ám ezen túl a tudományos megismerést az a meggyőződés is táplálta, hogy a (tudományos) fejlődés révén a világ megismerhető és döntő jelentőségű dimenzióiban végessé tehető.

E tudományos megalapozás az ismeretek növekedésével ugyanakkor felvetette később annak lehetőségét is, hogy a világ egészére vonatkoztatva, annak valamennyi területét átfogva képzelje el az abszolút és igaz tudást⁷ megcélzó matematikai észrendszer alkalmazhatóságát. E törekvésekkel egyidejűleg a hajdan egységes tudomány, a *filozófia*, az ismeretek további szélesedésével részekre bomlott, továbbadva a tudományos megismerés *karteziánus-newtoni* módszertanát, és egyben teret engedve a társadalom megismerése tudományos közelítésének, valamint az egyes társadalomtudományok

⁷ *Descartes* például úgy képzelte, hogy előbb-utóbb az erkölcsre vonatkozó ismereteinket is sikerül tudományosan megalapozni, nem egyszerűen kiegészítve, hanem lassan felváltva a vallás által megismert erkölcsi tudást.

kialakulásának. E tudománytörténeti folyamatok terméke volt természetesen maga a *közgazdaságtudomány* is.

A tudomány kifejezést ugyanakkor a 19. századig elsősorban – sőt, sokszor kizárólag - a természettudomány fogalmának jelölésére használták, megkülönböztetve azoktól a társadalmi diszciplínáktól, amelyekre leginkább a művészet, a filozófia vagy legjobb esetben is csak a humán-, illetve bölcsész”tudomány” megnevezéseket alkalmazták. Ezért az egyes társadalomtudományok képviselői érthető módon tettek olyan erőfeszítéseket saját diszciplínájuk tudományos státuszának elnyeréséért, amelyek egyrészt a természettudományok megismerési logikájának és módszertanának alkalmazását sürgették, másrészt pedig megismerési törekvéseik tárgyának tisztázását igényelték. Mindezek hatására *a modern társadalomtudományok képviselői saját diszciplínájuk alapjainak lerakásához* – követendő modellt keresve – *a newtoni fizikához fordultak*, miközben jelentős mértékben szűkítették tovább vizsgálódási köreiket, lehetőséget és létjogosultságot adva vizsgálódási területük elkülöníthetőségének és diszciplináris megközelíthetőségének. A későbbi elemzéseket előrevetítve fontos kihangsúlyozni, hogy a közgazdaságtudomány fejlődési és megismerési útjára különösen igazak az imént említett erőfeszítések, hiszen a haladást megalapozó és igazoló tudományos megismerésben központi szerepet kért és kapott tudományunk akkor, amikor – úgy tűnt - épp *a gazdaság vált a fejlődésmítológia központi elemévé*, az ideális társadalom dinamizmusának hordozójává vagy megvalósítójává. [Szokolczai: 1990, 10].

A tudományos megismerésnek ebben az új struktúrájában a társadalomtudományok követőinek tehát alapvető célja volt, hogy minél sikeresebben tudják alkalmazni az égi mechanika logikáját a társadalmi szféra egyes vizsgálati területeire. E társadalomfizikai [Comte: 1979] megismerés rendeltetése minden, akkora már jól elkülönült társadalomtudományi diszciplína számára egy olyan *pozitív tudomány* megalapozása volt, amelyik a megismerés minden egyes területén kizárólag a valós tények tanulmányozására szorítkozik, anélkül, hogy azok okainak vagy végső céljainak megismerésére törekedne. S bár e folyamatok kezdetén még aligha volt világos, hogy a társadalmi jelenségek e tudományos igényű megismerése vajon egységes keretek között megy-e majd végbe, a korábban már említett önállósító törekvések egyértelművé tették, hogy az egyes társadalomtudományok saját utakat választva próbálnak meg választ adni a kor akkori mércéjén értelmezett tudományosság kritériumai által szült kihívásokra.

Manapság azonban éppen ellentétes irányú folyamatok és törekvések mennek végbe a különböző tudományokban. Az összes tudományágban fokozódó interdiszciplináris közelítések ugyanis egyaránt ezeknek a hatásoknak az előretörését támasztják alá, egyre erősödő véleményt formálva a tudományos megismerést végzők gondolataiban arra a kérdésre, hogy a tudományos megismerésnek a mai világban inkább az analízisre vagy a szintézisre kell-e törekednie. E kérdés feltevése és megválaszolása azonban már csak azért is elengedhetetlen, mert a modern tudomány szemlélete a XX. század folyamán igencsak megváltozott. A XVII. század két óriási géniusza, *Descartes és Newton* a világ működését egy *gépezetként* írták le, s a világ e *mechanikus modellje* táplálta azt a hitet, hogy *az egész megértésének kulcsa a részek tanulmányozásában rejlik*. E gondolkodás jegyében az egyes megismerési területeket és utakat minden veszteség nélkül különválaszthatónak, majd újra összeilleszthetőnek tekintették, sőt e kísérletezésnek további inspirációt adott az a feltételezésük, hogy *minél többet ismer meg az egyén az egyes részek működéséről, annál jobban képes lesz az egészet megérteni*. Ez a megismerés azonban materialista volt abban az értelemben, hogy csak arra összpontosított, ami a fizikai érzékelés segítségével megismerhető volt. Úgy is

fogalmazhatunk, hogy ez a megismerés az anyag „alapvető építőköveit” kereste, amelyből aztán ok-okozati szálakon keresztül már minden levezethető volt. Vagy még egyszerűbben fogalmazva: *ami történik, annak fizikai-természeti oka van*, és az esemény ennek az oknak szükségszerű következménye.

A modern tudományok manapság azonban egyre jobban kezdenek eltávolodni ettől a – klasszikus - mechanikus szemlélettől. A biológiában, az orvostudományban, a kémiában, vagy hogy ez a dolgozat is bizonyítani próbálja, a közgazdaságtanban is egyaránt érezhető jelei vannak ennek a folyamatnak. De talán nem érdektelen, ha a klasszikus fizika megismerési logikájára felépülő közgazdasági megismerés tanulmányozását célzó fejezetek megalapozásaként a fizika új területéről emelünk be egy gondolatot a dolgozatba. Heisenberg [1975], a kvantummechanika megalapítója, írja, hogy a kvantumvilágban a kapcsolat mindennek a legfontosabb meghatározója, hiszen a szubatomi részek csak úgy alakulhatnak ki és figyelhetők meg, ha kapcsolatba lépnek valami mással. Így nem léteznek független dolgokként, nem tekinthetők „alapvető építőköveknek.” E világfelfogásban tehát a *teremtés alapvető összefüggései láthatatlan, megfoghatatlan kapcsolatok*, amelyek egymástól távol álló, és korábban egymástól függetlennek vélt dolgokat kötnék össze, s így a világ különböző dolgok és események bonyolult szövevényének tűnik, melyben az egész szerkezetét és lényegét különböző fajta kapcsolatok együtthatása vagy kombinációja határozza meg. A kvantummechanika és a fizika 20. századi forradalmi fejlődése az ismert *Einstein-Bohr* vitától és a fizikai megismerés koppenhágai értelmezésétől kezdve egészen *Everett* „sok világ” elméletéig vagy *Bohm* „implicit rend” felfogásáig azt az utat tárja elénk, amely szerint *mindennek lényege és alapja az egész*, és csak ezen keresztül juthatunk el a részek megismeréséig. A hagyományos - természetes rend és az alapvető építőkövek doktrínáján alapuló - felfogásban ugyanis nincs koherencia, nem léteznek *összefonódások*, amelyek hiányában a megismerő épp elfedi az egész mozgástörvényeit és a holisztikus valóságot.

Nem véletlen, hogy ez a dolgozat is saját tárgykörében, vagyis a közgazdaságtan emberképének vizsgálatában kíván a hagyományos – és ahogy a dolgozat próbálja majd bizonyítani, mechanikus - felfogásától némiképp eltávolodni – ám semmiképpen sem elfordulni –, egyfajta szintézisre törekedve a mai mainstram elmélet és a sorra megjelenő alternatív megközelítések között, igazolást keresve egyben arra is, hogy az ember sem tekinthető a világ egy olyan építőkövének, amelyik alapvető és időtálló természeti törvények által meghatározott döntései révén teszi vizsgálhatóvá, átláthatóvá és megismerhetővé a gazdasági és társadalmi jelenségeket.

Ehhez azonban némi kitérőt kell tennie a szerzőnek az elmúlt száz év ismeretelméleti folyamataiba merülve, egyszerre két ok miatt is. Egyrészt azért, mert a megismerés részegész kapcsolatának kérdésköre a XX. századi tudományfilozófiai vitákban, mint a *redukcionizmus-holizmus* megismerési alternatívák közötti választás mellett felvonultatott érvek és ellenérvek forgatagában körvonalazódik legteljesebben és legélesebben. Ezért a fentebb feltett kérdésre a válaszadás csak a tudományos megismerés kérdésköreit vizsgáló tudományfilozófia elmúlt mintegy százévnyi folyamata főbb vonulatainak rövid tárgyalásával kísérelhető meg. Másrészt a vizsgálat abból a szempontból sem hiábavaló, mert a tudományok belső szerkezetéről alkotott alapelvek, illetve azok formálódásai az egyes szaktudományok, és így a közgazdaságtudomány tekintetében is meghatározó jelentőséggel bírnak. Ezért a tudományos megismerés főbb irányvonalainak bemutatása – mint egyfajta elméleti alapvetés - egyben annak létjogosultságát is próbálja alátámasztani, hogy *minden mainstream felfogás mellett felmerülő alternatív megközelítésnek helye lehet a tudományos megismerésben*.

2. 1. A tudományos megismerés hagyományos nézőpontjai.

A 17-18. században kialakuló – és az égi mechanika tanulmányozásából fogant - megismerési kísérletek, amelyek természeti törvények tudományos igényű kutatását célozták meg, az akkor még egységes tudomány, a filozófia vizsgálati és gondolati körébe tartoztak. A 19. századra azonban a létrejövő tudományágak olyasfajta legyezőt kezdtek alkotni, amelynek egyik szélén a matematika (mint nem empirikus jellegű megismerés) helyezkedett el, maga mellé sorakoztatva a fizikát és a többi (egzakt) természettudományt, ugyanakkor a másik szélére szorították a filozófiát, (szintén, mint nem empirikus tevékenység), amely köré a különböző művészetek és társadalmi megismerési kísérletek csoportosultak. [Lásd: Wallerstein et al, 2002, 17]. Ez a szétválásztás, ami egyre inkább megmerevedni látszott, és amely a tudást két különálló, más-más (és aligha egyenlő súlyú) ismeretelméleti jelentőségű szférára osztotta, a filozófia tárgykörének újradefiniálását sürgette. E törekvések következményeként a filozófia a 20. század fordulójától kezdve olyan ismeretelméleti kérdések felé kezdett koncentrálni, amely leginkább megfelelni látszott a kor tudományos éthosának. Így az ismeretelmélet központi problémája a tudás gyarapodásának kérdésköre lett, ami a tudományos ismeret gyarapodásán keresztül válhatott megismerhetővé. [Popper: 1974, 14]. A filozófia legmarkánsabb gondolatrendszerévé pedig a tudományos tudás kritériumait felkutatni célzó tudományfilozófia futott be.

Tudománytörténeti aspektusból vizsgálva a tudományos megismerés elmúlt száz éves folyamatát, annak első szakaszát azzal az 1950-es évek elejéig uralkodó analitikus tudományfilozófiai irányzattal azonosíthatjuk, amely, a logikai pozitivista és a popperianus tudományfilozófia által meghatározott metodológiai keretek között zajlott. [Fehér: 2002, 300]. Mindkét irányzat jellemzője, hogy erőteljes törekvést mutatott egy olyan metodológia létrehozására, melynek révén a tudományos ismeretek elhatárolhatók a nem-tudományosaktól, lehetőséget keresve és teremtve ezzel a tudományos ismeretekre vonatkozó igazságértékek eldönthetőségének. [Fehér: 1984, 236]

Bár a logikai pozitívizmus - mint általában egyetlen tudományfilozófiai irányzat - sem tekinthető egységes irányvonalnak, mégis azt mondhatjuk, hogy fő csapásvonala ahhoz a Bécsi Körhöz kötődik, amelynek képviselői a filozófia elsorendű feladatának a tudományos megismerés logikai, szemantikai vizsgálatát tartották. Ez röviden és igencsak leegyszerűsítve azt jelenti, hogy olyasfajta kérdésekre keresték a választ, hogy mi különbözteti meg a tudományos elméleteket a nem-tudományos elképzelésektől – vagyis a Bécsi-körhöz igen közel álló Popper szavaival: mi a tudomány demarkációs kritériuma -, és hogyan kell az elméleteket felépíteni, illetve a tapasztalattal való összevetés révén ellenőrizhetővé tenni. Így a logikai pozitívizmus nem egyszerűen az ismeretek rendszerezését jelenti, hanem olyan elemző tevékenységek halmazát, amelyben – Schlick, a Bécsi Kör 1930-as évekbeli vezetőjének szavaival – „a kijelentések értelmét feltárjuk és megállapítjuk.” Vagyis „a filozófia tisztázza, a tudományok pedig verifikálják a tételeket.” [Schlick: 1972, 56]

A tudományos megismerés folyamatában a logikai pozitívizmus tehát – eleinte - az induktív verifikációt használja kizárólagos módszertani eszközként. Vagyis egy tudományos kijelentés feltétele a logikai pozitívizmus szerint a tesztelhetőség, vagyis a gyakorlati, illetve - később oldva e szigorú követelményen - az elvi ellenőrizhetőség.

Mintegy előre utalva ennek a módszertannak a később kifejtésre kerülő kritikai alapjaira, most kell megjegyezni, hogy a fenti kijelentés egyben azt is jelenti, hogy a verifikáció meghatározza egy kijelentés tudományos létjogosultságát, azaz a verifikáció módjában bekövetkező változások határozzák meg egy tudáskészlet tartalmát.⁸ [Hacking: 1999, 355] Más szóval a *logikai pozitivizmus* szerint a tudományos ismeret csak *igazolhatósága*, és semmiképpen nem felfedezése szempontjából vizsgálható.

A logikai pozitivizmus gondolatai közül – a szűkre szabott terjedelmi keretek miatt – annyit érdemes még megjegyezni, hogy képviselői erőteljes törekvést mutattak arra, hogy a különféle tudományok megismerési próbálkozásait egy egységes metodológiai köntőssel ruházzák fel, lehetőséget teremtve az *egységes tudomány* kialakulására, amelyben „(...) minden ismeret megtalálja a helyét, mégpedig elvileg azonos fajta ismeretként. A tudományok különbségei csak azon résznyelvek különbségeiből adódnak megtevesztő látszatként, amelyekben a tudományokat ki szokták fejezni.” [Carnap: 1972, 214-215]. A társadalmi események vonatkozásában azonban igencsak kérdéses, hogy az univerzális generalizációk alkalmazhatóak a társadalomra. Ugyanakkor Carnap imént citált megállapítása egyben azt is jelenti, hogy az irányzat teoretikusai a tudományos közelítésnek még az elvi lehetőségétől is megfosztják azoknak a társadalomtudományoknak a művelőit, amelyek kulturális determinációkra vagy olyan motivációkra vezetnek vissza a társadalmi jelenségeket, amelyek egyéni vagy társadalomlélektani összefüggéseken alapulnak, és így logikai úton aligha levezethetőek. Ezért ezeket a közelítéseket szerintük nem is lehet másnak tekinteni, mint nem jól megalapozott vélekedésnek, pusztá metafizikának, vagyis olyan hiedelemnek, amely csupán szubjektív érvényességgel rendelkezhet.

Elsősorban az univerzális kijelentések verifikálhatósági nehézségei a tudományfilozófiában az igazolás lehetőségének elvetését, és ezzel egyidejűleg részben a konfirmáció elvének alkalmazását [Carnap: 1936], részben pedig egy új metodológiai eszménynek, a *falszifikációnak* a megszületését eredményezte. E *Karl Popper* nevével fémjelzett tudományfilozófiai irányzat a logikai pozitivizmus igazolhatósági feltevéseivel erős kritikai hangvétellel szállt szembe, felhívva egyben a figyelmet az indukcióra felépített megismerés esendőségére. Ennek hátterében az áll, hogy a megfigyelések és kísérletek véges száma – azaz a tapasztalat - nem biztosítja egy univerzális kijelentés igazságtartalmát, hiszen nem érhető el annyi igazoló példa, amely kizárhatja egy esetleges ellenpélda felbukkanását.⁹ Vagyis az induktív következtetések nem rendelkeznek szigorú érvényességgel, csak bizonyos fokú megbízhatósággal vagy valószínűséggel [Popper: 1934, 34], hiszen a megfigyelések és kísérletek mindig csak konkrét, térben és időben behatárolt egyes jelenségekre vonatkoznak. Az egyesről az általánosra irányuló következtetés – tehát

⁸ E kijelentést azonban már a logikai pozitivizmus teoretikusai is megfogalmazták. Carnap már 1936-ban azt írja: „egy mondat jelentése bizonyos szempontból azonos azzal a móddal, ahogyan igazságát vagy hamisságát meghatároztuk; és egy mondatnak csak akkor van jelentése, ha ilyen meghatározás lehetséges.” Carnap [1936] (1999, 41. o.). Waismann pedig így fogalmaz 1930-ban: „ha nincs olyan módszer, amellyel eldönthető, hogy egy állítás igaz-e, akkor annak az állításnak egyáltalán nincs jelentése. Mert egy állítás jelentése verifikálásának módszere” – idézi Popper [1934] (1997, 49. o.)

⁹ Popper az indukció módszerének – és így azoknak a következtetéseknek, amelyek egyedi állításokból, például megfigyelések vagy kísérletek eredményéből egyetemes állításokat vezetnek le – az esendőségét a sokak által citált fehér hattyú példázatán keresztül mutatja be. Eszerint „akárhány fehér hattyút figyeltünk is meg, nem indokolt arra következtetnünk, hogy minden hattyú fehér.” (Popper [1934], 1997, 32. o.). Vagyis végezhetünk akárhány megfigyelést vagy kísérletet, ebből nem következik, hogy egy elméleteink igazak. Így gondolatmenetének egyszerű summázata abban ragadható meg, hogy szerinte a tapasztalat nem nyújthat igazolást. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Popper nem csak ismeretelméleti okokból vélte tarthatatlannak a logikai pozitivizmus megközelítését, hiszen már a klasszikus fizika bukásából is levonja a tanulságot.

az indukció – azonban nem kényszerítő erejű, mivel a premisszáik igazsága nem szavatolja a konklúzió igazságát. Ezért Popper egy másik módszerrel, a *kritikai racionalizmuson* alapuló és az ellenőrzés *deduktív módszertanára* épülő *falszifikációval* keresi a tudományos megismerés lehetőségét, hangsúlyozva azt, hogy egy kijelentés igazsága nem, csak hamissága igazolható végérvényesen.

„(...) azt javaslom, hogy ne a verifikálhatóságot, hanem a falszifikálhatóságot tegyük a demarkáció kritériumává. Más szóval nem azt fogom egy tudományos módszertől megkövetelni, hogy egyszer és mindenkorra pozitív értelemben kiválasztható legyen, hanem azt, hogy logikai formája tegye lehetővé a negatív kiválasztást tapasztalati ellenőrzések segítségével: egy tapasztalati-tudományos módszernek alkalmasnak kell lennie arra, hogy a tapasztalat megcáfolja.” [Popper: [1934], (1997), 49-50]

Popper e gondolatmenetével egyrészt azt hangsúlyozza ki, hogy a tudományos elméleteket *következményeiken* keresztül lehet tapasztalatilag megcáfolni. Szerinte azonban az elméleteknek sokszor önmagukban nincsenek megfigyelési következményeik, de ha kiegészítjük őket bizonyos megfigyelési kijelentésekkel és segédhipotézisekkel, akkor ezekből és az elméletből már levezethetők megfigyelési következmények, a predikciók vagy előrejelzések. És ha a predikciók nem teljesülnek, akkor az elmélet megcáfolódik. Ez a felfogás amúgy a mi tudományunkban ma is meghatározó jelentőséggel bír.

Popper gondolatmenetének másik aspektusa, hogy tudásunk nem tévedhetetlen, ezért az alkalmazott elméleteket és hipotéziseket csak addig fogadhatunk el, amíg egy tudományos módszerrel sor nem kerül a cáfolatukra. Ez tömören azt jelenti, hogy a korábban már verifikált – tehát még meg nem cáfolt – állítások segítségével egyedi állításokat vezetünk le egy új elgondolásból, elméletből, majd összehasonlítjuk őket a gyakorlati alkalmazás és kísérletek eredményeivel. Amennyiben pozitív az eredmény, akkor az egyedi állítások verifikáltak, s így az elmélet átmenetileg túljutott az ellenőrzésen; azaz nincs okunk, hogy elvessük. Ha azonban a döntés negatív, akkor falszifikáltak az állítások, amelyek falszifikálják magát az elméletet is. [Im: 38-39]. Így Popper szerint a tudományok fejlődése nem az igaz ismeretek felhalmozódásával azonosítható, hanem olyan folytonos átalakulások sorozataival,¹⁰ amelyben az elméleteket alkotó hipotézisek megbízhatósága, valószínűsége csökken, növekvő esélyt adva azok megcáfolására (*falszifikációjára*), illetve új hipotézisek időlegesen megerősítésére (*korroborációjára*), és végső soron az elméletek valószínűségének (*verisimilitudójának*) növekedésére. [Fehér: 1984, 238.]. Itt érdemes azonban megjegyezni, hogy Popper tudományfilozófiájában már tetten érhetőek annak a *természetes szelekciós ismeretelméletnek* a csirái is, amelynek még ebben a fejezetben, és külön hangsúllyal szentelek figyelmet. E megkülönböztetett figyelem pedig azért kiemelő, mert a dolgozat egyik logikai alapja épp ezen a megközelítésen fog nyugodni.

¹⁰ Lakatos élesen megkülönbözteti az itt leírt – és igencsak egybemosott - popperi módszer két aspektusát: az egyiket „naív falszifikánizmusnak” („Popper₁ -nek), a másikat „a tudás növekedésének” („Popper₂”-nek) nevezi, arra utalva, hogy Popper₁ szerint a tudomány minden erőfeszítése arra irányul, hogy „ellenpéldákat találjon”, és így a haladás az elméletek sorozatos cáfolatából és megbuktatásából áll. A cáfolat és az elvetés tehát összeolvad, pedig Lakatos szerint a cáfolat nem elegendő egy elmélet elvetésére. Ráadásul csak növeli a tudományos ismerethalmaz *belső feszültségét*. Popper₂ azonban nem a cáfolatra, hanem a tudás növekedésére és annak megállapítására koncentrál, hogy a *versengő* – és talán kivétel nélkül hamis – elméletek közül melyik a *legjobb*. Lakatos megjegyzi, hogy mivel *leginkább Popper₁-et ismerik*, így a tudományok többsége – így a *közgazdaságtan* is - eleve idegenkedik Popper metodológiájától, hiszen romboló hatással van a friss kutatási programokra. Lásd: Lakatos [1997, 19-63]

Bár úgy vélem, a tudományos megismerés popperi változatának fenti körülírása meglehetősen felszínes és igen nagyvonalú, arra azonban mégis elegendő, hogy egyrészt a logikai pozitivizmus közelítésmódjától megkülönböztethetővé tegyük, másrészt pedig metodológiai rendszerében erős analógiát találjunk. Ez az analógia pedig az alkalmazott logikai és empirikus eszközök mentén körvonalazható. Arról van tehát szó, hogy a logikai pozitivizmus induktív verifikációra felépített módszertani elve, mind pedig a *Popper-féle* (vagy pontosabban: a *Popper₁-féle*) „deduktív-falszifikációs elv” egyfelől megteremti a tudomány *metodológiai egységességét*¹¹, másfelől pedig mindkét elv mögött egy olyan tudomány-felfogás húzódik meg, amelyek kizárólag *a tudományos (igaz) megismerésnek azt az objektív útját tartják egyedül járhatónak*, amelynek egyes szakaszai egymásból következnek,¹² és amelyben az elért, tudományos módszerekkel igazolt ismeretek *abszolút értékűek, unikálisak, és kortól, tértől függetlenek*. Ugyanakkor a két elv episztemológiai és szemantikai atomizmust implicál, mely szerint az elméletek egymástól független állítások osztályai, mely osztályok bővíthetők, szűkíthetők, sőt, bizonyos elemei a többitől függetlenül kicserélhetők. [Laki: 1998, 19.]. Vagyis *az elméletek érvényessége nem függ sem az ismeretek tartalmától, sem pedig azok történelmi, társadalmi-kulturális aspektusaitól*. Mindez pedig azt is jelenti, hogy *a tudományos megismerés pszichológiai, szociológiai, történelmi-kulturális aspektusaival nem foglalkoztak, és elemzésüket pusztán a logikai analízisre korlátozták*. Így egyik irányzat sem tart(hat)ott igényt más diszciplínák eredményeire, sem pedig arra, hogy azok segítséget nyújtsanak a minden tudományban általánosan használható metodológiai megközelítések szélesebb spektrumának.

2. 2. A kuhni forradalom és az azt követő tudományismereti közelítések.

Az elmúlt század második felétől számos olyan bírálat látott napvilágot, amelyek a tudományos megismerés az imént említett két befolyásoló tényezőjét hangsúlyozza. Az alábbi oldalak így azoknak az elméleteknek és gondolatoknak a rövid szintézisét foglalják keretbe, amelyek kritikai megközelítései abból indulnak ki, hogy „(...) *a tudományos elméletek racionális megítélhetőségét lehetővé tevő eljárások és kritériumok egyrészt nem választhatók el a megítélendő elméletek történetileg változó tartalmától („elméletfüggőek”), másrészt és általánosabban, hogy bizonyító, illetve igazoló erejük mindig feltételezi meghatározott, ténylegesen adott társadalmi és kulturális kontextusok meglétét.*” [Márkus: 1992, 27-28.]

A tudományos megismerés irányát meghatározó, fentebb említett két irányzathoz kinövő analitikus tudományfilozófia nyugodt vizét először *Thomas Kuhn* „*A tudományos forradalmak szerkezete*” című könyve tette zavarossá, elsősorban azzal a tételével, amelyben elvetette a tudományos fejlődés értelmezhetőségének, valamint az egyetlen helyes módszer létjogosultságának lehetőségét, igazolást keresve egyben arra is, hogy a

¹¹ Popper metodológiájával kapcsolatosan azonban ismét utalnom kell arra, hogy csak Popper₁ szerint fejlődik a tudomány lineárisan a metodológiai egységesség szellemében, addig Popper₂-nél a tudomány pluralisztikusan fejlődik, hiszen számos elmélet versenyezhet egymással. Ezt az aspektust Feyerabend fejleszti tovább, és vezeti be az „állhatatosság elvét.”

¹² Grandiózus egyszerűsítéssel megfogalmazva, a logikai pozitivizmus a tudományos megismerést egy progresszív és történetileg kumulatív folyamatnak tartja, míg a Popper-féle tudományfilozófia a sejtések és cáfolatok – lineárisan vagy pluralisztikusan - *evolútív interakcióján* keresztül az igazság felé való konvergálást hirdeti, az elméletek valószerűségének növekedését bizonyítva egyben.

tudományos kutatások mindig egymással *összemérhetetlen* gondolatrendszerekben zajlanak. Elsőként fogalmazta meg nyíltan azt, hogy számos esetben sértik meg a kutatók a módszertani szabályokat (sőt, nagy eredmények sokszor éppen így születnek), és nem létezik minden korban és tudományágban egységes és egyforma tudományos módszer, mert a kutatók (vagy inkább tudós csoportok) módszertani elképzelései történetileg elég változékonyak. Így a „*tudománytörténet Kafkájaként*” elhíresült Kuhn könyvének hatására a tudományos megismerés folyamata viharos gyorsasággal kezdett olyan fázisba lépni, amelyben a tudás mibenlétére vonatkozó, eredetileg Platón és Arisztotelész által – inkább csak implicit módon – elfogadott, majd Descartes által a modern tudományfilozófia számára is megerősített, tehát mintegy két és fél évezred episztemológiai alapfeltevései kérdőjeleződnek meg. Ezek az alapfeltevések a tudományos megismerőt egy olyan külső megfigyelőre redukálják, aki a világot csak szemlélve, azok folyamataiba be nem avatkozva jut belátásra a világról, illetve a világ megismerésének lehetőségeiről. A *hagyományos nyugati episztemológia* az alábbi öt alapfeltevésre vezethető vissza: [Fehér: 2002, 302.]

- Az *objektivitás elve*: a megismerés alanya, a megismerő (*Szubjektum*) és a megismerés tárgya (*Objektum*) elvileg megadható, és egymástól teljesen elszeparálható.
- A *reprezentáció elve*: a Szubjektum képes az Objektum torzításmentes leképezését előállítani, így e képből a Szubjektum személyes aspektusai, történelmi, kulturális meghatározottsága nem kaphat szerepet.
- Az *individualitás elve*: minden Szubjektum individuális, így több megismerő együttese nem kollektív, csak additív, aggregált megismerőként viselkedik.
- Az *unicitás elve*: az igazság csak egyféle, a hamisság többféle lehet; és a kétféle tudás megfelelő módszerekkel elkülöníthető.
- A *racionalitás elve*: az igazság előállításának, vagyis az igaz tudás hamis tudásoktól való elkülönítésének létezik adekvát, kitüntetett, unikális és explikálható módja.

Az elmúlt század második felétől a fenti alapfeltevések a tudományfilozófiában sorra felülvizsgálatra kerültek. A témám és a terjedelmi korlátok azonban egyaránt determinálják azt, hogy melyek azok a megközelítések, amelyek a fenti elveket erősen megkérdőjelezték, ugyanakkor a dolgozatomban is helyet kaphatnak.

A sort talán Polányi Mihállyal érdemes kezdeni, aki már az 1950-es évek végén elveti az *objektivitás* lehetőségének létjogosultságát. *Személyes tudás* című könyvében a „kopernikuszi fordulatot” vizsgálva arra a tanulságra jut, hogy az éppúgy antropocentrikus világfelfogást testesít meg,¹³ akárcsak a ptolemaioszi világkép, hiszen „*mint emberi lények, óhatatlanul egy önmagunkban lévő centrumból nézzük a világegyetemet, s egy olyan nyelven beszélünk róla, amelyet az emberi érintkezés véletlenei alakítottak ki.*” [Polányi: 1958, 19.]. Így a kopernikuszi rendszer csak objektívebb, mégpedig annyiban, hogy elvont elméletre, és nem a közvetlen érzéki tapasztalatra támaszkodik. Ennek azonban Polányi szerint ára is van, mégpedig az, hogy feláldozzuk érzékeink közvetlen tanúbizonyságát. A tudományos vizsgálódást illetően azonban Polányi egy másik érvet is felhoz az objektivitás elvi lehetőségével szemben. Úgy véli

¹³ Polányi - némi iróniával - azzal magyarázza Kopernikusz heliocentrikus megközelítését, hogy az nagyobb intellektuális kielégülést jelentett számára; vagyis éppúgy antropocentrikus, csak épp más emberi szenvedély kielégítését részesíti előnyben. Polányi szavaival: „*elvetjük érzékeink durvább antropocentrizmusát, de csak értelmünk nagyratörőbb antropocentrizmusa kedvéért.*” Vö. Polányi ([1958] 1994, 20-21)

ugyanis, hogy egy tudomány fejlődését - bármely szinten - a gondolkodás olyan, egyetlen elméleti szabályban sem definiálható képességei határozzák meg, amelyek egy „*hallgatólagos tudásban*” gyökereznek. [Im: 159.]. E kijelentésének az alaklélektan észlelés-vizsgálataiból levont következtetések adtak alapot, amelyek szerint az észlelés nem más, mint támpontok megértése az egész szempontjából. Vagyis velünk született képességünk, hogy értelmet adunk tapasztalatainknak, és ezzel az észlelés mindenütt hozzájárul az artikulált ismereteink összetevőjéhez. És ez szabja meg azt a módot is, ahogy elismerjük az igazságot artikulált formában. Ugyanakkor *az észlelés gyakorlatban elsajátított ismeret, amit átszűr az a kultúra és szocializációs közeg, amelyben az elsajátítás végbemegy.* Így ahogyan a tárgyfelismerést az ember szocializációja során egy adott kultúrában tanulja meg, a tudományos megismerés is úgy körvonalazódik egy adott közösségre jellemző látásmódban.

Hasonló álláspontra jut – igaz, elsősorban Polányi nyomán – Kuhn is, amikor fő műve utószavában azt írja, hogy „igen eltérő ingerek ugyanolyan érzeteket válthatnak ki; ugyanolyan inger igen eltérő érzeteket válthat ki; és végül, az ingertől az érzetelig vezető út részben a neveltetéstől függ. (...) Minden okunk megvan feltételezni, hogy az ugyanahhoz a csoporthoz tartozó egyéneknek – akiknek ennek megfelelően közös a neveltetésük, nyelvük, tapasztalatuk, kultúrájuk – ugyanolyanok az érzeteik.” [Kuhn: 1969, 197]. Ezt a fajta megismerést Kuhn szerint sem lehet szabályok útján kifejezni, hiszen a szerzett tapasztalatok alakítják az ingert érzetekké, így elmélet híján az ingertől az érzethez vezető útba ágyazott tudás „szótlan” marad.¹⁴ Ezzel azonban Kuhn kétségbe vonja a tudományos ismertetek (paradigmák) összehasonlíthatóságát is, hiszen amennyiben az érzékelésre (észlelésre) komoly hatást gyakorol a társadalmi kontextus, az elsajátított elvárások, értékrendek, motivációk és a meglévő ismeretek, akkor a megismerés alapját jelentő észlelés nem értelmezhető tisztán fiziológiai és diszpozicionális jelenséggé. Így pedig empirikus ellenőrzéssel nem lehet sem alátámasztani, sem megcáfolni¹⁵ végérvényesen egy elméletet, hiszen egyrészt nem egy elméletről, hanem többféle szorosan összekapcsolódó, tudományos, „*paradigmatikus látásmódról*” van szó; másrészt a megfigyelések nem biztosítanak univerzálisan érvényes közvetítési lehetőségeket, hiszen az empiria és a teória kognitív függetlensége aligha biztosítható, így nincs az elméletek igazolására és összemérésére alkalmas neutrális, elméletfüggetlen tapasztalat. [Laki: 1998, 27]

Kuhn azonban egy későbbi [1977] tanulmányában más szempont szerint is vitatja a tudományos megismerés objektív lehetőségét. A tudományos megismerés alapját képező elmélet „jóságát” és alkalmazhatóságát öt kritériumra – a *pontosságra*, a *konzisztenciára*, a *hatáskörre*, az *egyszerűsítésre* és a *termékenységre* – vezeti vissza, utalva arra, hogy ezek önmagukban pontatlanok, ám együtt alkalmazva egymással összeütközésbe kerülhetnek. [Kuhn: 1977, 172-173]. Így egy elmélet melletti választásnál a kritériumok relatív fontosságának eldöntése vezérli a megismerőt, ami – erre vonatkozó szabály vagy

¹⁴Kuhn ezzel egyben azt is állítja, hogy a tudományos megismerésben elsősorban nem a megtanult definíciók és szabályok a fontosak, hanem az a *látásmód*, amely az azonos közösségbe tartozó tudósok közös jellemzője. Vagyis aki nem ment keresztül azon a szocializációs folyamaton, amely segítségével a tudományos megismerés „paradigmatikus” kézsége kifejlődik, az utólag, pusztán reflexióval nem lesz képes szert tenni erre a „paradigmatikus látásmódra.” Vö: Im. 196-202.

¹⁵Kuhn szerint amúgy az összehasonlíthatóság feltételezése mellett bármely elmélet már a születése pillanatában meg van cáfolva, hiszen – ahogy fogalmaz – „(...) ha az egyezés bármely tetszőleges tökéletlensége elegendő ok volna egy elmélet elvetésére, akkor mindig minden elméletet el kellene vetni.” [Im: 196].

algoritmus hiányában¹⁶ - eleve *szubjektív értékítéletet visz a megismerési folyamatba*. Ezzel azonban sérül a többi elv is, hiszen *Kuhn* szerint a választást meghatározza a *megismerő korábbi tapasztalatai*, az a *történelmi kor*, amelyik a tudományos irányzatok hozzáférhetőségét és preferenciáit biztosítja, és nem utolsó sorban a *megismerő személyisége*, amely kijelöli, hogy a megismerő eredetiségre, átfogóságra, részletességre, alaposágra vagy szintézisre törekedjen. [Im: 174-175.]. Sőt, a személyiség meghatározó szerepe abból a szempontból is mérvadó, hogy a megismerő által elfogadott paradigmák biztos szakmai sikereket ígérnek, így az azokhoz végtelenségig való ragaszkodás személyes – egzisztenciális – érdek, hiszen általuk legitimálódnak a korábbi eredmények és a jövőbeli presztízs is. Ugyanakkor a tudományos tevékenység, amennyiben új felfedezéseket eredményez, jelentős jövőbeli presztízslehetőséget is teremt művelőinek, így a kutatás társadalmi motiváltsága sem kétséges. Ezért *Kuhn* szerint a tudományos felfedezéseknek csak pszichológiája van, logikája nincs; s így a tudományos válságoknak sincs racionális oka, amely az adott paradigma bukásához vezetne.¹⁷ *Kuhn* számára tehát nem csak a tudományos megismerés nem lehet objektív, de a tudomány fejlődése sem racionális, hanem inkább több olyan tényező függvénye, ami irracionális.

Az imént felsorolt elemek ugyan *Kuhn* egy későbbi paradigma-felfogásában, az ún. *diszciplináris mátrix* fogalmában is tetten érhetőek, de egy jóval későbbi – 1980-as évek végi – kifejezésébe, a *lexikon* nyelvészeti kategóriájába már explicit módon is elhelyezi a megismerésnek azokat az elemeit, amelyek szociálisan determináltak, ugyanakkor kultúra-, illetve társadalomfüggők, és történetileg változhatnak. [Fehér: 1984, ill. 1999]. Mindezzel pedig amellet érvel, hogy az ember, mint megismerő alany nem választhatja el magát tökéletesen az objektumtól, és nem transzformálhatja ki önmagát a tárgyra vonatkozó képből, hiszen kognitív eszközei – a materiálisak és az intellektuálisak is – emberi eszközök, az *ember pedig mindig egy bizonyos kor és társadalom embere*. [Fehér: 2002, 302.]. *Kuhn* paradigma-felfogásaiban tehát egy bizonyos: történeti értékük van abban a tekintetben, hogy előrevetítik a tudomány racionalizmusának történeti-kulturális dimenziójával is számoló újraértelmezését.

A tudomány fejlődési folyamatának történeti értékét hangsúlyozza *Lakatos Imre*, a XX. század egyik meghatározó magyar származású tudományfilozófusa is, aki *Popper* - helyesebben *Popper₂* – követőjeként a tudás növekedésének problémáját a *Popper* által kezdeményezett kutatási program fogalmának továbbgondolásával kísérelte meg megfogalmazni és megoldani. *Lakatos* szerint a tudományos kutatási program olyan elméletek sorozataiból épül fel, amelyeket közös heurisztika köt össze.¹⁸ Egy ilyen kutatási program „*metodológiai szabályokból áll, melyek részben arról rendelkeznek, hogy milyen utakat kerüljünk el (negatív heurisztika), részben arról, hogy milyen utakon járjunk (pozitív heurisztika)*.” [Lakatos: 1997, 42-43.] A negatív heurisztika a kutatási program „*kemény magját*” jelöli ki, és arra utasít, hogy „*fejtsünk ki vagy agyaljunk ki*

¹⁶ *Kuhn* szerint az algoritmikus döntési eljárások és szabályok keresése nem más, mint elérhetetlen ideálok keresése, hiszen a választási kritériumok értékek, amelyek térben és időben meghatározottak, és legtöbbször az adott választási szituációhoz kötöttek.

¹⁷ *Kuhn* értelmezésben a válság is pszichológiai fogalom – „ragályos pánik” -, így a tudományos forradalom vizsgálata leginkább az individuál- (és feltételezve, hogy a kutatások tudományos közösségekben zajlanak), illetve szociálpszichológia területéhez tartozik. Lásd erről: *Kuhn* [1970]

¹⁸ A megfogalmazás egyben arra is utal, hogy egy elmélet önmagában nem is tekinthető tudományosnak vagy tudománytalannak, hanem csak az elméletek sorozatai, tehát a kutatási programok. *Lakatos* utal arra, hogy ez *Popper₂*-nél is megtalálható, de az „elmélet” és az „egymást kizáró elméletek sorozata” kifejezéseket kétértelműen és zavarosan használja. *Lakatos* ezeket a zavarokat próbálja feloldani a tudományos kutatási programok segítségével, és annak feltevésével, hogy a kutatási programok nem csak a „tényekkel versengenek”, hanem más kutatási programokkal is.

olyan értelmező elméleteket vagy „segédhipotéziseket” (...), amelyek védőövet képeznek a mag körül.” A pozitív heurisztika pedig „olyan részlegesen kifejtett javaslatokból áll, amelyek arra vonatkoznak, miként kell a program „cáfolható változatait” megalkotni, vagyis hogyan kell a védőövet módosítani és továbbfejleszteni.” [Im: 47].¹⁹ Mindez azt jelenti, hogy valójában a „védőövben”, az abban megfogalmazott feltevések feladásán és helyettesítésén keresztül „folyik” a tudományos tevékenység, anélkül, hogy a kemény mag feltevéseiből bármit is fel kellene adni.

Mivel ez nem csak az uralkodó elméletekre, hanem minden kutatási programra vonatkozik, így nyilvánvaló, hogy Lakatos lehetségesnek – sőt, a tudomány fejlődése szempontjából kívánatosnak – tartja az egymással versenyző kutatási programokat a tudományban. Ezzel azonban elveti az elméletek közötti választás „azonnali racionalitás” alapján történő módszertanának alkalmazási lehetőségét – és ezzel egy elmélet racionális voltának értelmezhetőségét -, és helyette a megismerési folyamat *történeti aspektusaira helyezi a hangsúlyt*. Vagyis a tudomány fejlődése során egymással folyamatosan versenyző elméletek közötti váltások és felfedezések szerinte egyszerre *történeti* és *logikai* folyamatok eredményei, így a tudományos megismerés folyamata is csak az elméletek és felfedezések történeti és logikai *racionális rekonstrukcióján* keresztül folyhat, hiszen ezáltal az elméletek *külső és belső evolúciójának* racionális rekonstrukciója is végigvihető.

Az objektivitás és a racionalitás kérdéskörét illetően Kuhnhoz és – némiképp - Lakatoshoz is hasonlóakat fogalmaz meg Feyerabend, aki úgy véli, hogy nem tartható az a popperi nézet, miszerint a tudományos fejlődés minden szakaszában ugyanazok a standardok érvényesek, hiszen szerinte *a pusztán logikus indokok nem elégségesek ahhoz, hogy az egyes szakaszok minden fontos jellegzetességét megmagyarázzuk*. [Feyerabend: 1970, 227.]. Ezek a projekciók, illetve a megfelelő ítéleteket kifejező állítások azért nem lehetnek objektívek, csak szubjektívek, mert *tradíciókon, hagyományokon alapul az a tudományos normarendszer*, amely segítségével más közelítéseket - amelyek szintén tradíciókon alapulnak - megítélünk. [Im: 24]. Sőt, ő ezt a megállapítását a racionalitás elvének teljesületlenségére is vonatkoztatja, hiszen szerinte *a tudomány maga is része az ember evolúciójának*, így aligha lehet teljesen racionális, mivel nem feltétlenül érvek, hanem sokszor események okozzák az új standardok elfogadását.²⁰ Feyerabend szerint sem történeti, sem pedig elméleti úton nem lehet a megismerésnek olyan módszertani normáit igazolni, amelyek segítségével a tudomány megkülönböztethető lenne akár a mítoszoktól vagy a mágiától, hiszen azokhoz hasonlóan egy tudományos elmélet megalapozásában és elfogadtatásában ugyanúgy jelen van a csalás, a retorika. [Laki: 1998, 29.]. Így *a racionalitás elvének érvényesülése, vagyis a módszertani normák betartása nem más, mint egy tradíció, vagy a tradíció egy aspektusa*.²¹ [Feyerabend: 1978, 28].

¹⁹ Lakatos kiemeli, hogy egy elméletnek előbb-utóbb megjelennek cáfolatai, így a pozitív heurisztika olyan *kutatási stratégiaként* értelmezhető, amely előrejelzi e cáfolatokat, és tartalmazza az elhárításuk módját is. Ám a kutatási programok versenyében a korábbiaknál egyre kreatívabb pozitív heurisztikákra van szükség, mivel a rivális programok pozitív heurisztikái az adott kutatási program teljes elvetését eredményezhetik. Így pedig a kutatási programokat *heurisztikus erejük* alapján is értékelhetjük. Lásd erről: Im. 46-53.

²⁰ Feyerabend úgy véli, hogy a tudományon belüli és az azon kívüli változások az ismereteink növekedésével egyidejűleg megváltoztatják és megsokszorozzák a tudományos megismerés válszmintáit és érvelési mintáit egyaránt. Im: 237.

²¹ Ezzel az álláspontjával Feyerabend annak az epiztemológiai anarchizmusnak nevezett irányzatnak lesz az eszmei szülőatyja, illetve a legismertebb zászlóvivője, amely szerint a tudományos megismerésben egyetlen kritériuma van a racionalitásnak, mégpedig az, hogy nem szabunk abszolút érvényű dogmatikus határokat. A feyerabendí módszertan alapelve tehát, hogy „*bármí megfelel*” (*anything goes*)

Az *objektivitás* tételének elvetése mellett érvel a tudományfilozófia *szociálkonstruktivista* irányzatának egyik fő képviselője, *Latour*, aki a „Sosem voltunk modernek” című könyvében arra keres igazolást, hogy a társadalom (a kultúra), akárcsak a természet mind olyan konstrukciók, amelyek egymás kölcsönös kizárásával jöttek létre, noha ez az elválasztás sohasem létezhetett. Szerinte ugyanis *a kultúra és a természet egésze kavarodik össze* nap mint nap, és e kusza egyvelegek, *hibridek* finomra szőtt *hálózata* alkotja mai világunkat. [Latour: 1999, 13-14.]. Úgy véli, hogy a modern hatalommegosztás analógiájára a természeti és a társadalmi világ közötti választóvonal is felrajzolható a modern tudományban, amely szintén alkotmányos jellemzőkkel bír, hiszen a tudományok „*Modern Alkotmánya*” is tartalmazza a tudományok művelői számára azokat az érveket, illetve azok értelmét, amelyek a szétválasztást meghatározzák.

Latour tehát a *Modern Alkotmány* alapján teszi meg az elkülönítést a dolgok reprezentálásával megbízott tudomány és a szubjektumok képviselésével megbízott társadalmi és politikai szféra között. Ugyanakkor egyben fel is hívja a figyelmet *az elválasztás tarthatatlanságára*, hiszen szerinte a pusztán természeti dolgok és az emberi kultúra, társadalom vagy politika léte *hibridek* százait is feltételezi. Az elválasztás ugyanis bár garantálja, hogy nem az ember csinálja a természetet, a laboratóriumi kísérletekben mégis olyan mesterséges szituációk tanulmányozása folyik, amelyeket az ember alkot. *A tudomány követői tehát inkább konstruálják a „mesterséges természetet”, mintsem a felfedezés szándékával tanulmányozzák a valódi természetet.*

Az eddig leírtak a *Kuhn* előtti - kartézianus hagyományokon alapuló - tudományos megismerési folyamattal szemben megfogalmazott fontosabb teóriákat foglalta – meglehetősen elnagyoltan – keretbe, azokra a metodológiai normákra vonatkoztatott kételyek vagy cáfolatok tömör ismertetésén keresztül, amelyek előírták, hogy miképpen kell egy elméletnek felépülnie, mi a magyarázatuk absztrakt sémája, és mik lehetnek az igazolás szabályai. E metodológiai normák követése biztosította annak az elvnek a betartását, amit korábban a racionalizmussal azonosíthattunk. E racionalizmus azonosítható a logikai következtetés és az empirikus információszerzés elveivel, amely biztosította, hogy adott megfigyelésekből bármely racionális megfigyelő egyértelműen eldönthesse: adott empirikus evidenciákkal két vagy több elmélet közül melyik áll összhangban. [Laki: 1998, 30.]

A tudományos megismerés folyamatában – elsősorban *Kuhn* meghatározó gondolatainak hatására – felgyorsuló változásoknak fentebb leírt összefüggései elsősorban azt az aspektust ragadták meg, hogy *a tudományos megismerés meghatározott társadalmi, kulturális, intézményi és nem utolsósorban személyes közegben megy végbe*, így e tényezők hatásait sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezeknek a hatásoknak a magyarázatát azonban *a tudományos megismerésen kívüli területre* helyezték, alapot adva a szociológia, a pszichológia és más társadalmi megismerési kísérletek vizsgálódási lehetőségének, ugyanakkor eltekintve a társadalom és a tudományos megismerés erősebb összefüggéseinek vizsgálatától.

2. 3. A tudományos megismerés legújabb megközelítései.

Az 1970-es évek közepétől azonban egy merőben új közelítés lát napvilágot – elsősorban az un. *Edinburgh-i Iskola* megalapítóinak tollából²² – a tudás természetének meghatározására, további lökéseket adva a hagyományos episztemológia alaptételeit érintő vitáknak. Az elsősorban *Mannheim*, *Scheler*, *Wittgenstein*, *Durkheim* és *Marx* nézeteire visszanyúló, és *Bloor* által elindított tudományos megismerési lehetőségről, a *tudásszociológiáról* van szó, amely vizsgálatainak kiindulópontját arra az előfeltevésre alapozza, hogy *a világ működésére vonatkozó elképzelések a tudományban, akárcsak a kultúra más területein is, a történelem során jelentősen megváltoztak.* [Bloor: 1976, 428.]. Ennek okát az irányzat képviselői abban látják, hogy a kultúrának, amely maga is állandóan változik, vannak olyan vonásai, amelyek nagyban befolyásolják a tudományos elméletek születését és értékelését. Ilyen jellemző hatás például a képzés és a szocializáció szerepe a tudományban, amely a tudomány belső társadalmi folyamatait formálja, így *a szociológiai megfontolások aligha korlátozhatók a tudományon kívül eső hatásokra.* Mindez azt jelenti, hogy *a tudományos megismerés normái társadalmi képződmények,* vagyis a társadalom nem csak magyarázó, hanem konstitutív szerepet is játszik az un. „kognitív” szférában, a tudományban is.

A tudásszociológia imént említett megközelítése több szempontból is szembeeszik a korábbi episztemológiai alapfeltevésekkel. Az *individualitás* elvét abból a szempontból teszik támadásaik célpontjává, hogy *a megismerő egyén nem elszigetelten szerzi meg ismereteit,* és még csak nem is kognitív képességeinek teljes birtokában születik a világra, hanem egy emberi közösség tagjaként, ott szocializálódva tesz szert olyan kognitív képességekre, amelyek alkalmassá teszik az elfogadott és rendelkezésre álló megismerési folyamatok követésére. [Fehér: 2002, 303.]. Az amúgy nem tudásszociológus *Tomasello* találó mondatával érvelve: *„A lakatlan szigeten társ nélkül felnövő gyermekből Rousseau elképzelésével ellentétben nem a társadalom kötöttségeitől mentes „természetes” emberi lény lesz, hanem inkább Geertz elképzelésének megfelelően szörnyeteg, semmiképpen sem egy teljesen emberi intencionális és morális ágens.”* [Tomasello: 2002, 225]. Mindez számukra egyben azt is jelenti, hogy a tudásszociológia teoretikusai *az individualizmus tétele helyett az episztemológiai kollektívizmus tételét tartják egyedül elfogadhatónak,* hiszen *a különböző társadalmi, kulturális hatásokat nem akadályként, de nem is csupán lehetőségként, hanem egyenesen szükséges feltételként szabják meg ahhoz, hogy az ember megismerhesse a világot.*

E tételhez fontos megemlíteni a mezőelmélet biológiai interpretációját, a *Sheldrake* [1989] által felállított *morfikus mezők* elméletét. Ő ugyanis azt feltételezi, hogy a fajok viselkedését olyan morfikus mezők befolyásolják, amelyek önmagukban ugyan kevés energiával rendelkeznek, de képesek irányítani a más forrásból származó energiákat. A morfikus mezőket azok a képességek hozzák létre, amelyek a fajokban a tanulás során halmozódnak fel. Így miután a faj nem meghatározható egyedei ezt az új viselkedésmintát elsajátították, az adott képesség elsajátítása a többiek számára is könnyebbé válik, anélkül, hogy ezt másvalakitől sajátítaná el. Vagyis *a tanult viselkedésforma a morfikus mezőben raktározódik el, és ha egyed kapcsolatba lép vele, akkor a mező strukturálja a*

²² Barry Barnes szociológus, David Bloor tudományfilozófus és Steven Shapin történész nevéhez fűződik annak a tudásszociológiának nevezett eszmeáramlatnak a megalapítása, amelyik az edinburgh-i egyetem falain belül jött létre.

viselkedését. Így a képességet tulajdonképpen el sem kell sajátítania, mert azt a mezőből nyeri. A tanulás morfikus rezonanciákra épül, vagyis az egyedek egymásra hatására. E mezők a viselkedés formáját adják, amelyet az egyén saját energiái révén sajátít el. Eszerint az olyan erők, mint a kultúra, az erkölcs, a jövőkép vagy a különböző értékek, az emberi megismerést befolyásoló mezőknek lehet tekinteni.

A tudásszociológia elmélete ugyanakkor viszonylag stabilnak és autonómnak véli a tudományos megismerés első szintjét, az *érzékelést*, és ebből kifolyólag azt kevésbé tartja elméletterheltnak, ezért azt tartják érdemesnek és fontosnak megvizsgálni, hogy a megfigyeléseinket hogyan kategorizáljuk, címkézzük, osztályozzuk, vagyis milyen módon interpretáljuk. Az *interpretáció* viszont szerintük *különböző kulturális hagyományok alapján más és más lehet.* Vagyis az, hogy egy tudós milyen osztályozási rendszereket és sémákat alkalmaz, és a megfigyeléseiről hogyan vélekedik, azt a korábbi, megörökölt osztályozások és vélekedések határozzák meg. *Ez a felfogás tehát tagadja a vélekedések logikai szükségszerűségét, ugyanakkor azok végleges rögzítettségét is.*²³

A tudásszociológiai irányzat ezzel a felfogásával kétség kívül a legnagyobb támadást indította el a *racionalizmus* előfeltevésével szemben, egyben az azóta sem szűnő ellentámadások lavináját indítva meg. *Barnes*, az irányzat egyik képviselője fogalmazza meg legélesebben azt, hogy az összes, a tudományos és nem tudományos kijelentések elválasztását célzó demarkációs kritérium, így a verifikációs, majd verifikálhatósági, illetve a falszifikálhatósági kritérium, valamint az összes, a kísérletekre és/vagy egyes induktív vagy elméleti következtetés-típusokra való hivatkozás kudarcot vallott. [*Barnes – Hesse: 1999, 461.*]. Mivel ez a vélemény általános az elmélet többi képviselőjének köreiben is, így a tudásszociológiai irányzat elveti azt a hagyományos episztemológiai nézetet, hogy az igaz vélekedés nem, csak a tévedés szorul oksági magyarázatra.²⁴ Az irányzatnak ez a tétele – amit a tudásszociológia *erős programjának* neveznek – tehát azt jelenti, hogy *minden vélekedés, akár igaz, akár téves, valamint a racionalitás és irracionalitás is egyaránt magyarázatra szorul.* Ugyanakkor ez a megközelítés azt is implicálja, hogy a *társadalmi összetevő mindig jelen van a tudományos megismerésben*, és ezért mindig alkotóeleme a tudásnak.

A racionalitás-irracionalitás (és egyben az objektivitás-szubjektivitás) dichotómia kérdéskörét az 1980-as években *Hacking* tette igen alapos módon vizsgálatainak tárgyává, arra a következtetésre jutva, hogy a határvonal meghúzása attól függ, hogy vannak-e gondolkodási, érvelési és tapasztalati eljárásaink arra vonatkozóan, hogy dűlőre jussunk. Vagyis a gondolkodási stílus segít rögzíteni kijelentéseink értelmét, és egyben meghatározza azt is, hogy az milyen módon bizonyul igaznak vagy hamisnak. [*Hacking: [1985], (1999), 349.*]. Ez tehát azt is jelenti, hogy a tudományos gondolkodásnál, mielőtt megérteni próbálnánk, hogy miről gondolkodjunk, mindenekelőtt azt kell(ene) tudnunk,

²³ *Barnes-Bloor-Henry* „A tudományos tudás szociológiai elemzése” című könyvükben az osztályozásokkal kapcsolatosan a „szociológiai fintizmus” elvét és annak alaptételeit követik. Eszerint: 1. A terminusok jövőbeli alkalmazása nyitott. 2. Egyetlen osztályozási tevékenység sem örökérvényű. 3. Minden osztályozási forma felülvizsgálható. 4. A fajtaterminusok egymást követő alkalmazásai nem függetlenek egymástól. 5. A különböző fajtaterminusok alkalmazásai nem függetlenek egymástól. Ezeket az alapelveket a szerzők a tudásról alkotott vélekedések és maga a tudás posztulátumainak tekintik. Lásd: *Barnes-Bloor-Henry* [1996] (2002, 83-88. o.)

²⁴ *Lakatos Imre* a tudomány új racionális vonatkozásait valamely kitüntetett tudományfilozófiával összhangban állónak tartotta, „belső történetnek” vagy „racionális rekonstrukciónak” nevezve azokat, míg minden más olyan vonatkozását, amely okságilag nem magyarázható, a szociológusok vizsgálati területébe helyezte. De még a tudásszociológia előfutárának tekinthető *Mannheim* is e dualista és racionalista magyarázatot fogadta el. Lásd: *Barnes-Bloor* [1982] (1998, 192. o.), illetve *Hesse* [1980] (1999, 449. o.)

hogyan gondolkodjunk. Hiszen azoknak a kijelentéseknek az értelmét, amelyekkel kapcsolatosan gondolkodunk, az általunk használt gondolkodási stílusok határozzák meg. [Im: 360.]. Ezzel azonban *Hacking* az *unicitás-elv* érvényességének (be)tarthatatlanságát is megfogalmazza.

Hacking ugyanakkor úgy véli, hogy e gondolkodási stílusok semmiképpen sem tekinthetők abszolút kategóriáknak, hanem inkább kulturálisan és történetileg meghatározottnak, s így térben és időben egyaránt formálódónak.²⁵ Sőt, *Hacking* szerint egy gondolkodási stílus annyira be lehet ágyazódva egy kulturális gyakorlatba, hogy bele kell dolgoznia magát annak, aki meg szeretné érteni az adott stílus mondanivalóját: „*Őn elsajátíthatja, hogy a nagynéném tolla (vagy a nagybátyám zsugorított koponyája) az asztalon van. De némi időre lehet szüksége ahhoz, hogy megértse, mire valók a tollak vagy a koponyák.*” [Im: 360.].

Hacking szerint tehát a gondolkodási stílusok teremtik meg az igazság és a hamisság lehetőségét. Mindez azonban azt is jelenti, hogy a gondolkodás, az emberi megismerés révén az igazság és a hamisság új „jelöltjei” jöhetnek létre.[Im: 350.]. Ugyanakkor ezek felfedezése, illetve az igazságtartalmukról való döntés *Hacking* szerint objektívnek tekinthető, hiszen az alkalmazott gondolkodási stílusok határozzák meg azt is, hogy mi számít objektívnek. Ebből azonban az is következik, hogy a gondolkodási stílus, amelyek az objektíve igaznak talált kijelentéseket meghatározzák, soha nem vezethet megfigyelési mondatokhoz, tehát olyanokhoz, amelynek valamely gondolkodási stílustól független igazságértéke van. [Im: 363.]. Ennek oka pedig az, hogy az igazság nem jellemezhető olyan módon, ami túlmegy az adott gondolkodási stíluson.

2. 3. 1. A tudományos megismerés evolucionista megközelítése.

Az elmúlt évszázad tudományos megismerési folyamatának vizsgálatában a dolgozat témája szempontjából, és az egyik fontos logikai alapjának megteremtését is megcélózva – ha egyelőre igen röviden is - helyet kívánok szorítani annak a megközelítésnek, amit *evolúciós ismeretelméletnek* neveznek. Ez az episztemológiai megközelítés mindamellett, hogy az embert és az emberi tudást egy biológiai és szocio-kulturális evolúció termékének tekinti, és így az evolúciót is egy olyan tudásfolyamattal azonosítja, amely a tudásnövekmények természetes szelekciójának eredménye, úgy véli, hogy e természetes szelekció paradigmáját általánosítani lehet más megismerő tevékenységekre is, így például a gondolkodásra, a tanulásra és a tudományra is. [Campbell: 1974, 413.].

E megközelítés szerint az evolúció a tudományos megismerésben és a tudományos megismerőben is egyaránt drasztikus változásokat eredményezett. Hiszen egyrészt jelentősen átformálta azokat a tudásmechanizmusokat, mint az észlelés, a tanulás, az utánzás, a nyelv, amelyek a tudományos megismerés eszköztárát jelentik, másrészt pedig óriási mértékű változást eredményezett a megismerő adaptív rátermettségében, a környezet állandó változásait modelláló tárolt sémáiban és a veleszületett tudásában. [Im:

²⁵ Fehér Márta Röntgen példájával támasztja alá a Hacking-féle tudományos megismerés létjogosultságát, aki hetekig kételkedett saját felfedezését illetően, hiszen sokáig érzéki csalódásnak, pusztá vízióknak tartotta az X-sugarak észlelését. Fehér (2002, 305. o.)

414.]. Ez a felfogás tehát egy olyan *történeti szemlélet* alkalmazásának létjogosultságát implikálja [Prigogine, 1989], amelyben a megismerés nem szolgálhat korlátlan és pontos predikciókat a változásokkal terhelt világ jövőbeli állapotára vonatkozóan. Ugyanakkor maga a megismerő sem lehet külső szemlélője a világnak, hiszen annak *inherens* részének tekinthető, és mint ilyen maga is állandó változásnak van kitéve. [Prigogine-Stengers: 1985]. Mindez azt is jelenti, hogy a *tudományos megismerések alternatíváinak, valamint az azok folyamatában keletkező elméletek egyikének sincs a priori érvényessége*, egyik sem rendelkezhet a kinyilatkoztatott igazság vagy az analitikus dedukció státusával, mivel *azok csak a természetes kiválasztódás mechanizmusával, vagyis egy válogató, selejtező folyamat eredményeként nyerhetnek legitimitást*.

Bár a hatvanas évek végétől [Toulmin: 1967 ill. 1974; Popper: 1972 ill. 1976], a *neodarwinizmus* újabb eredményeinek publikálásával egyidejűleg jelennek meg az evolúciós ismeretelmélet mértékadó munkái, mégis azt kell mondanunk, hogy a fenti logikán alapuló evolúciós megközelítések egyáltalán nem új keletűek a tudományfilozófiában. Hiszen már *Henri Bergsonnál* [1908] megjelenik az a gondolat, hogy a tudományos szemléletek elemei valamiféle evolúciós örökség részei, *Ernst Mach* [1927] pedig már a múlt század fordulóján megfogalmazza, hogy a gondolatok és megismerésmódok terén is érvényesül a természetes kiválasztódás, így a megismerő belső reprezentációit, preferenciáit és fogalmi apparátusát is evolúciósan kell értelmezni. De *Popper* is amellett érvel már 1934-ben „*A tudományos kutatás logikája*” című könyvében, hogy a tudományos elméletek elfogadása a biológiából ismert természetes kiválasztódáshoz hasonló szelektív eliminációs folyamatok eredményének tekinthető.

„*Az én javaslatom szerint a tapasztalati módszert az jellemzi, hogy az ellenőrizni kívánt rendszert minden elképzelhető módon falszifikálni igyekszik. Nem célja a tarthatatlan rendszerek megmentése. Ellenkezőleg, mindegyiket kíméletlen próbáknak tesz ki, és azt kísérli meg kiválasztani, amelyik az összehasonlítás alapján a legalkalmasabb. (...) Azt az elméletet részesítjük előnyben, amelyik a leginkább állja a sarat a többi elmélettel való versenyben, azt választjuk, amelyik a legalkalmasabbnak bizonyul a túlélésre a természetes kiválogatódás során.*” [Popper: [1934] (1997), 55. ill. 141.]

Popper szerint tehát a világban nincsenek mozdíthatatlan és változatlan lényegek, ezért, mint már szó volt róla, elveti a logikai pozitivizmus indukción alapuló megközelítését, és a tudományos megismerés folyamatát egyedül a hipotézisek természetes kiválasztódásán keresztül képzelel el [Popper: 1972, 261.], - hozzá téve rögtön azt, hogy – elsősorban nem a tévedések eliminálását, hanem a megismerés hibáinak kijavítását célozva. [Bence [1972] (1990), 126.]. E megfontolásait amúgy későbbi munkáiban kifejtett *próba-szerencse viselkedés elméletében* viszi tovább, egyértelművé téve szándékát arra vonatkozóan, hogy a tudás folyamatát azonosítsa az evolúciós folyamat egészével. *Popper* ugyanakkor az 1970-es évek elején kifejtett evolúciós ismeretelméletében újszerű gondolatokat fogalmaz meg az emberi megismerés ontológiai státuszáról, kiemelve a *kultúra* és az un. „*Három világ*” koncepciója közötti kapcsolatot. [Popper 1972, 1997].²⁶ Az evolúciós ismeretelmélet újabb megközelítései épp ezen a területen adtak és szabtak új irányokat a tudományos megismerés folyamatának, elsősorban azért, hogy e megközelítések a *kultúrát, mint szelekciós rendszert kezelik*, és mint a biológia következményének tekintik. [Plotkin: 1982]. Ugyanakkor a *kultúra olyan rendszerekben nyilvánul meg, amelyek korlátot jelenthetnek a tudás fejlődése számára* [Wuketits: 1990, 127.], másrészt pedig túllépik a hagyományos

²⁶ A tisztán látás végett azonban fontos megjegyezni, hogy *Popper* magát a darwini evolúciós elméletet nem tekinti tudományos elméletnek, csak metafizikai kutatási programnak, mert az szerinte képtelen a predikcióra, és érvényessége sem igazolható. Lásd erről: *Popper* [1974]

darwini kereteket.²⁷ Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert *az evolúció gondolkörét* sokáig – nagyjából a hetvenes évek elejéig – *úgy is értelmezték, hogy az magyarázó erő lehet a történelmi fejlődés, az emberi tudás, a társadalmi haladás egyetemleges irányának* [Gellner 1964, 1981, Elias 1999]; vagyis az evolúció eszméje annak a teleologikus történelem-személetnek az eszmei alátámasztását is nyújtotta, amely az egyetemes emberi haladásba vetett optimista hittel és progresszív gondolkodásmódjával szabott utat különböző megismerési próbálkozásoknak. Ebben az értelemben tehát *az evolúciós gondolkodás és megismerés az emberiség történelmének egyetemességét, a történelem szabályszerű, előre, azaz a kevésbé fejlettől a fejlettebb felé mutató irányát hangsúlyozza*, egyben módszertani alapul is szolgálva egyfelől annak a törekvésnek, hogy ez az irány megismerhető, másfelől annak kíváncsiságnak, hogy a fellelt szabályosságokból tanulságok és teendők következnek.

Az evolúció elméletének fenti értelmezése azonban Nisbet [1969, 190-191] szerint nem szolgál a történelem tudományos rekonstrukciójával, inkább a nyugati fejlődés folyamatában kialakult modern társadalom igazolását célozza. Amúgy már Popper, a II. világháború vége felé, „*A historicizmus nyomorúsága*” címen publikált könyvében [1989] a fenti történelemszemlélettel száll szembe, amikor arról ír, hogy a társadalmi-kulturális evolúcióban ugyan felfedezhető egyfajta trend, és egy, a trendet állító hipotézis, amelyet majd a jövőbeli tapasztalatokkal ellenőrizhetünk, de ezeket a trendeket semmi esetre sem tekinthetjük olyan törvényeknek, amelyekkel az emberi haladás megismerhető és leírható lenne. Ahogy ő fogalmaz, „*a trend létezését állító kijelentés egzisztenciális, s nem egyetemes jellegű*” [Popper: 1989, 125], azzal a végső konklúzióval, hogy a társadalomnak nincsenek mozgástörvényei, a történelemnek pedig értelme. Mindenesetre az evolúciós gondolkodás csak a hetvenes évektől kezd igazán új irányok mentén körvonalazódni, elsősorban úgy, hogy *a társadalom és kultúra magyarázatában a fokozott komplexitást és szelektivitást próbálja megragadni*, hangsúlyozva, hogy ezt a folyamatot *véletlenek is generálják* [Luhmann: 1992], és így a töretlen előrehaladás mellett vagy helyett azt törések, megakadások, visszafordulások [Geertz: 1963, Tilly: 1983] és mutációk is jellemzik. Az evolúciónak tehát nincs egységes hordozója, ezért a történelmi szemléletet csak annak tudatában lehet alkalmazni, hogy *a gazdasági, társadalmi vagy rendszerek, intézmények útja sem vezethető le általános érvényű fejlődéstörvényekből.*

E kérdéskörök azonban újra a megismerésnek korábban már ismertetett dichotómiáihoz nyúlnak vissza, vagyis ahhoz, hogy a megismerés vajon a racionalizmus és univerzalizmus, vagyis a „velünk született eszmék” mentén határozódik meg, vagy az emberi elme születéskor egy üres laphoz hasonlítható, és így a megismerés jellegét a szerzett tapasztalatok, vagyis a történeti- kulturális aspektusok által meghatározott relativizmus jelöli ki. E dichotómia azonban jóval szélesebb körben, mint például az

---

²⁷ E felfogásra példaként Lorenz megközelítése hozható fel, aki szerint az emberiség egyre gyorsuló ütemben zajló kulturális fejlődése olyan sebességgel megy végbe, amellyel a biológiai evolúció aligha tud lépést tartani. Ebből a szempontból az ember ezért meglehetősen fenyegetett helyzetben van. *Kulturális evolúciós elméletében* az ember fogalmi gondolkodásának képességében és a nyelvi fejlődésében, illetve ezek egymásra hatásában véli megragadni a kultúra kialakulását és gyorsuló fejlődését. Részben azért, mert amíg a biológiai evolúcióban mai napig vita tárgya az, hogy a szerzett – tehát nem örökölt – tulajdonságok átörökökíthetők, addig a fogalmi gondolkodás képessége lehetővé teszi azok – nem genetikai – öröklődését. A nyelv és a fogalmi gondolkodás fejlődésének azonban van egy másik következménye is, mégpedig annak a kötődésnek a kialakulása, amit a közös tudás, a képességek és szándékok formálnak kultúrának nevezhető egységgé. A kultúra tehát egy szellemi közösség egyedi, konkrét megnyilvánulásának tekinthető, amelyben a szellem csak társadalmi jelenségként, míg az ember a maga teljességében kizárólag e szellemi értelemben vett csoport tagjaként értelmezhető. Az emberi szellem tehát egy kollektív jelenség, olyan közös tudás, képesség és akarat együttese, amelynek az ember fogalmi gondolkodását és szintaktikus nyelvét köszönheti. Lásd: Lorenz [1996, 65-67].

ösztön - tanulás, az emberi univerziálék – kulturális-történeti különbségek, a pszichés egység - kulturális diverzitás vagy a nature-nurture megközelítések ellentétes felfogásaiban is körvonalazódik. A szabadság versus meghatározottság, a természet kontra nevelés már az ókorban is létező ellentétei azonban nem csak a megismeréssel, hanem az emberrel kapcsolatosan is megfogalmazható: vajon a nature vagy a nurture teszi-e az embert azzá, ami?

2. 3. 2. Az emberi természet megismerési sajátosságai.

A dolgozat e fejezetén végigvezetett dichotómia emberi természetre vetített megállapításait úgy vélem most célszerű beilleszteni a dolgozatba, hiszen talán már elégséges támpontot jelentenek a közgazdasági megismerés és az emberi természetről alkotott álláspontok kapcsolatát feltárni kívánó gondolatok megalapozásához azok a megközelítések, amelyek vezérfonalát jelentették az eddigi elemzéseknek. Az emberi természet jellemzőinek megismerési folyamataiban ugyanis szintén megtalálható az a kettősség, ami a hagyományos episztemológia és a kuhni forradalommal utat nyitó újabb megismerési módozatok korábban említett ütközési pontjait meghatározza. Arról van tehát szó, hogy a két különböző megismerési út mögött olyan két különböző emberkép húzódik meg, amelyek a tudományos gondolkodás egyes stílusaival, alternatív kutatási programjaival állnak összhangban.

Eszerint az emberi természet tanulmányozásának egyik módja a platonikus hagyományokra felépített newtoni-kartéziánus megközelítésen alapul, amelynek szigorú követelménye, hogy az embert a fizikai tudományok mintájára természettudományos módszerekkel kell tanulmányozni, mivel minden szerves élet, és így az emberi test is szigorú természeti törvényeknek engedelmeskedik. Ez a megközelítés, amelynek amúgy szélsőséges értelmezése a Descartes-Lametrie „embergép” fantazmagóriája, tehát analóg a hagyományos nyugati episztemológia korábban már ismertetett alapfeltevéseire felépülő megismerési sajátosságokkal, és azokon belül is elsősorban azzal a – mint többen is rámutattak [Kelemen: 1977, Altrichter: 1993, Pléh: 1999, Sperber: 2000], pozitivista és empirista megközelítésben is egyaránt kizárólagosnak tekintett – individualista felfogással, amely szerint:

- van örök emberi természet,
- ez az egyén szintjén tanulmányozható,
- a társadalom gyakorlatával és babonáival eltorzítja ezt, és ezért megakadályozza a megismerést.

E megközelítés jellemzője tehát, hogy kizárja a vizsgálható területek közül azokat a jelenségeket, amelyek meghatározott történelmi, társadalmi és kulturális körülményektől függenek, olyan kérdések felvetésére törekedve, amelyekre a válaszok, illetve azok megadásának módszerei racionálisak és univerzálisak lehetnek. Ebben a megközelítésben tehát az ember környezete nem más, mint semleges elemek tárháza, tulajdonképpen az emberi felhasználás célját szolgáló energiaraktár. Ezért a környezet értékét kizárólag az ember számára való hasznossága adja.

Az emberi természettel és gondolkodással kapcsolatosan imént vázolt feltevések hangsúlyozottan a kor uralkodó filozófiai-világnézeti eszmerendszerének és tudomány szemléletének, vagyis a kartéziánus világfelfogás elemeiként, tartozékaiként fogalmazódtak meg, és részben világnézeti célokat szolgáltak (például meghatározott társadalomképet vagy erkölcsi értékrendet), részben pedig azt, hogy általuk el lehessen kerülni a tapasztalati megismerés csapdáit. Hiszen *Descartes* [1961] szerint az érzékelés számos tévedés és illúzió forrása lehet, ezért szükségszerűen igaz ismereteket csakis a gondolkodás erejével szerezhetünk, amelynél csak születésünknel fogva bennünk létező fogalmakra építhetünk.

Mindezek ellenére helyénvaló azt is megjegyezni, hogy a fenti individualista felfogásnak az angol empirista közelítése (pl. *Hume*) inkább a tapasztalást és a nevelést hangsúlyozza, és számos olyan megoldást is kínál, amelyekben valamilyen módon helyet kaphattak a kulturális, társas sajátosságok, vagyis az ember környezeti elemeinek figyelembe vétele. E próbálkozások egyik igen korai példája a később még elemzésem tárgyává tett *John Stuart Mill* nek az emberi természetre vonatkozó, a romantikát és a pozitivistá hagyományokat egyesítő megközelítése, amely szerint az emberi elme elemi folyamatairól meg lehet fogalmazni univerzális törvényeket, és ezekhez kísérleti módszerekkel is el lehet jutni; ugyanakkor az emberi természet ezen elemi folyamatok és az egyéni körülmények emergens produktumának tekinthető, melyre viszont már nem lehet következtetni az elemi törvényszerűségekből.

Az emberi természet *másik* megismerési lehetősége ugyanakkor elveti a természettudományos megközelítés egyedüli alkalmazási lehetőségét, és helyette a nyelv, a mítoszok és rítusok, a kulturális hagyományok *történeti elemzésének* alkalmazását tartja célravezetőnek. E felfogás alapvető mozzanatai *Pinker* [1997] alapján úgy sűríthető össze, hogy

- az ember, az emberi elme (biológiai) korátok nélküli általános tanulógépezetnek tekinthető,
- az emberi kultúrák ugyanakkor jelentősen és gyökeresen eltérhetnek egymástól,
- ez az eltérés alakítja az egyéni lelki-szellemi építményének szerveződéseit is.

A kétféle megközelítés mögött a különbség úgy is megfogalmazható, hogy amíg az első a megismerés alapját, az emberi természetet és az emberi elmét helytől és időtől függetlennek, azaz működését illetően textus- és tartalomfüggetlennek tartja, addig a másik interpretáció szerint *az ember, az emberi elme működése és fejlődése kultúránként változó*, és a szocializáció függvénye, ráadásul a kulturális változások által is befolyásolt, megértése pedig csak az egyén és környezetének kapcsolatán, illetve a környezeti változások és az ahhoz való adaptálódási siker összefüggésrendszerén keresztül sikerülhet.

Az emberi természet megismerési sajátosságait kutató mértékadó megközelítések azonban a két álláspont között fogalmazódnak meg tisztázni próbálva egyben a *természet-környezet* dichotómiát. Eszerint *a megismerés terén a kultúra nem lehet független változó, ám egyedüli függő változó sem, hiszen a kultúra és az emberi elme folyamatos kölcsönhatásban alakítják egymást.* Mindez azonban azt is jelenti, hogy *az emberi megismerés társadalmi-kulturális természetű, ugyanakkor a tudás az emberben nem egyszerűen valami azonosíthatatlan társadalmi instrukció révén alakul ki, hanem közössége tagjaival folytatott állandó interakciókon keresztül formálódik.* Fontos megjegyezni, hogy a dolgozat későbbi fejezetei ezt a felfogást elfogadva és követve

próbálják meg felvázolni azokat a megközelítéseket, amelyek az emberi viselkedés, és általánosan az emberi természet mélyebb sajátosságainak vizsgálatára, valamint annak igazolására tesznek kísérleteket, hogy az emberi viselkedés különböző típusú és eredetű hatókok komplex eredményének tekinthető, így az emberi viselkedés megértéséhez a lehető legtöbb magyarázó ok felkutatására kell vállalkozni.

2. 4. Összegzés és a fontosabb következtetések megfogalmazása.

A fejezet annak a kijelentésnek a bizonyítását célozta, hogy szinte minden tudományfilozófiai iskola vagy irányzat másképpen értelmezi a tudományos tudás mibenlétét és a tudományos megismeréssel szemben támasztandó követelményeket. A bemutatott tudományfilozófiai irányzatok talán kellőképpen magalapozták azt a konklúziót, hogy *az ezredforduló tudományos megismerése semmiképpen sem tekinthető egy kizárólag logikai szabályokon nyugvó, és adott módszertani szabályok szerint működő racionális megismerési folyamatnak*. De egyáltalán semmilyen gondolkodást sem tekinthetünk a racionális normák vagy a logika szabályai által meghatározott keretek közötti elkülönült lépések sorozatának. Mert a valódi tudás és értelem nem jelenthet uralmat semmilyen érték és érzékelés fölött, hiszen az ember az értékek világában él, és ott érzékel. A világ racionális, logikai-matematikai struktúrák és fogalmak mentén való megismerése azonban leválasztja a valóságot minden immanens célról, így az igazat a józan észről, a tudományt az etikáról.

Sokan azonban a fejezet előbb szintetizált fő mondanivalóját tarthatatlan nézetnek tartják, hiszen szerintük a racionalitás normáinak konzekvens betartása tekinthető egyedüli védőbástyának a tudományra ártalmas, sőt rá nézve egyenesen halálos relativizmus ellen. Csakhogy *ez egyfajta hatalombirtoklás*, ami semmi esetre sem egyezik meg a tudomány igazi céljával, az igazság birtoklásával.²⁸ Igaz, az ezredfordulón egyre többen vélik úgy, hogy hagyományos episztemológiai-metodológiai megközelítés képviselői már-már irracionális szenvedélyt táplálnak az objektív, elfogulatlan és értékmentes tudományos megismerés iránt, elfelejtve azt, hogy *a tudományos megismerő is csak a társadalmi folyamatok és saját korlátai szabta keretek között lehet racionális*. [Caldwell: 1982, 89.]. Hiszen *a tudományos megismerés is egy társadalmi folyamat*, ebben pedig inkább *a kommunikációnak és a praktikus racionalitásnak lehet csak meghatározó szerepe*. Ezért úgy vélem, nem csak a tudományfilozófiának, hanem minden tudományterületnek is módosítania kell a racionalitásról (és a relativitásról), valamint az objektivitásról alkotott elképzeléseit. Mindez azonban alapvető módosítást igényel az elmélet és megfigyelés, a gondolkodás és észlelés dichotómiájának kérdéskörében. Vagyis a tudományos megismeréshez, a tudomány „műveléséhez” nem elegendő a különböző elméleteket vagy elképzeléseket empirikus úton igazolni, illetve a tudományos általánosításokat vagy

²⁸ *Feyerabend* szerint a tudományos gondolkodásnak az effajta érvelése analóg az Egy Igaz Római Anyaszentegyház történelemből jól megismert érvelésével, miszerint az egyház doktrínái igazak, minden más pedig értelmetlen pogányság. Ezzel azonban azt is megfogalmazza, hogy azok a vitamódszerek és inszINUÁCIÓK, amelyek valaha a teológiai retorika tárházát alkották, beköltöztek (és kiváló otthonra leltek) a tudományba(n). Vö. *Feyerabend* (1978, 13. o.) De hasonlólt állít *Arendt* [1959] is, amikor úgy fogalmaz, hogy ha doktrínáimat csak úgy kinyilatkoztatjuk, elutasítva, hogy vitára bocsássuk őket, akkor nem filozófusok, hanem papok vagyunk.

absztrakciókat jelentő következtetéseket a logika előírásaihoz igazítani. Ez persze nem azt jelenti, hogy a tudomány nem lehet racionális, hanem inkább azt, hogy egy újfajta racionalitásfogalomra van szükség. Hiszen *a racionalitás társadalmi és történeti jelenség*, s így a tudományos megismerés is olyan társadalmi képződmény, amely időben és térben egyaránt meghatározódik, s ennél fogva állandóan formálódik. Ez pedig a tudományokat is állandóan formálja, lehetetlenné téve azt, hogy előfeltevései és következtetései abszolút érvényűek, unikálisak, és kortól függetlenek legyenek.

A fentiek azonban azt is jelentik, hogy a tudományos megismerés előrehaladásával, új területek feltárásával a megismerőknek, a tudomány művelőinek sorra felül kell vizsgálniuk kutatási normáikat, alkalmazott eljárásaikat, és ezzel egyidejűleg racionalitáskritériumaikat, hiszen az egységesnek és unikálisak tartott, és ezáltal igencsak védelmezett tudományos módszerek sokszor már haszontalanok, vagy nem biztosítják azokat az eredményeket, amelyeket az adott tudománytól elvárhatunk. Arról van tehát szó, hogy *a tudományos megismerés logikai elemzésre leszűkített tartományát olyannyira ki kell szélesíteni, hogy abba beleférjen a megismerés történeti, szociológiai és pszichológiai módszerei is*. Mindez persze azt is jelenthetné, hogy úgy kell a tudományt művelnünk, hogy nem áll rendelkezésre pontosan meghatározott és állandó tudományos módszer, amelyre támaszkodhatnánk, vagyis a kutatás önkényessé válhatna. Szerintem azonban nem erről van szó, pusztán csak arról, hogy a tudományos megismerésnek többfajta logikája van, és így azok többféle racionalitáskritériumot is meghatározhatnak. Ezért a dolgozat módszertani közelítése teljes körűen illeszkedik *Feyerabendnek* a tudományos módszertanról írt megállapításához, miszerint „*az az elképzelés, hogy a tudománynak rögzített és egyetemes szabályok szerint lehet és kell működnie, egyfelől irreális, másfelől veszélyes*”, ugyanakkor igyekszik cáfolni azt a következtetését, hogy „*az egyetlen érvényes szabály az marad, hogy bármi elmegy.*” [*Feyerabend: 1975, 295, 296.*].

Ezt támasztja amúgy alá az a tendencia is, hogy a tudományos megismerésben egyre inkább kétségesse válnak azok a megismerési elvek, módszerek és diszciplináris választóvonalak, amelyeket kialakulásuk óta elfogadtak az egyes tudományokban. Hiszen kérdéses lett például a megkülönböztetés természet, társadalom és kultúra, illetve természettudományok és társadalomtudományok között. Az új kutatási irányok ugyanis ismeretelméletileg a kontingens valóságból és *a tudás konstruktív természetéből* indulnak ki, és tulajdonképpen e tény ad létjogosultságot annak az új episztemológiai irányvonalnak is, amit *evolucionista ismeretelméletnek* neveznek.

E fejezet másik mondanivalóját ugyancsak *Feyerabendnek* a tudományos megismeréssel kapcsolatosan kifejtett értékes gondolatával kívánom megfogalmazni. Ő ugyanis egy bármely tudomány által követhető – és szerintem követni érdemes – módszertani segédeszközt dolgozott ki azokkal az elméletekkel kapcsolatban, amelyek egyre kevésbé képesek ellenállni a velük szemben megfogalmazott elvi-logikai és gyakorlati támadásoknak. E módszertani megfontolás, amit az „*állhatatosság elvének*” nevez, a jól bevált, gyümölcsöző – mainstream – elméletek fejleszthetőségét és tökéletesíthetőségét feltételezi, ugyanakkor olyan módszerek kidolgozására is törekszik, amelyek az elmélet problémáit is egyre mélyebben feltárják. *Feyerabend* úgy véli, hogy az állhatatosság elvének elfogadásával „*valamely T elmélet elvetését nem alapozhatjuk többé ellentmondó tényekre, akkor sem, ha ezek a tények egyértelműek és világosak, mint a Nap*. Azonban alkalmazhatunk egyéb T' , T'' , T''' elméleteket, amelyek kihangsúlyozzák ezeket a nehézségeket, s ugyanakkor eszközöket is ígérnek a megoldásukhoz. Ilyen esetben T elvetését maga az állhatatosság elve írja elő.” [*Feyerabend: [1970], 1999, 226-227.*].

E fejezetnek azonban van egy másik szempontból is megfogalmazható, a dolgozat fő mondandóját, vagy talán úgy is fogalmazhatók, vezérfonalát megalapozó konklúziója. E rövid áttekintés célja ugyanis annak érzékeltetése is volt, hogy bár a tudományos megismerést elősegítő tudományfilozófia fő teoretikusainak gondolatai a formális logika, illetve később – elsősorban *Popper*, *Kuhn* és *Lakatos* nyomán – a fizika területén jelentkező megismerési problémák mentén körvonalazódtak, az elmúlt évtizedekben a tudományos megismerés folyamatában pszichológiai, szociológiai, biológiai és evolúciós aspektusok is helyet és szerepet kaptak. Másfelől azonban a fizika újabb irányvonalai is – mint pl. a kvantummechanika – meggyőzően magyarázzák, hogy nem létezik objektív valóság, vagyis nincsenek receptek, képletek, elméletek, amelyek pontosan leírnák, milyen is a valóság. Vagyis paradox módon, az *objektív világ*, amelynek a hagyományos tudományfilozófia „jóvoltából” csak kvantifikálható minőségei maradtak, *objektivitásában mindinkább a szubjektumtól vált (és válik) függővé*. Az evolúciós megismerés ráadásul azt is hangsúlyozza, hogy *a megfigyelő maga is része az evolúciós rendszernek*, ezért szerepe nem korlátozódhat pusztán a megfigyelésre. Mint a rendszer alkotóeleme, annak változásával maga – gondolkodása, tanulási, megismerési sémája - is formálódik, miközben állandó dialógust folytat a valósággal.

Az új évezred megismerési törekvéseiben tehát tisztán látszik, hogy mindannyian saját szemüvegeinket keresztül alkotjuk meg a világunkat, és mindnyájan saját világunk megteremtésének aktív résztvevői vagyunk. Saját megfigyeléseink szempontjainak meghatározásával azonban elveszítjük azt a képességünket, hogy más szempontokat is figyelembe vehessünk, és minden méréssel, megfigyeléssel több információt veszítünk, mint amennyit nyerünk, örökre „dobozolva” ezzel az összes többi lehetőséget a valóság megismerésére. *A tudományos megismerés tehát nem csak teremt, hanem öl is. A mai mainstream ugyanúgy megöli az alternatív megismerési módok alkalmazását, mint ahogy az új utak szolgálnak lassú méregként az uralkodó felfogásnak.*

Ez a folyamat azonban a közgazdasági gondolkodás formálódásában is kétség kívül érezteti a hatását. Így mintegy előrejelzésként, ám egyben útvonalmutatást is megcélózva jegyzem meg, hogy *a dolgozat különös figyelmet szentel annak a folyamatnak, hogy a matematikai-logikai eszköztár, illetve a fizikai analógiák és metaforák használata hogyan formálja a közgazdasági gondolkodást, és az újabb tudományfilozófiai megközelítésekhez hasonlóan miért és hogyan jelennek meg azok a megközelítések, amelyek szélesíteni vagy részben átformálni próbálnák a közgazdaságtani megismerés eszköztárát. Azonban direkt nem a kijelentő módot használom, ugyanis ma még magas védőfalak – de sok tekintetben már omladozó védőbástyák - veszik körül azt a mainstream közgazdaságtant, amelyik azt az elméleti fizikából importált metodológiai – és ebből következően módszertani – szemléletet követi, amelyik áltudományosnak – metafizikusnak – tekint minden olyan megközelítést, amelyik nem pusztán logikai úton próbálja meg vizsgálni a gazdasági jelenségek természetét. Ebből a szempontból pedig *Lakatos* tudományfilozófiai gondolatait tartom követendőnek, mivel ő épp azon a matematikán és fizikán keresztül mutatja be, hogy egyértelműen egy történeti-logikai fejlődés eredményei, amelyeket a *tiszta tudomány* ideáljaként emlegetve tart a mainstream közgazdaságtan oly sok teoretikusa követendőnek. Ezzel pedig *Lakatos* utat nyit a közgazdaságtan tudománytörténeti vizsgálatának, vagyis annak, hogy a közgazdaságtudomány megismerési folyamatainak racionális rekonstrukcióját az elmélet kihívásaira adott válaszokon keresztül megteremtett metodológia történeti és logikai aspektusain keresztül vizsgáljuk meg.*

3. A közgazdasági megismerés folyamatának fontosabb metodológiai kérdései

„Úgy tűnik számomra, hogy a gazdasági elmélettel kapcsolatos mai vitáink közül sokaknak az a közös gyökere, hogy helytelenül értelmezik a társadalom gazdasági problémáit. E helytelen értelmezés pedig abból ered, hogy hibásan a társadalmi jelenségekre is átvisszük azokat a gondolkodási sémákat, melyeket a természet jelenségeinek tanulmányozása során fejlesztettük ki.”

/Friedrich A. von Hayek/

3. 1. Néhány előzetes megjegyzés.

Mint minden tudománynak, a közgazdaságtannak is választ kell tudnia adni arra a kérdésre, hogy megismerési folyamatai mennyire tekinthetők tudományosnak, illetve, hogy milyen kritériumok alapján dönthető el, hogy egy adott ismeretet nyújtó közgazdasági elmélet mennyiben minősül tudományos elméletnek. Erre azonban igen nehéz válaszolni, hiszen *a közgazdaságtan fejlődéstörténetét vizsgálva aligha jelenthető ki, hogy tiszta tudományelméleti megfontolások alapján épült volna fel.* Helyette inkább talán arról van szó, hogy *egyes tudományelméleti összefüggések lassan* – és ahogy azt a dolgozat bizonyítani szeretné, sokszor tudománytörténeti determinációk és véletlenek hatására - *ágyazódtak be a közgazdasági gondolkodásba*, és nem egy tekintetben tűnik úgy, hogy tudományunk megismerési törekvései más tudományos diszciplínák fogalmi és módszertani sajátosságait viselik magukon. A dolgozat éppen ezért nem tekinthet el a közgazdaságtan emberi viselkedésről alkotott előfeltevéseinek vizsgálatánál annak metodológiai keretnek az időbeli és térbeli formálódásától sem, amelyben a különböző közgazdaságtani elméletek és az ezekkel kapcsolatos alapvető metodológiai vitapontok körvonalazódtak. Ez a fejezet e kérdéskör vázlatos keresztmetszetét nyújtja.

A közgazdaságtan metodológiai kérdéskörét érintő vizsgálódásokat – úgy vélem, a dolgozat alapkoncepcióját illetően mindenképpen – indokoltnak tűnhet *Popper* egyik meghatározó jelentőségű művéből vett megállapítással indítani, amelyben azt hangsúlyozza, hogy egyetlen tudomány sem tekinthető úgy, mint pusztán „*tények halmaza*”, mert a tudományról „*legkevesebb, amit mondhatunk, hogy tények egybegyűjtése, és mint ilyen, függ a gyűjtő érdeklődésétől, nézőpontjától.*” [*Popper: [1962] (2001), 426.*]. E nézőpontot ugyanakkor a megismerő által elfogadott és követett tudományos elmélet határozza meg, így nyilvánvaló, hogy a tudományos megismerő a „*tények végtelen sorozatából és a tények szemléletének végtelen változataiból azokat a tényeket és azokat a szemléleteket választja ki, amelyek érdekesek, és amelyek összefüggésben állnak egy többé-kevésbé előre kialakított tudományos elmélettel.*”[*Uo: 426*].

A fenti kiemelések alapján körülírt nézőpont kétség kívül az összes tudományterület – így minden bizonnyal a közgazdaságtan - megismerési sajátossága. A tudományos megismerés folyamatában azonban ennek a nézőpontnak két konzekvenciája is lehetséges. Az egyik értelmében *a tudomány feladata olyan tényeket kiválasztani, amelyek megerősítik az adott elméletet*, megalapozva egyben annak tudományos

létjogosultságát.²⁹ A másik nézet szerint *a tudományos módszer éppen abban rejlik, hogy olyan tények után kutatunk, amelyek megcáfolhatják az elméleteket*, és éppen a cáfolatok és/vagy ellenőrizhetőségek lehetősége, illetve ezekkel való megmértetése teremti meg egy elmélet tudományos jellegét. A dolgozat írója nem tartja kétségesnek, hogy a tudományos megismerésnek ez az utóbbi szemléletén alapuló módszere ad egyedüli lehetőséget arra, hogy a tudományos elméleteket az állandóan változó világ nyújtotta új tapasztalatok megcáfolhassák, vagy akár azok elvetését eredményezzék, megteremtve egyben a tudományos fejlődés lehetőségét.

A tudományos elméletek tehát a tények kiválasztásában és elrendezésében segítenek bennünket, ám ez attól függ, hogy nézőpontunk és érdeklődésünk mit tesz láthatóvá, vagyis hogy a tudományos megismerés „reflektorfényét” hová és mire irányítjuk. Így *egy elmélet valójában csak egy nézőpont kikristályosodásának tekinthető*. Talán érdemes megjegyezni, hogy a közgazdaságtan művelői körében sem ismeretlen e popperi „reflektorfény-elmélet” metaforájának használata. A Nobel-díjas Hicks például a közgazdasági elméletek szerepéről így fogalmaz: „(...) az elméletek fénysugarak, amelyek megvilágítják a céltábla egy szeletét, a többit viszont homályban hagyják. Amikor elméleteinket használjuk, figyelmünket elfordítjuk bizonyos dolgokról, amelyek amúgy fontosak lehetnek, azért, hogy világosabban láthassuk azt, amit vizsgálunk.” [Hicks: 1976, 208.]. Ugyanakkor viszont aligha kétséges, hogy a tudományos megismerő nézőpontjainak megfogalmazása csak az előfeltevéseiből származhat, hiszen épp ezek segítenek a tények kiválogatásában és osztályozásában. Ebből a szempontból tehát a tudományos megismerések nézőpontjai pusztán egyfajta munkahipotézisnek foghatóak fel. Ahogy Popper fogalmaz: „nem létezhet olyan elmélet vagy föltevés, amely ebben az értelemben ne volna és ne maradna mindig is munkahipotézis.” [Popper: [1962] (2001), 427.].

Úgy vélem, a tudományos megismerés imént körvonalazott két konklúziója a közgazdasági ismeretek tudományos megalapozásának megismerési folyamatában is helytállóak. Vagyis *egyetlen közgazdasági elmélet sem válhat megmerevedett tudományos ortodoxiává*, hiszen sehogyan sem lehet több annál, mint egy olyan tudományosan megalapozott munkahipotézis, amely a megismerő térben és időben egyaránt meghatározódó nézőpontjából vezeti le a gazdasági jelenségek és a mögöttük meghúzódó hatásmechanizmusok összefüggéseit. És mivel egyetlen elmélet sem képes megragadni a gazdasági jelenségeknek, mint tényeknek a teljes körét, ugyanakkor a különböző elméletek csak elérhetetlen törekvéseket tehetnek a tények teljesebb körű felkutatására, ezért *minden elmélet csak pusztán szelekció maradhat*.

Másrészt pedig, mivel bármely közgazdasági elmélet csak akkor válhat tudományosan megalapozhatóvá, amennyiben kiállja a tapasztalati tényekkel való összevetés szigorú próbáját, így *egyetlen elmélet sem tekinthető véglegesnek*, hanem inkább a valóságos gazdasági jelenségek, mint tapasztalati tények változásainak függvényében állandóan formálódónak. Hicks gondolatainál maradva: „(...) mivel a világ, amelyet tanulmányozunk, mindig változik, előfordulhat, hogy az elmélet, amely most a jó dolgokat világítja meg, máskor rossz dolgokra vet fényt. Ez bekövetkezhet a világ változása miatt, (...) az információforrásaink megváltozása miatt, (...) vagy saját magunk változása miatt. Nincs és nem is lehetséges olyan gazdasági elmélet, amely mindig minden feladatot ellát számunkra.” [Im: 208.].

²⁹ A konvencionalista tudományfilozófiai álláspont (Duhem, Eddington) szerint e nézőpont következménye, hogy a tudomány érvelése „mindig körben forog”, hiszen a tények tapasztalatából csak azt tudjuk leszűrni, amit mi magunk helyeztünk beléjük elméleteink formájában. Lásd erről bővebben: Lakatos [1997] és Popper [1934] (1997) műveit.

3. 2. A közgazdasági megismerés néhány fontosabb metodológiai sajátossága.

A fejezet bevezető gondolatai olyan, elsősorban a természettudományok területére értelmezhető megismerési próbálkozások terén megfogalmazható elméletekkel kapcsolatos általános jellemzőket fogalmaztak meg, amelyeket a közgazdaságtudomány művelőinek is bölcsességére válik megszívlelni. A közgazdasági megismerésnek azonban mindezeken túlmenően számos olyan jellegzetessége van, amelyek meglehetősen bonyolulttá teszik a gazdasági jelenségek tudományos vizsgálatát. A dolgozat persze már csak a témájából adódóan sem vállalkozhat a közgazdaságtudomány metodológiai kérdésköreinek átfogó vizsgálatára. De sajnos még vázlatosan sem, hiszen az 1980-as évektől kezdve, a mainstream közgazdaságtan ellen vagy védelmében megfogalmazódó észrevételek túlságosan is széles spektrumban, na és persze jobbnál jobb tanulmányokon és könyveken keresztül adnak kiváló táptalajt a különböző metodológiai fejtegetéseknek, megalapozva ezzel a közgazdaságtan egy új és sajátos ágát, a közgazdasági metodológiát. Nyilvánvaló, hogy a főbb irányvonalak legvázlatosabb bemutatása is meghaladná azokat a kereteket, amelyek ebben a dolgozatban rendelkezésre állnak. A különféle metodológiai fejtegetések sokszínűségét igazolva annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a kutatások jelentős része a legfontosabb – főleg popperi – tudományfilozófiai vonulatok közgazdasági beágyazására tesznek egyre átfogóbb kísérletet [Pl. Blaug: 1980, ill. 1994; Hutchison: 1988], más írások a közgazdasági megismerés *realizmus versus instrumentalizmus* vitáján alapuló vizsgálatot tekintik a legfontosabb feladatnak [Pl. Lawson: 1994, Hausman: 1998], de egyre nagyobb szerepet képviselnek a közgazdasági megismerés *retorikai megközelítései* [Pl. McCloskey: 1983, 1985], a *metodológiai pluralizmust* célzó törekvések [Pl. Caldwell, 1982, Screpanti: 1997], vagy a közgazdaságtan metodológiájának fejlődéstörténetét – és azon belül egyes korszakok meghatározó gondolkodóinak metodológiai fejtegetéseit – feltáró legkülönbözőbb írások. [pl. Hausman: 1981, Mäki 1990]. A sor természetesen még jócskán folytatható lenne, ezért inkább Hands [2001] egyik írására hívom fel a figyelmet, amelyben 13 régi-új irányvonalat jelentő tézis bemutatásán keresztül próbálja felvázolni az új közgazdasági metodológia sajátosságait.

Úgy vélem azonban, hogy az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatos kérdéskörök vizsgálatának helyet adó dolgozatban szükségesnek tűnik legalább azoknak az alapvető metodológiai kérdéseknek a tisztázása, amelyeken keresztül a különböző közgazdasági elméleteknek az emberről alkotott előfeltevései megközelíthetőek, és a dolgozat későbbi fejezetiben kifejtésre kerülő egyéb megközelítésekkel összevethetők lesznek. Így közgazdasági megismeréssel kapcsolatos problémák vizsgálatánál célszerűnek tűnik azokból az általános kérdésekből kiindulni, amelyeket minden tudományos megismerés esetén a megismerőnek meg kell tudni válaszolni. Ezek a kérdések a közgazdaságtudomány esetében nagyjából a következőképpen tehetők fel:³⁰

- *Mi a közgazdasági megismerés tárgya?* (A gazdaság alapjelenségeit vagy összetett gazdasági jelenségeket vizsgáljunk, esetleg olyan komplex társadalmi jelenségeket tegyünk vizsgálataink tárgyává, amelyeknek már

³⁰ Hausman [1984] és Samuels [1980] alapján. Újra hangsúlyozni kívánom, hogy természetesen sokkal több kérdést is meg lehet fogalmazni – például azt, hogy lehetnek-e, és ha igen, akkor mik lehetnek az általános érvényű tudás bizonyosságának kritériumai; a megszerzésének fő módjai (indukció, dedukció) -, de egyfelől jó néhány metodológiai kérdést az előző fejezetben – ha vázlatosan is - már érintettem, vagy a következőkben majd még érintek; másfelől a dolgozat nem vállalhatja fel a metodológiai kérdéskörök átfogó vizsgálatát.

nem csak gazdasági aspektusai vannak, és a tisztán gazdasági dimenziók vizsgálata téves értelmezésekhez vezethetnek? Másfelől a gazdaság mikro vagy makrogazdasági jelenségeit vizsgáljuk-e inkább?

- *Mi a megismerés célja és rendeltetése?* (A gazdasági jelenségekből, szigorú logikai szabályok alapján levezetett, általános érvényű, *pozitív* szemléletű, egzakt matematikai modellek megalkotását tekintjük egyedüli célnak, vagy követendő – *normatív* - jellegű megállapításokkal adjunk támpontokat a különböző célokat követő gazdasági szereplőknek vagy a gazdaságpolitikának?)
- *Milyen legyen a megismerés követendő módszertana?* (Milyen szerepet kell tulajdonítani annak, hogy a gazdasági jelenségeket az állandó változás és a bizonytalanság jellemzi; és okoz-e ez különbséget a társadalom-, illetve a természettudományi megismerés módszertana között?)
- *Mi a tudományos elmélet és a valóság viszonya?* (Vajon az elméletek megalkotásában vagy azok igazolásában mekkora szerepet játszanak az empirikus kiindulások és igazolások? Tehát egy elmélet megítélése vajon annak mércéje, hogy logikailag ellentmondásmentes-e, vagy annak, hogy megfelel-e a tapasztalatnak?)
- *Mi határozza meg a tudományos megismerési tevékenység követendő normáit?* (A megismerőnek vajon általános metodológiai elveknek kell-e megfelelnie, vagy a mindenkori történelmi, kulturális, intézményi feltételek, illetve a megismerő személyes attitűdjei szabnak határokat a megismerési folyamatnak?)

Fontos hangsúlyozni, hogy a közgazdasági megismeréssel szemben támasztandó követelmények megfogalmazásához még egy sor eldöntendő kérdést meg lehetne fogalmazni. Mindazonáltal én mégis úgy vélem, *a közgazdasági megismerés alapvető problémája mindenekelőtt magából a közgazdaságtan fogalmából, pontosabban annak tisztázatlanságából, illetve tisztázhatósági nehézségeiből* következik elsősorban, hiszen azok *a közgazdaságtan szerepéről és tárgyáról, a módszertani megalapozottságáról, a közgazdasági elméletek gyakorlati relevanciájáról és pozitív vagy normatív szerepéről alkotott igen ellentétes állásfoglalások, amelyek tudományunk megszületésével egyidősek, a mai napig nem szintetizálódtak olyan egységes keretté, amely lehetővé tenné a közgazdaságtan valós tartalmának meghatározását.* Így a közgazdaságtan metodológiai kérdésköreinek vizsgálatánál aligha lehet eltekinteni a közgazdasági megismerés fejlődési útjának fontosabb állomásaitól.

Az iménti kijelentésem, mint már a fejezet bevezető gondolatai is, nem titkolt szándékkal a gazdasági jelenségek megismerésének *történeti szemléletű aspektusát* hangsúlyozzák, vagyis azon vélemény mellett szállnak elkötelezetten síkra, hogy *a gazdasági jelenségek, mint tények halmazából történő szelektálás, valamint maga a tényhalmaz sem tekinthető időben állandónak,* így a tudományos megismerésnek *történeti jelentőséget* kell tulajdonítani. Tehát a különböző korszakok tudományos megismerése tárgyra, céljára, eredményére, módszerére és alkalmazott normáira vonatkozó állásfoglalások is *történeti termékek,* ezért azokat maga a *tudomány története* igazolja, amely azt mutatja, hogy az egyes elméletek milyen problémára kerestek választ, és ebből a szempontból hogyan vált az adott korszak tudományos megismerői által elfogadottá, ugyanakkor a tapasztalatok

által megerősíthetővé vagy éppen megcáfolhatóvá. Ahogy a Nobel-díjas *Stigler* fogalmaz, „a tudománytörténet információt kínál a tudományok viselkedésének vizsgálatához.” [Stigler: 1982, 112.]. Ezért a jelen sorok írója is a közgazdaságtudomány történeti fejlődésének vázlatos bemutatásán keresztül próbálja rekonstruálni ebben a fejezetben azt, hogy az egyes korszakokban a metodológiai viták milyen aspektusai kerültek felszínre, míg a dolgozat fő csapásvonalát jelentő következő fejezeteiben arra keresi a választ, hogy a különböző elméleti irányzatok meghatározó teoretikusai milyen céllal próbálták meg a gazdasági jelenségeket megközelíteni, és ebben milyen szerepet kaptak a gazdasági jelenségeket alakító vagy éppen elszenvedő gazdasági szereplők viselkedésére vonatkozó előfeltevések. De a közgazdasági gondolkodás fejlődésének történelmi szemléletű tanulmányozása abból a szempontból sem lehet lényegtelen a dolgozat témakörét illetően, hogy a korábbi korszakok meghatározó gondolatainak keresztül azok inherens evolúciós természete is megragadhatóvá válik, hiszen aligha feltételezhető, hogy a korábbi közgazdasági gondolatok egy adott problémakört érintő első vagy éppen végső formációi lennének.

Persze érvek és ellenérvek tucatjait lehetne felhozni azzal kapcsolatosan, hogy a tudományos megismerés folyamatának tanulmányozása kivitelezhető-e egyáltalán történelmi szemléletben. Az előző fejezet így éppen azért kapott mondanivalóját és terjedelmét tekintve is meghatározó szerepet a dolgozat megalapozásában, hogy a hagyományos episztemológiai előfeltevésektől való eltávolodás és egyben a történelmi szemlélet kihangsúlyozása indokainak is helyet adhasson. A tudományos megismerés történeti megközelítése mellett felsorakoztatott érvekhez, és ezzel egyidejűleg az e fejezet szemléletének minél jobb körvonalazásához most azonban még egy olyan megközelítésnek helyet kívánok adni, amelynek kidolgozója nem általában véve a tudományos megismerésre, hanem csak a közgazdaságtanra, mint sok tekintetben speciális megismerési jellemzőkkel leírható tudományra vonatkozta álláspontját.

3. 2. 1. A közgazdasági megismerés schumpeteri interpretációja.

„Ami megkülönbözteti a „tudományos” közgazdászt a többi gazdasági problémákról gondolkodó, beszélő vagy író embertől, olyan technikák elsajátítása, amelyek három kategóriába kaphatnak besorolást, mint: a történelem, a statisztika és az elmélet” – Schumpeter ezekkel a szavakkal kezdi nagy elmélettörténeti művében a közgazdasági eszmék történetének tárgyalását, figyelmeztetve minket azzal, hogy „ez a három tényező együttesen jelenti azt, amit közgazdasági elemzésnek nevezünk.” [Schumpeter: [1954] (1997), 12].

Schumpeter, aki a fenti értelemben vett közgazdasági megismerés történeti bemutatására vállalkozott, olyan „szellemi erőfeszítések történetét” érti alatta, amelyet egyfelől „az emberek annak érdekében fejtettek ki, hogy megértsék a gazdasági jelenségeket”, másfelől amelyek „a gazdasági gondolkodás analitikus vagy tudományos aspektusait” jelentik. [im. 3. o]. E történeti interpretációt ugyanakkor nélkülözhetetlen elemnek tartja ahhoz, hogy bármit is megértsünk a gazdasági jelenségekből, hogy a nem tiszta gazdasági elemeket, hanem intézményi tényezőket is figyelembe vehessünk, és végső soron a közgazdasági elemzések lényegét is megérthessük, hiszen egy adott időpontban használt

„problémák és módszerek jelentősége és érvényessége nem ragadható meg teljes körűen anélkül, hogy ne rendelkeznének azokkal a korábbi problémáknak és módszereknek az ismeretével, amelyekre (időleges) válaszokként születtek meg.” [im. 4. o].

Az idézetből nyilvánvaló, hogy a közgazdaságtudomány fejlődésének nyomon követése is szükségeltetik ahhoz, hogy megérthessük annak jelenlegi struktúráját is, hiszen a tudományos megismerés folyamatában a tudósok - hogy megértsék a gazdasági jelenségeket - „vég nélküli sorban létrehozzák, javítják és lebontják az elemzési struktúrákat.” [im. 6. o]. Ugyanakkor Schumpeter felhívja a figyelmet arra is, hogy bár ez a folyamat „alapjaiban” nem különbözik más tudományterületek folyamataitól, szerinte a közgazdasági tudáshalmaz „(...) rendezetlen”, hiszen „nem létezik elfogadott szakmai vélemény a különböző tudományos témákról”, „(...) a ténykeresésnek és az elemzésnek olyan módszerei is fennmaradhatnak, amelyeket elvileg kifogásolhatónak vagy rossznak tekintenek.” Így aligha beszélhetünk „ugyanolyan magabiztosan szakmai álláspontokról, mint a matematikusok vagy a fizikusok”, ráadásul „a közgazdaságtanban sokkal inkább igaz, mint mondjuk a fizikában, hogy a modern problémák, módszerek és az eredmények nem érthetőek meg teljesen, ha nem rendelkezünk tudással arról, hogy a közgazdászok miért gondolkodnak úgy, ahogyan gondolkodnak.” [im. 6. o].

A kiemelések elárulják, hogy Schumpeter a közgazdaságtudomány megismerési folyamataiban a *térbeni és időbeni aspektusoknak* nagy – de nem kizárólagos – jelentőséget és értéket tulajdonít, felismerve egyben azt, hogy „a tudományos elemzés nem egyszerűen egy logikailag konzisztens folyamat, amely néhány primitív fogalomból indul ki, és azután hozzáadódik a készlethez.” [im. 4. o]. A tudományos megismerés helyette inkább olyan *evolútív tanulási folyamatnak* tekinthető, amelyben a különböző korok közgazdasági problémái, a társtudományok módszerei és szemléletmódjai, valamint a korábbi korok és az adott időszak közgazdasági elméletei között formálódó bonyolult kölcsönkapcsolatok egyaránt markáns nyomot hagynak. [Bekker: 2002, 14-15].

Schumpeter gondolköre ebből a szempontból a tudományfilozófia hagyományos episztemológiájától éles elhatárolódást, ugyanakkor a *kuhni, lakatosi*, sőt bizonyos szempontból a *feyerabend*i tudományfejlődési koncepcióval rokonítható vonásokat mutat.³¹ Ugyanis szerinte a közgazdaságtudomány és általában a tudományok megismerési folyamata bár együtt járt azzal, hogy „egyre több eljárást vagy technikát zártak ki az elfogadható eljárások köréből”, de a tudományos alapokon letisztult eljárások semmiképpen sem tekinthetők a megismerés végleges és abszolút érvényességű eljárásainak.³² E megközelítés mögött tulajdonképpen Schumpeternek a tudományra vonatkozó definíciónak kettőssége fogalmazódik meg. Hiszen nála a tudomány egyfelől „minden olyan tudás, amely fejlesztésre irányuló törekvések tárgya”; minden olyan tudásterület, ahol „kutatók próbálják javítani a tények és módszerek létező készletét”; és amely „speciális technikákat fejlesztett ki a tények felfedezésére, illetve az értelmezésre és

³¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy Schumpeter főművének bevezetőjében leszögezi, hogy „régebben úgy gondoltam, számos olyan témát is be kellene illesztenem e könyvbe, amelyek a tudomány szociológiájához, azaz a társadalmi jelenségeként felfogott tudomány elméletéhez tartoznak.” [1954] (1997, 3. o.). Mindez azt jelzi, hogy Schumpeter a közgazdaságtudomány megismerési folyamatát vizsgálva fontosnak tartaná azoknak az aspektusoknak a figyelembe vételét is, amelyek a tudományfilozófia tudomány- vagy tudásszociológiai irányzatának kérdésköreibe is beleillenek.

³² Schumpeter tulajdonképpen a logikai pozitívizmusnak a tudományos megismerés kizárólagos útjaként kijelölt módszerét interpretálja, amikor azt írja: „(...)azokat a tényeket, amelyeket tudományos alapokon el kívánnak fogadtatni, olyan tények szűkebb kategóriájára redukálják, amelyek „megfigyeléssel vagy kísérlettel igazolhatók”, az elfogadható módszerek tartományát pedig az igazolható tényekből való logikai következtetésekre korlátozzák.” [1954] (1997, 8. o.)

következtetésre; másfelől azonban „a józan ész finomítása.” [im. 7. o]. A közgazdaságtanban azonban éppen a józan ész az, ami minden más tudományterületnél jobban hatol bele a tudományos tudás tartalmába, logikailag igen szoros kapcsolatot mutatva a tudományosnak nevezhető tudás elemeivel, így „önkéntes minden olyan állítás, amely azt próbálja meghatározni, hogy hol vált át az egyik a másikba.” [im. 9. o].

3. 2. 2. A közgazdaságtan metodológiai vitáinak első fordulója.

A dolgozat logikájából adódóan alighanem fontos kérdés annak eldöntése, hogy a közgazdasági gondolatok fejlődését illetően meddig kell visszamenni az időben, ha a tudományos megalapozottságot kívánjuk alapul venni az elemzésünkben, és azon belül is elsősorban az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatos előfeltevések vizsgálatában. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy minden tudomány azzal a mondattal szereti elindítani a megismerés tárgyát érintő vizsgálatait, hogy „már az ókori görögök is”, akkor úgy tűnik, hogy az elemzést célszerű lenne visszavezetni az ókori görög filozófusok által a gazdaságról alkotott fontosabb állásfoglalásokig. Ugyanakkor a dolgozat terjedelmi korlátai nyilvánvalóan leszűkítik a vizsgálódás lehetséges határait. Persze ez nem lehet döntő érv, amennyiben bármely témakörben szeretnénk is kialakítani egy tudományosan védhető álláspontot. A dolgozat logikája azonban kijelöli az utat, hiszen jelen írásnak a kartézianus hagyományokra felépített tudomány szemlélet formálódásának és tudományunkra gyakorolt befolyásának vizsgálata az egyik legfontosabb célkitűzése. Másfelől azonban bizonyos konvenciók is utat mutatnak abban, hogy meddig érdemes visszatekinteni a gazdasági megismerés jellemzőinek és jellegzetességeinek felkutatásánál. A fejezet későbbi részében még indoklását adom ennek a konvenciónak, most azonban annak az általánosan értelmezett tartalmának adok helyet, ami egybeesik a dolgozat logikai felépítésével. Eszerint a gazdasági jelenségek tudományos megközelítésű magyarázatát legkorábban a Felvilágosodás „új tudománya”, az *Oeconomia Politica* teoretikusainak főbb írásaiból lehet kiolvasni.

Így amennyiben a közgazdasági gondolkodás tudománnyá válása folyamatának első momentumát egyetlen mondatban próbáljuk összefoglalni, azt mondhatjuk, hogy a gyakorlati filozófia középső láncszemét jelentő – az egyénnel foglalkozó etika és a közösségi létet vizsgáló politika között meghúzódó – *Oeconomia*, mint – *Rousseau* szavaival [Idézi Madarász: 2000, 8.] – „a bölcsen kormányzó háztartás tudománya” a XVIII. század végére megismerési próbálkozásait kiterjesztette a köz gazdaságára, létrehozva ezzel egy új tudományágat, az *Oeconomia Politica*-t.

A születési idejét illetően *Quesnay* 1758-ban megjelent *Tableau Economique*-jétől datált *Oeconomia Politica*³³ angol képviselői munkásságának hatására a XIX. század elején indul el a tudománnyá válásnak azon az útján, amit a természettudományok - és

³³ Természetesen csak az elnevezés születését datálhatjuk *Quesnay* művétől, hiszen abban a rejtélyes és alig kifürkészhető ábrái ellenére egyértelműen kivehető az a szemlélet, ami inkább egy késő feudális - vagyis kizárólag a mezőgazdasági produktivitás feltételezésére felépített – gazdasági rendszer mozgástörvényeit, mint egy kora kapitalista gazdaság jellemzőit írja le. Ugyanakkor *Quesnay* „természetes rendje” a vérkeringés mintájára elképzelt gazdasági körforgás alapvető jellemzőit írja le, ami már előre vetíti a klasszikus *Oeconomia Politica* vizsgálódási területeinek határvonalait.

elsősorban a fizika – tapostak ki és tettek járhatóvá fejlettségük és sikereik révén a többi tudománynak. Aligha vitás, hogy a XIX. század közgazdasági gondolkodói is ugyanezt a fejlettséget és ugyanezeket a sikereket kívánták elérni, megcélózva egyben azt az „elméleti tisztaságot”, amit a természettudományoknak akkorra már kellően – és irigylésre méltóan – sikerült megalapozniuk. E kijelentés igazolására azonban egyelőre nem kívánnak helyet adni az alábbi sorok, hiszen a neoklasszikus elméletről és a *homo oeconomicus* „felépítményéről” szóló következő fejezet számos adalékot fog majd szolgáltatni a fenti kijelentés bizonyításához. Így a fenti megállapítást elfogadva logikus és – bizonyos tekintetben kényszerű – következménynek tűnik, hogy a XIX. közgazdasági gondolkodói is azoknak a módszereknek és fogalmaknak a használatára tettek próbálkozásokat, amelyek segítségével saját tudományterületük „elméleti tisztasága” is szintén megalapozható lehetett. Persze a közgazdaságtan fejlődésének ez a szakasza jóval összetettebb, mintsem azt az objektívnek és tudományosnak tekintett fizikai természetleírás módszereinek és fogalmainak utánozására lehessen egyszerűsíteni, de kétségtelen tény, hogy az *Oeconomia Politica* neoklasszikus paradigmába menő átmenetének egyik meghatározó mozzanatának tekinthető. Éppen ezért, ahogy utaltam is már rá, a közgazdaságtan emberképének klasszikus neoklasszikus feltevéseit tárgyaló következő fejezet is e szempont alapján kerül majd körüljárásra.

Az imént említett folyamatnak – többek között *Cournot*, *Edgeworth*, *Gossen* gondolatainak keresztül - az egyik meghatározó állomását jelentette *Walras* és *Jevons* munkássága, amelynek eredménye lett az *Oeconomia Politica* matematikai módszerekkel való „megtisztítása”, és 1874-re az „*Économie Politique Pure*”, majd később csak „*Oeconomia Pure*”, vagyis a „tisztá gazdaságtan” megalkotása. Ugyanakkor a folyamat másik eredményének – vagy inkább következményének – tekinthető, hogy a közgazdaságtan szerepe, célja, vizsgálódási körei és módszerei is kikristályosodni látszódtak, jelentős változásokat eredményezve a közgazdasági megismerés folyamatában. Ez egyrészt azt jelentette, hogy az *Oeconomia Politica*, mint az emberi cselekvés gazdasági aspektusainak tudománya a XIX. század végére átforgalmódott a racionális emberi cselekvés általános érvényű és egzakt tudományára. Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy az *Oeconomica Politica* induktív logikára felépített megismerési módszertana egy olyan deduktív logikai eljárásra cserélődött, amelyben a megismerő néhány a priori feltevésből kiindulva, a logikai szabályokat szigorúan betartva vonja le a következtetéseit, úgy, hogy e premisszákat alapját az emberi természet néhány alapvető és vitathatatlan ténye jelenti. E logikai szigor és azt megalapozó matematikai eszköztár alkalmazására tett törekvések végső álláspontját a XIX. század végére amúgy *Jevons* képviseli, aki szerint a közgazdaságtan jövője egyértelműen az alkalmazott módszeren múlik, és amennyiben a közgazdaságtan egyáltalán tudomány lesz, akkor annak matematikának kell lennie. Ugyanakkor *Walras* egyensúlyi rendszere leginkább az, amely kiállja az összehasonlítást az elméleti fizika teljesítményeivel. [*Schumpeter*: [1954] (1997), 827]

Az *Oeconomia Politica* fejlődésének teljesen más útját vázolja fel *Marx*, aki annak hagyományos tanait illető kritikájában olyan álláspontnak ad hangot, hogy tárgykörét tekintve történeti kategóriák kerüljenek megtárgyalásra, hiszen maga az *Oeconomia Politica* is történeti kategória. Ebben a felfogásban az *Oeconomia Politica* mint *Oeconomia Historica* fogható fel a maga fejlődési szakaszaival. A gazdasági gondolkodás e historicista megközelítését követik a német „történeti iskolák” is, amelyek a történelmi szemléletet vélik a gazdasági elmélet megújíthatóságához vezető útnak, és ebből következően a közgazdasági megismerés történetiségének és relativitásának fontosságát és létjogosultságát hangsúlyozzák. Így a közgazdasági megismerés szerintük nem tekinthető általános érvényű, matematikai formába önthető abszolút törvények

megfogalmazásának, hiszen csak történetileg érthetők meg a gazdasági jelenségek, egy társadalom vagy nemzetgazdaság intézményi és kulturális aspektusainak összefüggésében. Ebből pedig az is következik, hogy *csak történeti aspektusból ismerhető meg bármely elmélet érvényességének a korlátja* is, hiszen bármely elmélet esetében csak az egyedi, adott korhoz köthető tényekből kiindulva lehet általános összefüggéseket megfogalmazni. A közgazdasági megismerés logikája ezért szerintük csak *induktív* lehet.

Az *Oeconomia Politica* tudománnyá válásának említett két ellentétes – vagy a korszak élesedő módszertani vitái alapján inkább ellenséges – fejlődési iránya között több olyan álláspont is született, amelyek még inkább megnehezítették azt, hogy a közgazdaságtan szerepéről és módszereiről alkotott egységes vagy legalábbis szintetizált állásfoglalás megszülethessen. Mindenképpen ide sorolható az osztrák iskolát megalapító Menger [1883] történeti iskolákat és a marginalizmus módszertanát egyaránt bíráló nézőpontja, amellyel törve pálcát, hogy *a közgazdaságtan vizsgálatának módszere nem korlátozódhat egy pusztán matematikai szemléletre redukált mennyiségi elemzésre*, hanem annak egy olyan *elméletet* kell megalapoznia, amely segíthet a *gazdasági jelenségek lényegének megértésében*.

Az osztrák iskola metodológiai felfogását azonban leginkább Mises [1963] nézetei tükrözik a legtisztábban. Szerinte egyrészt egyetlen tudomány sem nyújt örök és abszolút tudást, hiszen a tudományos gondolkodás mindenkor uralkodó állapota és az egyéni képességek korlátai által behatároltan tesz szert a tudományos megismerő viszonylagos és részben megbízható tudásra. Ugyanakkor *megkülönbözteti a történelmet és a praxeológiát*, mint az emberi cselekvések tudományos megismerésének két fő útját, és a közgazdaságtant az utóbbiba sorolva kifejezi azt, hogy *a közgazdaságtan elméleti és rendszerező tudomány*, amely eltekint az egyedi tartalomtól³⁴ és körülményektől, ebből következően pedig általános érvényű fogalmak, illetve kategóriák segítségével csak olyan *formális megállapítások megtételére szorítkozhat*, amelyek – mint a matematika és a logika esetében – *nem a tapasztalatból kerülnek levezetésre*.³⁵ Így szerinte a tudományos megismerés egyedül a gondolkodás logikai szerkezetétől függ, míg a történelemtudomány feladata az *egyedi, az adott körülmények között megnyilvánuló releváns tényezők megértése*. Ebből pedig az is következik, hogy a közgazdaságtani megismerés értékelésében nem az empirikus tényekkel való szembesítésnek, hanem *a logikus érvelésnek van döntő szerepe*.

A marginalizmus és a német történeti iskola közgazdasági megismerésről alkotott nézőpontja között próbált meg J. N. Keynes egyfajta szintézist teremteni. A politikai gazdaságtan céljáról és módszertanáról írt könyve [1891] Marshall „Alapelveivel” egy időben jelent meg, kiváló kiegészítést nyújtva ezzel a neoklasszikus közgazdaságtan egységes elméleti kereteinek kijelöléséhez. A mű több szempontból is jelentős a közgazdaságtan helyének és szerepének meghatározását illetően, és így a dolgozat

³⁴ Érdemes megjegyezni a hasonlóságot Menger metodológiai fejtegetéseivel, hiszen szerinte is bármely jelenség megismerési aspektusának létezik egy *egyedi* és egy *általános* formája, így a gazdasági jelenségek vizsgálatánál is meg kell különböztetni a jelenségek egyedi aspektusait vizsgáló tudományt attól a tudománytól, amelyik az általános aspektusokat vizsgálja. Szerinte az előbbi megismerési próbálkozás a gazdaság történetének tudománya, míg az utóbbié az elméleti gazdaságtan tudománya. Ebben az értelemben pedig a közgazdaságtudomány elmélettudomány. Lásd erről: Menger [1883] (1963)

³⁵ E megközelítés a metodológiai apriorizmuson nyugszik, amely azt jelenti, hogy az ember nem képes olyan kategóriákat kigondolni, amelyek nincsenek összhangban az alapvető logikai viszonyokkal. Így pedig a közgazdaságtani megismerés egy deduktív logikai rendszer, amelynek meggyőző ereje abban a megcáfolhatatlan érvelési láncolatban rejlik, amely az alapfeltevések (az emberi cselekvések) és a teoreémák között ível. Lásd erről: Nagy (1997, 39-43. o.)

mondandója tekintetében is. Az idősebbik Keynes ugyanis kísérletet tett a közgazdaságtan más társadalomtudományoktól való megkülönböztetésére, különbséget téve egyúttal a pozitív és normatív közgazdaságtan, valamint az empirikus-induktív és az absztrakt-deduktív megismerési logikára épülő módszertan között. *A megkülönböztetés azonban nem elválasztást, hanem összeillesztést jelent*, hiszen megközelítésében egyfelől a közgazdaságtan legfontosabb célja az ember gazdasági viselkedésének vizsgálata és a pozitív tények feltárása, ám végső célja az emberi viselkedés befolyásolása és normatív megalapozása. Másfelől a módszertanról azt vallja, hogy a közgazdaságtudomány teljes kidolgozása az induktív szemezgetés és a deduktív logika komplementaritása nélkül elképzelhetetlen. [Hild: 2000, 580-581]. Szerinte ugyanis minden deduktív okfejtés megfigyelésen – és így induktív szemezgetésen - alapul, ám ez nem a komplex gazdasági viselkedésre, hanem az egyszerű, elemi gazdasági cselekvésekre irányul, azzal a céllal, hogy a köztük lévő oksági kapcsolatok feltárásán keresztül a komplex gazdasági tények is megérthetők legyenek. Ugyanakkor követelmény az is, hogy a közgazdaságtudomány tárgyát képező komplex gazdasági jelenségek konkrét megnyilvánulásokban – és indukción keresztül - (is) kerüljenek megfigyelésre, áttekintésre és megértésre.

Keynes végül felhívja a figyelmet a deduktív politikai gazdaságtan elemzési és értelmezési kereteire és egyben annak korlátaira is. Ez alapján az absztrakt elmélettudomány egyrészt csak hipotetikus lehet, hiszen törvényei csak tendenciák megállapításai. Másrészt megállapításai korlátozó feltételeknek vannak alávetve, ami szükségszerűvé teszi a ceteris paribus elv gyakori ismétlődését, legfőképp azokban az oksági vizsgálatokban, amelyek az egyéni érdekek akadálytalan érvényesülésének, azaz a gazdasági szabadság állapotában „gazdálkodó egyén” létezésének feltételéből indulnak ki. Harmadrészt az elméletek számos következtetése bizonyos pozitív feltételek megvalósulásától függ, amelyek nem lehetnek önkényesek, hanem meg kell felelniük a valós tények azon különböző formáinak, amelyekben a gazdasági jelenségek megnyilvánulnak, ráadásul ezeknek a feltételezéseknek nem csak reálisaknak kell lenniük, hanem a belőle levezethető gazdasági cselekvéseknek túlsúlyt is kell képezniük a komplex gazdasági jelenségek között. [Hild: 2000, 585]. Mindez azt jelenti, hogy a teljes – tehát a dedukción túlmutató - közgazdasági megismeréshez olyan feltevések meghatározására is szükség van, amelyek a valós és komplex gazdasági életből származnak (tehát nem a „gazdasági emberből” vezethetők le), és amelyekben az egyén társadalmi, kulturális és pszichológiai vetületei is motivációs erőként jelennek meg a különböző gazdasági cselekvésekben. Ehhez pedig a pozitív közgazdaságtannak is fel kell tudnia használni azoknak a szaktudományoknak (például a pszichológiának, a szociológiának) az ismeretanyagát is, amelyek segítséget nyújthatnak az emberi viselkedés pontosabb körülírásában. [Vö. Nagy: 1997, 30-35].

Az eddig említett koncepciókhoz képest más alapokon ugyan, de a két álláspont között fogalmazódik meg Schumpeter véleménye a közgazdasági megismerés valós tartalmát illetően. A korábban már citált művében [1954] egyfelől az egyensúlyi elemzést tekinti a közgazdasági megismerés addig elért legtudományosabb elméleti rendszerének, ugyanakkor élesen elutasítja a módszertani monomániát és az apriorisztikus módszertani hitvallást, kihangsúlyozva azt, hogy a közgazdaságtannak, mint társadalomtudománynak a tárgya és módszere, a történetileg állandóan változó szellemi teljesítmények és társadalmi folyamatok eredményeként formálódik. Ebből következően a közgazdaság tárgya nem definiálható a gazdasági jelenségek megközelítésének aspektusa és módszertana alapján, hiszen a gazdasági tények is történeti konstrukciók.

Mivel *Schumpeternek* a közgazdasági megismerés történeti és evolutív szemléletű rekonstrukciós álláspontja bemutatásának ebben a fejezetben már nagyobb helyet és szerepet szenteltem, így ehelyütt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy saját „*gazdasági analízisét*” a gazdaságtörténet, a gazdaságstatisztika, a gazdaságelmélet, a gazdaságszociológia és a gazdaságpolitika eszköztárát kombináló, a gazdasági változók „elméleti időben” végbemenő változásait és a gazdasági folyamatok történetileg lezajló evolúcióját együtt elemző „*társadalmi gazdaságtan*” (*Social Economics, Sozialökonomie*) történeti előzményeit átfogó feldolgozásaként értelmezi.³⁶ Érdemes megjegyezni, hogy *Werner Sombart*, aki az *Oeconomia* tudományának több mint harminc egyenrangúnak tekintett elnevezését és megközelítését vonultatta fel, szintén helyet ad az *Oeconomia Socialis*, vagyis a *társadalmi gazdaságtan* megnevezésnek. Igaz, ő maga a közgazdaságtudomány szerepével kapcsolatosan az *Oeconomia Nationalis*, azaz a *Nemzetgazdaságtan* fogalma mellett érvel, kifejtve egyben azt, hogy annak egy rendező – pozitív - elméletet, egy normatív politikát és egy gazdaságtörténeti aspektust is magában kell foglalnia. [*Abay (Neubauer): 1999, 25*].

A közgazdasági jelenségek megismerési problémáinak felismeréseként és annak egy lehetséges – alternatív – kezeléseként fogalmazta meg álláspontját a kiváló magyar közgazdasági gondolkodó, *Navratil Ákos*, aki az 1901-ben kiadott könyvében *különbséget tett a gazdasági élet elemi és összetett jelenségei között*, egyben igazolást keresve arra, hogy a gazdaság elemi jelenségei híján vannak a társadalmi, kulturális és erkölcs-jogi meghatározottságtól, így azok megítélésben egy egységes álláspont kialakítására van lehetőség. Ezzel tulajdonképpen az *Oeconomia Naturalis*-t, azaz a gazdasági élet természettudományának megteremtésének egy új irányvonalát célozta meg létrehozni, ám várákozása nem válhatott be, hiszen a múlt század fordulójára módszertani vitáinak középpontjába éppen az összetett jelenségek vizsgálatával kapcsolatos nehézségek jelentek meg. [*Abay (Neubauer): 1999, 23*]. A dolgozat írója mindamellett, hogy a magyar közgazdasági gondolkodásnak ezt a vállalkozását igen tiszteletre méltónak és fontosnak tartja, úgy véli, hogy aligha lehet az *Oeconomia Naturalis* vizsgálódási köreit relevánsnak tekinteni a gazdasági jelenségek megértésében, hiszen azzal azt a gazdasági embert is ki kellene emelnünk a társadalmi, kulturális és társadalmi meghatározottságából, akinek a döntései eredményezik a különféle gazdasági jelenségeket. E véleményt képviselte a korszak egy másik magyar szellemóriása, a rövid életű és szomorú sorsú *Somló Bódog* is, aki szerint az intézmények és azok változása éppúgy befolyásolja a gazdasági folyamatokat, mint a gazdasági fejlődés az intézményi kereteket. [*Somló: 1907, 19*] Mindez arra utal, hogy akár az erkölcsben, vallásban, jogban vagy éppen a gazdaságban, amelyek emberi cselekedések eredményei [*im: 18. o.*], az ember nem vetkőzheti le egyetemes, más szempontból is engedelmeskedő természetét a gazdasági cselekvésben sem, hiszen itt is, mint ember, és nem, mint egyéb összefüggéseiből kiszakított lény cselekszik. Mintegy előre vetítésként jegyzem meg, hogy a dolgozat éppen azt próbálja meg bizonyítani, hogy az ember alapvető természete pont a társas, kulturális-társadalmi determinációinak függvényében körvonalazódik, akár általános értelemben, akár pedig individuális nézőpontból szemlélve.

Talán már az eddig elmondottakból is jól érezhető, hogy a XX. század elejére kialakuló közgazdasági megismerési folyamat meghatározó jellemzője a közgazdaságtan tudományos státuszának és az ezzel kapcsolatosan felerősödő ellenérzések kettősségében ragadható meg. A marginalista forradalom mentén körvonalazódó és hamar uralkodóvá váló új elméleti irányzat, a neoklasszikus közgazdaságtan, a gazdasági jelenségeket

³⁶ *Schumpeter* Alapművében, a „History of Economics Analysis” bevezető részének második fejezetében fejti ki elsősorban gazdasági analízisének módszertárát. [1954] (1997, 12-24. o.)

vizsgáló módszertanával maradéktalanul megfelelt a tiszta tudománnyal szemben támasztott követelményeknek, ugyanakkor elsősorban a vizsgálódásai tárgyát, logikáját, célját és gyakorlati relevanciáját illetően egyre fokozódó mértékben osztotta meg az elméleti közgazdászok táborát. A „fokozódó mérték” pedig elsősorban annak tudható be, hogy bár a történeti iskolákon kívül egyetlen álláspont sem vitatta teljes egészében a neoklasszikus elmélet sikereinek és problémamegoldásainak a létjogosultságát, a XX. század viharos sebességgel zajló gazdasági-társadalmi folyamatai olyannyira jelentős változásokat eredményeztek a gazdasági jelenségek tekintetében is, hogy egyre több teoretikus fogalmazta meg kételyeit a „tiszta közgazdaságtan” kizárólagos szerepével szemben.

3. 2. 3. A közgazdaságtan metodológiai vitáinak második fordulója.

A közgazdasági megismeréssel kapcsolatos metodológiai kérdéskörök újult erővel robbantak be a tudományos gondolkodás területére a múlt század harmincas éveiben. A korszak ismert változásai természetesen mind a neoklasszikus elméleten belül, mind pedig az azzal szemben fellépő közgazdászok körében, új megközelítések és új vizsgálati területek bevonását sürgetve a közgazdasági elemzésekben.

A neoklasszikusok táborából elsősorban *Robbins* volt az, aki a rendelkezésre álló matematikai apparátust és gazdasági jelenségek több mint egy évszázados tudományos megismerési folyamatából következő tapasztalatot elegendőnek találta ahhoz, hogy a neoklasszikus elmélet módszertanának komplex halmazával a kor aktuális kérdéseivel és problémáival is megbirkózzon. Ennek megfelelően *Robbins* azt hangsúlyozta, hogy a neoklasszikus elmélet alapvető előfeltevéseiből *tisztán deduktív logikával el lehet jutni olyan általános érvényű törvényekhez, amelyek kiegészítő feltevések segítségével képesek lesznek bármely kor konkrét gazdasági jelenségét magyarázni*. Sőt, *Robbins* úgy vélte, hogy a *pozitív közgazdaságtan* alkalmas a gazdasági jelenségek megbízható előrejelzésére, éppen amiatt, hogy az csak néhány általánosan alkalmazható posztulátumon alapul, és az analitikus módszernek köszönhetően az elmélet összes lehetséges következménye kirostálható [*Robbins: 1932, 78-79.*]. A kijelentés annyiban fontos és érdekes, hogy ezt *Robbins* az elhúzódó *Világ gazdasági válság* negyedik évében, 1932-ben fogalmazta meg.³⁷

Robbins korának gazdaságában azonban – mint a tények is megmutatták – a gazdasági jelenségek olyannyira bonyolulttá és dinamikussá váltak, hogy a bennük lévő invariancia feltételezésének csak nagymértékű absztrakciókban gondolkodva lehetett létjogosultsága. Ez azonban a közgazdaságtan céljától, vagyis a gazdasági jelenségek valós tartalmának megismerésétől való eltávolodásnak nyithatott csak utat. Éppen ezért nem meglepő, hogy a gazdasági jelenségek tudományos megközelítésével kapcsolatos viták első nagyobb fellángolásai az *1930-as években*, vagyis a gazdasági problémák tömeges megjelenésével

³⁷ *Robbins* úgy vélte 1932-ben, hogy „néhány elszigetelt gondolkodó, alkalmazva a dedukció megvetett módszerét, a gazdasági ingadozásokról való ismereteinket olyan szintre juttatta el, amelyre alapozva az elmúlt évek végzetes eseményei általános fogalmak segítségével megmagyarázhatóak lettek, és a válságok rejtélyének néhány éven belüli teljes megoldása sem esik majd kívül a valószínű események tartományán. [*Robbins: 1932, 115.*]

egyidejűleg következtek be. A *Világgazdasági válság* ismert folyamatai rámutattak a közgazdaságtani problémák megközelítési módjainak gyengeségére, de egyben arra is, hogy mennyire korlátozott az, amit hagyományosan gazdasági viszonyoknak tekintettek. A gazdaságban megjelenő problémák - azokon belül is elsősorban az olyan látható és érezhető tényezők, mint például a növekvő munkanélküliség – hatására megrendült az addigra már uralkodóvá váló neoklasszikus elmélettel szembeni bizalom, erős készletet adva az elméleten belül és azon kívül tevékenykedőknek, hogy az éleződő válságra gyógy módokat találjanak.

Az elméleten belüli problémás pontok felismerésére vonatkozó tendenciák ugyanakkor már a válság előtt megmutatkoztak, és az elmélet inherens fejlődésének és a tudományos megismerés *normatív jellegű* csíráinak nyitottak utat. A közgazdasági elemzés ugyanis kezdett túllépni a statikus, egyetlen időszakra vonatkoztatott leírásán, amint felmerült a pozitív meredekségű kínálati, illetve a nem vízszintes keresleti görbe létjogosultsága. A témakörben *Sraffa*, *Chamberlin* és *Robinson* korszakalkotó munkái jelentik a tökéletes verseny előfeltevésénél mindenképpen valóságghűbb *tökéletlen verseny elemzési eszköztárának a beemelését* a neoklasszikus ortodoxiába.³⁸ Az elméleten belül megmutatkozó másik fejlemény a *fogyasztói viselkedés elméletének továbbfejlesztése* volt. A már igen korán, 1881-ben, *Edgeworth*-nél megfogalmazódó közömbösségi görbék rendszerének fogalomköre *Hicks* és *Allen* 1934-es cikkében kerül újrafogalmazásra, lehetőséget adva egy pontosabb és általánosabb értékelmélet kidolgozására. [*Deane*: 1997, 193-195.].

A tudományosság standard mércéjének tekintett *kvantifikáció mellett síkra szálló* közgazdasági gondolkodók törekvéseinek hatására épp a válság kialakulásával párhuzamosan kezdenek elkülönülni a neoklasszikus elméletben azok a közgazdasági elemzések, amelyek *formális-axiomatikus* szemléletet és a *deduktív logikát* képviselve tesznek kísérletet a *kvantitatív közgazdaságtan* önálló létjogosultságának megalapozására. A folyamat első jelei 1930-ban az *Econometric Society* (*Jan Tinbergen*, *Ragnar Frisch*, *Irwing Fisher*, *Charles F. Roos*) megalakítása, illetve 1933-ban első tudományos folyóiratának, az *Econometricának* az elindítása. [*Zalai*: 2000, 1.]. Ugyanakkor ezzel majdnem egyidejűleg, a gazdasági válság hatására a milliomos amerikai üzletember, *Alfred Cowles*, 1932-ben megszervezi a *Cowles Commissiont* abból a célból, hogy a felkarolt kutatók olyan *empirikus kutatásokat* és módszertani segédeszközöket dolgozzanak ki, amelyek segítségével jobban előre láthatóak lesznek az üzleti ciklusok, lehetőséget teremtve egyben az újabb válsághelyzetek elkerülésének. [*Zalai*: 1999, 605.]. E bizottság tagjai feladatuk jellegéből adódóan eleinte kifejezetten *idegenkedtek* a kvantitatív közgazdaságtannal és módszertanával szemben, ám néhány – *Zalai* szavaival – „előre nem látott véletlen” esemény határozottan és véglegesen a kvantitatív közgazdaságtan vizsgálódásainak és módszertanának területére terelte a bizottság munkáját: „a reáltudomány felől a tiszta, formális tudomány irányába, módszertani szempontból pedig a klasszikus fizika matematikájától (a lokális analízistől) a modern, globális, konvex analízis irányába.”³⁹ A két tudóstársaság hatása vitathatatlan abból a

³⁸ *Saffra* már 1925-ben publikálja az olasz „*Annali di Economia*” című folyóiratban „*Sulle relazioni fra costo e quantità prodotta*” címmel azt a tanulmányát, ami 1926-ban az *Economic Journalban* angolul is megjelenik „*The Laws of Return under Competitive Conditions*” címmel; *Edward Chamberlin* 1933-ban jelenti meg a „*Theory of Monopolistic Competition*” című munkáját; és ugyanabban az évben jelenik meg *Joan Robinson* „*Economics of Imperfect Competition*” című könyve

³⁹ *Zalai* a véletlen események közül fontos tényezőnek tartja, hogy a második világháború előtt számos olyan európai kutató *emigrált* az Államokba, akik magukkal hozták az amerikai közgazdászok által alig alkalmazott szemléletet és módszertant, a *hilberti programot*, másrészt pedig a háború kitörése után közös kutatási programokban vettek részt a matematikai eszköztárat alkalmazó közgazdászok és az

szempontból, hogy jó időre megszilárdította a *neoklasszikus matematikai közgazdaságtan* egyeduralmát a gazdasági jelenségek tudományos magyarázatában.

Az axiomatikus és deduktív logikára felépülő formális-logikai közgazdasági megismerés kritikáját fogalmazza meg *Hutchison* [1938], aki elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a tudományos megismerést az *empirikusan tesztelhető* előfeltevésekre és következtetésekre kellene korlátozni, kiemelve azt, hogy *a közgazdasági megismerést mindig a valóságos tények feltárásával, nem pedig az a priori feltevések megfogalmazásával kell megkezdeni.* [Nagy: 1997, 44-45.]. A témakör szempontjából kiemelten fontos megemlíteni, hogy *Hutchison* elsősorban a neoklasszikus elmélet emberi természetről alkotott előfeltevéseinek empirikus tesztelésével kapcsolatosan fogalmazta meg igen erőteljes szkepszisét.

A Világgazdasági válság drasztikus hatásaival egyenértékű erővel jelent meg az 1930-as évek közgazdasági gondolkodásában *John Maynard Keynes*nek az akkorra már ortodoxiának számító neoklasszikus elmélettel való szakítást célzó könyve, az 1936-ban kiadott „*Általános elmélet.*” *Keynes* a közgazdaságtudomány analitikus szerkezetének radikális átalakítására, és ezáltal a közgazdasági elmélet magyarázó erejének kibővítésére és *általánosíthatóságára* tett kísérletet. Fő művének rögtön a bevezetőjében hangsúlyozza, hogy „(...) a klasszikus⁴⁰ elmélet posztulátumai nem általánosságban, hanem csak egy különleges helyzetre alkalmazhatók, (...) mi több, a klasszikus elmélet feltételezte különös eset jellemzői történetesen nem is állnak fenn a mi jelenlegi társadalmi gazdaságunkban; ezért tanításai félrevezetők, és vészes következményekkel járnak, ha megkíséreljük a tapasztalat tényeire alkalmazni őket.” [Keynes: [1936], 1965, 21.].

Keynes szerepe abban a tekintetben is meghatározó a közgazdasági gondolkodás fejlődésére nézve, hogy élesen ellenezte az a határelemzésbe implicit módon belefoglalt – fentebb már *Robbins* művéből idézett - szemléletet, miszerint a közgazdaságtudomány éppúgy képes előrejelzésekre, mint a természettudományok. *Harrod*hoz írt levelében kihangsúlyozza, hogy „a közgazdaságtudomány alapvető erkölcsi tudomány és nem természettudomány”, kiemelve egyben azt is, hogy „motívumokkal, várakozásokkal, pszichológiai természetű bizonytalanságokkal foglalkozik”, ezért „állandóan ébernek kell lennünk arra, hogy ne tekintsük a [közgazdasági – HP.] anyagot konstansnak és homogénnek.” [Idézi Deane: 1997, 216].

3. 2. 4. A közgazdaságtan metodológiai vitáinak harmadik fordulója.

A második világháború után a forradalmi változásoktól mentes – mondhatni egyenletes - gazdasági fejlődés biztosította különösen kedvező feltételek az összes tudomány kutatási

---

operációkutatás területén dolgozó matematikusok. E folyamatok mind hozzájárultak ahhoz, hogy a közgazdaságtan is átvehesse a természettudományokban már alkalmazott modernbb matematikai módszereket. Lásd: *Zalai* (1999, 605)

⁴⁰ A klasszikus szó alatt *Keynes* valójában a neoklasszikus elméletet érti, és e szó használatát igen egyszerű okkal magyarázza: „Megszoktam – bár ez talán önkényeskedésnek tűnhet -, hogy a „klasszikus iskolához” soroljam *Ricardo* követőit is, vagyis azokat, akik elfogadták és tökéletesítették a *ricardiánus közgazdasági elméletet*, tehát (például) *J. S. Millt, Marshallt, Edgeworth-t és Pigou-t.*” Lásd: *Keynes* ([1936], 1965, 21)

programjában érezte a hatását. A társadalomtudományok művelői számára világosnak látszott, hogy komoly kutatási támogatásokat és eredményeket akkor érhetnek el, ha sikerül megfelelniük a kor tudományosság mércéjének megszabott hagyományos episztemológiai követelményeknek, vagyis a természettudományok megismerési szemlélete, logikája és módszere által kijelölt szabályoknak. A folyamat látható eredménye az lett, hogy a tudományok többségében megjelent egy régi-új csodafegyver, a matematika.

A közgazdaságtan megismerési folyamataiban azonban *két aspektusban* is érezte hatását az a tény, hogy hiányzott, és ebből következően igencsak szükségeltetett az a metodológiai keret, amely lehetőséget teremt a tudományos elméletek kidolgozásának. A második világháború után formálódó közgazdasági megismerés *egyik aspektusa*, hogy megjelennek az első olyan *átható tartalommal* bíró módszertani fejtegetések, amelyek, a *pozitivist tudományfelfogás* közgazdaságtanban való elterjedésére és uralkodóvá válására, vagyis a közgazdaságtannak mindenféle etikai megfontolástól és normatív értékítélettől való megfosztására tesznek erőfeszítéseket. Bár annak ellenére, hogy a pozitivist felfogás igen elterjedt lett a mainstream közgazdaságtan teoretikusai körében, mégsem vált egységes metodológiai megfontolássá a különböző közgazdasági megközelítésekben.

A neoklasszikus elmélet megismerési logikája védelmében harcba szálló, és a pozitivist tudományfelfogás talán legismertebb képviselőjének számító *Friedman* szerint „(...) a pozitív közgazdaságtan ugyanolyan „objektív” tudomány, mint bármely természettudomány, illetve azzá lehet, [amely – H. P.] (...) az általánosításoknak egy olyan rendszerét tartalmazza, ami lehetővé teszi, hogy helyesen írassuk le bármilyen környezeti változás hatását; teljesítménye pedig előrejelzése pontosságán, hatókörén és tényekkel való összhangján múlik. (...) A közgazdaságtannak ahhoz, hogy képes legyen előrejelzésre, (...) hogy más legyen, mint egyszerű „álruhás matematika”, többnek kell lennie, mint tautológiák rendszerének. (...) Az empirikus tényanyag két, egymással összefüggő szempontból is létfontosságú: a hipotézisek megalkotásában és érvényességük tesztelésében. (...) A teszt akkor releváns, ha a levezetett tények a hipotézis által magyarázni kívánt jelenségek csoportjába tartoznak, és eléggé pontosan körvonalazhatóak ahhoz, hogy a tapasztalat bebizonyíthassa esetleges hibás voltukat.” [Friedman: [1953] 1986, 18, 24, 25.]. Az idézetekből kitűnik, hogy *Friedman* szerint az empirikus tényanyag meghatározó jelentőségű mind a hipotézisek megalkotása,⁴¹ mind azok érvényességének tesztelése során, ugyanakkor a valós tények nem igazolhatnak egy hipotézist, csak legfeljebb nem cáfolják meg azt. *Friedman* metodológiájában tehát felismerhető *Popper*₁ tudományfilozófiájának hatása.⁴²

⁴¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy *Friedman* módszertanában a feltevések tesztje nem a valósághűségük, hanem az, hogy működik-e az elmélet, vagyis elég pontos előrelátással szolgál-e. Ugyanakkor szerinte nem beszélhetünk külön a hipotéziseket megelőző „feltevések” és a „hipotézisek” valószínűségéről, hiszen az igazán fontos és jelentős hipotézisekről kiderül, hogy „feltevései” messze nem adnak fontos képet a valóságról. Ebből pedig az következik, hogy egy hipotézis megalkotásánál kulcsfontosságú, hogy érvényességi körének feltételeit részletesen előre meghatározzuk, illetve megadjuk a predikció hibahatárait különböző feltételek között. A feltételeknek tehát e tekintetben van fontos szerepe, és ez nem azonos az elmélet érvényességi feltételeinek meghatározásával. Lásd erről: *Im.* 28-38. A dolgozat egy későbbi fejezetében más szempontból még visszatérek *Friedman* módszertani fejtegetéseire.

⁴² *Friedman* metodológiai besorolását illetően azonban korántsem ennyire egyszerű a helyzet! *Iffy. Zeller* igen szemléletesen mutatja be, hogy *Friedman* állásfoglalásában egyaránt fellelhető a logikai empirizmus, a logikai pozitivizmus, az instrumentalizmus és a popperi kritikai racionalizmus hatása is. Lásd erről: *Iffy. Zeller* [1990, 71-77].

Az elsősorban *Popper*, és *Lakatos* tudományfilozófiai nyomdokain [*Hausman*: 2001, 65] haladni próbáló, bár álláspontjaikat igencsak leegyszerűsítő *Blaug* is a pozitív tudományfelfogás megszilárdítására és elfogadtatására – és egyben a módszertani pluralizmus elvetésére - tesz erőfeszítéseket, amikor a közgazdasági megismerés metodológiai kérdéseit boncolgatja. Szerinte a közgazdaságtan metodológiája a gazdasági jelenségek *magyarázatának módját* írja le, és mivel úgy véli, hogy *az emberi cselekedetek oksági alapokon nyugszanak*, így az ok-okozati kapcsolatok feltárására csak egy *szigorúan deduktív logikára*⁴³ felépített egzakt elmélet képes. [*Blaug*: [1980] 1992, 21-22.]. A tudományos megismeréssel szemben támasztott követelményekkel kapcsolatosan *Popper* *falszifikációs elvét* tartja egyedül üdvöztetőnek, vagyis azt, hogy *egy elméletnek legalább elvileg cáfolható predikciókkal kell szolgálnia*. Tudományfejlődési koncepciója ebből következően úgy interpretálható, hogy az egymással versengő igaz és hamis elméletek közül azok maradnak fent, amelyek sikeres empirikus előrejelzésekre képesek. És éppen ebből a nézőpontból támadja azoknak az elméleteknek a létjogosultságát, amelyek a második világháború után kibontakozó formális vagy matematikai forradalom termékeinek tekinthetők, és amelyek szerinte nem mások, mint olyan *öncélú intellektuális játékok*, amelyeknek gyakorlati relevanciája minimális, és ezért nem segítenek a gazdasági jelenségek megértésében. [*Blaug*: 1998]. *Blaug* egy másik tanulmányában [2001] amúgy igen keményen bírálja tudományunk fejlődési sajátosságait, amikor a *Walras* révén megteremtett „*Tiszta gazdaságtan*” zsákutcájának véli az *Arrow-Debreu*-féle - az 1950-es években megalkotott - általános egyensúlyelméletet, hiszen szerinte a nagyon is fontos „stabilitáskérdést” ahelyett, hogy megoldották volna, sikerült a közgazdaságtant egy olyan, virtuális gazdaságra kitalált matematikai fejtörővé változtatni, amit el lehet ugyan képzelni, de a valóságban aligha létezik.

Blaug álláspontját ismerve talán nem meglepő, hogy a közgazdasági megismerés *másik fontos aspektusa* a második világháború után az volt, hogy *eddig nem tapasztalható méretekben és sebességgel költözött be a folyamatosan fejlődő matematikai apparátus* - részben a korábban már említett okok miatt - a különböző közgazdasági iskolákba, sokszor *szinte kizárólagos módszertani eszközt* jelentve a gazdasági jelenségek vizsgálatnak. Bár ez némiképp érthető is volt, hiszen a stabil növekedés szinte legitimálta azokat az újabb kutatásokat, amelyek például az egyensúlyelméletekkel kapcsolatos hiányosságok kiküszöbölésére használták fel a matematika - és azon belül is elsősorban a háborúban óriásit fejlődő operációkutatás – optimalizációs eljárásait. A folyamat ismert eredménye lett az általános egyensúly axiomatikus modelljének kiteljesítése, az egyensúly létezésének és hatékonyságának (*Arrow-Debreu*, illetve *McKenzie*), majd stabilitásának bizonyítása (*Arrow*, *Hurwicz*, *Block*, *Scarf*).⁴⁴ Mindez azt is jelzi, hogy az ötvenes évek elején kialakult egy modern formát öltő *neowalrasiánus kutatási program*, amely megszilárdította a neoklasszikus matematikai közgazdaságtan „kemény magját.”

⁴³ Talán nem hiábavaló megjegyezni, hogy *Blaug* tudományfilozófiai – és a tudományfilozófia általánosan elfogadott - megközelítésében a dedukció a következtetés azon módjának tekinthető, amely megőrzi az igazságot, vagyis azt biztosítja, hogy az igaz premisszákból kiinduló tudományos megismerés ne vezessen hamis konklúzióhoz. Hacking azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a dedukció, mint az igazságtól igazságig való ugrás tudományos módszere, kicsiny szerepet játszik a tudományos megismerésben, hiszen nem csupán eredeti igazságokat nem nyújt, amelyekről nekirugaszkodhat a tudományos megismerő, hanem bizonyosnak is veszi azon kijelentéseket, amelyek az igazság vagy hamisság lehetőségeit állítják. Mint az előző fejezetben szó volt róla, *Hacking* szerint a gondolkodási stílusok teremtik meg az igazság és hamisság lehetőségeit, míg a dedukció – akárcsak az indukció – pusztán csak megőrizhetik azt. Lásd: *Hacking* [1985] művét.

⁴⁴ A folyamat részletes bemutatását illetően *Weintraub* (1983, 1985, 1991) munkái számottevőek, abból a szempontból is, hogy elsősorban metodológiai alapokon és a tudományfilozófia újabb – elsősorban tudományszociológiai, hermeneutikai – megközelítésmódjain veszi szemügyre a korszak közgazdasági megismerésének főbb jellemzőit.

Az ötvenes évekre így a kellőképpen matematikai köntösbe öltöztetett közgazdasági megismerés – Zalai szavaival – „a logikai szigor, az elegancia és az esztétikai szépség jegyében – fokozatosan – és kíméletlenül ki-, illetve háttérbe szorította az alternatív - a kevésbé szigorú, empirikus, történeti-társadalmi jellegű - megközelítéseket az Egyesült Államok vezető közgazdasági tanszékein.” [Zalai: 1999, 606.]. Így nem véletlen, hogy a matematika kizárólagos módszertani eszközként való alkalmazása és a gyakorlattól eltávolodó, absztrakt, formális, pozitív közgazdaságtannal szemben megnyilvánuló kifogások határozták meg leginkább az ötvenes években újult erővel fellángoló metodológiai vitákat. Érdekesebb és mindenképpen említésre méltó azonban az a tendencia elsősorban a hatvanas évektől kezdődően, hogy a matematikai gondolkodásmód és eszközrendszer túlkapásai okozta kifogások már nem csak a „másik” álláspontot képviselő közgazdasági teoretikusok írásaiban fogalmazódnak meg, hanem azoknak a közgazdászoknak, sőt a közgazdaságtani problémák felé orientálódó matematikusoknak a megnyilatkozásaiban is tetten érhetők, akiket amúgy elfoglultnak kellene tekintenünk a matematika alkalmazásának létjogosultsága tekintetében.

Így például a cambridge-i matematikai iskola vezetője - a matematikaellenesnek aligha tekinthető – Hahn, az *Econometric Society* elnöki székfoglalójában úgy fogalmazott, hogy „(...) van valami megbotránkoztató abban, hogy oly sok ember foglalkozik azoknak a gazdasági állapotoknak az egyre kifinomultabb elemzésével, amelyek esetében semmi sem indokolja, hogy egyszer majd létre fognak jönni, vagy valaha is létrejöttek.” [Hahn: 1970, 1.]. De a Nobel-díjas Leontief, a matematikai közgazdaságtan egyik legjelentősebb alakja is szkeptikus kora közgazdasági megismerési tendenciáinak helyes irányát illetően, amikor azt írja: „(...) az egyre bonyolultabb modellek sokasodó készlete – amely azt mutatja, hogy a létrehozójuk inkább egy képzelt, mintsem egy valóságos világgal foglalkoznak – azt a benyomást kelti, hogy eltorzult az az értékrendszer, amelynek révén a közgazdászok képviselői saját eredményeik tudományos hozadékát értékelik.” [Leontief: 1971, 3.]. A világhírű matematikus Neumann János pedig így figyelmezteti kortársait: „ (...) a legjobb matematikai ihletés is a tapasztalatból ered, és aligha lehet hinni a matematikai szigor abszolút, változatlan, minden emberi tapasztalattól elkülönült fogalmának létezésében.” [Neumann: 1965, 21.].

A múlt század ötvenes éveitől felerősödő módszertani viták egyik központi kérdésköre tehát a fentebb említett két aspektus szembenállásában, azaz *a formális modell és a valóság viszonyának* tisztázásában fogalmazódik meg.⁴⁵ Ebből a szempontból feltehető a kérdés, hogy a közgazdasági megismerés vajon olyan elméletekben ölthet csak testet, amely az egzaktan megfogalmazott, egymásnak nem ellentmondó feltevésekből logikailag és deduktíve levezethető, és így egy elmélet csak azáltal minősíthető, hogy logikailag mennyire tekinthető ellentmondásmentesnek? Vagy a tudományos megismerő akkor jár el helyesen, ha olyan elméleteket tud megalkotni, amelynek meggyőző a prediktív ereje, még akkor is, ha az elmélet érvényessége szempontjából a hipotézis előfeltevéseinek valószínűsége csak korlátozottan – vagy egyáltalán nem – érvényesül? Esetleg a közgazdasági megismerés csak abban az esetben szolgálhat értékes elméletekkel, ha azok állításai megfelelnek a valóságnak vagy a tényleges jelenségek megértését szolgálják, még akkor is, ha esetleg azok nem biztos, hogy teljes logikai szigorral vannak levezetve a korábbi előfeltevésekből?

⁴⁵ E viták részletes bemutatásának ugyan nem adhat helyet a dolgozat, de érdemes megjegyezni, hogy például Samuelson [1955] (1983) és (1963), Koopmans (1957), Nagel (1963) és Maclup (1978), munkái mértékadóknak számítanak a fenti aspektusok bemutatásában.

Kornai méltán világhírű könyvében [1971] hasonló kérdéseket vizsgálva tesz különbséget logikai-matematikai tudományos elmélet és reáltudományi elmélet között, hangsúlyozva azt, hogy az első csoportba az „axiómákból hibátlanul származtatható tételek vagy tételgyűttesek” tartoznak, míg a másodikba olyan elméletek sorolhatók be, amelyek feladata „a valóság változói közötti lényeges összefüggések rendszeres leírása”, ugyanakkor kizárólag olyan tételeket és megállapításokat tartalmazhatnak, „amelyeket a valóságnak nem ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetlenül vagy közvetve, többé-kevésbé pontos közelítéssel tükrözik.” [Kornai: 1971, 29.]. Kornai állásfoglalása világos: „a közgazdaságtudomány nem logikai-matematikai tudomány, hanem reáltudomány, amelynek alapvető feladata a valóság megmagyarázása.”[im. 31.].⁴⁶

Kornai megállapítása - úgy vélem - alapvető fontosságú a közgazsági megismerés szerepéről folyó viták tisztázásában, és annak a dolgozatnak a megalapozásában is, amelyik az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatosan próbál különböző megközelítéseket összevetni. Hiszen az emberek gazdasági cselekvéseinek jellemzőit és bizonyos szabályszerűségeit csak a közgazdasági reáltudomány figyelheti meg és írhatja le, és ez aligha helyettesíthető azzal a feltételezéssel, ami a logikai-matematikai döntésemélet a „homo oeconomicus” ideáltípusának racionális és mechanikusan hedonista magatartásán nyugszik. Vagyis kellő szkepszissel fogadható csak el egy olyan elmélet reáltudományi megismerési próbálkozásnak, amelyik a gazdasági valóságot úgy kívánja leírni, hogy eközben a gazdasági szereplők folyamatos és konzekvens „optimalizálását” feltételezi. Hiszen a dolgozat elején már talán kellő hangsúllyal vált tisztázottá, hogy az emberi viselkedés-komplexum igen bonyolult, ráadásul az emberek a valóságban legtöbbször messze nem úgy viselkednek, ahogy azt tudományunk feltételezi. A dolgozat azonban annak bizonyítását is fel próbálja vállalni a későbbi fejezetekben, hogy az emberi viselkedésnek történeti, kulturális, pszichológiai és - bármennyire is furcsának tűnik, és ezért külön bizonyítást is érdemel – kulturálisan is determinált genetikai meghatározottságai, valamint ezek időbeli változása által kijelölt irányvonalai vannak.

Az elmondottak azonban még csak sugallni sem próbálják azt, hogy a matematikai-logikai közgazdasági elméletek ne lennének alkalmazhatók a közgazdasági megismerés folyamatában, inkább csak amellett törnek lándzsát, hogy a döntésemélet modelljeinek kizárólagos alkalmazása nem pótolhatja a valóságot leírni próbáló közgazdasági reáltudományi elméleteket, hiszen ennek gyakorlata elvonja a figyelmet a gazdaság tényleges és lényeges kérdéseiről, és a gazdasági jelenségek pontos leírásáról és magyarázatáról. Így a formális modellek csak szükséges, de nem elégséges eszközök a közgazdasági megismerésnek. Ezt Kornai a matematikai közgazdaságtan „álérettségének” nevezi, mert úgy véli, hogy tudományunk a gazdasági jelenségek leírásakor „túlságosan előrerohant a formalizálásban, a teoretikus struktúra kiépítésében, az érettség látszatát keltve – miközben elmaradt az érettség egyik fő kritériumának, a verifikálás követelményének a kielégítésében.” Így szerinte „az elvont elmélet kiépítésre

⁴⁶ Érdemes azonban Kornai indoklásának is helyt adni, hiszen ő a közgazdasági gondolkodás egyik tradicionális – tehát az angol klasszikusoktól napjainkig ható – hibájának tartja a közgazdasági elmélet és a döntésemélet összekeverését vagy összemosását. Szerinte ugyanis a döntésemélet nem tekinti saját tárgykörébe tartozónak annak vizsgálatát, hogy egy döntési szituáció valóban tükrözi-e a tényleges helyzetet; a figyelembe vett cselekvési lehetőségek valóban lehetségesek-e; valamennyi alternatívát figyelembe vettünk-e; valóban a modellben számba vett konzekvenciák következnek-e be; a döntési kritérium valóban kifejezi-e a döntéshozó érdekeit? Csupán azzal foglalkozik, hogy mi a racionális döntés, és annak mik lesznek a konzekvenciái. Ezért ez egy tisztán matematikai-logikai probléma, amelyhez nem szükséges az empirikus relevancia bizonyítása. Lásd: Kornai [1971, 32-33].

végzett munka roppant méreteihez képest eltörpül mindaz, ami eddig a feltevések és megállapítások ellenőrzésére történt.”[im. 38.].

3. 3. A közgazdasági megismerés főbb sarokpontjainak összefoglalása.

A fejezet zárásaként mindenekelőtt kell annak a megjegyzésnek hangot adni, az 1970-es évek végétől megjelenő újabb és újabb kutatási programok úgy tűnik, leginkább egy negyedik – és talán azóta is tartó - fordulónak tekinthetők a közgazdasági megismerésben. E metodológiai fejtegetések okozta viták bemutatása, úgy vélem azonban, olyannyira széles vizsgálati köröket jelentenek, hogy még csak vázlatos bemutatására sem vállalkozhat a dolgozat.

Mindenesetre e fejezet fent említett csonkasága ellenére is egyszerre több célt próbált megvalósítani a dolgozat által felvázolt komplex gondolatrendszer következtében. Egyrészt igazolást keresett azokra a kérdésekre, hogy egyrészt vajon a közgazdaságtan is azokon az ösvényeken járja a megismerést célzó útját, mint a tudományos megismerés jellemzőit feltárni kívánó tudományfilozófia; másrészt vajon kikövezett út vezetett-e azokhoz a felfogásokhoz és módszerekhez, amelyek tudományunk jelenlegi uralkodó nézetei alapulnak.

Nos úgy vélem, a fentebb leírtak alapján védhető az a kijelentés, hogy *a közgazdaságtan perspektivikus pályán jutott el a tudománnyá válás összes olyan kritériumának teljesítéséig, amelyek a karteziánus világkép keretein belül határozták meg a fejlődési irányokat.* Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a dolgozat későbbi részei arra keresnek igazolást, hogy tudományunk fejlődéstörténete során legalább két alkalommal is más utakat keresett. Elsőként rögtön a geneziséknél, hiszen *Adam Smith* gazdaság és társadalomfilozófiája – mint látni fogjuk – messze nem a karteziánus racionalitás mentén körvonalazódott, még akkor sem, ha a francia felvilágosodás eszmeáramlatai is meghatározó szellemi táptalajt nyújtottak gondolatai beéréséhez. Másodszor pedig a statikus világszemlélet alternatíváját jelentő és a XIX. század végétől elterjedő *darwini tanok* jelentettek olyan fogódzókat a közgazdasági megismerésben, amelyek gondolati rendszere kiindulási alapot szolgáltatott a közgazdasági megismerés új – alternatív – útjainak keresésében.

A fejezet felszínre kívánta juttatni azt a vélekedést, hogy a közgazdaságtudomány legalább annyira társadalomtudomány, mint amennyire logikáját és módszertanát illetően hasonlít a természettudományokhoz. A társadalomtudományokban azonban szinte lehetetlen a tisztán oksági kapcsolatok értelmezése, így az itt alkalmazott módszerek elsősorban olyan következtetések levonására alkalmasak, amelyek nem azt mondják meg, hogy adott feltételek mellett milyen emberi cselekedetek és döntések fognak bekövetkezni, hanem inkább csak arra adhatnak választ, hogy az emberi cselekvések mögött milyen térben és időben formálódó motivációk és szándékok húzódnak meg.

A fentebb leírtak annak bizonyítására is törekedtek, hogy az előző fejezetben bemutatott tudományfilozófiai megközelítések némi fáziskéséssel – és a társadalomtudományi jellegénél fogva felemás sikerekkel - ugyan, de a közgazdasági megismerés

folyamataiban is megjelentek. A némiképp önkényesen – és talán kicsit erőltetetten is, de az elemzés megkönnyítésére hivatkozva, azaz praktikussági okokból és jelentős torzítást – talán – nem okozva – korszakokra felosztott közgazdasági megismerési folyamat ismertetése elsősorban azoknak a törekvéseknek kívánt hangot adni, amelyek hangsúlyozták, hogy *az igaz tudás megközelítését célzó tudományos megismerésnek nem – csak – a tudományosság kritériumát jelentő logikai aspektusok létét és helytállóságát, hanem a tényeknek való megfelelést – is – szolgálnia kell.*

A fejezet igazolni kívánta, hogy e két felfogás néha súrlódásokként, néha azonban komoly ütközések mentén történő egymásnak feszülése tudományunk megismerési folyamatainak már kezdeti szakaszaitól érezhető volt, ami kétség kívül azt jelzi, hogy aligha vezetett kikövezett út tudományunk aktuális állásához. Persze ez messze nem azt jelenti, hogy már a genezistől kezdve két ellentétes táborra szakadva próbáltak utat törni a közgazdaságtan zászlóvivői. Inkább arról van szó, hogy az egyik felfogás az egyedi, elvont jelenségektől kívánt logikai úton, dedukcióval az általánosig és a valóságos világig eljutni, addig a másik tábor mindenekelőtt a valóságos világ tényleges jelenségeinek megismerését szorgalmazta, amelyeken keresztül az egyedi is megérthetővé válik. Ráadásul mindkét táborban voltak olyan teoretikusok, akik a két szempont közelítésére, szintézisére törekedtek. Így például Walras fizikai közgazdaságtanának megítélésénél tudni kell azt is, hogy ő tudatosan egy hipotetikus világot vizsgált azzal a végső céllal, hogy fokozatosan olyan tudományos rendszert hozzon létre, amelyben majd az alkalmazott gazdaságtan és a társadalmi gazdaságtan is koherensen elhelyezhető lesz. [Jolnik, 1966, Blaug, 2001] Az persze más kérdés, hogy e szintetista célkitűzést még a mai követői is csak részlegesen voltak képesek beteljesíteni.

Mindenesetre érezhető, hogy a matematikai közgazdaságtan megerősödésével párhuzamosan a két megközelítés adta ellentétek újra és újra, az 1950-es évektől pedig igen markánsan felerősödtek. Ez elsősorban és végleges formációjában a *neoklasszikus mikroökonómia* és a *keynesiánus makroökonómia* sajátos keverékeként formálódó *mainstream közgazdaságtan* melletti és elleni érvelések – főleg a 80-as évektől - növekvő számában érhető legmarkánsabb módon tetten. Ugyanakkor érdekes és a témám szempontjából fontos tendencia, hogy a sorra megjelenő irányzatok és elméletek hatására élesedő vitákban résztvevők fokozott figyelemmel fordulnak a közgazdasági megismerés legáltalánosabb metodológiai kérdéskörei felé – egyben új részdiszciplínát hozva létre a közgazdasági megismerésben [Hausman: 2001, 65], és ezzel összefüggésben egyre inkább az elmélettörténet felé is. [Hild: 2002, 533.].

Így a közgazdasági jelenségek tudományos megismerését célzó közelítések azokhoz – az előző fejezetben ismertetett - különböző tudományfejlődési koncepciókról vitatkozó tudományfilozófiai irányzatokhoz kezdtek közelíteni, amelyek egyaránt támpontokat adtak a mainstream közgazdaságtan létjogosultságának és tudományos megalapozottságának védelmezésére, illetve annak tudományosan megalapozható bírálatához. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy *a metodológiai problémák leggyakrabban olyan kérdéseket vetnek fel, amelyeket már a közgazdaságtan elmélettörténetében is felvetettek.* Mindez azt jelzi, hogy nem lehet hiábavaló feladat megvizsgálni azoknak a klasszikus és neoklasszikus teoretikusoknak a gondolatait, amelyek metodológiai kérdéseket, módszertani problémákat felvetettek, és amelyek interakciójában a mai mainstream elmélet, és abban természetesen az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatos feltételezések létjogosultsága is meghatározódott.

4. A homo oeconomicus és a gazdasági viselkedés posztulátumainak genezise

„A tizenkilencedik századi civilizáció volt egyedül egy más és megkülönböztetett értelemben gazdasági, mert egy olyan mozgatóerőt tett saját alapjává, amelyet az emberi társadalmak történetében ritkán ismertek el érvényesnek, és biztos, hogy soha korábban nem emeltek a mindennapi cselekvés és magatartás igazolásának szintjére, nevezetesen a nyereséget. Az önszabályozó piaci rendszer kizárólag ebből az elvből eredt.”
/Polányi Károly/

4. 1. Néhány előzetes megjegyzés.

Az előző fejezetek a tudományos megismerés, illetve külön kiemelve a közgazdasági megismerés jellegzetességeit, valamint általánosan mindenféle tudás gyarapodásának vélt és kívánt útjait és problémáit próbálták szűkre szabott keretek közé rendezni azzal a céllal, hogy mintegy metodológiai köntössel ruházzák fel azt a közgazdasági gondolkodást, amelyben tudományunk emberképével, a *homo oeconomicussal* kapcsolatos gondolatok is körvonalazódnak.

Ebben a részben a közgazdasági gondolkodás tudománnyá válásának folyamatát kívánom és próbálom megvizsgálni kizárólag abból a szempontból, hogy az ember gazdasági viselkedésére vonatkozó tudományos megismerés milyen módszertani alapokon vált egy rendszerezett tudománnyá. Az elemzésemet részben történeti leíró-elemző, részben pedig kritikai-értelmező próbálkozásnak tekintem. Az első szemlélet célja, hogy elsősorban hermeneutikai közelítéssel megpróbáljam kideríteni, vajon mit gondoltak vagy mondtak, írtak a modern közgazdaságtan korai – klasszikus – képviselői az ember gazdasági motívumai és cselekvéseit illetően, körvonalazva egyben azt is, hogy milyen problémát kívántak, illetve tudtak felvetéseikkel megoldani. Ez az elemzés persze nem lehet teljes körű, ugyanakkor nem is öncélú. Előfeltevésem – és ez egyben a második szemlélet alapja -, hogy az ember gazdasági viselkedésére vonatkozó tudományos megismerés folyamata egy olyan egységessé váló módszertanba csatornázódik bele, amely segítségével a közgazdasági gondolkodás meghatározó képviselői mesterséges modelleket konstruálva fordítják le a gazdaságról alkotott előfeltevéseiket tudományos nyelvre. E némiképpen szükségszerű redukcionista szemlélet eredménye azonban több szempontból is azzal a következménnyel jár, hogy tudományunk megismerési próbálkozásai gyakran szem elől tévesztik azokat az érdekes és fontos, ugyanakkor valóságos problémákat, amelyek épp a tudományos ismeretek gyarapodásával függnék össze. Ha ez azonban igaz, akkor azt a következtetést kell levonni, hogy a közgazdasági tudományos ismeretek modellezésének komplexitása és bonyolultsága nem áll arányban hatékonyságával; és egyre távolabb kerül mind az igaz tudománytól, mind pedig a valóságos élet mindennapi racionalitásától. Az alábbi elemzés kritikai-értelmező szemlélete épp ezt az előfeltevést próbálja igazolni. Vagyis azt, hogy a közgazdaságtan kialakuló módszertana számos értelemben képes megoldani tudományos ismeretei elméleti problémáit, de mesterséges modellnyelvre sokszor alkalmatlan arra, hogy kezelje az emberről alkotott ismereteink gyarapodásának problémáit.

4. 1. 1. A közgazdasági megismerés racionális és történeti rekonstrukciója.

Az előző fejezetek kellő súllyal és hangsúllyal szerepeltették a történelmi módszernek és szemléletnek a szükségességét, indokoltságát és lehetőségét a tudományos megismerésben, jelezve egyben azt is, hogy e kérdés megannyi vitát szült és szül ma is a tudás gyarapodását célzó nemes törekvésekben. Úgy vélem azonban, hogy e módszer és szemlélet különösen fontos akkor, amikor egy kutató valamely tudományterület előfeltevéseiről próbál kritikai értelmezést adni, hiszen mindezt a tudománytörténeti örökség kontextusában végezheti csak el. És nincs ez másképp a közgazdaságtudománynál, és annak művelőjénél sem. A történelmi módszer alkalmazásának tehát léteznie kell a mi tudományunk megismerési törekvéseiben is.

A tudományfejlődés (tudomány)filozófiai és történeti aspektusainak vizsgálatára a korábban említett viták és problémák hatására manapság a tudománytörténet két alapvető módszeren, a „külső” és a „belső” történetíráson keresztül közelít. [Hausman: 2001, 66]. Míg a *külső történetírás* elsősorban az iránt érdeklődik, hogy milyen társadalmi, intézményi, kulturális és természeti faktorok befolyásolták és befolyásolják a tudományos megismerés folyamatát, addig a *belső történetírás* a tudományos tudás gyarapodásának mikéntjére fókuszál.

Így nem meglepő, ha az ökonomia és az ökonomiai jelenségek tudományos megismerésének eredetére is alapvetően két elbeszélésmódot, illetve rekonstrukciós lehetőséget alakított ki a közgazdaságtan fejlődéstörténetét feltáró gondolkodás. [Madarász: 2002, 25.]. Az egyik - a „belső” történetírással analóg - *racionális rekonstrukció*⁴⁷ - vagy *abszolutista megközelítés* - alapján közelít, amelyben az ökonomia tudományos megismerése a természettudományokhoz hasonlóan olyan elméleti iskolák létrejöttével körvonalazódik, amelyek célja az olyan örök igazságokra felépíthető elméletek megteremtése, és amelyek valóban tudományos felfedezésekre és tényekre épülnek. Ez a megközelítés az *Oeconomia Politica*-t mint a Felvilágosodás egyik „új tudományát” tekinti a gazdasági jelenségek tudományos megismerése első lehetőségének. A másik megközelítés a *történeti rekonstrukció* - vagy *relativista megközelítés* -, amely a gazdasági jelenségek vizsgálatát az antikvitásig vezeti vissza, és a közgazdasági gondolkodás korszakolására a kultúra történetének időbeli és térbeli szakaszait alkalmazza. Ez a megközelítés protestál az előző felfogással szemben, miszerint a gazdasági jelenségek tudományos megismerésének alapjai a XVIII. század végi gazdasági elemzésektől, egzakt és tiszta megközelítésének kezdetei pedig a matematikai eszköztárral formális keretek között vizsgálható XIX. századi absztrakt cseregazdaság elméletének megjelenésétől datálódnak. [Im: 26.].

A két koncepció annyiban azonban közös nevezőre talált, hogy mindkét megközelítés a *gazdasági jelenségek tudományos magyarázatát* legkorábban a XVIII. század gondolkodóinak főbb írásaiból véli kiolvasni, hiszen itt jelennek meg először azok a

⁴⁷ A kifejezés nem esik egybe a *Lakatos-féle* racionális rekonstrukció fogalmával, hanem arra utal, hogy egy közgazdasági gondolat vagy elmélet tudományossága attól függ, hogy a megismerés során igazság előállításának, vagyis az igaz tudás hamis tudásoktól való elkülönítésének létezik adekvát, kitüntetett, unikális és explikálható módja. Lakatos szerint a racionalitás fogalma – mint már kifejtésre került az előző fejezetben – értelmetlen egy elmélet tekintetében, hiszen az csak az elméletek közötti kapcsolatokban és átváltásokban mutatkozik meg. Mivel egy elmélet mindig történeti termék, így amennyiben meg akarjuk érteni az adott korban érvényes elméletek elfogadásának racionalitását, akkor ez a racionális rekonstrukció az elmélet közötti váltások és felfedezések történeti és logikai aspektusain keresztül ragadható meg.

módszerek, amelyek a gazdaság megismerési lehetőségének a pusztá vélekedéseken túlmutató kereteit adják. Így a két megközelítés ellentéte egyik tekintetben leginkább abban áll, hogy a Felvilágosodás korától datált *tudományunk fejlődését belülről, logikai, érvelési rendszerének fejlődése és igazságtartalma alapján kell feltárni, vagy kívülről, a társadalmi és kulturális változások mentén kell megítélni a gazdasági jelenségek mibenlétét.*

A racionális rekonstrukció mellett érvelők szerint a közgazdászok szívükön viselik diszciplínájuk „tudományos státuszát”, s ez fontos motívum a közgazdasági gondolkodás fejlődésében, [Vö. Samuelson: 1962], hiszen a piaci mechanizmus optimális működésének objektív tudományos bizonyíthatóságába vetett hitük alapján, ugyanakkor az elméleti szigor és a kvantifikáció konzekvens betartásával képessé válhatnak megragadni a különböző valós gazdasági folyamatokat és jelenségeket. E nézőpont egyik markáns megfogalmazása, mint már többször is utaltunk rá, *Robbins*tól származik, aki úgy véli, hogy a közgazdaságtannak kizárólag *pozitív vonatkozásokon* szabad alapulnia, és a közgazdászoknak egy olyan *absztrakt elemzési rendszer* kidolgozására kell törekedniük, amely egyszerű posztulátumokból adódó következtetéseken alapul, és általánosan alkalmazható.⁴⁸ A másik koncepció elkötelezettjei azonban úgy vélik, hogy a közgazdasági elméletek tudományos megismerésének modern története valójában nem más, mint a valóság megkerülési módszertanának története. *Lord Thomas Balogh*, a neves magyar származású közgazdász nyilvánvalóan e koncepció mellett érvel, amikor a közgazdaságtudomány helyzetéről így vélekedik: „Szembesülve századunk e hatalmas változásainak és életfontosságú problémáinak kihívásaival, a közgazdaságtan eltagadta ezek létezését, hogy „tudományos” rendszert, zavartalanul működő öneyensúlyozó modellt sikerüljön létrehoznia.” [Balogh: [1982], (1994), 50.]. Az előző fejezet, mint láttuk, ha vázlatosan is, de épp azt kívánta igazolni, hogy ez a vita hogyan lángolt föl újra és újra a XX. század közgazdasági megismerésében.

A két közelítésmód között a másik alapvető különbség abban rejlik, hogy amíg a történeti rekonstrukció – vagy relativista szemlélet⁴⁹ – saját történeti összefüggésében tartja megítélendőnek egy elmélet tudományos megalapozottságát, addig a racionális rekonstrukció – vagy abszolutista szemlélet – a jelen kontextusába helyezi az adott korszak gondolatait, és így a *jelen terminusain és problémáin keresztül*, ugyanakkor *pozitivistá szemléletben* ítéli meg egy elmélet eredményeit, hiányosságait és hibáit.

A dolgozat a sorra kerülő közgazdasági gondolatok bemutatásánál természetesen a történeti szemléletet próbálja érvényesíteni, és *Popper*₂-nak, illetve *Lakatos*nak a tudományok fejlődésével kapcsolatos megállapításait veszi alapul, vagyis tömören azt, hogy a tudományok története elválaszthatatlan a tudományon belüli felfedezések logikájától. A tudományos megismerés utóbbi, formalista megközelítése ugyanis azzal a veszéllyel jár, hogy a régebbi elméleteket modern értelmezési közegbe helyezve, bizonyos tartalomvesztést vagy éppen tartalomnövekedést idézhet elő.

⁴⁸ *Robbins* ugyan elismerte az empirikus kutatások értékét, de azok szerepét és az egyedülként tudományosnak tekintett neoklasszikus elmélethez való viszonyát egyértelműen tisztázza, amikor úgy fogalmaz, hogy „(...) a gazdaságelmélet írja le a formákat, a gazdaságtörténet a tartalmat, (...) [és az más empirikus tudományokkal együtt] „javasolhatják újabb feltételezések elméleti kidolgozását, (...) de a megoldást az elmélet és csak az elmélet szolgáltathatja.” *Robbins* [1932, 39, ill. 120].

⁴⁹ A relativista szemlélet ebben a megközelítésben azt jelenti, hogy a gazdasági jelenségeknek, mint tényhalmaznak egy adott szemléletű megközelítése – mint már utaltam rá – mindenképpen szelektív, s így az eltérő nézőpontok bármely elméletet relatívvá tesznek.

Mivel a fenti formalista megközelítés számos jelentősnek mondható közgazdasági teoretikus munkájában tetten érhető, ezért úgy vélem helyes és nem érdektelen dolog jelen alfejezet végén néhány újabb adalékkal érzékeltetni azt, hogy a történeti szemlélet alkalmazása sokak számára máig eretnek gondolatnak számít a közgazdasági gondolkodásban. A számos jelentkező közül érdemes kicsemegezni a Nobel-díjas Stiglert, aki szerint „csak akkor tudjuk meghatározni, hogy az adott mű értékes hozzájárulás-e a tudomány korpuszához, vagy legalábbis a kutatás olyan vonala, amelyet érdemes továbbvizsgálni, ha az analitikus rendszer jól definiált, illetve nem tartalmaz irreleváns elkalandozásokat és lényegtelen tévedéseket.”⁵⁰ De hasonló mentalitással vezeti be egy korábbi művét is, amikor úgy fogalmaz: „(...) a szerző túlmént az egyszerű válogatáson és a logikai konzisztenciára figyelésen; és áttér a tárgyalt elméletek empirikus érvényességére is. (...) Ebben a munkában az értékelés alapja a jelenlegi elméletnek az a törzse, amelynek a neoklasszikus közgazdaságtan kódos megjelölést adták.” [Idézi Ifj. Zeller: 1990, 57.]. De hiba lenne kihagyni legalább e Whig-történetírást⁵¹ talán két jelentősebb elkötelezettjének, Samuelsnak [1987], és a XX. század egyik kiemelkedő közgazdasági metodológusának és esztétikájának, Blaugnak [1962] az ismert műveire⁵² való hivatkozást, vagy – a talán kevésbé ismert, és ezért inkább idézni érdemes - Walkernek a *History of Economics Society*hez intézett elnöki beszédéből, a közgazdasági gondolkodás története megírásának mikéntjét megfogalmazó alábbi mondatait:

„(...) először is a közgazdászok írásait eredetiségük szerint kell megítélni, (...) másodszor, a szerzők munkáját az alapján kell megítélni, hogy fontosak-e, (...) harmadszor, a műveket a modern közgazdasági ismeretek kontextusából kell megítélni, és a jelenlegi tudást felhasználni a helyes és hibás érvek felhasználására (...), negyedszer egy szerző munkáját logikai konzisztenciája alapján kell megítélni (...), ötödször, bíráljuk a szerzőt, ha azt állítja, hogy elért valamit, amit még sem sikerült elérnie (...), hatodszor, dicsérik a szerzőt, ha jól elmagyarázta a valóságot, és bíráljuk, ha munkája nem volt realisztikus.” [Idézi Weintraub: 1991, 120.].

A dolgozat fő mondanivalója, tehát az emberi természet és az ember gazdasági természetének felkutatása úgy vélem annak kiemelését is igényli, hogy a most következő oldalak mindenképpen „előrettekintő” elemzésnek foghatók fel, hiszen nem az a cél, hogy a mai tudásunk birtokából nézzünk vissza a múlt „tévelygéseire”, hanem éppen fordítva, az, hogy a múlt vizsgálata segítsen hozzá a mai bizonyosságaink megkérdőjelezéséhez.

⁵⁰ Talán érdemes az idézethez még egy adalékot hozzátenni: „(...) miközben a tudományos művek olvasásának mikéntjéről beszéltünk, egyszer sem használtuk a „múlt” szót: Adam Smith olvasásának helyes módja megegyezik egy szakfolyóirat jövődő számainak helyes olvasásával.” Lásd: Stigler [1982, 110, ill. 111].

⁵¹ A Whig-interpretáció azt takarja, hogy a múltban megfogalmazódó gondolatok a jelen perspektívájából kerülnek értékelésre, részben a jelen álláspontjával nem összeegyeztethető korabeli szerzők ténybeli hibáinak, a logikai csúsztatások és a rossz bizonyítékok feltárására törekedve, ugyanakkor azoknak a múltbeli gondolatoknak a felmagasztalásával, amelyek racionális fejlődésének eredményeként a ma uralkodó elmélet létrejöhetett. Vagyis a Whig-történetírás a történelmet a jelen igazolására és dicsőítésére használja fel.

⁵² Az igazság kedvéért azért hozzá kell tenni, hogy Blaug egy későbbi írásában [2001] belátja, hogy bár korábban a racionális rekonstrukció adta hibák elkövetésének bűnébe esett, a közgazdasági gondolkodás történetének megértéséhez a történeti rekonstrukcióval lehet eljutni.

4. 2. Az emberi természetről alkotott feltevések a klasszikus közgazdasági megismerésben.

4. 2. 1. A *Homo Oeconomicus* Adam Smith felfogásában.

Mivel a *homo oeconomicus* a polgári közgazdaságtan megteremtőjeként aposztrofálható Adam Smith alaplírájában [1776], a szabadversenyes kapitalizmus mindenhatóságát ékesen bizonyító „*Nemzetek jólétében*”⁵³ körvonalazódik először, és a legtöbb szerző szerint a legtisztábban, így a fejezet előzetes megjegyzéseit is megfontolva innen tűnik a legcélszerűbbnek – egyben a legnagyobb teret engedve - elkezdni a közgazdaságtan emberképe, a *homo oeconomicus* genezisének felkutatását célzó elemzésünket.

E fejezet elején fontosnak tartom jelezni, hogy a mű a XVIII. század második felében, tehát abban a történelmi korszakban született, amelyben az iparosodás megindult, és amelynek alapvető kérdése az volt, hogy hogyan lehet a piac hatékony működését biztosítani, és egyúttal a gazdasági fejlődést korlátozó állami – gazdasági – beavatkozást visszaszorítani. Mivel ebből a szempontból Smith a közgazdasági megismerés új korszakának nyitott utat, ezért 1776-os művét úgy is tekinthetjük, mint a piacgazdaság „*Függetlenségi nyilatkozata*.” A közgazdasági megismerés - és így Smith vizsgálódása is - elsősorban tehát az akadályoktól mentes gazdasági élet alapvető törvényszerűségeire próbált a kor követelményének megfelelő tudományos alátámasztást biztosítani. És e törekvések talaján születik meg a közgazdaságtan emberképe is [Andorka: 1995, 8.], a minden külső korlátozás nélkül szabadon döntő *homo oeconomicus*.

Adam Smith, aki bízott a tőkés gazdaság életerejében, egész életművével próbálta bizonyítani kora társadalmának, hogy egy társadalom akkor gyarapodik leginkább, ha a gazdasági élet belső erői spontán módon érvényesülhetnek, ha a piaci mechanizmusok szabadon működhetnek. Ennek háttérében az áll, hogy a piaci szereplők önérdéket szem előtt tartott cselekvései, vagyis önös érdekeik alapján hozott döntéseik a gazdaság „*láthatatlan kezének*” köszönhetően az egész gazdaság szempontjából is optimumhoz, és így az adott közösség leghatékonyabb gazdálkodásához és gazdagodásához vezetnek. A piac láthatatlan kezének szabályozó rendszerét Smith egy *természetes rendnek* nevezi, amely a gazdasági szereplők akaratától és tudatától függetlenül szabályozza és alakítja a gazdasági folyamatokat. Ugyanakkor ez a természetes rend csak azokban a piaci cserefolyamatokban érvényesül, amelyek smith-i logikában az *emberi természet rendjéből* kerülnek levezetésre.

Smith abban a hitben és reményben fogott neki kora gazdasági szemléletű vizsgálatának, hogy a világ társadalmi-gazdasági jelenségeinek megismerését kevés számú, egyszerű és közvetlenül tapasztalható alapelvekből kiindulva, szigorú logikai szabályok betartásával felépített és a valósággal egybevetett, bizonyított állítások segítségével éppúgy el lehet végezni, mint a természettudományok művelőinek a világ természeti törvényeinek feltárását. E mechanikus világkép kínálta szemlélet Smith gondolataiban egyértelműen

⁵³ Bár a mű pontos és teljes címét „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól” (Enquiry in to the Nature and Causes of the Wealth of Nations), míg röviden „A nemzetek gazdagsága” formában szokták meghivatkozni, én pontosabbnak és találóbbnak tartom a fenti rövidítést.

felfedezhető. Például Samuelson szerint „Adam Smith legnagyobb tette, hogy ugyanazt vette észre a közgazdaságtan társadalmi világában, mint Isaac Newton az égbolt természetes világában: az önszabályozó természetes rendet.” [Samuelson-Nordhaus: 1988, 1078]. Sőt, Smith életrajzáról folyó kutatásokban általában különös hangsúlyt fektetnek annak bizonyítására, hogy a Newton iránt érzett feltétlen tisztelet, valamint az általa felállított új világnézet alapvetően határozta meg hitét és gondolkodását a társadalmi és gazdasági jelenségek vizsgálatánál. Smith egy igen korai írásában így ír a newtoni gondolatokkal való viszonyáról: „(...) a legnagyobb felfedezés, amit ember valaha is tett, a legfontosabb és legtisztább igazságok hatalmas láncolatának felfedezése, amelyeket egyetlen, a mindennapi tapasztalatokból ismert lényegi tény köt szorosan össze.” [Idézi Zeller: 2004, 2].

Mivel a természetnek, a társadalomnak egyaránt maga az ember az alanya, így kétségtelen, hogy Smith számára az ember által formált társadalmi és gazdasági jelenségek magyarázatát is az örök természeti törvények feltárásán keresztül tűnt egyedül kézenfekvőnek és járhatónak levezetni. Ezért a gazdasági-társadalmi jelenségek megismerésének logikája az volt, hogy az emberrel kapcsolatos és a természeti törvényekből levezethető, alapvető és magától értetődő jellemzőket kell megfigyelni, s ezáltal tapasztalatokra szert tenni, majd az egyedi esetekből az indukció módszerével általános törvényszerűségeket lehet felállítani.

Smith szerint az ember gazdasági természetének egyik jellemzője a cserélgetési hajlam, amely „közös vonása minden embernek, viszont egyetlen más állatfajban sincs meg”. [Smith [1776] (1992). 23]. E cserekereskedelem alapvető építőköve pedig az önérdék és az önszeretet, melyek végső soron az emberi társadalom fejlődését és növekvő jólétét alapozzák meg, hiszen ezek a jólét javítását célzó motiváló erők olyan tipikusan emberre jellemző tulajdonságok, amelyek az állatvilág fejlődési irányvonalaitól jelentős elágazást jelentenek az ember számára, állandó dinamikát adva egyben az emberi szükségletek fejlődésének és változásának. Smith azonban a Nemzetek gazdagságában lépten-nyomon hangsúlyozza, hogy az önző érdek önmagában nem elegendő a gazdasági jólét és a társadalmi harmónia automatikus megvalósulásához. Arról azonban, hogy az emberi természetnek milyen másik alapvető és mindenkiben meglévő jellemvonása szükségeltetik, igazán csak egy korábbi, és a közgazdászok által ritkán hivatkozott⁵⁴ írásában érhető tetten.

Smith az „elsőszülöttjében”, a tudományunk által alapműnek tekintett könyvét 17 évvel megelőző morálfilozófiai fejtegetéseiben, az „Erkölcsei érzületek elméletében” [1759] az emberi természetről – többek között - így ír: „Bármily önzőnek tételezzük is az embert, természetében nyilvánvalóan léteznek bizonyos princípiumok, melyek mások boldogulásában őt érdekeltté, és azok boldogságát számára szükségessé teszik, noha mit sem nyer belőle”. [Smith: [1759] 1977, 423]. A mű egyértelművé teszi olvasója számára, hogy Smith, akárcsak az emberi önzést, az empátiát is tapasztalati alapon az emberi természet másik jellemző, vitathatatlanul meglévő – és így magától értetődő - vonásának tekinti, hangsúlyozva, hogy „(...) a legnagyobb gazember, a társadalmi törvények legmegátalkodottabb megszegője sincsen annak teljesen híján.” [Im: 423]. Szerinte tehát a

---

⁵⁴ Erről a hiányosságról és a két mű együttes értelmezésének szükségességéről a közgazdaságtan egyik hazai klasszikusa, Navratil Ákos [1898] így ír: „a nemzetgazdák nagyon mostohán bántak Smith elsőszülöttjével. Pár szóval emlékeznek csak meg róla, elmondván azt, amit másodkézből tudtak felőle. (...) Minő ferde nézet harapódzott el így az irodalomban Smith morálfilozófiai munkájáról, ebből kifolyólag arról a kapcsolatról, mely Smith két nagy munkája között létezik, s mindezek alapján Smith egész tudományos egyéniségéről is.” [Navratil: 1898, 5].

természet az embert nemcsak az *önszeretet*, hanem a *kölcsönös szimpátia* képességével is felruházta.

Ugyanakkor *Smith* eszmevilágában, valamint az erre ráépülő gazdaságfilozófiai gondolataiban nem egyértelműen rajzolódnak ki az önérdeken alapuló, tisztán racionális, és a kölcsönös szimpátián alapuló nem logikus – vagy *weberi* fogalomhasználattal hívhatjuk úgy, értékracionális – cselekvésminták, valamint az ezek eredőjeként létrejövő cselekvések, ami túlságosan is elnagyoltta teszi az ember gazdasági természete standard jellemzőinek posztulátumát. Részben azért, mert *Smith* fejtegetéseiben ugyan a megfigyelések révén nyert tapasztalatok által felállított törvényszerűségek bizonyítják ezeknek az emberi jellemzőknek a létét, ám hiányoznak azok az okok, amelyek feltárják azok mibenlétét,⁵⁵ illetve amelyek az emberi cselekvésekre gyakorolt hatásaiknak mikéntjét is magyarázni képesek. Ráadásul e feltevésekből, ahogy arra *Smith* is utal több helyen, nem lehet egyértelműen levezetni azt, hogy az önérdeken alapuló cselekvések és az azt kontrolláló empatikus érzések miért vezetnek el a piac harmonikus működéséhez és végső soron egy társadalom egészséges működéséhez vagy nagyobb jólétéhez. Mindenesetre *Smith* gondolataiból annyit elég tisztán le lehet szűrni, hogy az ember önszeretetét kontrollálni képes erényei mások megfigyelésének és a kölcsönös szimpátia gyakorlásának segítségével formálódnak,⁵⁶ és érvelése szerint a kapitalizmus, vagyis a minden korlátozástól mentes piaci mechanizmusok nyújtják azt a környezetet, amelyben az emberek leginkább fejleszteni képesek ezeket az erényeket. Ez azonban azt is jelenti, hogy az ember altruista (vagy legalábbis empatikus) érzéseinek és érzelmeinek mibenléte nagymértékben környezetfüggő, és a környezeti változások hatására formálódhat. Vagyis nem a természeti törvényekből levezethető általános és magától értetődő emberi jellemvonások biztosítják a gazdasági harmóniát és a társadalmi rendet, hanem egy speciális környezet, a szabad piaci vállalkozás spontán rendszere vezet az emberi erények fejlődéséhez, és ezen keresztül társadalmilag kívánatos kimenetelekre. Az ok és az okozat tehát megfordul.

Smith sorait alaposabban szemügyre véve arra a következtetésre juthatunk, hogy individualizmusra felépített társadalomelmélete kellő optimizmussal van átítatva a társadalmi rend létrejöttét és hatékony működését illetően. Ennek hátterében az áll, hogy *Smith* szerint az egyének önérdekre alapozott cselekvését egy „láthatatlan kéz” harmonizálja. E létező, de *láthatatlan kéz* olyan hatóerők komplex rendszerének bizonyul nála, amelyek a társadalmi életet és a gazdasági rendet egyaránt meghatározzák. *Smith* egy konkrét példája szerint ugyanis az egyént egy „(...) láthatatlan kéz vezette egy olyan cél felé, melyet ő nem is keresett, (...) azzal, hogy ő a saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozditja elő, mintha annak előmozditása lett volna valóságos célja.” [*Smith*: [1776] 1940, 449]. És bár *Smith* morálfilozófiai fejtegetéseiben a *pártatlan szemlélő* mutat utat a spontán társadalmi harmónia létrejöttéhez, a *láthatatlan*

⁵⁵ Hasonló kérdést fogalmaz meg *Moór Gyula* „A jogbölcselet problémái” [1945] (reprint: 1992) című művében a természetjoggal kapcsolatosan, amikor arról ír, hogy a filozófusok feltételezik, hogy létezik valamiféle örökérvényű szabály vagy princípium-rendszer, amelyekből minden pozitív jog táplálkozik, illetve amelyre a pozitív jog milyenségét lehet visszavezetni, de nagy vita és zavar volt mindig is közöttük a tekintetben, hogy miben is áll ez a feltételezett természetjog. Amúgy a brit morálfilozófia és *Adam Smith* neves kutatója és ismerője, *Ludassy Mária*, a Magyar Tudomány néhány évvel ezelőtti számában így hozakodik elő újra ezzel a problémával: „Filozófusprofesszoroktól és jogfilozófiában jártas jogászoktól szeretnék választ kapni a kétezer-ötszáz éves kérdésre: a pozitív jogok előtt vagy felett létezik-e valami, a klasszikus természetjognak megfelelő princípium, vagy legalábbis használható hivatkozási alap?” (*Ludassy*, 1999)

⁵⁶ *Hayek* is arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi jelenségeket és a társadalmi rend létrejöttét csak úgy érthetjük meg, ha megértjük a másokra irányuló és mások várt magatartása által vezérelt cselekedeteket. [*Hayek*: 1972, 6-7].

kéz metaforája másik művében is megfogalmazódik, amikor a szegénység és gazdagság kettősségének esetleges ellentmondásait próbálja feloldani. A gazdagok fogyasztásának elemzésénél ugyanis azt írja, hogy „(...) egy láthatatlan kéz vezeti őket arra, hogy az élethez szükséges javakat csaknem ugyanúgy osszák fel, mint ahogy ez akkor történne, ha a föld egyenlő részekre lenne felosztva valamennyi lakója között.” [Smith: [1759] 1977, 527].

A láthatatlan kéz metaforája azonban abban az aspektusban is figyelmet érdemel, hogy általa az emberek nagyobb dolgokat hoznak létre, mint amilyeneket egymagukban képesek, vagy amiket egyáltalán ismernek, létjogosultságot adva annak az álláspontnak, hogy az, amit az ember eddig elért, csak részben az értelem által lehet irányított. Hayek, aki gondolatainak alátámasztására Smith és brit morálfilozófus kortársainak műveiből egyaránt idéz egyik írásában [1972], arra a következtetésre jut, hogy az ember nagymértékben irracionális és esendő lény, akinek egyéni hibái csupán különféle társadalmi-kulturális folyamatok révén – jelen esetben a gazdasági és társadalmi liberalizáció nyújtotta környezetben - javítható ki. Hayek amúgy ezt tekinti az angol individualizmus legjellegzetesebb vonásának, megkülönböztetve a karteziánus alapokon álló francia individualizmustól, amely minden felfedezhető társadalmi és gazdasági rendet tudatos cselekvésre próbál visszavezetni.

A kérdés csak az, hogy e társadalmi folyamatokat hagyni kell spontán módon érvényesülni – és a láthatatlan kéz által vezéreltetni -, vagy bizonyos keretekbe kell foglalni – esetleg kényszeríteni -, hogy, azok maximális hatékonysággal szolgálják egy közösség és az azokban élő egyének jólétét. Úgy tűnhet, hogy Smith, akárcsak Hayek – például Hobbes gondolataival ellentétben - az első alternatíva mellett foglal állást. Mindazonáltal Smith gondolataiban a fentieken túl is implicite benne van egyfajta kétely az emberi természetből levezethető társadalmi rend spontán – bár a *láthatatlan kéz* által mégis irányított - létrejötte és szilárd fennmaradásával szemben, hiszen sorait böngészve rábukkanhatunk arra, hogy a közösségi együttélés olyan nélkülözhetetlen intézményi alapjainak - mint a kultúra, a jog, a politikai intézményrendszer – a biztosítását is fontosnak tartja, amelyeket a természet erői nem biztosíthatnak.

„Noha (...) a természet az emberi nemet jótékony cselekedetekre buzdítja a megérdemelt jutalom csalogató tudata révén, azt már nem tartotta szükségesnek, hogy ezek gyakorlását a megérdemelt büntetéstől való rettegés által biztosítsa, és kikényszerítse az esetben, ha elhanyagolnák. (...) „A társadalom fennállhat, igaz nem a legkellemesebb állapotban, jótékonyosság nélkül, de az igazságtalanság túlsúlyának tökéletesen le kell rombolnia.” (...) „Az igazságosság az a főpillér, amely az egész építményt fenntartja. Ha ezt kimozdítják a helyéből, az emberi társadalom nagy, mérhetetlen épülete (...) szükségképp egy szempillantás alatt atomjaira hullik szét.” [Im: 494-495. Saját kiemelések].

A fenti gondolatok azonban azt sugallják, hogy a spontán társadalmi rend csak akkor jöhet létre - vagyis a *láthatatlan kéz* csak akkor működik -, ha meghatározott jogi-intézményi keretek és az általuk létrehozott szabályrendszerek biztosítják – és egyben előírják - a társadalmi harmónia létrejöttének útjait. De akkor ez azt jelenti, hogy a szabályozó kereteknek meg kell előznie azt a gazdasági szabadságot, amelyben már a láthatatlan kéz teszi harmonikussá a szabad emberi akaraton és önös érdekeken alapuló döntések következményeit. Vagyis újra oda jutottunk, hogy a kulturális-intézményi környezet fogja azt a – láthatatlan – kezet is, amelyik a társadalmi és gazdasági rend kialakulását vezérli. Ez a következtetés azonban Smith másik fontos írásával kapcsolatosan is megfogalmazható. Morálfilozófiai fejtegetéseinek központi eleme ugyanis a *pártatlan szemlélő* fogalma, amely révén Smith egyfajta általános

felhatalmazót, mondhatni egyfajta felettes ént helyez minden emberi viselkedés mögé, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy egyfajta tükröt az emberek elé, amely utat mutat a helyes cselekvés irányába. Bár *Smith* igen sok fogalmat használ érvelésében - *Cambell* [1963] például 12 kifejezést talált analógnak -, utalásai arra engednek következtetni, hogy maga a társadalom és annak normarendszere az a tükör, amely megmutatja az egyén erényeit és hibáit. Vagyis a tőkés gazdaság társadalmi kapcsolataiba való beágyazottsága és a társadalmi intézményrendszer nyújtja az egyén számára azokat a visszajelzéseket, amely önuralomra és kölcsönös szimpátiára sarkallja. *Salvucci* [1976] szerint a semleges tanácsadóban a társadalom képviselőjét fedezhetjük fel, és „ez a szemlélő éppen azért rokonszenvez egy meghatározott társadalom, a *Smith* elméletében fogalmilag ábrázolt polgári társadalom értékeivel és magatartásformáival, mert ezt a társadalmat képviseli az egyénben.” [Salvucci: 1976, 170]. Az érvelés szerint tehát a pártatlan szemlélő csak meghatározott társadalmi és intézményi környezetben mutatja meg az egyéni cselekvések számára azt az utat, amely a gazdasági és társadalmi harmónia felé vezet.

Érdekes, hogy még az a *Robbins* is hasonló következtetésre jut ebben a kérdésben, amikor a láthatatlan kézről a következőket írja:

„Ez nem valamilyen isten vagy természeti cselekvő erő, emberi erőfeszítésektől független keze; ez a törvényhozó keze, az a kéz, amely az önérdek követésének szférájából eltávolítja azokat a lehetőségeket, amelyek nem harmonizálnak a közjával.” [Robbins: 1952, 56. – idézi Zeller: 2004, 24].

Nem célom *Robbins* gondolatainak továbbfűzése, de megjegyzem, hogy gondolataiból nem derül ki, miben is áll nála a közjó, vagyis mi az a végső mérce, ami utat mutat azoknak a törvényeknek, amelyek lehetővé teszik a társadalmi-gazdasági harmónia létrejöttét. Mert ha ez a természeti jog vagy a természetes rend doktrínája, akkor újra visszajutunk ahhoz a problémához, amit korábban *Moór* és *Ludassy* gondolatait citálva az előző oldalak lábjegyzetében vázoltam fel.

A fenti megfontolások ellentmondani látszanak azoknak a smith-i gondolatokat elemző megállapításoknak, amelyek szerint az emberi természet azoknak az örök természeti erők által mozgatott empatikus és önző magatartási jellemzők eredőjeként határozódik meg, amelyek ugyanazt az örök harmóniát teremtik meg a társadalomban és a gazdaságban, mint a természetben. De ez némi ellentmondást ad *Smith* saját gondolatainak is, hiszen úgy tűnik, a láthatatlan kéz vezérlése mellett a piaci szabályozók létrehozása terén olyan emberi alkotásokra is szükség van, amelyek egy másik támogató kézként jelennek meg a piaci harmónia megteremtésében. Felvetődik tehát a kérdés, hogy vajon mi hozza létre azokat a társadalmi és gazdasági szabályozó kereteket, amelyek mentén az emberre amúgy minden bizonnyal jellemző önző és empatikus képességek, illetve készségek is fejlődnek és formálódnak, és amelyek végső soron a gazdasági és társadalmi rend megteremtésében szerepet játszanak. És vajon a kapitalista gazdaság és a polgári éthosz kialakulása teremti-e meg azt a környezetet, amelyben ezek a tulajdonságok kiteljesednek, vagy azok már jóval korábban beleszövődtek a gazdasági ember mindennapi viselkedésébe. A dolgozat utolsó fejezete az emberi természet legújabb evolúciós megközelítései által nyújtott perspektívából próbál válaszolni a feltett kérdésekre.

A *Smith* gondolatairól írottak összefoglalásaként megállapítható, hogy az ő neve fémjelzi a modern közgazdaságtan elméleti- és kategóriarendszerének, valamint elemzési technikájának a geneziséét. Elemzési kerete azonban, annak ellenére, hogy *elődeitől*

eltérően ténylegesen a gazdasági folyamatokra koncentrál, követőihez képest mégis jóval túlmutat a gazdasági jelenségek vizsgálatán. Az ok persze érthető, hiszen mint az akkor még a teljes társadalomelméletet felölelő – brit – filozófia jeles alakja, alapvető társadalomfilozófiai kérdések mentén közelítette a gazdasági folyamatok alapvető törvényszerűségeit. Ugyanakkor, mint a kor tudományos módszerének konzekvens és konzisztens alkalmazója, a gazdaság, sőt az egész emberi társadalom működésének leírásához és megértéséhez neki is Newton elméleti rendszere és mechanikus világszemlélete nyújtott elemző és magyarázó kereteket, akárcsak a kor többi társadalomtudósa számára. Adam Smith írásaiban ezt a szemléletet könnyedén fellelhetjük: *„Az emberi társadalom, ha egy bizonyos elvont és filozofikus fényben szemléljük, úgy jelenik meg, mint egy nagy, egy mérhetetlen gépezet, melynek rendszeres és harmonikus mozgásai ezer meg ezer kellemes hatást teremtenek.”* [Smith: [1759] (1977) 536]. Sőt, ezek a kellemes hatások a newtoni mechanika világával sok tekintetben analógak, hiszen abban épp az kerül kihangsúlyozásra, hogy a newtoni mozgató erők együttesen sokszor éppen nem mozgást, hanem nyugalmat, vagy esetleg más irányba való mozgást idéznek elő, tehát semmiképpen sem olyat, mint amelyet az előidéző erők egymagukban előidéznének. És ahogy a newtoni világ rendszerét is két erő⁵⁷ mozgatja, illetve tartja egyensúlyban, Smith gondolatvilágában is két „erő” által, vagyis az *önérdek*, és a *kölcsönös szimpátia* motívumán megvalósuló egyéni cselekvések – a *láthatatlan kéz* segítségével mozgatott - szövevényes szálain keresztül valósul meg e kellemes hatás, vagyis a társadalmi harmónia és jólét

De a fejezetben leírtak alapján mégis megkockáztatom kijelenteni, hogy *Smith* soha nem állította az emberi cselekvések szövevényes társadalmi-gazdasági intézményrendszerének hiányában létrejövő automatikus érdekharmónia lehetőségének létjogosultságát, sem pedig az ebből levezetni vélt gazdasági jólét megvalósulását. Ezért legnagyobb érdeme inkább abban áll, hogy azokat a nálánál korábban és világosabban megfogalmazott, és általa ismert morálfilozófiai megállapításokat építette be saját elméleti rendszerébe, amelyek az *emberi próbálkozásokat és tévedéseket*, valamint az ebből származó tapasztalatok által formálódó *intézményeket* tekintik az *önérdekből* történő egyéni cselekvések meghatározó alapjának, az érdekek harmóniáját megteremtő „*láthatatlan kéz*” működési keretének, és nem utolsó sorban a társadalmi jólét megvalósulása biztosnak tűnő zálogának.

Ha pedig *Smith* emberképéről akarunk summázatot mondani, akkor abban azt kell kiemelnünk, hogy ő szabad piaci verseny, a szabad kereskedelmen alapuló kapitalizmus erkölcsös emberének képét festette le, tehát azt a *homo merkantilist* [Nitsch: 1990, 16], amely csak részben, *Smith* „szükségyszerű” materializmusából fakadóan tekinthető *homo oeconomicus*-nak. *Smith* realizmusa ugyanis egyértelműen olyan társadalmi embert, *homo-socioeconomicust* vázol fel, amelyik különböző erkölcsi normáknak és kulturális-intézményi szabályoknak megfelelően hozza meg döntéseit, és végső soron azt az – *Smith* idealizmusából következő - optimális állapotot is, amit az egyik legcsodálatosabb társadalmi intézmény mechanizmusai, vagyis a piac láthatatlan keze biztosít.

---

⁵⁷ Az egyik erő a tehetetlenségi erő, ami azonosítható azzal az *önérdek* fogalommal, amit *Smith* az ember alaptermészetéből, az önzésből vezet le; a másik erő pedig, ami az erő-ellenező kölcsönhatását testesíti meg, analóg az emberek kölcsönös szimpátiájából levezethető altruizmussal, vagy akár a másik embertől érkező szimpátia és ennek révén formálódó *önérdek* kölcsönhatásával.

4. 2. 2. Jean Baptiste Say társadalmi embere.

Say gondolatainak a beemelése a dolgozatba véleményem szerint kulcsfontosságú az a dolgozat alapvető mondanivalóját illetően. Fontos a tekintetben, hogy Say egyfelől, mint Adam Smith elméletének legnagyobb francia népszerűsítője használta fel az angol polgári közgazdaságtan gondolatrendszerét. Másfelől a neoklasszikus közgazdászok körében talán ő tekinthető a legnépszerűbb – vagy legalábbis legtöbbször hivatkozott – klasszikus gondolkodónak. Ugyanakkor épp az ő gondolatai nyújtották egyben a keynesi rendszer (neo)klasszikusokkal szemben megfogalmazott kritikájának legtermékenyebb táptalaját is [Schumpeter: 1954, 615], ezért talán az ő munkássága biztosítja a legfontosabb eszmei kapcsolatot mindhárom közgazdasági megismerési kísérlet között.

Témánk szempontjából azonban Say gondolatainál való rövidebb elidőzés legfontosabb indoka az, hogy még azok a doktriner liberális közgazdasági gondolkodók is szellemi atyjukként tekintenek e francia klasszikusra, akik az egyéni választás szabadságának és jóságának mindenek felettiségét hirdetik, miközben Say éppen a társadalmi célok követésének elsődlegességét jelölte ki és hangsúlyozta, mint az egyéni lét legfontosabb célját. Mivel e mondat némi ellentmondást sejtet, érdemes Say társadalmi emberéről néhány rövidebb megállapítást tenni.

Say munkáiban megkísérelte összekapcsolni azokat a gazdasági és társadalmi kérdéseket, amelyek korának alapvető problémáit és egyben azok megoldási irányait írták le. A társadalom mozgástörvényeit vizsgálva kereste azokat a dimenziókat, amelyek a társadalmi és gazdasági rend megvalósulását teszik lehetővé. Say azonban elsősorban Smith munkáin keresztül hamar felismerte, hogy nem szükségszerű a társadalmi rend biztosításának külső – jogi-intézményi – biztosítása, mert létezik a dolgoknak egy belső természetes rendje. Ezért, Hobbes, Rousseau vagy Ricardo gondolataival ellentétben, szerinte elsősorban ezt a természetes rendet kell a társadalomtudományok művelőinek felismerni és követni. És mivel a gazdasági egyensúly is a társadalmi rend része, az új tudománynak, a politikai gazdaságtannak mielőbb társadalmi gazdaságtanná kell válnia.

Say társadalomképe és emberképe azonban egy tekintetben biztosan túlmutat Smith gondolatrendszerén. Már szó volt róla, hogy Smith az individualizmus, a szabad piaci viszonyok és a társadalmi szerződéselméletek mentén képzelel el az egyéni szükséglet kielégítés folyamatát, amely során az egyének összeütközésbe kerülhetnek egymással, ezért ennek kezeléséhez egy előzetes egyeztetésre, vagyis jogilag is megfogható normarendszer elfogadására van szükség. Smith szerint erre ugyan megvan mindenkinben a hajlam és hajlandóság, de érvelésében végső soron mégis a társadalom intézményrendszere kényszeríti rá az egyént a rend betartására. Say szerint azonban önmagában olyan, mint egyéni érdek vagy egyének – Robinsonok - nem léteznek, hiszen a társadalom és a rend megelőzi az egyéneket. Ő azonban nagyon előremutatón és példamutatón próbálja kikerülni azt a – nature-nurture amúgy hamis dichotómiáján alapuló - sajátos társadalomtudományi dilemmát, hogy mi volt előbb, az egyén vagy a társadalom, és az egyén pedig természeti vagy társadalmi lénynek tekinthető-e inkább.

A gordiuszi csomót úgy oldozza ki Say, hogy a társadalmi és a természeti állapot közé nem tesz különbségséget, mondván, hogy az ember számára a társadalmi állapot a természetes. Say ezáltal felfedezi a társadalmi embert, mint természetes embert.

[Szakolczai: 1990, 109], úgy, hogy a társadalmi állapotot az ember belső állapotává – tehát egyfajta genetikai örökségévé – teszi. Ebben a konstellációban *Say* embere nem egyszerűen normakövető vagy normakövetésre kényszerített egyén, hanem egy olyan tagja a társadalomnak, aki internalizálni is képes a társadalmi együttélés szabályrendszerét. Így modelljében az egyén önértékből táplálkozó szükségletei az egyéni szint alatt jönnek létre, és abban a tekintetben objektívek, hogy függetlenek az egyén tudatától és az abból táplálkozó akaratától, ugyanakkor túl is mutatnak az egyéni, hiszen azok az egyéni szint felett, különböző (objektív) társadalmi érdekekben manifesztálódnak. [Szakolczai: 1990, 111-113].

E társadalom-felfogás tehát analóg az érdek, korábban már citált Spinoza-féle megközelítésével, hiszen a végső cél itt is az, hogy az egyén felfoghassa valós céljait, és ezáltal felfedezhesse önmagát. Végső soron tehát *Say emberképének belsejébe mélyen bele van írva az ideális társadalom képe*. A kérdés csak az, hogy az egyének mennyire látják önmaguk valós – objektív – érdekeit a különféle társadalmi érintkezéseik során. A dolgozat szempontjából azonban az is fontos kérdés, hogy mi és hogyan írta bele az egyénekbe a társadalmi gondolkodás követelményét, és ezáltal a különböző gazdasági-társadalmi kapcsolataik során miért úgy viselkednek az emberek, ahogy viselkednek. A dolgozat későbbi fejezetei megpróbálják alátámasztani, hogy az emberi természet evolúciós megközelítései válaszokkal szolgálhatnak erre a kérdésre.

4. 2. 3. David Ricardo: a közgazdaságtan módszertani alapjainak kidolgozója

Ha a közgazdaságtan alapvető kategóriarendszerének, illetve elemzési technikáinak, és így a gazdasági viselkedést megalapozó posztulátumok első igazán konzisztens és konzekvens modelljét keressük, akkor *Smith* után mintegy fél évszázadot kell ugranunk a közgazdaságtan elmélettörténetében. Azt a történelmi fél évszázadot, amely egyfelől az ipari forradalom kiteljesedését és csúcspontját, valamint - elsősorban ennek hatására – a gazdasági és társadalmi viszonyokban történő radikális változások akkumulációját rejtette magában. Másfelől azonban olyan évtizedekről van szó, amelyek a közgazdasági gondolkodás elsősorban tárgyát és közelítésmódját érintő változásaiban is egyaránt éreztették hatásukat. Mivel e változások kiemelt jelentőséggel bírnak az emberi természetről és a gazdasági emberről alkotott nézetek tekintetében, ezért úgy vélem hiba lenne kihagyni egy olyan tudósnak a - korszakalkotó - gondolatait, akinek elméletét egyaránt tekintik a későbbi közgazdasági megismerések szilárd alapzatának vagy éppen legfontosabb támadási célpontjának.

E tudós, akit *David Ricardonak* hívnak, *Smith*-szel egyetemben szintén egy nagy és bonyolult gépezetnek tekintette a társadalmat, ám jóval felülmúlta őt abban, hogy konstrukciója egy olyan szigorú, részletes, hétépcsős modellre épült fel [Buchholz: 1990, 83], amelyben a tiszta ész mindent átfogó, karteziánus felfogásával és a newtoni mechanika tökéletes precizitásával alkalmazza a dedukció teljes eszközrendszerét. A neves közgazdasági metodológus, *Blaug*, aki egyik művében [1990] - számos szerző vitájának helyet adva - hosszasan elemzi, hogy vajon a klasszikus közgazdasági alapok lerakása *Smith* vagy *Ricardo* nevéhez fűződik-e inkább, a fő művének tekinthető könyvében [1962] egyértelműen fogalmaz: „Amennyiben a közgazdaságtant elemzési eszköznek, egyfajta gondolkodásmódnak, és nem valódi eredmények és következmények

halmazának tekintjük, akkor kijelenthető, hogy a közgazdaságtan technikáját Ricardo találta fel.” [Blaug: 1985, 135-136].

Az idézetből sejthető, hogy *Ricardo* közgazdasági nézetrendszere jelentősen különbözik *Smith* gondolatvilágától, ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy két különböző kezdetről, két különböző alapzat lerakásáról van szó a modern közgazdasági megismerés tekintetében. *Smith*, mint láttuk, igencsak törekedett egy minden átfogó társadalomismereti életmű megvalósítására [Skinner: 1979], így széles társadalomismereti kontextusban, történelmi beágyazottságban és a megfigyelésekből származó tapasztalatok alapján, indukción útján fogalmazta meg a gazdasági jelenségek törvényszerűségeit. *Ricardo* azonban inkább a közgazdasági megismerés módszerére koncentrált, és így absztrakt, apriori hipotézisekre, deduktív logikai lépések sorozatával építette fel egzakt közelítésű és tisztán a gazdasági jelenségek vizsgálatára összpontosító modelljét, létrehozva ezzel a „tisztá ökonomiát” [Vö. Heller: [1943] 2001, 16]. Ezt amúgy maga *Ricardo* úgy hangsúlyozza ki az „Alapelvek” bevezető soraiban, hogy *írása nem a „Nemzetek jólétének” helyébe kíván lépni, csak tisztán tudományos eszközökkel kívánja azokat a területeket elmélyíteni, amelyeket elődei – elsősorban Smith – homályosan hagytak.* [Ricardo: [1817] 1991, 5].

Ricardo tehát nem alkotott új paradigmákat, hanem minden további nélkül elfogadta *Smith* és elődeinek, a természet rendjéről és az emberi természetről alkotott filozófiai előfeltevéseit. Ezekre az előfeltevésekre azonban a karteziánus megismerés által megszabott úton, vagyis *Smith* vizsgálódásaihoz képest egy teljesen új elemzési technikával és a dedukció módszerével építette fel saját elméletét, megteremtve ezzel a maga, illetve az őt követő generációk elméletének szilárd tartópilléreit. E megismerési módszer beköltözése a közgazdaságtanba abból a szempontból kulcskérdés, mert – mint már korábban, a közgazdaságtan metodológiai vitáinál láttuk, és más szempontból még a későbbiekben is látni fogjuk – az apriori feltételezésekből deduktív úton felépített elméletek helyességét elsősorban már nem a valóságosságuk, hanem logikai felépítményük ellentmondás-mentessége alapján fogják a Ricardo által megkezdett új csapásvonalat választó neoklasszikus – és a mai mainstream - közgazdasági megismerésben megítélni.

Ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy vajon miért ezt az utat választotta *Ricardo* saját megismerési törekvéseiben, minden bizonnyal több motívumot is találhatunk. Egyfelől úgy tűnik, hogy igen nagy benyomást tettek rá az ipari forradalom technikai újításai, és mint a természettudományok iránt amúgy is mélyen érdeklődő embert, e változások elkötelezetté és hűségessé tették az ott alkalmazott módszereket tekintve, amelyek az euklideszi geometria és a newtoni mechanika precizitásával felépített gondolataiban is tetten érhetőek. Másrészt pedig az ő korában indul meg a közgazdaságtudomány filozófiai keretéből való kiszakadásának folyamata, ami együtt járt a tudományos gondolkodás XIX. századtól kezdődő, jellemzően redukcionista szemléletének érvényesülésével. [Magyari Beck: 2000, 26]. Mindez azt jelentette, hogy a gazdasági jelenségek megismerését célzó gondolkodók elemzési módszereikben a társadalmi érintkezés minden formáját igyekeztek a gazdasági élet mibenlétére visszavezetni; és ez a szándék *Ricardo* elméleti téziseiben explicit formában is tetten érhető. Sőt, e törekvései olyannyira jól sikerültek, hogy kora közvéleménye már túlon túl absztraktnak találta elemzéseit, melyből következően fő műve a saját korában nem is tett szert széles körű népszerűsége.

Ricardo tehát egyfelől a közgazdaságtan megismerési folyamatát a természettudományok megfelelő tételeinek analógiájára olyan egzakt, formális tantételek keretei között képzelte el, amelyben a gazdasági élet közvetlenül szemlélhető alapjelenségei által fogalmazódnak meg azok a törvények, amelyek lehetővé teszik a gazdasági élet teljes körű vizsgálatát.

Mindez azt is jelenti, hogy *azáltal próbál empirikus érvényességet vindikálni elméleti tantételei számára, hogy a valóságot a felállított törvényekből levezethetőnek minősíti*, az elméletet pedig a valóságból hozott példák segítségével próbálja igazolni. Másfelől viszont kora redukcionista szemléletét követte azzal, hogy *Smith* ismert előfeltevéseire felépített analitikus modelljét alapul véve a matematika egyszerűsítő módszertanával néhány precízen definiált és egyben jól érthető változóra építette fel saját modelljét, amelynek belső konzisztenciája igen erős, szinte kikezdzhetetlen volt.

Schumpeter érdekes képet fest *Ricardo* módszertanáról: „(...) eredménycentrikussága és gyakorlatiassága hajtotta abban”, hogy „(...) feldarabolta átfogó rendszerét, és igyekezett e darabokból annyit jeges tárolókba elhelyezni majd lefagyasztani, és ezzel adottnak (változatlanak) tekinteni, amennyi csak lehetséges. Ezek után építette egymásra egyszerűsítő feltevéseit egészen addig, míg az adott feltételezések segítségével mindent elrendezett, meghagyva néhány aggregált változót, melyek között egyszerű összefüggéseket állított fel szintén az adott feltételezések felhasználásával. Mindezek hatására a kívánt eredmény szinte tautológiaként jelent meg.” [*Schumpeter* [1954] 1997, 472-473]. *Schumpeter* véleményét *Ricardo* módszeréről egyértelműen bizonyítja az a kijelentése, hogy „tudományos megismerésének egyáltalán nem volt filozófiája”, [*Im*: 471], vagy amikor „*ricardói véteknek*” (*Ricardian Vice*) [*Im*: 473] nevezi azt a megközelítést, amelyben olyan feltevéseket és példákat használ fel, amelyek a feltevésekkel adekvát következtetésekre vezetnek.

A fenti gondolatok ellenére azonban - úgy vélem - *Ricardo* elmélete egy tekintetben erős analógiát mutat *Smith* és kora – klasszikus – közgazdasági gondolataival. Ez a momentum, ami élesen megkülönbözteti a később tárgyalásra kerülő, marginalista hagyományokra felépülő neoklasszikus teóriáktól, hogy *Ricardo* elemzéseinek „erős empirikus színezetet” kölcsönzött az a tény, hogy gondolatait többnyire még esszé formájában közli az olvasóval, és a mennyiségi összefüggések csak illusztratív jelleggel, számpéldák formájában lelhetők fel munkáiban. Vagyis nem a mai értelemben vett modellekkel operált, csupán fizikai analógiákat használt annak érzékeltetésére, hogy a gazdaság önmagukban is igen összetett jelenségek bonyolult rendszereként épül fel, amelyeket alapegységeire kell szedni azért, hogy azokon keresztül tudományosan is felépíthessük a gazdasági jelenségek alapvető törvényszerűségeit.

Abban a tekintetben azonban *Ricardo* új alapokra helyezte a közgazdasági megismerést, hogy azt a komplex társadalomfilozófiai szemléletet, amelyben az ember a természeti törvények által meghatározott erők terében formálódó természetével, illetve abból következő cselekvéseivel alakítani volt képes a gazdasági jelenségeket, olyan matematikai alapokon nyugvó és könnyen modellezhető problémakörre szűkítette, amelyben az egyén sem tekinthető másnak, mint pusztán egy olyan jelenségnek, amely mintegy csak elszenvedi a gazdasági folyamatokat. Vagyis *Smith* és *Ricardo* megismerési törekvéseiben alapvető különbség van a tekintetben is, hogy amíg *Smith az emberre koncentrál*, hiszen annak természet adta jellemvonásaiból eredeztet minden gazdasági jelenséget, addig *Ricardo a módszerre és az annak segítségével egzaktan levezethető gazdasági modellekre fókuszál*, kevés törekvést mutatva arra vonatkozóan, hogy a gazdasági cselekvések mozgatóit, tehát magát az embert is tanulmányozza.

Ricardo így mindenképpen mérföldkőnek számít a közgazdaságtan eszmetörténetében. Ő indította el mind tárgykörében, mind módszertanában a közgazdasági megismerést egy igen keskeny csapáson, egyfelől megalapozva ezzel a *tiszta tudomány* létrejöttét, másfelől pedig választás elé állítva az őt követő közgazdaságtani teoretikusokat: vagy ezt a csapást

követik, és a gazdasági jelenségek vizsgálatát elsősorban absztrakt-deduktív módszerekkel kísérik meg, törekedve a matematikai eszköztáruk pontosítására és hatékonyabb felhasználására; vagy letérnek erről az útról, és egy szélesebb vizsgálati területet választanak maguknak egy induktív-történelmi módszertan segítségével.

Ricardo meghatározó szerepének azonban van egy másik vetülete is: elsősorban az ő munkaérték-elméletéből indul útnak a közgazdaságtan egy másik – mondjuk úgy, alternatív – irányát megtestesítő elmélete, a marxizmus – vagy talán szerencsésebb úgy megfogalmazni, hogy – a marxi gazdaságfilozófia. És mivel *Marx* elméletében igen érdekes és fontos kép körvonalazódik a *homo oeconomicus* posztulátumát illetően, így a közgazdaságtannak ennek a területére is talán érdemes néhány gondolat erejéig koncentrálni. Bár logikailag és kronológiailag sem biztos, hogy *Marx* fontosabb téziseinek beemelése most lenne ildomos, ám a *Ricardo* által kijelölt új csapásvonal rövid tárgyalásánál újra előkerülnek bizonyos marxi megközelítések. Így e kitérő dolgozatba való beillesztése most tűnik a legszerencsésebbnek.

4. 2. 4. Egy rövid kitérő: Karl Marx szerepe a közgazdasági megismerésben.

Amíg a dolgozatban eddig bemutatásra került – elsősorban a karteziánus megismerés mintáján alapuló és *Newton* metodológiájára felépülő – közgazdasági megismerési kísérletek, és így az ember természetére vonatkozó megállapítások változatlan ok-okozati összefüggéseiben próbáltak magyarázatot találni a gazdasági folyamatok mikéntjére, addig *Marx* az apja hatására fiatalon megismert francia racionalizmustól – ha nem is végleg, mint inkább a saját módszerének megalapozásához szükséges gondolati elemek kiszedegetése után - elfordulva a *hegeli dialektikát* tette meg elméletei kiindulási pontjává. Ezekre az alapokra pedig egy olyan *historicista módszert* épített fel, amelyben épp az a dolog válhatott állandóvá, ami a karteziánus világmegismerésbe nem fért bele: a változás.

Marx materializmussal elegyített dialektikus szemléletében az emberiség és maga az ember is egész történelmét felölelve rajzolódik ki azzal a következtetéssel,⁵⁸ hogy a termelési viszonyok határozzák meg a társadalmi, politikai, szellemi és kulturális viszonyokat, sőt az emberi tudatot is. Szavaival: „(...) az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot, (...) egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt.” (...)” S a tudat is már eleve társadalmi termék, és az is marad, ameddig az emberek egyáltalán léteznek. (...)” Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.” [*Marx*: 1975, 85].

⁵⁸Érdemes megjegyezni, hogy *Marx* a historicista módszerével az előrejelezhetőségre helyezte a hangsúlyt, hiszen úgy vélte, hogy csak akkor lehet előre jelezni a jövőt, ha az mintegy bele van ágyazva a jelennel együtt a múltba. Így a módszerének szigorú determinizmuson kellett alapulnia, és épp e determinista szemlélet emeli a módszert tudományossá, lehetőséget nyújtva *Marxnak*, hogy kibújhasson mindenféle miszticizmus vádjai alól. *Marx* módszertanát részletesen vizsgálja *Popper* [1945 ill. 1962] könyveiben.

Marx fejtegetéseiben tehát arra utal, hogy az embernél *nincs* is olyan, mint „*tiszta tudat*” [im: 86], csak a természetnek van tisztán – *állati - tudata*, vagy ahogy máshol fogalmaz, *állati ösztöne*, hiszen az még alig ment át történelmi módosításon; ezért az ember tudata történelmileg meghatározott, és nem lehet más, mint a környezethez való viszonya. [im: 86, *lábjegyzet*]. Vagyis „*kiviláglik a természet és az ember azonossága oly módon, hogy az embereknek a természethez való korlátolt viszonya megszabja az emberek viszonyát egymáshoz, és egymáshoz való korlátolt viszonyuk a természethez való korlátolt viszonyukat*.” [im: 85.]

A fenti marxi gondolatok több tekintetben is nagy jelentőséggel bírnak a dolgozat későbbi vizsgálódásait tekintve. Egyrészt a dolgozat éppen annak igazolására keres tudományos megközelítéseket, hogy az emberi természet és gondolkodás (tudat) nem valamiféle több millió évre meghatározott genetikai program alapján határozódik meg, hanem – mint igazolni próbálok – történelmi helyzetek és kulturális változások (evolúciók) mentén formálódik olyanná, amilyen, miközben az ember koevolúciós fejlődésénél fogva természetesen maga is alakítja történelmét és kultúráját. Másrészt ennek a marxi gondolatnak számos kapcsolódási pontja van – elsősorban evolúciós megközelítésükből adódóan – a gazdasági jelenségek intézményi meghatározottságát, valamint a közgazdasági megismerés intézményi megalapozásának szükségességét bizonyítani próbáló és a neoklasszikus elméletek alternatíváját jelentő elméletekkel [Lásd Dugger, Sherman: 1994, 1997 és 2000], amelyekről a későbbiekben még szintén lesz szó. Mindemellett érdekes – mintsem fontos – megjegyezni, hogy *Marx* a *Tőke* negyedik kötetének második részében [Marx: 1961: 103] dicsérő szavakkal tesz hivatkozást *Darwin* evolúciós tanaira és megközelítése kíváncsiságára, igaz elsősorban csak azért, hogy – ahogy *Marx* írja – a „*hivatásos plagizátor*” [im. 100] *Malthus* elméletének megdöntéséről és megdöntőjéről is számot adjon. Noha *Darwin* maga tekinti művében gondolatát *Malthus* tanának. [*Darwin* [1859] 2000, 61].

Ugyanakkor a többször is önellentmondásokba ütköző *Marx* legfontosabb, a gazdasági alap és a társadalmi felépítmény viszonyára vonatkozó alapvető tézise szerint mégis a gazdaság határozza meg a társadalom építőköveit, intézményrendszerét, így a kultúrát, és annak elemeit, a szellemiséget, az erkölcsöt és az értékválasztásokat is egyaránt. És bár a marxi logika említ bizonyos visszacsatolásokat, és ebből következtethetően visszahatásokat, közelítését úgy – is – értelmezhetjük, hogy a marxi ember bizonyos tekintetben homo oeconomicus [Andorka (1995, 28-29)], hiszen az emberi természet és viselkedés a gazdasági működés által egyértelműen meghatározott. Vagyis *a gazdaság, annak működése az ok mind a társadalmi felépítményt, mind pedig az egyén attitűdjét, pszichológiáját – mint okozatot - illetően*. Az persze más kérdés, hogy a gazdaság természete logikájából kifolyólag állandó változásnak kitettnek kell lennie, így ha az alap változik, a felépítménynek – tehát az ember gazdasági attitűdjeinek és viselkedésének - is változnia kell.

Ha *Marx* metodológiáját azonban összevetjük a szocializmus „marxi” („vulgármarxi”?) elveken nyugvó megvalósulásával, igen érdekes paradox helyzettel találjuk magunkat szemben, jelezve egyben azt is, hogy hiba lenne a marxi életművet a marxizmussal összemosni. Arról van szó ugyanis, hogy a szocializmus természet- és társadalomfilozófiai – de én inkább használok azt a szót, hogy ideológiai - alapokon megtervezett gazdasági fejlődése⁵⁹ azon a hittételen alapult, hogy a fejlődés egyik

⁵⁹ Popper *Marx* filozófiáját és módszertanát vizsgálva hangsúlyozza, hogy „(...) a marxizmus egy tisztán historicista elmélet, amely arra irányul, hogy megjövendölje a gazdasági és a politikai hatalom fejlődésének jövőbeli folyamatait,” hiszen *Marx* az elméletében „(...)teljesen aláveti gazdasági kutatásait a történelmi

szükséges feltétele, hogy az egyéneket ne az önérdék, hanem a szocialista erkölcs és öntudat vezérelje. Ehhez azonban fel kellett cserélni az okot és okozatot, hiszen mindenekelőtt létre kellett hozni a szocializmus intézményrendszerét, és meg kellett alkotni a szocialista emberképet, mint okot, hogy megvalósulhasson a gazdasági-társadalmi fejlődés, tehát az okozat. Nem csoda tehát, hogy ebben a konstellációban némileg új értelmezést kellett adni a marxi téziseknek, másrészt pedig ki kellett irtani a *homo oeconomicus*-nak még a gondolatát is.⁶⁰

Úgy vélem, *Marx* gondolkodásmódjának értékelésével kapcsolatosan sem lehet mást tenni, mint életművét történeti keretek közé helyezni, hiszen problémafelvetései és következtetései annak a kornak a termékei voltak, amikor olyan nagy történelmi földindulások, mint 1848-as európai forradalmak, tettek föl számos megválaszolandó érettkérdést azoknak a társadalomtudósoknak, akikben a francia forradalom emlékei is frissen éltek még. *Marx* úgy érezhette, hogy pusztán az emberi ész nem tervezhet meg ilyen óriási változásokat. Ezért az ő válasza nem a tiszta észen nyugvó karteziánus módszertanon, hanem *historicista megközelítésen nyugodott*. Itt érdemes azt is hangsúlyozni, hogy *John Stuart Mill* gondolkodásmódja szintén igen erősen volt átítatva az emberi gondolkodás és a tudományos megismerés *historicista megközelítésével*, ezért a két közgazdasági megismerési kísérlet közötti fontosabb hasonlóságoknak és különbözőségeknek *Mill* témakört érintő gondolatainak bemutatásánál külön figyelmet szentelek.

Mill gondolatainak bemutatása előtt azonban fontos helyet adni a közgazdasági eszmétörténetben kevésbé reflektorfénybe állított tudós, *Nassau William Senior* néhány olyan megállapításának, amelyek további adalékul és finomításul szolgál majd a későbbi elemzésben.

4. 2. 5. *Nassau William Senior és a közgazdasági metodológia újabb adalékai*

Senior szerepének fontossága a közgazdasági eszmék történetében azért meghatározó, mert elsőként tesz különbséget a *tiszta* és az *alkalmazott* közgazdaságtan között (más elnevezéssel élve: a *közgazdaságtan tudománya* és a *közgazdaságtan művészete* között), hangsúlyozva, hogy *tiszta* értelemben a közgazdaságtannak *pozitív tudománynak* kell lennie, azaz elméleti rendszerének néhány alapelvből kell kiindulnia, és nem szabad törekednie semmilyen értékítéletre, így sem a gazdaságpolitikai megállapítások, sem pedig a gazdasági élet kívánatos rendjének megtételére. *Schumpeter* a róla írott

---

prófécianak” és ezzel egyidejűleg „(...) élesen szembeállítja tisztán *historicista* módszerét minden olyan kísérlettel, amelyik a racionális tervezés igényével kíván gazdasági elemzéseket végrehajtani.” Popper szerint ezeket *Marx* utópisztikusnak és megengedhetetlennek tartotta, és önmaga sajátos küldetését éppen abban látta, hogy „(...) megszabadítsa a szocializmust szentimentális, moralista és látnoki jegyeitől, és az *utópia* színvonaláról a tudományos módszer rangjára emelje azt.” Popper[1962] 1995, 270

⁶⁰ A marxi életmű sajnos egy másik a szempontból is kudarcot vallott. Hiszen *Marx* dialektikus materializmusa részben *Hegel* nyomdokaiban lépkedve azt állítja, hogy az antitézis, azaz az uralkodó véleménynel szembeni állásfoglalás ab ovo helyesebb kell legyen, egyben olyan világszemléletre tanítva az embert, amely önmagát védi meg attól, hogy valaha is cáfolhatatlan doktrínává merevedjen. Ugyanakkor *Marx* dialektikus materializmusa – minden bizonnyal *Marx* szándéka ellenére – minden idők legtartósabb dogmájává merevedett.

gondolataiban is elsősorban azt emeli ki, hogy *ő volt az első, aki kísérletet tett a közgazdaságtan axiomatikus bázisának kiépítésére*. [Schumpeter: [1954] 1997, 484].

Senior tudományfelfogásában központi szerepet szán annak hangsúlyozására, hogy a természettudományokkal ellentétben a politikai gazdaságtan „*mentális tudománynak*” tekinthető abban az értelemben, hogy előfeltevései formális kísérletezéssel nem mindig igazolhatók, így a megfigyelés helyett a saját elménk nyújthat segítséget az előfeltevések helyes kialakításánál. [*Senior*: [1836] *Idézi Deane*: 1997, 118]. Így ebben a tekintetben és a tudományok szerepéről vallott pozitivista felfogásában elméleti rendszere egyértelműen *Ricardo* gondolatai és törekvései továbbfejlesztésének tekinthető.

Senior a közgazdasági megismerés imént említett sajátosságát felismerve 4 olyan alaptételből indult ki [*Vö. Schumpeter*: 1954, 575-588], amelyek részben emberi megfigyelés eredményei, részben pedig az emberi tudat termékei, és így ritkán igénylik a bizonyítást. Az első alaptétele tulajdonképpen a *racionalitás elvének* érvényesülése, amely tudatunk termékei, tehát emberi természetünkől fakadó tudatos törekvésünk, hogy racionálisan kalkulálunk, a pótlólagos vagyónkat a lehető legkisebb áldozattal igyekszünk megszerezni. A másik három alaptétel, mint a *Malthus-féle népesedési elv* módosított változata, a mezőgazdaságban tapasztalható *csökkenő*, illetve az iparban a korlátlan *tőkefelhalmozás elve*, melyek megfigyelésekre vezethetők vissza. Logikai alapja elméletének az, hogy ha a kiindulási feltételek helyesek – márpedig ebben a konstellációban, axiomatikus jellegénél fogva ez nem kétséges –, akkor megfelelő okoskodással el lehet jutni azokhoz a következtetésekhez, amelyek maguk is helytállóak. *A helyes logikai okfejtés pedig elsősorban a pontos terminológia megválasztásán és annak konzisztens használatán múlik*. E módszertani felfogás terén megint rengeteg hasonlóságot találhatunk *Ricardonak* a tudományos nyelvezet kulcsfontosságát hangsúlyozó állásfoglalásáról: „*Tudományunkban ugyanis sehonnan nem származik annyi tévedés és annyi véleménykülönbség, mint az érték szóhoz fűződő homályos fogalmakból.*” [*Ricardo*: [1817] 1991, 11].

A közgazdaságtan emberképéről írt dolgozatban természetesen az első alapelvvel, vagyis az ember gazdasági racionalitását posztuláló gondolatok bírnak kiemelt jelentőséggel. Sajnos azonban *Senior* e tekintetben sem jut tovább *Ricardonál*, hiszen mindössze azt hangsúlyozza, hogy *ez az előfeltevés sem megfigyelésből, sem logikai alapokon nyugvó hipotézisekből nem származtatható, hanem introspektív úton, azaz tudatunk segítségével jönnek létre, annak működése mintegy derivált posztulátumként*. [*Deane*: 1997, 119].

Seniornak azonban a témánk szempontjából valamiben mégis nagyon jelentős a hozzájárulása a közgazdasági gondolkodás fejlődéséhez. Ő az ugyanis, aki elsőként választja el a termelésre vonatkozó általános összefüggéseket azoktól az elosztást irányító elvektől, melyek a különféle *társadalmi intézményekhez, kulturális szokásokhoz* kapcsolódnak, beépítve ezzel a gazdasági működés logikájába a társadalmi sajátosságok meghatározó szerepét, és ezzel az elosztás vizsgálatának más diszciplínákkal való együttes közelítését. [*Deane*: 1997, 145]. Sőt, további érdeme, hogy a keresleti oldalt is sikerül beemelnie az elméleti keretekbe, elsősorban a hasznosság értelmezésén keresztül, és ezáltal ő az első, aki tudományos – objektív – alapokra próbálta helyezni a fogyasztás szubjektív, lelki-pszichológiai aspektusait a közgazdasági megismerésben.

Senior ezirányú érdemeit azonban azért is fontos kihangsúlyozni, mert *Smith* és *Ricardo* sem tekintették a gazdasági vertikumok egészét vizsgálódásuk fő tárgyának, vagy pontosabb úgy fogalmazni, hogy számukra a termelés jelentette elméletükben a teljes

gazdaságot. Ugyanakkor *mindkettőjük munkaérték-elmélete mögött kivehető a termelés morális alapja*, és így a gazdasági viselkedés morális meghatározottsága. Tehát az – és ebben követőiktől igencsak különbözik -, hogy a munkájukért cserébe megkapott jövedelem nem csak, mint csereeszköz fontos, hanem *az emberek értékének a mérésére is szolgál*, ami egyben *társadalmi hasznosságuknak* is mércéje. Ugyanis minél nagyobb értéket hoznak létre, annál nagyobb szolgálattal vannak azok irányába, akik ezeket a termékeket vagy szolgáltatásokat megvásárolják. Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert – ahogy a dolgozat bevezető fejezetében már szó volt róla – a neoklasszikus elmélet megszilárdulásával a gazdasági viselkedés morális aspektusai semmilyen formában nem kaptak helyet a közgazdasági vizsgálódásokban. Scitovsky [1976], aki a mai mainstream közgazdasági elméletnek a gazdasági viselkedésről feltett jellemzőinek cáfolatához gyűjtött jelentős mennyiségű empirikus bizonyítékot, a kapitalizmus morális alapjait vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy *az emberek annak tudatában próbálnak elérni minél több jövedelmet, hogy ezáltal a társadalom számára hasznossá váljanak*, s e jövedelem pedig, mint a hasznosság jelképe válik a megelégedettség és a komfort forrásává. [Scitovsky: 1976, 173]. Szerinte elsősorban ezért törődnek többen az emberek jövedelmük növelésével, mint azzal, hogy a belőle vásárolt áruk és szolgáltatások mekkora örömet is jelenthetnek. Igaz, amíg Scitovsky érvelésében ez tudatos – vagy inkább kulturálisan, társadalmilag meghatározott -, addig Smith gondolataiban ez az emberi természetben benne rejlő „*lelki tudatosság*”, a „*kölcsönös szimpátián alapuló altruizmus*” és a „*láthatatlan kéz*” együttes eredménye. De emeljük be újra a dolgozatba Say gondolatait is, hiszen az ő társadalmi emberének alapvető – és nála objektív, internalizált - mércéje a gazdasági cselekvéseiben szintén a társadalmi hasznosság, amit a termelési és a fogyasztási döntések során egyaránt felfedezhetünk. Igaz, Say esetében a gazdasági döntések „*igazán társadalmi*” oldala a fogyasztás.

Mindenestre Senior fent említett gondolatai a termelés és az elosztás elválasztásáról tulajdonképpen szakít azzal a klasszikus előfeltevéssel, hogy a gazdaságban örök természeti törvények uralkodnak, rést ütve ezzel annak a természetes rendnek a koncepcióján, amelyből az ember gazdasági – és elsősorban fogyasztói - viselkedésének posztulátumai levezethetőek. Ezt a rést azonban majd csak John Stuart Mill „*A nemzetgazdaság alapelvei*” című fő művében szélesíti ki olyannyira, hogy ő már a termelés és az elosztás kérdéskörének eltérő közelítését, illetve más jellegű módszertanát ajánlja. E kijelentések pedig azt sugallják, hogy Mill témakört érintő gondolatainak is helyet adjon a dolgozat.

4. 2. 6. John Stuart Mill: a tudományos megismerés módszere és az emberi természet

Úgy vélem Mill szerepét illetően, hogy egy, a közgazdasági megismerés módszerének feltárását és az emberi természet mibenlétének körvonalázását célzó dolgozatban nem csak nélkülözhetetlen dolog gondolatainak bemutatására kellő helyet szorítani, hanem az azokkal kapcsolatos megállapításoknak is különös hangsúlyt kell fektetni. De nem elsősorban azért, mert egy igen jelentős, mintegy hat könyvet kitevő művel [1873], „*A deduktív és induktív logika rendszere*” címmel járult hozzá kora tudományos megismerése módszertani kereteit érintő kérdéseinek igen átfogó bemutatására. Számomra ugyanis

inkább abban csúcsosodik ki leginkább művének fontossága, hogy az emberi természettel és az annak vizsgálatát célzó tudományos megismerésnek a módszertanával kapcsolatosan olyan megállapításokat tett, amelyek választóvízül fognak szolgálni a tudományos megismerés későbbi korszakának vizsgálatát illetően.

Mill gondolatatinak vizsgálatát mindenképpen célszerű azzal a megállapítással kezdeni, hogy a tudományos megismerés lehetőségét két ágra, a *fizikai* és az *erkölcsi* vagy *pszichológiai* tudományok kategóriájába osztotta [Gadamer: 1984, 27], és a *politikai gazdaságtant, mint a gazdasági jelenségeket kutató tudományt, határozottan az utóbbiba sorolta*. Ugyanakkor a morális tudományok elmaradott állapotát hangsúlyozva úgy vélte, hogy ezen az állapoton csak úgy lehet segíteni, ha a természeti tudományok módszereit alkalmazza rájuk, kellően kiterjesztve és általánosítva azokat. Mindezt azonban némi szkepszissel fogalmazza meg, utalva arra, hogy „(...) *a lélek, s még inkább a társadalom törvényei oly távol állanak attól, hogy avagy csak a részleges megismertetés ez állapotába is eljutottak volna, hogy mind a mai napig még az is vitás, hogy vajon a szó szoros értelmében vett tudománynak válhatnak-e valaha a tárgyaivá.*” [Mill: 1877, 6. könyv, 320-321].

Így nem véletlen az sem, hogy módszertani művének utolsó kötetében úgy fogalmaz: „(...) *e hatodik könyv csak is ráadás vagy függelék lehet, mert ha sikerült nekem általában a tudomány módszereit felsorolnom és jellemezni, a morális és társadalmi tudományok módszerének is elő kell köztük adva lennie. Hátra van még mindazonáltal annak megbírálása, hogy ama módszerek közül melyik illik különösebben a morális tudományok különböző ágaira. (...) E vizsgálatok küszöbénél oly ellenvetéssel állunk szemben, a mely, ha el nem háríttatik, végzetessé válik egész kísérletünkre nézve, melyben az emberi léttel a tudomány tárgyaként akarunk elbánni. Vajon az emberi lények cselekedetei csakúgy változatlan törvények uralma alatt állnak-e, mint minden más természeti esemény? Szerepel-e az okozatiságnak az az állandósága, a mely az egymásra következő jelenségek minden tudományos rendszeresítésének alapja, valójában e cselekedetek között is?*” [Im: 322-323].

A már említett művének hatodik könyve tehát elsősorban a fenti kérdésekre keresi a választ, a humán ismeretanyag tudományos módszertannal történő megismerésének problémáit körvonalazva. Érvelésében a morális tudományokat csak a szó azon értelmében lehet tudománynak nevezni, hogy a természet folyását vizsgálják, ám szerinte a morális tudományok alatt olyan vizsgálatokat kell elsősorban érteni, „(...) *amelyeknek eredményei nem a jelentő, hanem a parancsoló módon vagy ezzel egyenértékű körülírásokban fejeztetnek ki. Ám a parancsoló mód a művészetnek ismertető jele, ami megkülönbözteti a tudománytól.*” [Im: 499]. Tehát Mill is - Seniorhoz hasonlóan - különbséget tesz tudomány és művészet között, hangsúlyozva azt, hogy „(...) *a tudomány igazságok gyűjteménye, a művészet szabályok vagy cselekvési irányok rendszere(...),*” [vagyis] „(...) *a tudomány tudomásul veszi a jelenségeket, és ezek törvényeinek feltárásával foglalkozik, a művészet célokat jelöl ki önmaga számára, és a megvalósításukhoz szükséges eszközök után kutat.*” [Idézi Deane: 1997, 121]. Ezt azért fontos kiemelni, mert Mill személyében tulajdonképpen a társadalomtudományoknak, mint erkölcstudományoknak az értékmentes megismerési törekvéseinek hiábavalóságát hangsúlyozó későbbi képviselőinek (Pl. Boulding, Sen stb.) – és egyben a tudományunkban fel-fellobbanó *mechanizmus-moralizmus* közötti viták moralitás mellett érvelőinek - az előfutárát fedezhetjük fel.

E különbségtétellel, vagyis a tudományok fenti szétválasztásával, azonban Mill azok megismerési módszertanának szétválasztására való erőfeszítéseit is egyértelműen felismerhetjük. Hiszen hosszasan érvel amellett művében, hogy a moráltudományok megismerését *indukció* útján kell alkalmazni, és ebből következően e megismerési próbálkozásnál *csak a tapasztalatokból szabad kiindulni*. Szerinte tehát a moráltudományokban szabályszerűségeket, törvényszerűségeket kell feltárni, de csak a megfigyelésből származtatott tapasztalatok alapján, amelyek segítségével megismerhetők a társadalmi jelenségek és folyamatok. [Gadamer: 1984, 28]. Mill ebben a tekintetben egyértelműen az angol filozófiai hagyományok – és azon belül is, Smithhez hasonlóan – Hume „értekezése” - táptalaján képzei el a tudományos megismerés folyamatát.

Ugyanakkor Mill azt is hangsúlyozza, hogy bár az emberrel kapcsolatos ismeretanyagot a mindennapi élet tapasztalataiból, *a posteriori* módon kell összegyűjteni, de nem elegendő az ismeretekből felállítható tapasztalati törvények megfogalmazása, hanem a mögöttes okok feltárására is szükség van. Szerinte ugyanis „(...) *a tapasztalati törvény olyan általánosítás, a melyre nézve nem elégedhetünk meg avval, hogy igaznak találtuk, hanem mindig azt a kérdést is föl kell vetnünk, hogy miért igaz.*” [Im: 363]. Ezt azért tartja fontosnak, mert szerinte amennyiben tökéletesen és egyetemesen is igaznak bizonyulna egy törvény, az akkor is csak a tapasztalat határain belül lenne igaz, így semmiképpen sem tekinthető az emberi viselkedés alaptörvényének, csak „(...) *olyan körülmények közötti eredménynek, amelyek közt az emberiség éppen él.*” [Im: 363].

Bár a dolgozat e részében talán aránytalanul is sok idézet szövi át a fő mondandónkat, jelezni kell azt, hogy ez semmiképpen sem tekinthető öncélúnak, hiszen a kiemelések a későbbiekben kifejtésre kerülő részek megalapozásához szolgálnak. Mill ugyanis azzal, hogy nem győzi hangsúlyozni, a tapasztalati törvények, amelyek megfigyelésen alapulnak, biztosan nem alkalmazhatóak „*a megfigyelés alapjául szolgált idő, tér és körülmények határain túl*” [Im: 363], az emberi természet mibenlétének olyan mélyebb – tudományos – vizsgálatának szükségességét sürgeti, amelyik *nem tekint el az emberi viselkedés pszichológiai, morális és társadalmi összetevőinek és ezek térbeni és időbeni változásának az emberi viselkedésre gyakorolt hatása vizsgálatától* sem. Ezt a tudományos alapot pedig Mill szerint az *etológia* fogja tudni biztosítani.

„Az Ethologia neve ama tudomány megjelölésére fog szolgálni, a mely azt határozza meg, hogy a *physikai és morális körülmények egy bizonyos csoportja, ez általános törvények szerint, mifajta jellemet idéz elő és formál. Az ethologia tehát e meghatározás szerint az a tudomány, amely megfelel a nevelés művészetének – a szó legszélesebb értelmében magába foglalva mind a nemzeti vagy tömegi (collective), mind pedig az egyéni jellem fejlődését.*” [Im: 375].

Mill tehát az etológiát tekinti az emberi természet egzakt tudományának, az általa tisztázott megállapításokat pedig olyan tudományos igazságoknak, amelyek az ember összetett jelenségeit tárják fel. Az összetett kapcsolatokat a megismerő viszont azoknak az egyszerűnek tekinthető körülményekből építi fel, amelyek a lélek egyszerű törvényeiből származnak, és a megfigyelés eszköztárával megismerhetők. Ez utóbbi megismerést amúgy a *pszichológia* tárgykörébe utalja. Mill azonban fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy *a közgazdaságtannak az etológia tudományának következtetéseit arra kellene felhasználnia, hogy folytonos kiigazítást nyújtson megállapításainak.* [Im: 383]. Vagyis tudományunknak kiigazítás alá kellene venni mindazt, amit az emberi természetről megismert újabb tapasztalások megcáfolnak, vagy legalábbis fontolóra kellene venni

azokat a megállapításokat, amelyek a közgazdasági elmélet következtetéseinek sorra ellentmondanak. Azt, hogy Mill mennyire fontos megállapítást tett az emberi természet és az ember gazdasági viselkedése tanulmányozását illetően, a dolgozat későbbi fejezetében, a humán etológia legújabb ismereteinek bemutatásán keresztül kerül majd bizonyításra.

A fentiek alapján érdekes, hogy Millt minden szkepszise ellenére a közgazdasági megismerés metodológiájának első egzakt kidolgozójának tekintik a közgazdaságtan esztörténetében. [Hausman: 1981]. Megismerési módszerében ugyanis a társadalmi-gazdasági jelenségek egy részét leválasztotta az összetett társadalmi folyamatok tanulmányozásáról abból a célból, hogy a dedukció módszertanán keresztül általános törvényeket fogalmazzon meg a gazdaságról. Így a közgazdaságtant, mint egzakt tudományt olyan *a priori* előfeltevésekre felépíthető logikai rendszernek tartotta, amely a gazdasági ember cselekvéseit és mögöttes tartalmát van hivatva felkutatni, az alkalmazhatósága szempontjából azonban mindenképpen szükségesnek tartotta a társadalomfilozófia más ágaival való egybefonódását is kihangsúlyozni. Ennek alátámasztására pedig azt emeli ki, hogy a gazdasági jelenségek egy része szélesebb morális, társadalmi, politikai tartalommal bír.

Így megközelítésében „(...) a közgazdaságtan a társadalmi állapotoknak csak azoknak a jelenségeivel foglalkozik, amelyek a vagyon utáni törekvés nyomán állanak elő. Minden más emberi szenvedélyt vagy indító okot teljesen mellőz, kivéve azokat, a melyeket a vagyon utáni törekvés állandó ellenséges elveiül lehet tekinteni, név szerint a munkától való idegenkedést és a költséges élvezetek utáni vágy rögtöni kielégítését.” [Im: 430].

Mill szerint tehát a politikai gazdaságtannak, mint egzakt tudománynak, *apriori* előfeltevésekből (*axiómákból*) kell kiindulnia, amelyekből logikailag, *deduktív* úton el lehet olyan hipotézisekhez, amelyek – logikailag – igaz következtetésekre vezethetnek. Ezért az ember gazdasági viselkedését illetően olyan axiómákat próbál felállítani, melyekből a *valóság első megközelítése* elérhető. A fenti idézetből nyilvánvaló, hogy Mill szerint csak egyetlen természet adta – közvetlenül tapasztalható, ezért bizonyítani nem szükséges - motívum, a *gazdagság szerzésének vágya* (és mint láttuk, a munkával szembeni ellenérzés) mozgatja az embert. Így szerinte ebből a premisszából kell levezetni azokat a *hipotéziseket*, amelyek logikailag helytállóak és bizonyos előfeltevések mellett (*ceteris paribus*) érvényesek, és amelyeket más társadalomtudományok *induktív* megismerési módszertanának segítségével tovább lehet finomítani, javítva a következtetések valóságűségét és így alkalmazhatóságát is. Vagyis *nála a deduktív következtetés és az induktív verifikálás a közgazdaságtan tekintetében is szorosan összekapcsolódik*, jelezve azt is, hogy egy elmélet mindig érvényes, csak a verifikálás zavaró tényezőit kell az elméletbe való beemelésükkel megszüntetni vagy fordítva, az alkalmazhatósági feltételek szélesítésével kizárni.

Mill azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy „a közgazdaságtan mivelői nagyon gyakran hibáztak abban, hogy a társadalom egy bizonyos állapotának viszonyaiból vont következtetéseket olyan állapotokra alkalmazták, a melyeknek viszonyai nagyobb részt nem ugyanazok valának.” [Im: 433]. Angol írókra hivatkozik, amikor azt írja, hogy az emberi természetnek hallgatólag olyan törvényeit szerepeltetik a közgazdaságtanban, amelyek csak Anglia és az Egyesült Államok gazdaságában voltak általánosak. Az élénk versenyre, a virágzó de kemény törvényeket szabó kereskedelemre gondol, amelyeknek akkor még többnyire híján volt a többi állam. Szerinte azonban „(...) minél magasabbra lesz az ethologia tudománya fejlesztve, s az egyéni és nemzeti jellem különbözőségeit minél jobban át fogják érteni: valószínűleg annál jobban leapadnak azok a tételek, a

melyekre, mint az emberi természet egyetemes elveire, biztosan fognak építeni merni.”
[Im: 438].

Mill gondolataiban tehát az a csodálatos, hogy *a tudományt és elvont elméleteit nem tekinti mindenhatónak*, csak pusztán olyan eszköztárnak, amellyel a természeti és társadalmi jelenségek fontosabb összefüggéseit és törvényszerűségeit meg lehet ragadni. Így a tudományos megismerés egzaktságát célzó nemes törekvései ellenére sem feledkezik meg arról, hogy a tudományos fejlődés nem válhat egy öncélú intellektuális játékká, csak a valóságos élet igazságai feltárásának legfontosabb forrásává.

Mill azonban a gazdasági jelenségek természetét más tekintetben is cizellálja. Egy másik művében [1844] ugyanis azt hangsúlyozza, hogy amíg a termelést állandó egyetemes törvények irányítják, és így azt a dedukció módszerével lehet vizsgálni, addig *az elosztást emberi intézménynek, tehát az emberek által szabadon alakíthatónak, és így történelmileg állandóan változónak kell tekinteni*. E műben ugyanakkor szintén rávilágít arra, hogy az emberek aligha viselkednek mindig – vagy egyáltalán - szabályszerűen és következetesen, így fel kell tárnunk azokat a magatartásmintákat is, amelyek segítségével az elosztás rendszerének jövőjére vonatkozó előrejelzések elkészíthetőek. Vagyis az elosztás vizsgálatában helyet kell adni az *empirikus közelítésnek*, és ezért a vizsgálat módszertanát illetően az elsősorban az *indukciót* javasolja. Sőt, azt is kiemeli, hogy az elosztás nem csak történetileg változhat, hanem adott korban térben is eltérő lehet, mivel *az elosztás törvényszerűségei kulturálisan is meghatározottak*, és ebből következően az adott társadalom sajátosságainak is függvényei. E koncepció azt is kifejezésre juttatja, hogy az elosztás vizsgálatát részben át kell engedni a szociológiának, illetve, hogy a szociológián belül szükség van egy gazdaságpszichológia nevű részdiszciplínára, amely a gazdasági jelenségeket az adott társadalom kulturális és intézményi adottságainak és változásainak függvényében vizsgálja. [Vö. Andorka: 1995, 28].

Marx témakörömet érintő gondolatainak zárásánál utalást tettem arra, hogy *Millnek* a tudomány feladatára vonatkozó – és elsősorban *Comte* historicista filozófiáján alapuló – gondolatai sok tekintetben hasonlóságot mutatnak *Marx* ezirányú gondolataival. Bár *Marx* nem sokra becsülte a klasszikus közgazdaságtan képviselőit, s így *Mill* gondolataival kapcsolatosan is meglehetősen ellenséges álláspontra helyezkedett, ennek ellenére kimutatható a műveiből, hogy közvetlen hatást gyakoroltak *Millnek* vagy előfutárának, *Comtnek*, a társadalomtudomány módszeréről alkotott nézetei.⁶¹ *Mill* szerint ugyanis „a társadalomtudomány alapvető kérdése az (...), hogy megállapítsa azt a törvényt, mely szerint a társadalom egyik állapota előidézi az utána következő, s helyét elfoglaló állapotot”, *Marx* pedig úgy tűnik, épp ezt a programot kívánja végrehajtani, amikor „A tőke” előszavában úgy fogalmaz, hogy „(...) e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényeinek feltárása.” [idézi Popper: [1962] 1995, 274].

Mill tudományos módszere tehát ugyancsak *történeti módszer*, ami az *okság elvén* alapul, és *társadalmi állapotai*, amelyek korról korra változóak, pontosan megfelelnek *Marx* történelmi korszakainak. [Im: 274]. További hasonlóság a két teoretikus felfogása között, hogy egyfelől *Mill* fejlődésbe vetett igen optimista hite *Marxéra* emlékeztet,⁶² - noha

⁶¹ Bár *Marx* utalásokat alig tesz *Millre*, vagy ha mégis megemlíti a nevét, azt általában lekicsinylően teszi, és talán azzal „dicséri” meg egyedül, amikor „filantróp közgazdásznak” [Popper, 1995, 273]. nevezi. Fordítva azonban még érdekesebb a „köztük lévő viszony”, hiszen *Mill* még csak nem is hallott *Marxról*. [Buchholcz, 1990, 108].

⁶² *Mill* is hitt abban, hogy az emberiség meghaladhatja a szükség szűkös birodalmát, és akkor már nem a létfenntartásért, hanem az emberségességért kell harcolni. Így elsősorban az egyre kevésbé szűkös javak

annál jóval naivabb -, másfelől pedig mindketten szkeptikusak – ellenségesek - voltak a laissez-faire gyakorlati megvalósulásának eszményével szemben, hiszen még *Mill* is csak kiindulási alapnak tekintette a minden kötöttségtől mentes gazdasági liberalizmust.

Amiben azonban élesen különbözik *Mill* historicizmusa Marxétól, az a történelmi fejlődés mibenlétére adott válaszuk. *Mill* ugyanis, mint már korábban említettem, a társadalom tanulmányozását az emberre, elsősorban annak pszichológiájára, és ebből következően a történelmi fejlődést az emberi természetre, a tudat törvényeire vezeti vissza. „*Minden társadalmi jelenség az emberi természet jelensége*” – mondja *Mill*, „és a társadalmi jelenségek törvényei nem mások és nem is lehetnek mások, (...) mint az emberi lények cselekedeteinek és szenvedéseinek a törvénye.” Vagyis „az emberi faj törekvése a fejlődésre az az alap, amelyen a társadalomtudomány módszere magasra nőtt, messze túlszárnyalva (...) a korábban uralkodó módozatokat.” [Popper: [1962] (1995) 274 és 278]. E módszertani pszichologizmussal, miszerint a társadalmi élet minden törvénye végső soron az emberi természet pszichológiájára vezethető vissza, éppen ellentétes *Marx* korábban már idézett mondata: *Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.*

Mill gondolatainak összefoglalásként fontosnak tartom megjegyezni, hogy a gazdasági jelenségek tudományos megalapozású vizsgálatának korábban említett két megismerési útját és módszerét egyaránt szükségesnek tartotta tudományunkban. Így egyfelől *Smith* nyomdokain haladva ő az első olyan teoretikus a klasszikus közgazdasági elméletben, aki már nem csak implicite kivehető formában, hanem tudatosan és nyíltan felhívja a figyelmet arra, hogy *a gazdasági jelenségek egy része szerves részei az emberi kultúrának, és mint ilyen, általános társadalmi-intézményi, illetve különböző belső, lelki-pszichológiai tényezők hatása alatt áll, melyek formálódása a gazdasági jelenségeket sem hagyják változatlanul.* Ezért ezeknek a hatásoknak a feltárásához empirikus alapokra és az indukció módszerére egyaránt szükség van

Másfelől azonban *Ricardo* megismerési módszerét helyezi egy olyan egységes metodológiai keretbe, amely egy deduktív, axiomatikus tudatformaként jeleníti meg a klasszikus, illetve a belőle kinövő neoklasszikus közgazdasági megismerést, utat nyitva egyben a „*tiszta tudomány*” létrejöttéhez. E tudatformában pedig az emberi viselkedés mikéntjéről csak egyetlen posztulátum, nevezetesen a *gazdagság megszerzése vágyának racionális tudattartama* fogalmazódik meg kiindulási feltételként, kevés helyet adva az emberi természet mélyebb tanulmányozására. Ezért a *illi* metodológia – *Mill* minden szándéka ellenére - tulajdonképpen olyan utat nyitott a közgazdasági megismerésnek, amely némi analógiát mutat a szintén a filozófiából kinövő tudományterületnek, a geometriának a helyzetével és teljesítményével: ahogy a természet igen ritkán hoz létre olyan szabályos alakzatokat, mint a kör, a gömb, a gúla, a kocka, stb. úgy kevés az esély arra is, hogy mi emberek egyetlen, az örök természeti törvényekből levezethető viselkedési jellemző által determinálva hozzuk meg gazdasági döntéseinket.

Ahhoz azonban, hogy ezt a vélelmezett analógiát szilárdabb alapokra tudjuk helyezni, a továbbiakban helyet kell adni a neoklasszikus ismeretanyag formálódása bemutatásának, és abban az emberrel kapcsolatos megállapítások rövid bemutatásának. Előtte azonban a *Smith* által elindított másik megismerési út neoklasszikus elmélettől való határozott és végleges elkanyarodásának kísérletét vizsgálom meg röviden a német történelmi iskolák

---

elosztásának az emberi oldalt maximálisan figyelembe venni képes rendszerét kell kitalálni. Vö. *Buchholz* [1990, 105-106].

közgazdasági megismerést és az emberi természet mibenlétét illető fontosabb szándékainak felvázolásával.

4. 3. A tudományos megismerés alternatív kísérletei: a német történeti iskolák

Mint már szó volt róla, a XIX. századtól a filozófiából kiszakadó tiszta- vagy inkább mihamarabb azzá válni kívánó – tudományoknál, és így a klasszikus közgazdasági nézetrendszerénél is - *Ricardotól* kezdve - igen erős redukcionista hatások érvényesültek. Mindez azt jelentette, hogy a gazdasági jelenségeket önmagukban vizsgálták, eltekintve attól, hogy a gazdaság emberi tevékenységek sorozata, tehát szerves része az emberi kultúrának, és mint ilyen különböző társadalmi tényezők hatása alatt áll. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a társadalmi léttől való eltávolodás együtt járt a kapitalizmus addig szilárdnak tűnő falain megjelenő első repedésekkel, akkor csodálkoznunk sem kell azon, hogy már igen korán, a XIX. század elejétől - egyre gyorsuló ütemben – jelennek meg olyan kritikai észrevételek, amelyek a közgazdasági nézetrendszernek, és így az emberről alkotott előfeltevéseinek újragondolását igénylik.

Az első jelentős kritikai megnyilvánulások az egyéni érdekek egyhangú szólamai ellen fogalmazódtak meg, egyidejűleg helyet keresve az emberi szellem közösségformáló szerepének a közgazdasági gondolkodásban. E társadalmi-intézményi és etikai alapokra helyezkedő koncepció, amely a német romantikus iskola, és főleg annak fő teoretikusának, *Adam Müllernek* a tollából származott, szakítani próbált az angol utilitarizmus hagyományával. [Heller: [1943] 2001, 21]. Nem sokkal később *Fridrich List* munkássága jelzi, hogy a német közgazdasági gondolkodás sehogy sem tudott a klasszikus elmélettel, és főleg annak kiindulási feltételeivel megbarátkozni. A Németországból érkező legkitartóbb és legátfogóbb támadásokat azonban a *német történeti iskola* indította, amely a XIX. század közepétől egészen az első világháború végéig tartó időszakban fogalmazta meg a klasszikus, illetve később a marginalista elvekre felépülő neoklasszikus elmélettel szembeni kritikai észrevételeit két – időben és valamennyire kutatási tárgyában is - elkülöníthető nemzedékbe tömörülve: az un. régi vagy első történeti iskolába, melynek főbb reprezentánsai *Roscher, Hildebrand, Knies*, illetve az újabb, vagy második – esetleg harmadik – történeti iskolába, amelyet elsősorban *Schmoller, Wagner, Knapp, Sombart* neveivel lehet a legjobban fémjelezni.

Mindkét történeti iskola a klasszikus, illetve neoklasszikus elmélet és a mindennapok világában megélt negatív tapasztalatok adta ellentmondások erősödő forgatagában jelölte ki célként a változó történeti realitás leíró jellegű megközelítését, tagadva egyben az említett két elmélet elemzési köre és módszere kizárólagosságának létjogosultságát. E tagadást alapvetően a következő dimenziókban lehet megragadni: [Vö. Madarász: 2002, 844. és 847-850]:

- *Megkérdőjelezték a deduktív elemzési módszer kizárólagos alkalmazását, törekedve egy empirikusan megalapozott, történeti és statisztikai alapokon álló induktív közelítésmód használatára.*

- *Tagadták a gazdaságtan változatlan természeti törvényeit*, egyben próbálva bizonyítani azt, hogy a gazdaságban, annak fejlődésében az állandó változás a mérvadó, nem pedig az igaz és örök szabályszerűségek. (ami ebben a logikában - a gazdaság tekintetében - nem is létezhet).
- *Elvetették az abszolút laissez faire mindent megoldó előfeltevését*, cáfolva részben azt, hogy a láthatatlan kéz megteremtheti a gazdasági működés erkölcsi alapjait, ugyanakkor megoldást adhat a szociális problémákra, másrészt pedig azt, hogy az önérték lenne a gazdasági cselekvés egyetlen mozgatórugója.

A klasszikus elmélettel szembeni támadások középpontja tehát, mint az a fentiekből is kiderül, elsősorban az a *természeti törvény*, amelyből minden feltétel nélkül kerül levezetésre az emberi természet uniformitása és statikussága, és így az önérték alapján történő cselekvés premisszája is, ami egész logikai rendszerük alapjának tekinthető. Az ember azonban szerintük egy olyan élő organizmus, amely része egy társadalomnak nevezett élő és állandóan változó struktúrának, és így annak változásával maga is változik. *S e rész és egész közötti kapcsolat interaktív és szinergikus*, így az egész minőségileg más, és több mint a részek összessége. Másrészt maga a gazdaság is része ennek az állandóan változó struktúrának, így a különböző kulturális hatások, nemzeti-történelmi sajátosságok, vagy az ezeken alapuló eltérő értékrendek mind rányomják bélyegüket a gazdasági folyamatok alakulására.

A „történelmi” jelző azonban inkább csak egyfajta szemléletet tükrözött, mintsem egy egzakt módszert, amelynek segítségével megpróbálták a gazdasági folyamatokat történelmi alakulásukban ábrázolni.⁶³ Még akkor is, ha az irányzat második nemzedéke a historizálást módszertani követelményként határozta meg. [Madarász: 2002, 845]. Vizsgálatuk középpontjában azok a társadalmi formák, illetve *evolutív* történelmi fejlődésük állt, amelyekben a gazdasági élet is megjelenik. Vizsgálati módszerük azonban a klasszikus és neoklasszikus módszertantól való eltávolodással, illetve elhatárolódással egyidejűleg, annak mintegy tagadásaként - nélkülözve az absztrakciót - olyannyira, hogy szinte lehetetlen bármiféle világosan megfogalmazott elméleti tételt kiolvasni írásaikból -, így nem tudtak mélyre ható törvényszerűségeket feltárni, megrekedve egyben a történelmi folyamatok pusztá leírásánál. [Mátyás: 1996, 614-615]. Többek között ennek is köszönhető, hogy az 1980-as évek mainstream tankönyvei meg sem említették ezt az eszmeáramlatot, vagy ha mégis, akkor azt úgy aposztrofálták, mint a közgazdaságtan tévútja, amelyik képtelennek bizonyult bármiféle elméleti erőfeszítésre. [Madarász: 2002, 845].

Ennek ellenére azonban a német történelmi iskola egyvalamiben – legalábbis a témánk szempontjából – maradandó értéket alkotott: *a cseregazdaság precíz, de elvont elmélete mellé az emberből, annak szükségleteiből kiinduló emberi cselekvések és érintkezések – a csere színterét megtestesítő piacon túlmutató - intézményi rendszerét tette vizsgálatai tárgyává*, feltételezve azt, hogy azok nem semlegesek, hanem befolyásolják a gazdasági folyamatok alakulását, a gazdálkodó alanyok magatartását, és így egyben a gazdaság hatékonyságát is.

⁶³ Mivel szemléletük kiindulópontja a tudás történetiségének és relativitásának elve, illetve a fejlődés eszméje volt, így a történelmi iskola képviselői eleve kizárták annak lehetőségét, hogy a közgazdaságtan egy könnyen matematikai formába önthető abszolút törvényekre alapozott elméletek rendszere legyen.

4. 4. A marginalista „forradalom” és a neoklasszikus elmélet

A történeti iskolák a gazdasági életet szabályozó erőket a gazdaságban és azon kívül egyaránt próbálták keresni, rávilágítva egyben a klasszikus elmélet határait és azon veszélyeire, hogy az általuk használt módszer következtében *betömhetetlen szakadék keletkezhet az elmélet és a valóság között*. A XIX. század meghatározó tudományos körei azonban teljes elkötelezettséggel hittek abban, hogy a gazdaságban megoldandó problémák sokasodása ellenére is léteznek olyan *általános törvényszerűségek*, amelyek alapos felkutatásáról nem lehet lemondani. Szerintük tehát nem a keretekkel volt a baj, hanem azzal az eszköztárral, amelyik a tudományos módszer szárnyaló szellemét egyelőre még palackban tartotta. De szerencsájukra nem sokáig, mert kitartó hitük – na és persze alkotó elméjük – hamar megteremtette azt az eszközrendszert, amellyel kiszabadulhatott a szellem a palackból, forradalmasítva ezzel a klasszikus módszert.

Az 1850-es évektől felgyorsuló *fogalmi és módszertani változások* a 70-es évek elejére értek be igazán, és innenől egyfajta kuhni értelemben vett paradigmaváltás⁶⁴ figyelhető meg a közgazdasági gondolkodásban, melynek kulcseleme a *határelemzés* fogalmának és módszerének az alkalmazása. Ezt a technikát a klasszikus elmélet legvitatottabb pontján, az értékelmélet kérdéskörében vetették be először, úgy, hogy új alapokra helyezték ezirányú vizsgálódásaikat a *hasznosság* fogalmának elméletükbe történő beemelésével. Bár e kategóriát már a klasszikusok téziseiben is fellelhetjük, vélhetőleg kvantifikálhatósági nehézségei miatt kihagyták elméleteikből. (Igaz, *Senior* – ahogy már szó volt róla – már merészen operált ezzel a fogalommal értékelmélete kidolgozásánál!). Mivel a hasznosság fogalma a neoklasszikus elmélet egyik legvitatottabb és leghomályosabb pontja, a későbbiekben más összefüggésben erre még visszatérünk.

A matematikai módszerek fejlődésével egyidejűleg azonban egy másik változás is körvonalazódott a közgazdasági megismerésben. Ugyanis *egyre több teoretikus* – így többek között a brit *Lloyd* és honfitársa *Longfield*, [Blaug: 1990, 145] a francia *Cournot*, illetve *Dupuit*, - aki elsőként kapcsolata össze a határhaszon koncepcióját a kereslettel, [Berde-Petró: 1995, 513] - vagy a németek közül *H. von Thünen*, illetve *Gossen*, - aki a csökkenő határhaszon elvét az egyének haszonmaximalizáló viselkedésével is összekapcsolta - *a termelési oldalról közelített értékmeghatározástól elfordulva kizárólag a fogyasztást tekintette vizsgálódásuk kiindulópontjának*. A forradalmi változás tehát abban is megragadható, hogy *a klasszikus tanoktól elfordulva, mindannyian áttértek a határhaszon alapján történő értékmeghatározásra*. E megismerési folyamat talán legfontosabb állomásának tekinthető, hogy szinte egy időben, 1871-ben az angol *Jevons*, az osztrák *Menger*, illetve 1874-ben a francia-svájci *Walras* mutatja be a tudományos köröknek a *határhaszon-elemzés formális matematikai elméletét*, amelyet aztán számos közgazda javít tovább matematikai eszközök segítségével. Így például *Edgeworth*, aki elvetette, hogy egy termék határhaszna független a többi termék mennyiségétől –, végül pedig - elsősorban *Jevons* nézeteire támaszkodva - *Marshall* fogja össze marginalista tanokat – a termelésre koncentráló klasszikus tanok egyidejű beillesztésével - a legvilágosabb, legkoherensebb és legteljesebb elméleti rendszerré, megalapozva ezzel a ma is uralkodó marginalista hagyományokat.

⁶⁴ Legalábbis szűk értelemben, hiszen egyrészt a korábbi módszertan nem bizonyult elegendőnek a gazdasági jelenségek magyarázatához, másrészt az új, a neoklasszikus módszertan választ adott az érték- és elosztási problémákra, harmadrészt pedig jelentősen javult az új módszerrel az elmélet kvantitatív pontossága. Lásd: *Kuhn* [1969, 175-177].

Mivel máig nem csillapodtak azok a heves viták a neoklasszikus elmélet létrejöttét illetően, amelyek a fokozatos átalakulás, a klasszikus eszmékkel való kontinuitás, [Bowley [1973], Eagly [1974] Blaug [1978]], ⁶⁵ illetve a tudományos forradalom, a nagy átalakulás [Schumpeter [1954], Sowel [1974], Hicks [1976]] két ellentétes álláspontjának kereszttüzében csaptak össze, így jómagam azokhoz a vitát elkerülni kívánó megközelítésekhez csatlakozom - elsősorban a dolgozat oknyomozó célzatának is megfelelően -, amelyek a *forradalmi változáson elsősorban a matematikai módszerek fejlődését, és a közgazdasági elméletbe való sikeres behatolását értik*. Ez a megközelítés már csak azért is járhatónak és igazolhatónak tűnik, mert a neoklasszikus közgazdaságtan megalkotói, művelői levelezéseikben, műveikben, előszeretettel aposztrofálják magukat matematikai gondolkodóknak, ⁶⁶ elméleteiket pedig *matematikai módszeren alapuló gazdaságtannak*, élesen elkülönítve azokat a klasszikus politikai gazdaságtantól. [Mirowski: 1984, 362]. Igaz, e tekintetben Mengert sem kortársai, mint például Walras vagy Bortkiewicz, sem a közgazdasági megismerés későbbi teoretikusai [pl. Samuelson: 1952, 61] nem sorolják a korai neoklasszikus teoretikusok közé, ezért az ő megközelítésére mindenképpen érdemes lesz még visszatérni.

Bár a matematikai közgazdaságtan első reprezentánsának Cournot tekinthető [Ekelund-Hébert: 1997, 237], hiszen ő veszi igénybe először a kor teljes matematikai-fizikai apparátusát a részpiaci egyensúlyok felírásánál, Jevons és Walras dolgozza ki legteljesebben azt a matematikai modellt, amellyel a gazdasági jelenségek „tisztá közgazdaságtani” vizsgálódása tudományosan megalapozottá válik. Schumpeter, aki a *History of Economic Analysis* című unikális remekművének negyedik részében tárgyalja a közgazdasági eszmetörténet 1870 és 1914 közötti – általa *tudományos* vagy *analitikus* közgazdaságtannak nevezett - szakaszát, és ott egyértelműen Walrast tekinti a tiszta közgazdaságtan megalapozójának. Szavait idézve: „(...) Ami a tiszta elméletet illeti, véleményem szerint Walras volt az összes közgazdász között a legnagyobb. A gazdasági egyensúly általa kidolgozott rendszere egyesítette a forradalmi kreativitást a klasszikus szintézis eredményeivel, és az ő közgazdasági munkája állja ki egyedül az összehasonlítást az elméleti fizika teljesítményével” [Schumpeter: 1954, 827].

De nem csak Schumpeter tekinti a fizikát a walrasi elmélet egzaktságát és tisztaságát tesztelő mércének, hiszen már maga Walras azzal érvel az „*Elements of Pure Economics*” című főművében, hogy létrehozható – és így törekedni is kell arra, hogy legyen - a közgazdaságtannak olyan tiszta elmélete, amely *minden tekintetben a fizikai-matematikai tudományokhoz hasonlít, ugyanis létezik a piaci folyamatoknak egy szűkebb halmaza, amely alkalmas a tiszta tudományos vizsgálatra, és igényli azoknak a matematikai technikáknak az alkalmazását, amelyeket a XIX. század közepének fizikájában is megtalálunk*. [Walras: 1969, 70]. Walras tehát a „tiszta tudomány” felfogás szellemében a

⁶⁵A kontinuitás mellett érvelők között kétség kívül Blaugot érdemes kiemelni, hiszen Schumpeter „*Analysis*”-e óta az ő magnum opusa, nevezetesen az „*Economic Theory in Retrospect*” című eszmetörténeti munkája bizonyul a legátfogóbb, legnépszerűbb és így a legtöbbet hivatkozott könyvnek a témakörben. Ő az említett munkájában úgy fogalmaz, hogy „(...) az a kísérlet, hogy megpróbáljuk megmagyarázni az 1870-es évekbeli marginális forradalom gyökereit, eleve kudarcra van ítélve: nem volt marginális hasznosság forradalom, nem történt hirtelen változás, csak a régi eszmék fokozatos formálódása; és ez nem is az 1870-es években ment végbe.” (Blaug, [1962] 1985, 307. o.)

⁶⁶ Talán érdemes azért azt is megjegyezni, hogy a neoklasszikus elmélet fő teoretikusai, mint például Walras, Jevons, Edgeworth, Fisher vagy Pareto a matematikai módszer mellett azt is folyton hangsúlyozták, hogy megközelítésük „tudományos”, és – többek között – ezért a korábbi – klasszikus – tanoktól élesen különbözik. Ez a felfogás azonban azt is jelenti, hogy a matematikai módszer náluk nem csak eszköz, hanem egyben cél is.

közgazdaságtant - munkáiban és kiterjedt levelezéseiben egyaránt, ha nem is végső célként - egy absztrakt, deduktív, formalista elméleti rendszernek kívánta átformálni, és ebben a szándékában Jevons személyében eszmei segítőre is talált, hiszen együtt állították össze és publikálták azt a listát, amelyben az összes olyan általuk fellelt közgazdasági művet felsorolták, melyek a formális matematikát sikerrel alkalmazzák. [Zalai: 1999, 614].

A közgazdaságtani megismerés matematikai módszertanba ágyazódásának korszaka kezdett tehát körvonalazódni Walras és Jevons munkásságával, amelynek a fizika által kijelölt megismerési út szolgált keretével. Ezért nem meglepő, hogy a korszak fontosabb teoretikusai is leginkább a megismerés módszertani kérdéseire kezdtek koncentrálni fő műveikben. Fontos megjegyezni, hogy Marshall - aki annak ellenére, hogy matematikusnak tanult, és így vélhetőleg igen jártas lehetett a matematikában - semmi esetre sem tekintette kizárólagos módszertani eszköznek a matematikai-fizikai apparátust, hiszen az „Alapelvekben” mértéktartásra intette kortársait, amikor arra figyelmezteti őket, hogy a matematikai nyelvezet, illetve az elegáns modellek hosszúra nyújtott és nehezen követhető okoskodásai „félrevezethetnek bennünket”, mivel azok egykönnyen „intellektuális játékszerekké válhatnak” [Marshall: [1890] 1961, 461].⁶⁷

Persze Marshall is némiképp el volt bűvölve a matematikai módszertan alkalmazási lehetőségeit illetően, hiszen az „Alapelvek” nyolcadik kiadásának előszavában a matematikai eszköztár elterjedésével kapcsolatosan helyeslően jegyezte meg, hogy „(...) az új elemzés fokozatosan és próbálkozásokkal igyekszik bevezetni, bár amennyire a merőben más vizsgálati kör természete azt engedi, a kis változások tudományának módszertanát (amit a köznyelv differenciálszámításnak nevez), amelynek az ember, közvetve vagy közvetlenül, a fizikai természet fölött mostanában szerzett befolyását köszönheti.” [Marshall: [1920] 1961, xvi-xvii.].

Marshall fenti mondata azonban valami újat is megfogalmaz számunkra a közgazdasági megismerés – matematikai - módszertanára vonatkozóan. Arról van ugyanis szó, hogy a klasszikus közgazdasági megismerés newtoniánus elemzési kerete a leibnitzi differenciálszámításra alapozott határelemzés módszertanával töltődik fel, utat mutatva a szűkös erőforrások optimális elosztása mibenlétének meghatározására, illetve matematikai alapot és lehetőséget teremtve a gazdasági szereplők szűkös erőforrások mellett keresett célváltozói maximumának keresésére. Vagyis e marginális technika kézzelfogható módon lesz képes egyfelől logikailag konzisztens magyarázatot adni mind a

⁶⁷ Marshallnak a matematikai apparátus kizárólagos alkalmazása ellen felhozott érveit széles körben folytatott levelezéseiben is tetten lehet érni. Többen is (pl.: Buchholz (1990), Zalai (2002) hivatkoznak Pigounak [1925] az említett levelezéseket is feldolgozó marshalli életműről szerkesztett könyvére, amelyben a következőket írja: „Egyre inkább az az érzésem, hogy egy jó matematikai tétel, amely egy közgazdasági hipotézist fogalmaz meg, aligha lehet jó közgazdaságtan, és egyre jobban tartom magam a következő szabályokhoz: 1. A matematikát csak gyorsírásként használd, és ne a kutatás hajtómotorjaként! 2. Csak addig használd, míg eredményre nem jutottál vele! 3. Fordítsd le angolra! 4. Illusztráld a való életből vett példákkal! 5. Vesd tűzbe a matematikai változatot! 6. Ha nem tudod sikeresen megoldani a feladatot, akkor égesd el az angol változatot is”. (Pigou [1925] (1956), 427. o.). Érdemes azonban helyet adni egy komolyabb érvelésének is: „Nézetem szerint minden egyes gazdasági tény – akár számszerűsíthető, akár nem – okként és hatásként számos más ténnyel összefügg, s mivel valamennyit soha sem lehet számokkal kifejezni, ezért a pontos matematikai módszerek alkalmazása a számszerűsíthető tényezőkre csaknem mindig időpazarlásnak bizonyul, a legtöbb esetben pedig kifejezetten félrevezető; s a világ akkor haladna tovább a maga útján, ha ilyen elemzésekre egyáltalán nem is került volna sor.” (Uo. 422. o.). Marshall matematikával szembeni érvei azonban inkább szerénységéről tesznek tanúbizonyságot, hiszen ugyan a széles közönségnek szánt „Alapelveiben” még a legegyszerűbb ábrákat is a lábjegyzetbe számúzta, a tudományos berkeknek szánt „A Pure Theory of Foreign Trade” című művében (1879) érveivel és alkalmazásaival egyaránt nagy súlyt fektet a matematikai eszköztár fontosságának és létjogosultságának bizonyítására.

termelés, mind a fogyasztás maximalizálási feltételeinek meghatározására, másfelől pedig a haszon- és profitmaximum számítására.

E matematikai eszköztárnak, valamint a tudományos metaforák és analógiák alkalmazását azonban tudományunk – úgy tűnik – nem közvetlenül a matematikából, hanem *a fizika megismerési törekvéseiben használt eszköztárból adaptálta*. Mirowski [1984] témakört érintő tanulmánya mehökkentő alapossággal veszi szemügyre a marginalista forradalom legjelentősebb képviselőit, és nem kevésbé mehökkentő következtetésre jut: *Menger kivételével a neoklasszikus közgazdaságtan alapítói mind a fizikában is használt módszertannal és analóg fogalmi bázissal építették fel a saját elméletüket, kifejezésről kifejezésre, szimbólumról szimbólumra.*⁶⁸ Így Mirowski szerint például a XIX. század közepének fizikájában megjelenő energetika indukálta a neoklasszikus gondolkodás hasznosság-elméleteinek újragondolását, és „*a hasznosságot úgy definiálták újra, hogy az az energiával legyen azonos.*” [Im: 365]. A hasznosság – mint írja – „*a helyzeti energiával tökéletesen analóg módon – megfigyelhetetlen, és csak a megfigyelhető változókval való kapcsolati rendszerből lehet következtetni rá. A relatív árak a konstrukció révén lesznek egyenlők a javak marginális hasznainak arányaival; és a hasznosság potenciálmezőjét a korlátok melletti szélsőértékek jelölik ki.*” [Im: 366]. Ebben az értelemben tehát a hasznosság nem származtatott jelenség, hanem posztulátum. E hasonlóság vagy analógia (ezt a szerző sem tudja igazán eldönteni) szerintében részben arra vezethető vissza, hogy a fizika energetikai forradalmának genezise egybeesett a marginalizmuséval. De érdemes Jevonsnak a csereegyenlettel kapcsolatos megállapítását is idézni: „*(...) általános karakterét tekintve nem különbözik azoktól, amelyeket a fizikai tudományokban használnak.*” [Jevons: 1970, 144].

Boyd [1993] aki a metaforáknak igen nagy fontosságot tulajdonít a tudománytörténet kontextusában, úgy véli, hogy a metaforák „elméletalkotó” (*theory-constitutive*) szerepet játszhatnak a tudományok formálódásában, hiszen a megismerés tárgyát valamilyennek láttatják, és ezzel megváltoztatják a róluk alkotott képet, vagy esetleg az addig nem látott, érzékelt, elgondolt jelenségekről maguk hoznak létre egy új képet. Ezeknek az elméletalkotó metaforáknak tehát az a legfeltűnőbb jele, hogy *az adott tudományterületen korábban nem létező terminológia jön létre*. Ezt azért tartom fontosnak kihangsúlyozni, mert úgy vélem – és tulajdonképpen Mirowski tanulmánya is ezt a véleményt sugallja -, hogy tudományunkban *a mai napig használatos fizikai gyökerű terminológia játszotta az egyik legnagyobb szerepet a modern közgazdasági megismerés legitimációjában*, vagyis alkalmazói ezzel próbálták meg a diszciplína tudományosságát erősíteni és egyben bizonyítani.

Mirowskinál azonban a témánk szempontjából a marginális forradalom bemutatása egy másik dimenzióban is különleges hangsúlyt kap. A tiszta tudomány létrejöttét ugyanis nem csak egy inherens fejlődés eredményének tekinti, így azt kontextuális és történeti síkon vizsgálja meg, kísérletet téve arra, hogy *a közgazdaságtan tudományos megismerését és annak diskurzusát egy társadalmi, kulturális folyamatnak is ábrázolja*, Thomas Kuhn és David Bloor dolgozatomban korábban már bemutatott nézeteire hivatkozva. Ezzel a megközelítéssel szakítani kíván azzal a dichotómikus felfogással, miszerint egy új elmélet genezise csak a tudomány belső logikájából fakadóan – tehát

⁶⁸ De Mirowski jelentős különbséget vél felfedezni a fizikai metaforák alkalmazásában. Így például Walrasról azt állapítja meg, hogy híján volt a XIX. század közepi fizika mélyebb megértésének, és mind a matematikai technikákat, mind pedig a metaforákat igen mechanikusan és kellő fantázia hiányában alkalmazta; addig Jevons úgy állítja be, mint aki egész életművét annak szentelte, hogy feltárja az energetikai metafora gazdasági jelentését. [Mirowski: 1984, 368].

„internalista” megközelítéssel – kerülhet levezetésre, vagy pedig egy sikeres elmélet döntő tényezőit az adott korszak társadalmi, politikai és kulturális fejleményei között – azaz „externalista” úton – kell keresni. Ebben a kontextusban tehát vélelmezhető, hogy a fizikával, annak mérhető és látható eredményeivel szemben megnyilvánuló tudományos és társadalmi rokonszenv egyaránt meghatározó hatással volt a kor közgazdasági gondolkodóira, egyben indítást is adva arra, hogy elemzési módszerükbe és fogalmi rendszerükbe építsék be a matematikai-fizikai retorikai technikákat. Ugyanakkor e technikai és analitikus inspiráció Mirowski szerint annyiban aligha volt tudatos és átgondolt, hogy nem került végiggondolásra az, mivel is jár együtt a közgazdasági gondolkodás tiszta, formális tudománnyá válása.⁶⁹ Szerinte ugyanis, ha megértették volna, hogy miféle közgazdaságtant ír le a fizikai metafora, akkor a neoklasszikus forradalom több tekintetben is éles ellenállásba ütközött volna. Így a neoklasszikus elmélet egy „fait accompli” volt, amelynek gyökereit és alapjait történelmi véletlen is jócskán táplálta.

4. 5. A marginális forradalom hatása tudományunk megismerési törekvéseire.

Hogy a dolgozat helyes arányai megmaradjanak, célszerűnek tűnik tudományunk fejlődésének imént – igen nagyvonalúan – vázolt szakaszának néhány fontosabb esszenciáját most megfogalmazni. Mindenekelőtt nyilvánvalóvá kell tennünk, hogy a marginális forradalom eredményei aligha vitathatóak a közgazdaságtan tiszta tudománnyá való válásának folyamatát vizsgálva. Mint már utaltam rá, Walras „*Elements of Pure Economics*” című munkájában expressis verbis teszi nyilvánvalóan saját és kortársainak abbéli szándékát, a közgazdaságtant tudományos elemzési technikák segítségével egy tiszta elméletté kell alakítani, amely minden tekintetben az egzakt fizikai-matematikai tudományokhoz hasonlít. E törekvések gyorsan célt értek, hiszen a matematika módszertanát, illetve a matematika fejlődésével megjelenő új módszertani eszközöket is már a XIX. század végére sikerült beemelni a közgazdasági elemzésekbe. Azzal pedig, hogy egy tiszta és precíz elemzési technika került az elméletbe, a közgazdaságtudomány gyors professzionalizálódása is bekövetkezett. [Bekker: 2002, 213] További érdeme a marginális forradalomnak az is, hogy a neoklasszikus egyensúlyelmélet méltó követője és egyben tudományos kerete lett az általa megindult közgazdasági gondolatoknak, hiszen az önérdeket szem előtt tartó egyének döntéseit optimalizáló „láthatatlan kéz” matematikailag igen egzakt formában került megfogalmazásra. [Kornai: 1971, 371].

Az sem vitatható, hogy a közgazdasági gondolkodásnak egy közös célokat kitűző, azonos és jól definiált elemzési technikákat alkalmazó halmaza jött létre, meglehetősen nagy rangot, bizalmat, na és persze szavahihetőséget adva a közgazdaságtannak. Ugyanakkor a témánk szempontjából több tekintetben is radikálisnak mondható következménnyel járt ez a fejlődés. Mivel a közgazdasági megismerés neoklasszikus paradigmák szabta fő csapásvonalát illető kiigazítási kísérletek, fontosabb kritikai észrevételek és heves támadások egyaránt könyvtárnyi irodalmat tesznek ki – na és persze végeláthatatlan oldalakat is jelentenek egyben –, így hangsúlyozni szeretném, hogy csak azokat a

⁶⁹ Mirowski még azt is hozzáteszi, hogy a neoklasszikus közgazdászok gyakran utaltak a tudományos megközelítés méltóságára anélkül, hogy igazából megértették volna, miért is érezhették jogosnak azt, hogy privilegizált tudományos státuszt követeljenek paradigmájuk számára. [Mirowski: 1984, 375].

megfontolásokat érintem az alábbiakban, amelyek a közgazdaságtan emberképével és egy alternatív megismerési – nevezetesen az *evolúció* – irányvonallal kapcsolatosan alapozzák meg a dolgozat későbbi mondandóját.

1. A marginális forradalomból kinövő *neoklasszikus gondolkodás történetileg az energia paradigmára hivatkozva alakult ki* [Hideg-Martinás: 2000, 5], fő teoretikusai pedig a gazdasági szereplők gazdasági viselkedésének vizsgálatánál és modellezésénél az *energia-extrémum* elvének applikálhatóságát tartották szem előtt. E törekvések egyik következménye az lett, hogy a neoklasszikus elmélet szinte teljes terjedelmével *azokra az elvont piaci jelenségekre törekedett fókuszálni, amelyek könnyen modellezhetőek, és így az elméletbe könnyedén beemelhetőek voltak*. Így a közgazdasági elmélet eltávolodott azoktól a valós piaci jelenségektől és problémáktól, amelyek kevésbé voltak jól strukturáltak, ugyanakkor a korábbi – elsősorban a smith-i – közgazdasági megismerés számára nélkülözhetetlen vizsgálati irányvonalakat és dimenziókat jelentettek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a „*köz gazdaságtana*”, tehát az emberek jólétét megcélzó tudomány *egyre inkább absztrakt, modellező logikai gazdaságtanná transzformálódott*, amelyben csak azok az elméleti kérdések kerülhettek tudományos vizsgálat alá, amelyek a határelemzés módszertanával közelíthetőek, illetve megoldhatóak voltak. Ennek elemzési kerete pedig kizárólag a *Walras* és kortársai számára is egyaránt feltételezett tökéletes verseny rendszere lehetett, hiszen számukra ez tekinthető egyedül olyan elemzési területnek, amely lehetővé teszi – sőt *Walras* szerint egyenesen *igényli* - azoknak a matematikai technikáknak az alkalmazását, amelyeket a kor fizikájában is megtalálható. *Walras* ugyanakkor egyértelműen fogalmazott a közgazdaságtan „tökéletes piacon kívüli” megismeréssel kapcsolatban is. Úgy vélte ugyanis, hogy az emberi akarat által „*beszennyezett*” más társadalmi jelenségeket a nem tudományos technikákat használó tanulmányok elemzési területébe kell utalni. Ebből pedig számára az is következik, hogy *egy tiszta tudománynak csak olyan jelenségekkel szabad foglalkoznia, amelyek minden emberi akaratától függetlenek*. [*Walras*: 1969, 71-73]. Vagyis a tiszta tudománnyá válni kívánó közgazdaságtannak úgy tűnik, negligálnia kellett az emberi cselekvések hatásvizsgálatát, még akkor is, ha éppen azok oka és következménye bármely gazdasági jelenség. Ezzel azonban sokan jutottak arra a véleményre, hogy „*a közgazdaságtan törvényesen és hasznosan működik bizonyos adott kereteken belül, a keretek viszont tökéletesen kívül esnek a valós gazdasági jelenségek körén*.” [*Schumacher*: 1980, 45]

2. A határelemzés kizárólagos módszertani alkalmazása a közgazdasági megismerésben azzal a következménnyel is járt, hogy a neoklasszikus elmélet megismerési próbálkozásaiból *kimaradt az időtényező és a gazdasági növekedés kérdése* [*Clower*: 1998], noha ez a probléma a klasszikus tézisek egyik központi témaköre volt. *Marshall* ezzel kapcsolatosan úgy fogalmaz „*Distribution and Exchange*” című tanulmányában,⁷⁰ hogy a közgazdaságtan fejlődésének egy későbbi szakaszában, amikor már képes lesz jobban megközelíteni az élet feltételeit, a gazdasági növekedés elmélete is kialakulhat, elszakadva a statikusabb egyensúlyi elmélettől. *Marshall* e megállapításához azonban mindenképpen érdemes hozzátenni, hogy „*Alapelveiben*” egyrészt – neoklasszikus kortársaitól eltérően - állandóan hangsúlyozza, hogy *a közgazdaságtan inkább fejlődő, mintsem fejlett tudomány*, és lábjegyzeteiben egyben arra is felhívja a

⁷⁰ A „*Principles of Economics*” 1961-es „*Variorum*” kiadásában, az ötödik kiadáshoz írt előszavában is olvasható *Marshall* fent említett tanulmányának ismertetett gondolata. (48-49. o.) A teljes tanulmány megjelenésének helye is ideje: *The Economic Journal*, March 1898

figyelmet, hogy a neoklasszikus elmélet megannyi területen mutat még kiugró hiányosságokat. Másrészt abban is jócskán eltér kortársaitól, hogy főművében figyelembe veszi a gazdaság valóságos és ebből adódóan bonyolult összefüggéseit, terjedelmes függelékben adva helyet ezirányú vizsgálatainak, és egyben kifejezni próbálva azt is, hogy elemzései és következtetései semmi esetre sem tekinthetők pusztán formális logika megnyilvánulásának. *Marshall* megjegyzései azonban azért is említést érdemelnek, mert – mint később látni fogjuk – azokban a közgazdasági megismerés evolúciós interpretációját is megalapozza.

E helyen fontos és érdekes lenne *Schumpeter*nek, *Marshall* tanulmánya után alig 10 évvel [1911] megjelent, és a gazdasági fejlődés elméleti kérdésköréről írt művéből azokat a részeket idézni, amelyek a gazdasági fejlődést egy szélesebb társadalmi összefüggésbe helyezik el, és amelyek a történelemre, a szociológiára és a politikai tudományokra, mint a gazdasági fejlődés természetére és strukturális jellemzőire vonatkozó feltevések alapjaira hivatkoznak. S bár a dolgozat erre terjedelmi korlátokra és tárgykörére hivatkozva aligha vállalkozhat, egy idézetet mégis indokoltnak tartok beilleszteni:

„Ha két jelenség között sikerül feltárni olyan oksági kapcsolatot, amelyben „okként” gazdaságon kívüli jelenség szerepel, akkor problémánk megoldott. A kérdéses esetben mint közgazdászok megtettük a tőlünk telhetőt, és át kell engednünk helyünket más tudományágaknak. Ha viszont a magyarázó tényező maga is gazdasági jellegű, akkor mindaddig folytatnunk kell magyarázó próbálkozásainkat, amíg el nem jutunk a gazdaságon kívüli alaphoz.” [*Schumpeter*: [1911], 1980, 43].

Az idézet jelzi, hogy amennyiben a piaci folyamatok magyarázatai kivezetnek a piaci törvényszerűségek oksági összefüggéseiből, akkor a piaci folyamatokon kívül, a piac intézményén kívül egyéb intézmények által gerjesztett gazdasági folyamatokat is vizsgálni kell, vagy olyan tudományok megállapításait is figyelembe kell venni, amelyek válasszal szolgálhatnak a piaci folyamatok mibenlétére vonatkozó kérdésekre, és a piaci döntések pontosabb megismeréséhez. Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert *Schumpeter* a gazdasági folyamatok alakulását a gazdasági viselkedés következményeinek tartja, és ezért a mögöttes okok feltárására fordít nagyobb figyelmet. Így például a termelési sorozatok növekedésének és a részvénytársaságok elbürokratizálódása következményének tartja a vállalkozói attitűdök megváltozását, míg az 1942-es *„Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia”* című művében a kapitalista gazdaság tartós stagnálását elsősorban az innovatív vállalkozó pszichológiájával magyarázza

Amíg tehát *Schumpeter* a gazdasági fejlődést és ciklikus hullámzásait a vállalkozók magatartásaira, pszichológiájára – és ennek állandó változásaira! -, valamint a válságok társadalmi aspektusaira vezeti vissza, és a közgazdasági megismerésben is ezek figyelembe vételét javasolja, addig a valóságos gazdasági jelenségektől egyre jobban eltávolodó neoklasszikus elmélet azoknak az ideáltipikus gazdasági szereplőknek a döntéseiből vezeti le következtetéseit a piac működésére vonatkozóan, amelyek egy állandóan – ciklikusságában, dinamikájában – változó, evolútív gazdaságban hozzák mindennapi vagy éppen stratégiai döntéseiket. E fogalmat nem véletlenül használom, hiszen az evolúciós közgazdaságtan egyik irányvonalának képviselői épp *Schumpeter* gondolataiból származtatják a mai mainstream közgazdaságtannak alternatívát nyújtó megközelítéseket.

Arról van tehát szó, hogy a neoklasszikus elmélet is – akárcsak a klasszikus elmélet - az örök emberi természetből levezethető premisszákra építi fel megismerési kísérletét,

viszont a klasszikusokkal ellentétben nem a megfigyelésből és az igazolhatóságból indul ki, hanem olyan axiómákból, amelyekkel egzakt modelljük megalapozható. Vagyis nem tesz mást, mint a gazdasági szereplőket *weberi értelemben vett ideáltípus* formába öntve, a kizárólag csak módszertani segédeszköznek tekintett *homo oeconomicus* azonosítja, megfélekezve arról, hogy mint minden ideáltípus, ez is a való életből elvonatkoztatott kép. [Weber: 1987, 50-51]. Pedig ha a gazdasági élet háttérét képező társadalmi, kulturális és politikai tényezők megváltoznak, akkor a *homo oeconomicus* lassú metamorfózisa is elvitathatatlan lenne. Ez a tény azonban a neoklasszikus gondolkodók szemszögéből mégis inkább erénynek, mintsem hibának és hiányosságnak tekinthető a közgazdasági megismerés tudományossága tekintetében. Érdekes – mint már annyiszor – újra *Robbinsra* hivatkozni, aki explicit formában is megfogalmazza, hogy a gazdasági fejlődés elmélete szükségképpen kívül kell, hogy essen a neoklasszikus vizsgálódások körein, hiszen az már *olyan tértől és időtől függő feltételezéseket is tartalmaz*, amelyek vizsgálatához figyelembe kellene venni a társadalmi és politikai rendszerben végbemenő változásokat. Ezért szkepszissel és némi iróniával kérdezi: „(...) *hogyan is lennénk képesek megragadni a politikai közömbösségi görbék rendszerének lényegét?*” [Robbins: 1932, 134].

Robbins kérdése amúgy nem mond mást, mint hogy a tudományosság kritériuma szabja meg azt, hogy a közgazdasági megismerés milyen módszertant és elemzési eszköztárat használhat, ezek pedig abban mutatnak egyedüli utat, hogy milyen vizsgálati célok, feltételek és feltételezések mellett folyhat az a vizsgálat, amit a közgazdaságtan véghezvihat. Ennek azonban – úgy tűnik – ára van a tudományunkban, mert ahhoz vezet, hogy – a neoklasszikus elméletet bíráló *Coase* szavaival – „*fogyasztóink vannak emberi tényezők nélkül, vállalatok szervezet nélkül, és csere piac nélkül*”. [Coase: 1988, 3]. Mindez azt is jelenti, hogy a neoklasszikus elmélet teljesen kikapcsolta – a belőle lepárolt mai mainstream pedig kikapcsolja – a történeti és társadalmi dimenzióját az amúgy komplex gazdasági jelenségeknek, maximalizálva a tiszta közgazdaságtan absztrakciós fokát. Mondhatjuk, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan a döntés és az elosztás elméletét fogalmazta meg oly módon, hogy az absztrakt fogyasztó és az absztrakt termelő interakciói hozzák létre az egyensúlyt az árak koordinált rendszerén keresztül, a javak hasznosságának és mennyiségének testetlen univerzumában.

3. A fenti kijelentések látszólagos cáfolatát adja az a tény, hogy a gazdasági folyamatok összetett rendszere vizsgálatának logikailag és módszertanilag eltérő közelítése már a neoklasszikus elméletben is megtalálható, amit *Menger* atomisztikusnak, majd később *módszertani individualizmusnak* – vagy pontosabban *módszertani atomizmusnak* - nevezett módszere testesíti meg. E módszer célja a gazdaság összetett jelenségeit olyan egyszerű alkotóelemekre visszavezetni, amelyek megfigyelése még lehetséges, majd az alkotóelemekkel kapcsolatos társadalomtudományi ismeretanyagot felhasználva lehet felépíteni a *gazdasági folyamatok komplex modelljét*, ami önmagában nem figyelhető meg. [Hayek 1978, 270-282].

Menger szerint azonban mások cselekedeteinek megfigyelésében segítségére van a megfigyelőnek az a képessége, hogy megérti a cselekvések lényegét. Így az általa javasolt *megfigyelés* egyben magában foglalja a *megértést* is a gazdasági szereplők viselkedését illetően. *Menger* tehát elfordul az egyének magatartására vonatkozó introspektív előfeltevések használatától, de azoktól a pszichológiai és kulturális motívumoktól is, amelyek a megfigyelt cselekvéseket eredményezik. Arról van tehát szó, hogy *Menger* és

követői elméletei azon a feltevésen alapulnak, hogy fel tudják fogni, és értelmezni tudják a megfigyelt cselekvések értelmét, ezért az elméletük – elvben – pszichológiai előfeltevésektől függetlenül megfogalmazhatóak. Ennek azonban az a súlyos következménye, hogy amennyiben a gazdasági cselekvéseket mozgató motivációk megváltoznak, a gazdasági viselkedésben bekövetkező változások magyarázat nélkül maradnak.

Menger módszertani individualizmusának további problémája - ha az egyéni cselekvések okainak vizsgálatától el is tekintenénk -, hogy nehézségbe ütközik a gazdaság összetett folyamatainak változását követni, és pláne előre jelezni, hiszen a megfigyelés eszközeivel aligha lehetnénk birtokában az összes cselekvő magatartásával kapcsolatos minden információnak. *Menger* ezt a problémát azzal a csavarral oldja fel, hogy feltételezi, létezik az egyéni magatartások összes *típusának* egy olyan kielégítően teljes katalógusa, amelyeket közönséges megfigyelés révén is megismerhetünk. A csavar persze ott van, hogy azt is feltételezi, hogy arról is van tudásunk, mi tipikus, és mitől tipikus egy cselekvés, vagyis hogy az adott típusú cselekvések minden gazdasági helyzetben elő is fognak fordulni.

Menger tehát ezeket a *tipikus cselekvéseket* használja olyan építőelemekként, amelyekből az összetett piaci struktúrák felépíthetőek, lehetővé téve egyben azt is, hogy meghatározott piaci folyamatokra és eseményekre előrejelzéseket vezethessünk le. E módszertannal azonban a közgazdasági megismerés csak tipikus magatartások, és tipikus gazdasági helyzetek meghatározására vagy feltérképezésre nyújt lehetőséget, vagyis e mikró szemléletű gazdasági elemzés azokra a területekre korlátozódik, és ebből következően csak oda koncentrálódik, amelynek összetett struktúrái a rendelkezésre álló alkotóelem-típusokból kialakíthatók. E megállapításnak annak fényében van igen nagy súlya, hogy a tipikusság gyakorlati problémáját a mengeri gondolatok megszületését követően néhány évtizeddel a világgazdasági válság mutatja meg, hiszen akkor épp olyan gazdasági probléma-együttesek kerülnek felszínre egy, a korábbi időszakhoz képest gyorsan és folyamatosan változó gazdasági környezetben, amelyek mellett aligha lehetséges a gazdaság komplex folyamatait egyszerű alkotóelemeire bontani, és azokban a gazdasági szereplők „tipikus” magatartásait megfigyeléssel azonosítani. Ezért talán nem lehet véletlen, hogy *Keynes* korszakalkotó művében az „*Általános elméletben*” igen markáns hangvétellel fogalmazza meg a modellalkotás ilyenén módszerével szembeni érveit:

„(...) a mai „matematikai” közgazdaságtan túlságosan is nagy hányada pusztán kiagyalt, e modellek éppoly pontatlanok, mint amilyen elnagyoltak azok a kiindulásul szolgáló előfeltevések, amelyek lehetővé teszik e szerzők számára, hogy elveszítsék látókörükből a való világ komplexitását, és összefüggéseit a hivalkodó és értéktelen szimbólumok útvesztőjében.” [Keynes: 1936, 300].

4. A neoklasszikus elmélet félretette az angol filozófiai tradíciókból táplálkozó klasszikus tanok „*természetes rend*” doktrínáját, pedig az ember gazdasági viselkedésére vonatkozó posztulátumok ebből lettek levezetve, és helyette azzal a tökéletes verseny feltételei között létrejövő „*egyensúly*” tudományos megalapozásával operált, amely biztosítani képes a szűkös erőforrások optimális elosztását. Tehát eltűnt az elméletből, vagy pontosabb talán úgy fogalmazni, hogy meglehetősen implicit módon maradt benne az a gyökér, ami a racionális és önérdeket szem előtt tartó viselkedés premisszáját – mint

láttuk, egyedül talán *Menger* kivételével - introspektív módon vagy megfigyelések útján táplálta, ugyanakkor a határelemzés logikai háttérében minden korábbi elmélethez képest nagyobb hangsúllyal fogalmazódik meg ez az előfeltevés. További probléma, hogy *a határelemzés alapja az a hasznosság lett, ami belső megítélés kérdése, ezért a belőle származtatott érték is csak szubjektív kategória lehet.* A neoklasszikus elmélet azonban a hasznosságot posztulátumnak, és így egyfajta „*exogén pszichológiának*” tekinti. A szubjektív értékelméletnek is nevezett neoklasszikus elmélet tehát tértől és időtől függetlenül határozza meg a hasznosság kategóriáját, és egyben kizár számos olyan pszichológiailag megélt vagy átélt jelenséget, ami *időben* (pl. gazdagodás, öregedés, családi helyzet stb.), egy *konkrét helyzetben* (pl. a meglepetés, a kognitív disszonancia stb.) vagy *társadalmi-kulturális kontextusban* (pl. az ízlés, a normakövetés, a hivatkozás stb.) determinálttá teszi azt, hogy mi minősül hasznosnak. Az elemzésnek ezt a követelményét amúgy a *hilberti* axiomatikus-formalista program neoklasszikus közgazdasági követője, *Szluckij* egyik híres cikkében explicit formában is kinyilatkoztatta:

„(...) *ha a közgazdaságtant megbízható alapokra kívánjuk helyezni, akkor azt teljesen függetlenítenünk kell a pszichológiai feltevésektől és a filozófiai hipotézisektől.*” [*Szluckij: 1915, 27*].

Ezekből a szempontból nézve a neoklasszikus modell számos támadási felületet implicált magának. Ami azonban bizonyosan érezhető, hogy *az egész neoklasszikus elmélet számos tekintetben tényleg a matematikai lehetőségek hívogató hálójába esett*, és képletesen megfogalmazva, fő teoretikusai úgy jártak, mint azok a restaurátorok, akik minél tökéletesebb feltételeket kívánva a ház homlokzatának felújításához, kizárólag az állványzat precíz összerakásával foglalkoztak, egyre inkább megfélemlítve a homlokzatról, amit az állványzat egyre kuszább hálójára már végképp eltakart. *Karl Popper* a tudományok elméletalkotási veszélyeivel kapcsolatosan igencsak hasonlóan fogalmaz: „(...) *az elmélet háló, melyet azért vetünk ki, hogy kifogjuk vele a világot: racionalizáljuk, megmagyarázzuk és uralkodjunk felette. Azon munkálkodunk, hogy a háló szövődése egyre sűrűbb legyen.*” [*Popper: [1934] 1997, 73*]. A gond csak akkor van, ha a háló szövése egyre öncélúbbá válik. *Popper* szavaival: „*zonyoltsága nem áll arányban a hasznosságával.*” [*Im: 21*]. Mindezek alapján úgy vélem, a neoklasszikus elmélet egyik legnagyobb gyengéje, hogy *axiómái* – és sajnos főleg az emberről alkotott előfeltevések – inkább *az általa alkalmazott matematikai elméletből következnek*, mintsem a gazdaság lényegéből.

5. A klasszikus közgazdasági tézisek homo oeconomicusát olyan morális keretek között racionalizáló emberrel azonosíthatjuk, akinek az örök emberi természetből levezethető gazdasági cselekvései egy boldog és hasznos élet szempontjából értékelhetők, és ezáltal azok a maximális jólét végcélját megalapozó döntési folyamatok részének tekinthetők. A neoklasszikusok homo oeconomicusa azonban cselekvései révén pillanatnyi maximumra úgy, mint eredményre törekszik, és az élvezetek, illetve áldozatok folyamatos szembeállításával minden pillanatban képes is a maximumot biztosítani. Vagyis *a klasszikus felfogás leginkább a folyamatokra, addig a neoklasszikus gondolkodás kizárólag csak az állapotokra koncentrál.* A latin „*finis*” szó kétféle értelmezése jelenik itt meg, hiszen a klasszikus logikában a „*cél*” a fontos, tehát az, hogy úton legyünk egy jobb lét irányában, addig a neoklasszikusoknál a „*vég*”, mint a haszon-,

illetve profitmaximum elérésének állapota a döntő.⁷¹ Két igencsak eltérő homo oeconomicusról van tehát szó! Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a klasszikus gondolkodásban a gazdaság tekinthető egy olyan rendszernek, mint egy jól megkonstruált gép, amelyben az egyének a fogaskerekek, és a természeti törvényekből levezetett láthatatlan kéz képes ezeket a kerekeket úgy összekapcsolni, hogy a gépezet a legnagyobb hatékonysággal üzemeljen. A neoklasszikus logikában azonban maga az egyén is olyan géppé válik, amelyben különböző algoritmusok biztosítják, hogy mindig a számára legjobb döntéseket hozza meg. Érezni lehet azonban még egy különbséget: a klasszikus gépezet meghibásodásának lehetősége és gyanúja minden klasszikus teoretikus elméletében – ha implicit formában is, de – tetten érhető, addig a neoklasszikusok gépe soha nem hibásodhat meg, hiszen sem az idő (vas foga), sem pedig környezete (változásainak) zavaró hatásai nem ejthetnek sebet rajt. A neoklasszikus elmélet tehát e logikai megfontolás alapján nem más, mint -Rosenberg szavaival – „(...) annak az állításnak a tudományos, formalizált tanulmányozása, hogy a koordinálatlan önzés nem szándékolt következményei a szűkös erőforrásoknak az emberi szükséglet-kielégítés szempontjából vett optimális kihasználásához vezetnek.” [Rosenberg: 1992, 219].

Amikor azonban a neoklasszikus szót használjuk, hangsúlyozni kell, hogy az annak számító Menger több tekintetben is realisabb feltételek mellett építette fel saját elméletét. Alter [1982] „Carl Menger és a homo oeconomicus” cikkében egy összefoglaló táblázatban emeli ki, hogy a neoklasszikus elmélet(ek)től eltérően Menger a gazdasági döntések vizsgálatánál fontos szerepet szán az időtényezőnek, a nehezen megszerezhető információk adta bizonytalansági és kockázati tényezőknek, valamint a tranzakciós költségek létezéséből adódó további döntési feltételeknek. Atomisztikus modellje egyértelműen jelzi, hogy az egyének bár a gazdaság egészéhez képest rendkívül szűken értelmezhető környezetben módosítják gazdálkodásuk feltételrendszerét, összehatásuk tekintetében azonban ezek az apró módosítások minőségileg új intézmények kialakulásához vezethetnek. Mindez azt jelzi, hogy Menger gondolatai szöges ellentétben állnak a Walras-féle homo oeconomicus mechanikus és változatlan keretek között zajló optimalizációjával. Az ő elméleti kerete a szubjektív – emberi – tényezők középpontba állításával némi dinamizmust és nyitott rendszert feltételez, ami kiváló támaszpontot jelent(ett) az evolúciós közgazdaságtan számára [Meyer: 2003, 310]. Ugyanakkor a szűkös erőforrások melletti hasznosság-maximalizálás, a tartós – időben konstans – preferenciák és a konzisztens preferenciarendezésen alapuló – tehát folytonos, differenciálható és a csökkenő határhaszon mellett értelmezett függvények elemzési háttéréül szolgáló - racionális döntéshozatal feltételezése tekintetében Menger sem tért el a neoklasszikus megismerés általános jellemvonásaitól.

Ha a neoklasszikus elmélettel szemben – hangsúlyozottan csak a további mondandóm szempontjából – felvonultatott kritikai megközelítések esszenciáját szeretném megfogalmazni, akkor nem állíthatok mást, mint azt, hogy tulajdonképpen egy olyan matematizált elméletnek kell tekintenünk, ami – ellentmondva Robbinsnak – elsősorban nem az emberek minennapi gazdasági viselkedését vizsgálja. A neoklasszikus elméletre felépülő mai mainstream közgazdaságtant pedig matematikai apparátusa alapján inkább tekinthető a gazdaság természettudományának, mint a gazdasági természet, illetve az ember gazdasági természetének valódi reál- és humántudományának.

E fejezet zárásként és az elkövetkező fejezetek megalapozásaként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a marginális forradalommal meginduló – a klasszikus

---

⁷¹ A latinhoz hasonlóan a magyar „cél” szónak is két jelentése van: az az irány, ahová el szeretnénk jutni, illetve az a hely, ahová megérkeztünk.

közgazdaságtanhoz képest tartalmában és módszerében is egyaránt új irányultságú - közgazdasági megismeréssel majdnem egy időben veszi kezdetét annak a megismerési kísérletnek a folyamata, amely képes lehet megragadni és kezelni azokat a problémákat és hiányosságokat, amelyek a fentebb vázolt formában a közgazdasági megismerésben tetten érhetők, illetve ami az ember gazdasági viselkedésének valós felkutatását is megalapozhatja. Az evolúcióról, mint a világmegismerésnek és a tudományos megismerésnek egyaránt új utakat teremtő megközelítésről van szó, amely – mint a dolgozat bizonyítani próbálja – nem csak abból a szempontból kap szerepet a közgazdasági megismerésben, hogy igen korán, nagyjából a neoklasszikus elmélet megszilárdulásával egyidejűleg jelennek meg olyan megközelítések, amelyek *Darwin* teóriáját próbálják meg adaptálni, hanem a tekintetben is, hogy az evolúció gondolatkörét kidolgozó teoretikusok épp a társadalomtudományokra, és elsősorban a közgazdaságtanra hivatkozva jelölik meg a tudományos megismerés geneziséét.

5. Az evolúciós szemlélet szerepe a tudományos megismerésben.

*„Felemelő elképzelés, miszerint a Teremtő az életet a maga különféle erőivel együtt eredetileg csupán néhány, vagy csak egyetlen formába lehelté bele, és mialatt bolygónk a gravitáció megmásíthatatlan törvényét követve keringett körbe-körbe, ebből az egyszerű kezdetből kiindulva végtelenül sokféle, csodálatos és gyönyörű forma bontakozott ki – és teszi ma is.
/Charles Darwin/*

A dolgozat eddigi gondolatai azt hangsúlyozták, hogy a tudományos megismerés hagyományos útjait a tiszta észen alapuló formális logika kartézianus érvényesülése jellemzi. Amennyiben ezt a gondolkodásmódot a most tárgyalásra kerülő alternatív tudománysszemlélettel való összehasonlításhoz nagyon röviden és erősen leegyszerűsítve próbáljuk meg kifejezni, akkor egy olyan világ-megismerési próbálkozásnak tekinthetjük, ami egy kevés számú alapelemből és az azok közötti, szintén kevés számú tételre felépíthető kölcsönhatásokból megalkotott világmodellel azonosítható. Az ilyen modell – amelyben *az egyszerű alapelemek és a közöttük lévő alapvető kölcsönhatások segítségével építhető fel az egész rendszer* – mint láttuk, kiszámíthatóságával és megérthetőségével csábította a különféle tudományokat, és természetesen – ami a témán szempontjából a legfontosabb – a közgazdaságtant is arra, hogy vakon bízva benne, alkalmazzák a tudományos megismerést célzó vizsgálódásaikban.

A tudományoknak azonban általában, és főleg manapság egyre többször olyan folyamatokkal kell szembenézniük, amelyek bizony nagyon összetettek, sokszor rendkívül bonyolultak, és a kimenetelük tekintetében is igen homályosak. Az ilyen folyamatokat *komplex rendszereknek* nevezik a tudományokban.⁷² A komplex rendszerek alapvető jellemzője, hogy *a részek közötti kölcsönhatások eredményeképpen a részek viselkedése oly módon változik meg, hogy az egész rendszer a részek tulajdonságaitól eltérő viselkedésmintát követhet* [Vicsek 2003, 306]. Az egész rendszer ezért több mint egyszerűen a részek összessége. Vagyis pusztán a részek vizsgálatából nem jósolható meg a rendszer viselkedése.

A mai tudományok egyik alapvető kérdése ezért az, hogy levezethető-e, kiszámítható-e az egész rendszer és annak sok összetevőt tartalmazó egyedeinek a viselkedése pusztán az elemek ismeretében. Ez a kérdés a társadalomtudományokon belül még nagyobb súllyal vetődik fel, hiszen az emberi elme és lélek, vagy a társadalom jelenségei számos tekintetben összetettebbek, mint a fizikai világ jelenségei. Mivel a kartézianus gondolkodás ott jelöli ki a tudományok vizsgálódási köreinek határvonalát, ahol a tiszta ész és a formális logika szabta tudományos megközelítés még folyamatos levezetést tud találni egy adott jelenségre, így azokat a vizsgálódási területeket, amelyekre ez nem áll, pusztán metafizikaiaknak, vagyis a kiszámíthatatlanságok spekulatív képzeletvilágának

⁷² A komplexitásnak, a komplex rendszerek fogalmának azonban még - tudomásom szerint - nincs elfogadott tudományos meghatározása. Ennek ellenére több cikk és tanulmány is foglalkozik a komplex rendszerek kérdéskörével, amelyek - elsősorban a fizika területén kutatók kezdeményezéseinek következtében – kétség kívül azt jelzik, hogy számos tudományterület művelője fogott bele a komplexitás elméleti kérdéseinek tisztázásába. Lásd erről például: *Science* 1999. áprilisi számának a mellékletét „Complex System” címmel, vagy a *Magyar Tudománynak* az „Egyszerű és bonyolult” dichotómiát tárgyaló 2003/3-as tematikus számában.

tekinti. *A folyamatos levezetés azonban a komplex rendszerekben a bonyolultsági fok és az ebből következő kiszámíthatósági korlátok miatt elvben lehetetlen.*

A vázolt probléma jelenthetné a tudományok redukcionista megközelítéseinek felerősödését, ám – szerencsére - az elmúlt évtizedekben a kiszámíthatóság racionalista, kartézianus hagyományihoz nem az *ignoramus et ignorabimus* – azaz a nem tudjuk, és nem is fogjuk tudni - elve párosult, hanem a komplex – társadalmi, gazdasági és természeti – jelenségek megismerésének fokozódó igénye. Éppen ezért egyre több tudomány próbálja meg alkalmazni a tudományos megismerésnek azt a megközelítését, amely talán hidat teremthet az elemi részek és elemi kölcsönhatások, valamint az abból felépülő rendszerek között. Az *evolúció* megismerési módszeréről⁷³ van szó, amelyik a legkevésbé bonyolult kezdeti formációkból levezetve próbálja meg rekonstruálni a legbonyolultabb rendszerek alapvető működési sajátosságait.

Az evolúciós elmélet a mindenható ész kritikájaként született meg. És bár gondolköre biológiai eredetű, általában azokat az elméleteket és tudományos ismereteket szokták evolúciós megközelítésűnek nevezni, amelyek a világban tapasztalt rendet, a természeti fejlődést és a társadalmi haladást a tudatos cselekvések nem szándékolt következményének tekintik. Az evolúciós teóriák további jellemzője, hogy *vizsgálódási tárgyuk időbeli változásainak okait vagy mechanizmusait is fontosnak tartják felkutatni* [Sheldrake, 1989], *e változások okait endogén hatásokra vezetik vissza* [Witt, 2003], *illetve az egyszerűbből és kézenfekvőbből különféle szelekciós mechanizmusok hatására létrejövő bonyolult jelenségeket vizsgálják* [Vámos 2003]. Az evolúciós megközelítés egyre jobban terjed a pszichológiában, az etológiában – és főleg a humánetológiában -, valamint az emberi viselkedés által meghatározott bonyolult társadalmi jelenségeket vizsgáló diszciplínákban, s ezek között is elsősorban a közgazdaságtanban. Ennek oka Hayek szerint az, hogy „*a komplex jelenségek elméletének legjobb és nagy értékű illusztrációját alighanem a természetes kiválasztódás révén haladó evolúció darwini elmélete kínálja.*” [Hayek: 1967, 279]

Az evolúciós alapokon nyugvó tudományos megismerés abból indul ki, hogy *a komplex jelenségek nem követhetőek abszolút számítási-logikai módon*, de megközelíthetőek olyan módszerekkel, amelyeket még a természettudományok szigorú mércéin keresztül is hitelesnek fogadhatók el. [Vámos 2003, 332] Vagyis a logikailag követhetőségnek a határai kijelölik az abszolút bizonyosságok korlátait, viszont a használható közelítések eszköztára kitolhatja a hagyományos megismerés határait, hasznos ismeretek megszerzésére és alkalmazására ösztönözve a tudományos megismerésben résztvevőket.⁷⁴

A dolgozat eddigi fejezetei, úgy vélem elégséges alapossággal adtak számot arról a folyamatról, ami a tudományos megismerés szemléletében eredményezett jelentős változásokat az elmúlt fél évszázadban majd minden tudományterületen, és így természetesen a közgazdaságtanban is. Ezek a hatások a tudományos megismerés célját, illetve módszertanát, valamint a tudományfejlődés lehetőségeit vizsgáló tudományfilozófia pozitivista, pusztán logikai analízisre felépített világképén és

⁷³ Fontos megjegyezni, hogy a komplex jelenségek vizsgálatát az evolúciós megközelítés mellett két másik alternatív és versengő kutatási program, nevezetesen a komplexitás-elmélet és a kaosz-elmélet is alapvető feladatának tekinti.

⁷⁴ Ez a nézet igen korán, már a görög antikvitásban is megtalálható. Elsősorban Prótagorasznál, aki a világról alkotott szilárd elképzelések mellé egy rugalmasan változó világképet vázolt fel.

internalista tudományfelfogásán⁷⁵ egyre több olyan repedést tettek láthatóvá, amelyeken a tudományos megismerés társadalmi, kulturális, intézményi és pszichológiai hatásainak, valamint azok változásainak aspektusai kezdtek beszivárogni. Ugyanakkor eddig talán nem elég súllyal került hangsúlyozásra a változásoknak az a dimenziója, hogy - elsősorban a tudományos kutatásokban felbukkanó új kísérleti módszereknek és technikáknak, valamint a második biológiai forradalomként is emlegetett molekuláris forradalom kibontakozásának köszönhetően - *a XX. század második felének irány- és mértékadó tudományává egyre inkább a biológia lépett elő* [Nemes 2000], éppenséggel a fizikától véve át ezt a szerepet. Szembetűnő például az a tendencia, hogy az újabban születő tudományfilozófiai munkák inspirációként vagy illusztrációként a korábban jellemző fizikai példák és metaforák helyett egyre gyakrabban a biológiai témájú példáknek és biológiai metaforáknak adnak helyet, valamint az is, hogy meghatározó helyet kezd elfoglalni a *Karl Popper* [1972] és *Donald Campbell* [1974, 1988] kezdeményezte evolúciós ismeretelmélet a tudományfilozófiában. De a társadalmi, kulturális és természeti változások formálta tudományos gondolkodás új irányvonalai, mint például a humán etológia, a szociobiológia, a biofilozófia, a bioetika vagy a viselkedésetológia, az evolúciós pszichológia és az evolúciós közgazdaságtan stb. is jól jelzik a biológia szerepét és helyét a tudományos megismerésben. Úgy tűnik tehát, hogy a „*biológiában minden csak az evolúció fényében nyer értelmet*” – Dobzhanskytól [1957, 316; 1985, 33] származó - mottó általánosításának létjogosultsága, a „*minden tudományos ismeret csak az evolúció fényében nyer értelmet*” jelmondattá formálódik az új évezred megismerési törekvéseiben.

És ahogy a tudományban is, úgy vélem, ebben dolgozatban is most érkezett meg az ideje annak, hogy feltárjuk az evolúciós megismerés lényegét és alkalmazhatóságát, valamint általánosságban és elsősorban a témakört érintő aspektusok oldaláról bemutassuk azokat a fontosabb fogalmait és folyamatait, amelyek az emberi viselkedésnek és természetnek a mélyebb tanulmányozásában és megértésében segíthetnek minket.

5. 1. Egy rövid kitérő: néhány általános gondolat az evolúcióról

A tudományos megismerés 17. század végétől formálódó törekvései, mint láttuk, elsősorban a kibontakozó természettudományok, és azon belül is elsősorban a csillagászat és a fizika teljesítményei és eredményei révén kerültek összeütközésbe a hagyományos skolasztika megismerési alternatívájával. A felvilágosodás korának átható változásai azt eredményezték, hogy a világmegismerés európai útján az emberi értelem és a racionalizmus diadalmaskodott, és végeredményben *a Haladás eszméje lépett a Gondviselés helyébe*. [Löwith: 1997, 149]. A *Newton* és *Descartes* által kijelölt új megismerési irányok azonban nem távolodtak el attól a feltevéstől, hogy *a teremtet világ öröktől fogva állandó és változatlan*, csupán arra kerestek kézzel fogható válaszokat, hogy az Isten által teremtet és bölcsen elrendezett világ elemei milyen ok-okozati kapcsolatokon keresztül épülnek fel egy harmonikus, természetes renddé, és melyek azok a természeti erők, amelyek a világ alapelemeit az egyensúly irányába mozgatják.

⁷⁵ Az internalista tudományfelfogás szerint a tudományos tudást maga a tudomány belső fejlődése jelöli ki, míg az externalista felfogás a tudomány fejlődésében és a tudományos elméletek tartalmában a külső tényezők - és azok változásainak – jelentőségét hangsúlyozza.

Az evolúció alapkoncepciója a 17-18. század során óriásit fejlődő geológiai kutatások és bizonyítékok hatására a mechanikus világképpel szemben erősödő szkepszis és ellenérzés mentén körvonalazódott. A felszínre kerülő állati és növényi maradványok ugyanis egyre inkább sejtetni kezdték, hogy *a világot nem lehet pusztán a fizikai törvények birodalmának tekinteni, és a világ mibenlétének magyarázatára be kell vonni a történelmi szemléletet, és ami még fontosabb, az élővilágban megfigyelt időbeli változásokat*. Az evolúció kifejezést tehát egyre inkább ezekre a változásokra vonatkoztatták. Nem véletlen ezért az sem, hogy Darwin – ahogy naplója is tanúskodik róla – evolúciós gondolatának egyik fő inspirátora a 19. század legjelentősebb geológusa, Charles Lyell volt [Kampis: 2000, xiii], aki meggyőzően bizonyítja korának, hogy a mélyebben fekvő geológiai rétegek korábbiak, mint a felettük lévők, ugyanakkor az azokban azonosítható *élőlények időben és térben is állandó változást mutatnak*. (A napló azonban arról is tanúskodik, hogy a másik szellemi táptalajt Darwin számára a közgazdaságtan egyik meghatározó teoretikusa, Thomas Malthus nyújtja, de erről még a későbbiekben lesz szó!).

Persze a tudományos megismerés mindig is figyelemmel kísérte a változásokat. Az időjárás szabálytalan változásai, az évszakok, a nappalok és éjszakák változása, az apály-dagály jelensége, sőt, akár egy nemzetgazdaság ciklikus hullámváltozásai is mind ezeknek a törekvéseknek nyújtottak vizsgálati alapokat. E változások azonban rendszeresek és ciklikusak, ám a világban történő változásoknak van egy olyan típusa is, amelyeknek *irányultsága* is van. Már a 18. századtól elterjedő evolúciós gondolatok a változásoknak épp ezt a típusát ragadják meg akkor, amikor – egyelőre még csak – sejtéseikben szembeszállnak a világ időben változatlan feltevésével, és *a világ állandó formálódásának és/vagy fejlődésének létét, illetve szükségességét hangoztatják*.

Az evolúció kifejezést először Charles Bonnet használta a tojásban lejátszódó fejlődés megnevezésére, míg Lamarck volt az első, aki már 1809-ben leírja az egyes fajok leszármazási sorainak átalakulását, és ennek a fokozatos transzformációnak a jelzésére használja az evolúció metaforáját. [Csányi: 1999, 29]. Lamarck szerepe a tudományos megismerésben amúgy abból a szempontból is jelentős, hogy szintén az evolúció fogalmán keresztül próbálta meg azt bizonyítani, hogy *az élővilágban létezik olyan változás, amely az egyszerűtől a bonyolult felé, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé tart*, és ami nem ciklikus, mint az évszakok változása, de nem is szabálytalan, mint az időjárás változásai. [Mayr: 2001, 23-24].

Az evolúciós koncepció fejlődésének ez a fázisa azonban még nélkülözte mindazokat a konkrét mechanizmusokat és logikai szerkezeteket, amelyek segítségével az evolúciós gondolatok tudományos megalapozást nyerhettek volna. Az evolúció metaforája pusztán az *átalakulást, a változást, a fejlődést, az egyszerűtől a bonyolultabb felé való irányultságot* sugalmazta mind a természetben, mind pedig a társadalomban. Ezért Lamarck könyve után még 50 évet kellett arra várni, hogy egy olyan átfogó tartalommal bíró gondolatrendszer szülessen meg, amely kellő mélységben ragadja a világ változásának történelmi és irreverzibilis folyamatát, felhívva egyben arra is a figyelmet, hogy *az evolúció létét és folyamatát nem lehet ugyanolyan érvekkel és módszerekkel igazolni, mint a tisztán fizikai vagy funkcionális jelenségeket*. E gondolatrendszer Darwin tollából indult útjának 1859-ben, hiszen „*A fajok eredete*” című könyvében számos olyan megfigyelésből kikövetkeztetett, logikailag koherens, bizonyos mértékig tesztelhető, sőt prediktív erővel is bíró – tehát a kor szintjén mindenképpen tudományosnak tekinthető – megállapítást tárt a tudományos és a közvélemény elé, amelyeket csak az evolúció koncepciójával lehetett értelmezni.

5. 1. 1. A darwini evolúcióelmélet versus az evolúció alternatív értelmezései.

A darwini koncepció és fogalmainak adaptálhatóságát célzó fejtegetések előtt mindenképpen figyelmet kell szentelni annak az aspektusnak, ami megkülönbözteti *Darwin* evolúciós téziseit korának alternatív megközelítéseitől. A megkülönböztetést elsősorban az teszi indokolttá, hogy az *alternatív megközelítések lényegében mind az egyenes vonalú törzsfajlódási sorozatok koncepcióján alapultak*, addig *Darwin* egyik óriási hozzájárulása az evolúciós gondolatok fejlődéséhez és elfogadottá válásához az volt, hogy *fölvetette az elágazó evolúció első ellentmondásmentes elméletét*. [Mayr: 2001, 35].

Darwin a kortársai és korát megelőző tudóstársai evolúciós teóriáinak alternatívát mutató gondolatrendszerét arra kívánta felhasználni, hogy *cáfolatokat nyújtson* azok evolúciós koncepcióinak. Érvelésében azonban a populáció, a természetes szelekció, a véletlen és a történetiség (az idő) fogalmainak kidolgozásával négy olyan aspektust is sikerült beemelnie a tudományos megismerésbe, amelyek nagyrészt vagy teljes egészében hiányoztak a 19. század második felének tudományfilozófiájából. Ezzel azonban önkéntelenül ahhoz is hozzájárult, hogy ezek a fogalmak – a dolgozat elején részletesen bemutatott okok miatt - mintegy 100 évvel később, tehát az 1950-es évektől kibontakozó biológiai filozófia, sőt a korábban már részletesen elemzésre került tudományfilozófia újabb irányvonalának, és azon belül is elsősorban az evolúciós episztemológia alapjául szolgálhassanak.

Darwin a hagyományos tudományfelfogást elsősorban abból a szempontból támadta meg, hogy a *végtelen változatosságú természeti jelenségek nem rendezhetők egységes kategóriákba*, e kategóriák pedig nem jellemezhetők azok lényegével, esszenciájával. Ez a hagyományos *esszencialista felfogás*, amely szerint a *lényeg örök és változatlan, ugyanakkor élesen különbözik minden más lényegtől*, alapvetően különbözik ugyanis *Darwin* megfigyelésre felépített gondolatrendszerétől, amelyben az élőlények között nem állandó kategóriákat, típusokat, hanem *változékonny populációkat* találunk. Vagyis egy populáción belül minden egyed különbözik az összes többitől, és ez természetesen igaz az emberi fajra is.

A *Darwin* előtti *első evolúciós tanok* az említett *esszencialista* hagyományok által kijelölt megismerési úton abból a feltételezésből indultak ki, hogy *amennyiben a világ minden jelensége a mélyebben rejlő, örök és változatlan kategóriák (típusok) megnyilvánulásai*, akkor a változás valójában csak új típusok létrejöttével valósulhat meg. Vagyis mivel a lényeg nem képes fokozatos fejlődésre, így egy *új típus csak egy már létező típus ugrásszerű mutációja vagy szaltációja révén keletkezhet*. E felfogás teoretikusai sorolható *Lamarck* és *Darwin* jó barátja, *Huxley* [1963] is, aki az evolúciós elméletek első modern szintézisét vázolta fel. De e felfogás képviselőinek tekinthetők a 20. század elejének híres genetikusai, az un. *mendeliánusok* is, mint *De Vries* vagy *Bateson*. [Mayr: 2001, 94]. *Darwin* populációs szemlélete tehát elsősorban e szaltációs megközelítésekkel szembeni kritikaként fogalmazódik meg, amikor a változások terén *fokozatosságot* és *folyamatosságot* hangsúlyozza.

A *Darwin* korát átszövő *másik evolúciós teória* szerint a változás és fejlődés valami *végső cél*, az egyre tökéletesebb állapotok felé tart. E *Darwin*t megelőző és gondolatait követő – antidarwinista - *finalista felfogás* tehát a fejlődés szükségszerű

következményének vélte, hogy minden változás az alacsonyabb rendűektől a magasabb rendűek felé, a primitívtól a fejlettekig, az egyszerűtől a bonyolultig mutat utat. *A világot mozgó okok között tehát kell lennie egy végső oknak, egy cél-oknak, és természetesen csak ez szabhat utat az evolúciónak.* E teleológiában gondolkodók, mint például Berg vagy Bergson, úgy vélték, hogy az élővilág alkotóelemeinek egyes típusait valami belső erő egyre inkább tökéletesíti; vagyis *az evolúció nem új típusokat hoz létre, hanem a már meglévőket formálja át.* E feltevést azonban senkinek sem nem sikerült igazolni. Hiszen amennyiben ilyen mozgatóerők léteznének, akkor az csak egyenes származási vonalakat hoznának létre, ám paleontológusok korán bebizonyították, hogy minden evolúciós trend előbb-utóbb megváltoztatja az irányát, sőt akár meg is fordulhat. Darwin azonban a természetes szelekció mechanizmusával, valamint a történelmi dimenzió és a véletlen szerepének a bekapcsolásával és azok igazolásával ásta alá a nagyobb fokú tökéletesség végcéljaként kijelölt változás létjogosultságát. Érdekes és fontos megjegyezni, hogy amennyiben az evolúciót pusztán csak a fejlődéssel, pontosabban az egyszerűtől az egyre komplexebb folyamatok irányába mutató folyamattal azonosítjuk, akkor paradox módon épp a darwini elmélet és annak 20. századi – neodarwinista – változata tekinthető leginkább antievolucionista megközelítésűnek, hiszen a természetes kiválasztás elmélete független a haladás, a fejlődés és végső soron bármilyen cél feltételezésétől. [Kampis: 2000, xv.].

A történelmi szemlélet azonban az evolúció finalista felfogásában is központi szerepet játszott, hiszen épp ez a megközelítés szolgált az európai haladás és fejlődés teleologikus magyarázataként. Így az evolúció koncepciója vált legfontosabb anyagává és forrásává a már Bacon által hirdetett „*progressus scientiarum*” igazolásának, és végső soron a fejlődés irreverzibilis történelmi folyamatának bizonyítására. Ugyanakkor e megközelítés az emberiség egyetemes történetét is hirdeti, lehetővé téve egyben azt, hogy a társadalomtudományi megismerés módszerét a haladás egyetemes iránya szabja meg. Mindez a korszak kiemelkedő társadalomkutatóinak, mint például Comte Marx,⁷⁶ Durkheim vagy akár Spencer megismerési törekvéseiben egyaránt felismerhető. [Elias: 1999]. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az evolúciós szemléletet a polgári - vagy társadalmi - fejlődés harmonikus – vagy kevésbé harmonikus – folyamatának modelljeként értelmezték, és a Történelem végső jótékonyságának és reményének biztosítékát látták benne, hangoztatva egyben azt, hogy a folyamat határozott irányba és a kívánatos cél felé halad.

A harmadik és bizonyos szempontból a darwini elvekkel adekvát evolúciós megközelítés szerint *az evolúciót az élőlények fokozatos és folyamatos változása idézi elő,* vagy bizonyos tulajdonságainak használata – illetve kihasználatlansága – következtében, vagy pedig *a környezetének a genetikai anyagra gyakorolt közvetlen hatása következtében.* E felfogás, amit Lamarck-féle teóriának vagy lamarckizmusnak is neveznek, tehát *a genetikai anyag képlékenységet, a környezeti hatások alapján való változásának képességét feltételezi.* Sőt, mindezekén túl azt is, hogy a környezet okozta változások hatásai, mint „*szerezett tulajdonságok öröklése*” révén átadódnak a későbbi nemzedékeknek is. Fontos megjegyezni, hogy Darwin ugyan a természetes szelekciót tartotta az evolúció legjelentősebb tényezőjének, ám a variáció egyik forrásaként, mégis

⁷⁶ Marxot annyiban érdemes külön is kiemelni, mivel ő egyszerre ír a társadalmi haladás egyetemes érvényességéről, illetve a haladás ellentmondásairól. Hiszen a tőke első kötetében arról ír, hogy a brit kapitalizmus elemzése nem csak a britek ügye, hiszen az iparilag fejlett ország a kevésbé fejlettnak saját jövője képét mutatja [Marx: 1967a, 12]; míg másutt arról ad számot, hogy olyan ipari és tudományos erők keltek életre, melyekről az emberi történelem egyetlen előző korszakának sem volt sejtelve, noha a hanyatlás olyan tünetei mutatkoznak, amelyek messze meghaladják a római birodalom utolsó korszakáról feljegyzett szörnyűségeket. [Marx: 1967b, 1];

elfogadta a *gyenge öröklésnek*, azaz a szerzett tulajdonságok öröklésének koncepcióját. *Darwin* tehát az evolúció alapelemének tekinti az öröklődést, ám mechanizmusainak részleteivel még nem lehetett tisztában. [Szatmáry-Smith: 1997], hiszen majd csak az 1940-es évektől kibontakozó *evolúciós szintézis* [Huxley: 1963, Mayr: 2001] *mendeli genetikán* alapuló megközelítése fogja megcáfolni a gyenge öröklés hipotézisét. Mindenesetre *Darwin* kiválóan érzett rá *Lamarck* azon elképzelésének fontosságára, miszerint *a fajok evolúciójának egyik meghatározó tényezője a környezet folyamatos változása*. [Csányi: 1999, Hodgson: 2003]. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert *Darwin* a környezet szerepének elfogadásával egy olyan hatás létezését valószínűsítette, amely tekintetében a mai modern – és a későbbiekben még bemutatásra kerülő – evolúciós indítatású és az emberi viselkedést magyarázni kívánó elméletek épp a darwini hagyományokra felépülő elméletekkel állnak állandó vitában. Ugyanis amíg a darwini örökségen alapuló hagyományos megközelítések nem képesek választ adni arra, hogy a természetes szelekciót mi táplálja, addig az újabb megközelítések, mint a *szociobiológia*, a *humánológia* vagy az *evolúciós pszichológia*, amellet érvelnek, hogy a szelekciós erők a környezetből származnak. Vagyis szerintük *a környezet az a külső ágens, amely az evolúciós változásokért végső soron felelős*.

5. 1. 2. A darwini evolúció alappillérei

A darwini gondolatmenet és fogalmi apparátusának rövid, de nélkülözhetetlen felvázolása előtt mindenképpen újra ki kell hangsúlyozni, hogy sem a középkori skolasztika, sem pedig – amint arról már korábban szó volt - a platóni és arisztotelianus hagyományokra felépülő karteziánus gondolkodás nem értelmezte, vagy legalábbis nem fogadta el azt a két fentebb már árnyaltan megfogalmazott gondolatot, amelyeket *Darwin* elméletének alappilléreinek tekinthetünk. Nevezetesen *Darwin változatosságban (variációban)* és *populációkban* való gondolkodását.

*Darwin*nak e forradalmian új meglátása lényegében azt jelenti, hogy egyetlen fajt sem lehet végérvényesen meghatározott kategóriákba, típusokba rendezni, hanem csak, mint a teljesen különböző egyedek által alkotott populációkat lehet értelmezni. Így szerinte *minden változás csak az egyedeket, az individuumokat érinti*, amelyek valóságosak és egyediek (*unikálisak*), és már eleve különböznek egymástól. [Kampis: 2000]. A faj, a típus így csupán csak *absztrakció*, ami sehol sem látható, sehol sem tapasztalható. Azt, hogy *Darwin*nak ez a populációs gondolkodása mennyire homlokegyenesen ellentétes a platóni-arisztotelianus hagyományokon alapuló tipológiai szemlélettel – és megjegyzem, annak a neoklasszikus elmélettel e tekintetben némileg szembenálló *Menger*nek az emberi cselekvéseket illető és korábban már vázolt tipologizálásával -, *Mayr* [1959] szemléletes összehasonlítása jól érzékelteti:

„A tipologista számára a típus (eidosz) a tényleges, létező, és a variáció csupán látszat, míg a populacionista számára a típus (átlag) csupán absztrakció, s ténylegesen csak a variáció létezik. Ég és föld a különbség é két természetszemlélet között.” [Idézi (saját magát) *Mayr*: 2001, 100].

Darwin másik forradalmi következtetésének az a megállapítása tekinthető, hogy nem csak az a fontos, hogy minden egyed különleges és megismételhetetlen csoportját hordozza az adott fajra jellemző tulajdonságoknak, hanem az is, hogy ezeknek *az egyedi különbségeknek a nagy része öröklődik is*. [Csányi: 1999, 30]. Bár Darwin ezt a feltevését – nem lévén még genetika – kísérleti bizonyítékokkal alátámasztani ugyan nem tudta, ma már nyilvánvaló, hogy elképzelése tökéletesen helytállóra sikeredett. Fontos kérdés azonban annak végigjárása, hogy vajon hogyan jutott Darwin arra az elképzelésre, hogy minden nemzedékben óriási mértékű – ma már tudjuk: genetikai – változat jön létre, és miért szükséges, hogy ezek közül egyesek – és miért pont azok – öröklődjenek.

Nos, tudományunk büszke lehet arra, hogy Darwin evolúciós elméletének logikai alapjait (és a fenti kérdésre adandó választ) Thomas Malthus populációbiológiai fejtegetéseiből⁷⁷ építette fel. Mayr [1962] szerint e műnek ugyanis három olyan pillére van, amelyek együttesen vezetnek el Darwin legfontosabb és empirikus bizonyítékokkal is alátámasztott gondolatához, a természetes kiválasztás elméletéhez:

- az emberi faj (és általánosan az élővilág minden faja) mértani haladvány szerint növekszik,
- a különböző fajok populációinak *egyedszáma* hosszabb időszak alatt is (az előzőek ellenére) nagyjából állandó,
- A populációk azért nem növekednek egy bizonyos határon, mert valamilyen erőforrás hiánya szaporodási korlátokat állít.

A fenti három elem juttatja Darwint arra a következtetésre, hogy a különböző fajok között és fajon belül is egyaránt „*a létért folyó küzdelem*” (*struggle for life*) jön létre, és szerinte *egy-egy fajon belül lesz a versengés a legerősebb*. Azt, hogy Darwin célja nem volt más, mint pusztán csak megfigyelni – és persze empirikusan is igazolni - Malthus feltevéseit, a művéből kiemelt következő idézet is bizonyítja:

„Csak annyit tehetünk, hogy mindig szem előtt tartjuk: minden élőlény törekszik a mértani haladvány szerinti szaporodásra, és életének vagy az adott évnek egyik szakaszában, nemzedékenként vagy nagyobb időközönként, mindegyiküknek meg kell küzdenie a létért, és nagy számban el kell pusztulnia. (...) És csak az ügyesek maradnak életben és szaporodnak tovább.” [Darwin: 1859 (2000), 72].

Amennyiben összekapcsoljuk a mértani haladvány szerinti szaporodást a populáción belüli változatossággal és az állandó versennyel, a létért folyó küzdelemmel, akkor Darwin szerint eljutunk a természetes szelekció mechanizmusához, hiszen ezek az elemek együttesen egy óriási *szelekciós nyomást* fejtenek ki. Vagyis e gondolat szerint a létért folyó küzdelemben *csak azok az egyedek maradnak fent, amelyek a legjobb szaporodási és túlélési eséllyel rendelkeznek*, méghozzá tulajdonságaik sajátos kombinációinak köszönhetően. És mivel mindig csak a környezeti változásokhoz leginkább *alkalmazkodni tudó* – tehát az adaptációt legsikeresebben biztosítani tudó tulajdonságokkal bíró – egyedek maradnak életben és szaporodnak tovább, így magának a populációnak is állandóan változnia kell. Hiszen a sikeresen szaporodó, azaz adaptív tulajdonságokkal bőségesen felszerelt egyedek átörökítik utódaikra ezeket az adaptív tulajdonságokat, ezért e vonások szintén közelebb fogják segíteni a szaporodási sikerhez. Ezért az adaptív tulajdonság előbb-utóbb elterjed a populáció egészében.

---

⁷⁷ Malthus [1798] „An Essay on the Principle of Population” című művéről van szó.

Ezek alapján már összefoglalható, hogy mi is az evolúció. Amennyiben az öröklődő tulajdonságoknak a túlszaporodás és az erőforrásokért való küzdelem miatti természetes szelekciója sok generáción keresztül folytatódik, akkor ez az *egyedek tulajdonságainak fokozatos megváltozásához* vezet. És ha a generációváltásban jelentkező változások sok generáción keresztül összegződnek, akkor ezt egy evolúciós folyamattal azonosíthatjuk. [Vö. Csányi: 1999, 30-31].

Már most, mintegy előrejelzésként a későbbi mondandóhoz, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az egyedek tulajdonságainak eltérő jellege és folyamatos változása alapjaiban mossa alá az emberi természetről alkotott azon feltételezést, hogy az valami öröktől fogva létező törvények által meghatározott és irányított, illetve az emberiség minden egyes egyedére – tértől és időtől függetlenül – ráhúzhatók az e törvények által kategóriákba rendezhető különböző cselekvéstípusok. A természetes szelekció darwini interpretációja, illetve annak továbbgondolása azonban alkalmasnak tűnik arra is, hogy a természet és társadalom fejlődésének teleologikus magyarázatát cáfolja. Darwin ugyanis a természetes szelekciót egy olyan kétlépcsős folyamatban írja le [Mayr: 2001, 134-136], amelyben nagy szerepet játszik a véletlen. Azt is mondhatjuk, hogy Darwin evolúciós elmélete volt az első olyan tudományos elmélet, amelyik a valódi véletlent tekinti a világ egyik fontos mozgatórugójának. A természetes szelekció *első szakasza* ugyanis az új – genetikai – variáció – és mutáció - létrejöttével azonosítható, ami pusztán a véletlen műve, még akkor is, ha az új egyed adott génkészletek által meghatározott változás keretei közé van szorítva. (Éppen azért kell minden élőlénynek nagyszámú utódról gondoskodni, hogy nagyobb esély legyen a sikerebb variációnak, és működhessen a szelekció is.). Ezt a folyamatot nevezzük replikációnak. A replikáció tehát az eredeti organizmus lemásolódása, de sohasem tökéletesen, hiszen különben nem működhetne a természetes szelekció. A szelekció második szakaszában (eliminálás) a környezet folyamatosan teszteli az új egyed „minőségét”, vagyis válogat a véletlen variáció által létrehozott sokféleségből. Ebben a folyamatban a „*Survival of the fittest*” elv érvényesül, vagyis azoknak az egyedeknek lesz a legnagyobb esélyük a túlélésre, amelyek az adott körülményekhez való legjobb alkalmazkodást segítő anatómiai és viselkedési tulajdonságokkal rendelkeznek. De természetesen ebben a fázisban sem érvényesülhet tiszta determináció, hiszen a természet pillanatnyi kihívásai (pl. különféle katasztrófák) még a legrátermettebb és életképes egyedeket is elpusztíthatják. Még annyit érdemes hozzátenni a fenti folyamatokhoz, hogy mivel nem tudható előre, hogy milyen környezeti feltételek fognak érvényesülni, így minél nagyobb variációt biztosít a replikáció az utódoknak, annál valószínűbb, hogy lesz olyan utód, amely képes lesz a túlélésre az adott környezetben.

Ennek az alfejezetnek a zárásaként még egy olyan kérdést tisztázni kell, amelynek a későbbiekben, vagyis az emberi természetnek és az emberi viselkedésnek a különböző magyarázó elméleteit felvázolni kívánó utolsó fejezetben meghatározó fontosságot kell majd tulajdonítanunk. E nyitva hagyott kérdés pedig az, hogy *vajon mi a természetes szelekció egysége, mi az evolúciós folyamat hordozója, vagyis mi az, ami kiválogatódik az evolúciós folyamatban?*

Bár még ma is vita tárgya a szelekció egységének meghatározása [Mayr, 2001], és Darwin óta folyamatosan vetélkednek egymással a különféle megközelítések [Bereczkei, 1992], alapvetően mégis 3 *lehetséges szintet* határoznak meg a legfontosabb szakirodalmak [Csányi: 1999]: az egyént, a géneket, mint az egyén „alatt” álló, illetve a csoportot, mint az egyén „feletti” szerveződési szinteket. Már Darwin is, aki szerint alapvetően individuális szinten játszódik le a természetes szelekció folyamata, felvetette annak lehetőségét - a

rovarokkal végzett empirikus megfigyelései eredményeképpen –, hogy a természetes szelekciót a *családra, mint szuperorganizmusra* is kell értelmezni. [Bereczkei, 1992, 13, ill. Csányi: 1999, 37]. De Darwin kortársai, hívei közül például Huxley [1963] az egyének közötti verseny mellett tör pálcát, míg Wallace a csoportszintű szelekció fontosságát húzza alá [Csányi: 1999]. A genetika fejlődésével, és a matematika eszköztárának a génkutatásban való felhasználásával viszont azok a redukcionista álláspontok váltak meghatározóvá, amelyek a géneket jelölik ki a szelekció működtetőinek. Elég csak Fischer matematikai egyenleteire gondolni, amelyben a géneket szerepelteti a szelekció egységeiként. Mivel a közgazdaságtani evolúciós teóriák a leggyakrabban Dawkinsra hivatkoznak, így egyelőre annyit jegyezzünk meg róla e helyütt, hogy ő is a génekre teszi le a voksát az egyes szervezési szintek közötti versenyt illetően.

Ennek a kérdésnek a körüljárása természetesen nem lehet feladatom, ám a dolgozat előfeltevései mégis azt indokolják, hogy azoknak a véleményeknek most helyet adjak, amelyek igazolást nyújthatnak a dolgozat emberi természetéről és az ember gazdasági viselkedéséről alkotott állításainak. Mayr [2001] szerint csak az 1980-as évek táján született meg az a többségi egyetértés arról, hogy *a szelekció egységének az egyed vagy még pontosabban a fenotípus tekinthető. A fenotípus az egyedet a többi egyedtől megkülönböztető morfológiai, fiziológiai, biokémiai és viselkedésbeli jellemzők összessége, ami az egyedfejlődés során a genotípus és a környezet kölcsönhatása következtében alakul ki.* [Mayr: 2001, 144]. A környezettel való kölcsönhatást azért különösen fontos hangsúlyozni, mert ebben a tekintetben számos olyan kutatás született a biológiatudományon belül és társadalomtudományi megközelítésben egyaránt, amelyek a még mai is túlságosan domináns – néhány évtizeddel ezelőttig pedig uralkodó [Kampis: 2002] - géncentrikus megközelítést próbálják megcáfolni. Dobzhansky [1985] például azt próbálja bizonyítani, hogy azonos népességhez tartozó két egyén genetikai felépítése között nagyobb lehet a különbség, mint két különböző népesség átlagos genetikai felépítése között; míg Diamond [2000] olyan kérdéseket vizsgálva, hogy miért az európaiak hódították meg Amerikát, és miért nem az indiánok Európát, miért az afrikaiak lettek a fehérek rabszolgái, és miért nem fordítva stb., jut arra a következtetésre, hogy a történelem az egyes kultúrák *környezeti különbségei miatt* alakult eltérő módon, és nem az egyes népek biológiai (genetikai) különbségei miatt.

Az evolúciókutatók többsége azonban arra hívja fel a figyelmet [Csányi: 1999, ill. Mayr: 2001], hogy *azoknál a fajoknál, amelyeknél sajátos társas vagy szociális csoportok alakulnak ki, szintén tárgyai (lehetnek) a szelekciónak.* A Homo fajoknál és elsősorban az embernél nyilvánvalónak vélik, hogy *a természetes szelekció kedvez a kooperatív viselkedést előmozdító genetikai adottságoknak.* Sőt, *az evolúciós összefüggések az embernél jellemzően a társas viszonyokkal kapcsolatosan merülnek fel.* A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy sokan vélekednek például úgy, hogy ez a társas együttműködés játssza a legfontosabb szerepet az emberi *etika* kialakulásában. A témám szempontjából fontos e helyütt még azt is kiemelni, hogy az evolúciós viselkedéskutatás releváns megközelítései [Csányi: 1994, 1999] is egyre inkább eltávolodnak a genetikai megalapozottságon alapuló magyarázatoktól, és elsősorban az ökológiai környezetben tevékenykedő egyeddel, mint egésszel foglalkoznak, természetesen a genetikai készletével együtt, de nem egyedül arra hivatkozva.

Az előzőekből már kivehető, Mayr ugyanakkor explicit formában is leszögezi, hogy *a gén, mint olyan, sohasem lehet a szelekció tárgya és célpontja.* [Mayr: 2001, 142]. Persze ez nem azt jelenti, hogy csökkenne a gén jelentősége, hiszen egy adott fenotípus rátermettségét (*fitnessét*) gyakran egy adott gén jelenléte határozza meg. Azonban

ugyanaz a genotípus különböző környezeti viszonyok között teljesen különböző fenotípusokat hozhat létre. Másrészt *a gének nem egymástól függetlenül működnek*, hanem *jelentős kölcsönhatások léteznek közöttük*, így nem lehet a géneket elkülönülten vizsgálni, és a fenotípus sem értelmezhető másképpen, mint a különböző génkapcsolatok *komplex rendszerének*. Vagyis a *genotípus*, amely a gének azon *sorozatát jelenti*, amelyek egy adott élőlényben megtalálhatók, nem egyszerűen gének összessége, hanem azok *bonyolult kapcsolati rendszere* is egyben. Mindez azt is jelenti, hogy a gének és a genotípus, valamint a fenotípus és a genotípus kapcsolatát nem lehet egyszerűen egy rész-egész viszonyként értelmezni, hanem csak – mint a komplex rendszereknél már említettük – a kapcsolataikon keresztül tudjuk megragadni. Már csak azért sem, mert a legújabb genetikai kutatások és elsősorban a humán genom program legváratlanabb felfedezése kapcsán kiderült, hogy sokkal kevesebb gén van, ahogy azt korábban gondolták, ám e gének igen komplexen, egymást szabályozva és többszörösen átfedve, különféle kombinációkban újrafelhasználva működnek. [Gee: 2001]

5. 2. Az evolúciós szemlélet szerepe a társadalomtudományokban.

Az előző alfejezetben vázlatosan megközelített evolúciós szemléletnek nagyon leegyszerűsítve is megfogalmazhatjuk az „algoritmusát”, vagyis meghatározott lépéseinek ismétlődő sorozatát: egyedek lemásolódása (*replikáció*) – spontán variációképződés az utódok létrejöttékor – természetes szelekció – a kiválasztódott egyedek lemásolódása – és így tovább.

A fenti algoritmust azonban az evolúciós gondolatok fejlődésével és terjedésével nem csak az élőlényekre, hanem minden olyan dologra is el kezdték alkalmazni a legkülönbözőbb tudományok – és egy több társadalomtudományi diszciplína is -, amelyek önmaguk lemásolására képesek valamilyen dinamikus rendszerben. Fontos megjegyezni, hogy már a legkorábbi evolúciós gondolatok is túlmutattak a pusztán csak biológiai jelenségek ilyenét magyarázatán, hiszen már *Darwin* alapművének számos kiadása közötti szövegeltérések is azt bizonyítják, hogy az újabb kiadásokba beleszórt és a társadalmi fejlődést érintő gondolatai is evolúciós alapokon nyugszanak. [Kampis: 1999, 28]. De *Spencer* [1862] nevét sem lényegtelen meghivatkozni, hiszen ő tekinthető az első olyan teoretikusnak, aki az evolúciós metaforát *rendszer szintű* kiterjesztésben használja [Csányi: 1994, 169], beleértve abba a kulturális és a pszichológiai evolúciót is.

Az evolúciós metafora kiterjesztése és az evolúcióelmélet általánosítása azonban csak az 1950-es évek végétől válik a legkülönbözőbb tudományok kutatási programjaiban láthatóvá. S bár ezek a megismerési kísérletek leginkább az *általános rendszerelmélet* nevű kutatási irányzatnak a keretein belül jelennek meg, idővel azonban annak egy ágában, az evolúciós rendszerelméletben összpontosulnak azok a megközelítések, amelyek az anyagi világ inherensnek tetsző alapvonásait vizsgálják. Ennek a folyamatnak az lett az eredménye, hogy maga az evolúciós szemlélet is az *evolúció általános elméletévé* [Csányi: 1979] formálódott, melynek lényege Csányi [1999] szerint, hogy *minden olyan energiafelvételre képes dinamikus rendszer* (akár sejtek, molekulák, organizmusok, egyedek, vagy akár tárgyak, a kultúra és különféle eszmék valamilyen rendszere), *amely*

képes ciklikus folyamatokban másolás útján komponenseihez akár csak kicsit is hasonló létezőket létrehozni, replikálni, alanya lesz egy evolúciós folyamatnak. [Csányi: 1999, 35].

Az *evolúció általános elmélete* tehát azonos módon értelmezhető például a pszichológiai, társadalmi, gazdasági és technikai rendszerekre, s így használható az *elme* [Nánay: 2000, Pléh: 2001], a *kultúra* [White: 1959, Boyd és Richerson: 1985, Mannhardt: 2004], a *piac*, a *technológia*, az *innováció* [Schumpeter: 1911, Sahal, 1981], és ahogy a dolgozat még bizonyítani kívánja, az emberi viselkedés és természet [Tinbergen: 1976, Lorenz: 1996, Csányi: 1994, 1999, ill. 2000b] és az ember gazdasági viselkedése időbeli változásának a leírására.

Az evolúció gondolköre és alkalmazása tehát – elsősorban *Spencer* révén - igen régi az egyes társadalomtudományokban is, hiszen nem sokkal azután hatolt be azok vizsgálódásaiba, hogy *Darwin* elődei és kortársai megfogalmazták e megközelítés fontosabb sarokpontjait. Ennek oka egyértelműen az, hogy az evolúció első megközelítésben – mint már szó volt róla – *a változást, a fejlődést, a haladást volt hivatva hangsúlyozni és magyarázni*, így a különböző történeti kutatásokban és az egyes társadalomtudományi megismerésekben a haladás egyetemes irányának bizonyításához szolgált mintegy „*progresszivist*” módszertani megalapozásként. Fontos azonban kiemelni, hogy e teleologikus történelem- és fejlődésszemléletben az evolúció gondolköre nem csak a történelmi haladás folyamatainak kijelölésére, hanem egyben a céljainak leírására is szolgált. E célként választott jövő és a hozzárendelt út kijelölése határozta meg *Spencer* mellett többek között *Comte*, *Marx* és *Engels* gondolkodásmódját a múlttól és a társadalmi haladás mikéntjéről. De bizonyos tekintetben ide sorolható *Durkheim* elmélete is, mely szerint a munkamegosztás fejlődése törvényszerűen vezetett a korai társadalmak „*mechanikus szolidaritásától*” az „*organikus szolidaritás*” modern társadalmi felé. [Sárkány-Somlai: 2004, 17].

Mivel könyvtárnyi irodalma van a társadalmi evolúció gondolatainak és azok bírálatainak, illetve a témakört érintő viták történetileg változó „állása” mögött meghúzódó társadalmi folyamatok és ideológiai determinációk felkutatásának, a helyütt most csak azok a sarokpontok kerülhetnek felvázolásra, amelyek a már megfogalmazott és a későbbiekben még tárgyalásra kerülő gondolatok szintetikusabbá tételéhez szolgálnak további adalékkul és egyben magyarázatul.

Az egyik fontos megállapítás az evolúciós elméletek társadalomtudományi alkalmazása terén az - ahogy a fentebb citált nevek is utalnak rá -, hogy a 19. században *elsősorban a szociológiatudomány az, amelyik felhasználja az evolúciós megközelítéseket és metaforákat*. Ez jelentős különbséget jelent a másik meghatározó – és sok tekintetben azzal vetélkedő - társadalomtudománnyal, a közgazdaságtannal szemben. Mint arról már szó volt, a közgazdaságtan 19. századi fő teoretikusainak legfontosabb célja a tudományosság kritériumainak való megfelelés volt, és ezért elsősorban arra törekedtek a gazdasági jelenségek vizsgálatánál, hogy azok minél inkább egzaktálhatóak és modellezhetőek legyenek. E redukcionista célkitűzéseket és törekvéseket pedig a matematikai eszköztár és fizikai analógiák és metaforák átvétele jelentette, ami jól illeszkedett ahhoz a mechanikus világszemlélethez és a pozitivist tudományfelfogáshoz is, ami a kartézianus-newtoni törekvések mentén kristályosodott ki. A 19. század másik sikertudományává azonban a fizika mellett a biológia lépett elő, így a szociológia legfontosabb képviselőinek előnyös stratégiának látszott, míg vizsgálati tárgyát érintően és megközelítési logikájából fakadóan célravezetőbbnek tűnt [Pál: 2001, ill. 2004], hogy a tudományosság és a társadalmi elfogadottság kritériumainak a biológia – és elsősorban az

evolúciós elmélet – módszertanának és metaforáinak adaptálásán keresztül feleljen meg.⁷⁸ Célszerű azonban azt is megemlíteni, hogy a szociológiában szintén megtalálhatóak az alternatív evolúciós megközelítések, hiszen például *Spencer* koncepciója *Lamarck* elméletére vezethető vissza, míg a mai napig is leginkább meghatározó evolúciós megközelítések képviselői inkább a darwini un. szerteágazó evolúciós teóriát tekintik szellemi gyökerüknek. [Pál: 1999]

A másik fontos megjegyzés, hogy a társadalomtudományokon belül megjelenő evolúciós gondolatok sok esetben *a hagyományos, pozitivistá tudományos szemlélettel szemben megfogalmazódó első lázadások voltak*, amelyek a társadalomtudományi megismerés nehézségeinek és a természettudományok által alkalmazott módszertantól való elhatárolódás tudatosítását tűzték ki legfőbb célként. E megközelítések azonban nem egy esetben úgy terjesztették ki az evolúciós megközelítések hatályát a társadalom és a kultúra magyarázatára, hogy közben végletekig eltávolodtak a tudományos megismerés értékmentes – bár sokszor öncélú és naiv - célkitűzésétől. A szociáldarwinizmusról és az ahhoz rokonítható ideológiákról van szó, amelyekben sokszor *a létért folyó küzdelem eszméjével próbálták igazolni a társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek vagy a politikai és gazdasági uralmak létjogosultságát*. Eszerint az emberi világból nem iktatható ki az életfeltételekért, a szűkös erőforrásokért folytatott harc, az ilyen harcban elért sikerek pedig a sikeres csoportok, népek és fajok alkalmasságát bizonyítják. S ez az alkalmasság szerintük nem önkényes úton, hanem a természet törvényeinek érvényesülése alapján jön létre. Mivel a szociáldarwinizmus jegyében kezdtek el foglalkozni a „fajtudománnyal”, tehát a faj- és néptudat kérdéseivel, az öröklődéssel, az eugenikával és a faji tisztaság kérdéseivel,⁷⁹ így ma is meghatározó az ellenérzés – *biofóbia* [Mund: 2003] – azon társadalomkutatók között, akik a társadalomtudományi megismerés minden ártatlan, de konstruktív jellegű biológiai interpretációját a tudomány degradálásának, ideológiai megfertőzésének tartják. [György: 2002].

Végezetül annak a megjegyzésnek kell mindenképpen helyet adni, hogy a darwini tanok elterjedésével egyidejűleg jelennek meg a társadalomtudományokon belül azok a megközelítések, amelyek *az emberi kultúra evolutív megközelítését* helyezik előtérbe. A kultúra első evolucionista felfogását az antropológus *Edward Burnett Tyler* képviseli, aki az 1871-ben megjelent „*Primitive Culture*” című művében úgy foglal állást a kultúráról, mint ami állandó változásában szab irányt az emberi cselekvéseknek és gondolatoknak. Szerinte „*a kultúra a maga teljes etnográfiai értelmében az az összetett egész, amely magában foglalja a tudást, hiedelmet, művészetet, törvényt, hagyományt és mindazon egyéb képességet és szokást, amelyre az embernek a társadalom tagjaként szüksége van.*” [Tyler [1871] 1989: 167]. Így minden kultúra lehetőségek és korlátok összekapcsolt bonyolult - *komplex* - rendszerének tekinthető, amelyek meghatározzák az emberi gondolatok és cselekvések mibenlétét, ugyanakkor válaszul is szolgálnak azok okaira.

A kulturális evolúció különböző megközelítései egyöntetűen foglalnak állást a tekintetben, hogy *a kultúra nem logikus felépítmény*, ezért nem lehet racionálisan szervezni, működését pedig racionális keretek között megismerni. Helyette inkább olyan természetes, *organikus képződmény*, ami leginkább egy élő szervezethez hasonlítható. A

⁷⁸ Bár meg kell jegyezni, hogy *Comte* például a szociológiát még társadalmi fizikának nevezte.

⁷⁹ Érdemes felhívni a figyelmet *Bowler* [1984] *Hodgson* [1999] műveire, amelyekben részletesen számolnak be arról, hogy az örökletes ösztönök, a természetes kiválasztódás és a szelekció metaforái miként és meddig születtek asszociációkat az imperializmus, a kolonializmus, fasizmus, a rasszizmus vagy az eugenetika kérdésköreire, lehetetlenné téve, vagy legalábbis igencsak megnehezítve az evolúciós megközelítések tudományos létjogosultságának elfogadását.

kulturális evolúció szerint a szokások, a divatok, különféle eszmék és ideológiák vagy akár művészeti irányzatok ugyanúgy versengenek egymással, és ugyanúgy túlélésért küzdenek egymással, mint az egyes állatfajok a biológiai evolúcióban. A kultúra ismerete ezért segíthet megérteni az egyének és közösségek társadalmi-gazdasági viselkedésének különbségeit, a *kulturális evolúció* pedig elsősorban a darwini fogalmakat és megismerési utakat használja fel arra, hogy a kultúra formálódását és a társadalmak, közösségek működését és működőképességét magyarázza. Eszerint a különböző ideák, szokások, attitűdök, cselekvések vetélkednek egymással, de az újak csak akkor válhatnak egy kultúra integráns részeivé, amennyiben képesek a meglévő rendszerhez illeszkedni, és csak annyit képesek változtatni, amelyek még nem rombolják le a kultúra bevált és kipróbált mechanizmusait. [Csányi: 1992, 216].

A kultúra fenti evolúciós értelmezése alkalmasnak tűnik arra is, hogy cáfolja a társadalomtudományok – elsősorban *Durkheim* nyomán kialakult – azon felfogását is, hogy a kultúra, mint egyfajta *superorganizmus*, meghatározza az egyén helyét és szerepét a társadalomban, anélkül, hogy annak visszahatása lenne a kultúrára, a társadalomra.⁸⁰ [White: 1959]. Vagyis szembeszáll azzal a felfogással, hogy „*az emberi társadalom struktúrái történelmi képződmények, és mint ilyenek, felszabadultak az evolúciós meghatározottság alól.*” [Berger-Luckman: 1966, 203]. A kulturális evolúció különböző megközelítései ugyanis úgy vélik, hogy az embernek a sajátos evolúciója révén alakult ki a kultúrára való képessége [Geertz: 1973], és e képességnek a biológiai összetevői is meghatározzák azt, hogy a kultúrához való adaptálódás és magának a kultúrának a formálása is sikerrel járjon. Azt azonban, hogy a kulturális evolúciónak mi is a működtetője, és az emberi cselekvéseket, illetve azok formálódását hogyan alapozza meg, a dolgozat utolsó fejezetében ismertetett fontosabb irányzatokon keresztül próbálom majd bemutatni. Most inkább csak abbéli fontosságának adok helyet, hogy a kulturális evolúció elmélete képes lehet magyarázatul szolgálni azokat az emberi – és elsősorban gazdasági - viselkedésformákat illetően, amelyek nem vezethetők le semmiféle fizikai törvényből, ám nem is genetikai úton öröklődnek emberről emberre, nemzedékről nemzedékre. Az emberi viselkedés ugyanis bár különböző biológiai elemekből szerveződik, de maga a szerveződés, a magatartás meghatározott organizációja már a kultúra emergens tulajdonsága. Ebből viszont az is következik, hogy a kultúra sem légüres térben fejlődik ki, hanem meghatározott biológiai struktúrára épül rá, ugyanakkor ezeket a struktúrákat egy átfogó szerkezetben rendezi újra.

---

⁸⁰ *Durkheim* például azt írja, hogy „*valamely társadalmi tényt meghatározó okot a megelőző társadalmi tények között kell keresnünk, és nem az egyéni öntudat állapotaiban.*” [Durkheim: 1917, 132]

5. 3. Az evolúciós szemlélet megjelenése a közgazdaságtudományban

Mára az evolúciós megközelítés a közgazdasági gondolkodásba is egyre nyilvánvalóbban hatol be, amit bizonyít az a tény, hogy a 70-es évek végétől, a 80-as évek elejétől kezdve egyre gyakrabban jelennek meg különböző gazdaságelméleti kutatási programok a mai mainstream közgazdaságtan alternatívájaként, és szerencsére a „közgazdászok növekvő számban vesznek részt a közgazdaságtan és az evolúciós elmélet potenciális integrációjában” [Campbell 1986, 355. o.], utat és keretet biztosítva ezzel egy új területnek, az evolúciós közgazdaságtannak a megszilárdulására.

Ugyanakkor az evolúciós megközelítés megjelenése a közgazdaságtanban egyáltalán nem újkeletű, hiszen már Marshall „*Alapelveiben*” [1890] is felfedezhetők azok a megközelítések, amelyeket Darwin alkalmazott először az 1859-ben publikált „*Fajok eredetében*”.⁸¹ Sőt, Marshall fő műve nyolcadik kiadásának előszavában a következő nagyon fontos meglátásának ad helyet: „*A közgazdász Mekkáját a gazdasági biológia jelenti, inkább, mint a dinamikus közgazdaságtan. Azonban a biológiai koncepciók komplexebbek a mechanikaiaknál; [így - H.P.] az Alapokról szóló kötetnek relatíve nagy teret kell engednie a mechanikai analógiáknak.*” [Marshall [1920] 1961, xiv.]

Marshall *Magnum Opus*ának első megjelenése után alig néhány évvel később Thorstein Veblen, az intézményi közgazdaságtan megalapítója, már főleg *biológiai metaforákban* és Darwin korábban már ismertetett *terminusain* [Hodgson: 2003] keresztül fogalmazza meg gondolatait a neoklasszikus emberfelfogással szemben, igazolást keresve arra, hogy az emberek csak kevésbé racionális alapokon, mint inkább ösztönszerűen vagy különböző társadalmi intézmények által irányítottan cselekszenek. Hodgson megjegyzi, hogy Veblen ismerte és értette a darwini evolúciós folyamat három legfontosabb aspektusát, amelyek szinte minden munkájában – igaz más- más módon – megjelennek. Egyfelől azt, hogy a különböző fajok vagy populációk között állandó *variációk léteznek*, amelyek miatt az egyedek eltérően képesek alkalmazkodni a környezethez; másfelől *léteznie kell valamilyen öröklési szabálynak*, ami az utódokat hasonlatosabbá teszi a szüleire, mint másokra, viszont fenntartja a változatosságot a populációban; végül pedig a *természetes szelekció*⁸² azokat az egyedeket juttatja előnyökhöz, a túlélési versenyben, amelyek adaptációs tulajdonságai kedvezőbbek és sikereesebbek a többiekénél. [Hodgson: 2003: 88]. Veblen ezeket az elveket elsősorban a különféle társadalmi-gazdasági intézményi keretek *keletkezésének (variáció)*, *tartós fennmaradásának (öröklés)*, vagy éppen *folyamatos formálódásának (adaptáció)* és *elterjedésének, uralkodásának (survival of the fittest)*, illetve *megszűnésének (természetes kiválasztódás)* a magyarázatához használja fel ismert műveiben.

⁸¹ Marshall grandiózus művében több helyen is utalást tesz Darwin elméletére. Így többek között a mű bevezetőjében, a közgazdasági fogalomrendszer nehézségeinek tárgyalásánál hívja fel a figyelmet a gazdasági élet állandó változása és a vizsgálati módszer statikus keretei között feszülő problémák létrejöttére, azaz a gazdasági törvények idődimenzióinak értékelésére, és annak darwini megközelítésű kezelésére ([1898], 1961, 50); de az ipari szervezetekről írt fejezetében is Darwin elméletéből emeli ki a „*túlélésért folytatott harc*” kifejezést, a biológiai evolúciót véve alapul a gazdasági verseny természetének vizsgálatához ([1898]1961, 240.). Marshall amúgy művének majd mindegyik fejezetében implicite érezteti, hogy a gazdasági élet legalapvetőbb törvényszerűségei evolúciós természetűek, némi szkepszist adva annak a neoklasszikus elemzésnek, amelyik csak egyensúlyi állapotok mentén végzi vizsgálódásait. Marshall e dilemmájáról lásd Foss [1994] vagy Hart [2003] áttekintő tanulmányát.

⁸² Igaz, Veblen több okból sem használta előszeretettel a „természetes” szót.

Ugyanakkor fő művében „*A dologtalan osztály elméletében*” [1899] is elsősorban a darwini elveket próbálja meg adaptálni az emberi cselekvések mikéntjének vizsgálatához. Igaz, itt elsősorban antropológiai alapokon levezetve, egy *rivalizálási hajlamot feltételez minden ember viselkedésében*, és úgy véli, hogy *a fogyasztással megszerezhető vagyontárgyak alapján határozódik meg az, hogy ki milyen helyet foglalhat el a társadalomban*. Az ember gazdasági viselkedésének motívumait keresve jut arra a következtetésre, hogy *az egyén legtöbbször a saját vagy a megcélzott társadalmi osztályának fogyasztási szokásai szerint cselekszik*. Cselekedeteit pedig elsősorban *nem racionális motívumok*, mint inkább a *rivalizálás ösztöne*, a *fitogtatás és kérkedő mutogatás kényszere*, az *irigység lelki aspektusai* vagy éppen a *korábbi társadalmi szokások* vezérlik. Veblen az említett művében ugyanis leginkább ezekkel a fogalmakkal operálva próbálja meg azt alátámasztani, hogy *az egyén aligha elszigetelve hozza meg fogyasztói döntéseit pillanatnyi hasznának maximalizálása érdekében*, hanem elsősorban a másokkal való versengésben véli – nem pedig tudja! – megtalálni saját vágyainak forrását. Mindez azt is jelzi, hogy Veblen fogyasztója elsősorban külsőlegesen megnyilvánuló⁸³ vetélkedésben vesz részt, amelyre olyan fogalmak is kiválóan utalnak, mint a „színlelt”, a „vetélkedő”, a „hivalkodó”, „kérkedő” hogy csak a legfontosabbakat említsük a nem kevés ironiát is sugalló szógyűjteményéből.

Veblen – aki amúgy a neoklasszikus tanok elterjedésével egyidejűleg azt javasolta, hogy *a közgazdaságtant, mint „post-darwiniánus tudományt, állítsuk helyre* [Hodgson: 2003, 85] - evolúciós szemléletének a lehető legexplicitebb formában is hangot ad, amikor megfogalmazza a fentebb említett művét egy évvel megelőző tanulmányának címkérdését: *Why is Economics Not an Evolutionary Science?* [1898]. Korai gondolatai – mint arról már az első fejezetben szó volt - elsősorban abban a tekintetben meghatározóak és maradandóak, hogy egyrészt *élesen szembeszáll azzal a kartéziánus hagyományokat követő tudományos megismerési felfogással*, amelynek egyik központi jelentőségű alapfeltevése a megismerés individuális volta, másrészt pedig azzal a neoklasszikus feltételezéssel is, hogy a tértől és időtől függetlenül létező gazdasági individuum, a *homo oeconomicus*, a haszon – vagy profit – maximalizálás kizárólagos céljával, valamint a maximalizálásra leszűkített értelmű tökéletes racionalitás képességével hozza meg döntéseit. Így Veblen evolúciós felfogása egyben értelmezhető úgy is, amely olyan *társadalmi-kulturális és intézményi keretek közé* [Kilpinen 1999] *helyezi a gazdasági racionalitást*,⁸⁴ amelyek folyamatos-evolutív formálódása állandóan alakítja a gazdasági döntéshozók gondolkodását, és ebből következően a gazdasági döntéshozás és racionalitás feltételrendszerét [Redmond 2004: 183], kiutat találva egyben a neoklasszikus racionalitás-értelmezés és az erre felépített döntéshozatal merevségéből, illetve szakítani kívánva a megismerés kartéziánus hagyományával. Ugyanakkor pedig Darwin koncepcióját és fogalmi-módszertani apparátusát használja fel akkor, amikor a *szerezési és versengési ösztönök* és intézményi háttere, valamint a mesterségbeli tudás ösztönének és jótékony intézményeinek hatására generálódó és formálódó erőterben [Edgell 2001] próbálja meg körvonalazni az ember gazdasági gondolkodásának és viselkedésének, valamint ezek változásának alapvető mozgatórugóit. Ezt Veblen „*A dologtalan osztály*

⁸³ Ez a magatartás azonban nem azonosítható a Riesman által használt „kívülről irányított” fogyasztóval. Sőt, maga Riesman is megjegyzi, hogy Veblen fogyasztója belülről irányított, egyben utalva arra, hogy „*bár a kívülről irányított fogyasztó is versenyezhet, de csak akkor és csak annyiban, amennyiben erre kortársai felhívják, (...) [és amennyiben] feltűnési vágya tompított.*” [Riesman 1961/1996: 183]

⁸⁴ A társadalom felépítménye által kijelölt racionalitást Veblen előtt már többen is megfogalmazták. Csupán példaként két gondolkodó, Hobbes (1970/1651) és Durkheim [1986/1893] elsősorban a társadalmi rend oldaláról közelített művei említhetők meg, e témakörrel pedig Nagel [1959] és Andorka [1995] írásai figyelemreméltóak.

elmélete” című művében így fogalmazza meg: „A biológia és a pszichológia tudományának újabb fejleményei nyomán az emberi természetet a szokások terminusaiban kell megragadnunk. [1899/1975: 206]. (...) A gondolkodási szokások alkalmazkodása azonos az intézmények fejlődésével. Az intézmények fejlődésével együtt azonban sokkal lényegesebb változás is lejátszódik. Nemcsak arról van szó, hogy az emberek szokásai megváltoznak a helyzet változó kívánalmai nyomán, hanem ezek a változó kívánalmak is megfelelő változást hoznak létre az emberi természetben.” [Im: 200].

Az, hogy a gazdasági viselkedés legtöbbször szokásokon alapul, Veblen előtt már a dolgozat korábbi részeiben hosszasan citált Mill gondolataiban is fellelhető, hiszen fejtegetéseiben sokszor azzal érvel, hogy „a gazdasági világ nagyobbik részét a szokás, nem pedig a verseny kormányozza.” [Idézi Arrow: 1986, 385]. A dolgozat elején George Katona gazdaságossági elvére hivatkozva szintén kiemeltük a hagyományos értelemben vett szokás szerepét, mint a múltban bevált eljárásokhoz való sikeres adaptációt. Ebben a terminusban megragadott értelmezés azonban azt sugallja, hogy az adaptáció addig lehet funkcionális és sikeres, amíg a múlt ismétlődik, és csődöt mond, olyan helyzetekben, amikor a környezet folyamatosan és jelentős mértékben formálódik. [Campbell: 1986] Veblen fenti gondolatai ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy a szokások örökölték át a változásokat, így a szokás nem a mindennapi megszokott cselekvés szabálya, hanem éppen az újdonságokra való reagálás módja. Vagyis a szokások teszik lehetővé, hogy az egyének adaptálódjanak a változó környezethez. Így a szokás – vagy Veblennél sokszor a magatartási szabály - nem más, mint az egyéni viselkedés génjeinek hordozója.

Veblen a neoklasszikus közgazdaságtan ellen kritikai élel megfogalmazott, evolúciós szemléletű korai műveiben az elsősorban Henrik Ibsentől és Edward Bellamytól ihletést nyert ironikus és szatirikus retorika alkalmazása mellett [Edgell 2001] arra is nagy hangsúlyt próbált helyezni, hogy a *homo oeconomicus* egy sokkal realisztikusabb és humánusabb pszichológiai előfeltevésekre felépített közgazdasági emberképpel helyettesítse. E törekvéseiben pedig Kirzner [1976:36] szerint egészen odáig eljutott, hogy érveléseiben már-már egyfajta *proto-Skinneriánus behaviorizmus* érhető tetten. Törekvései azonban abból a szempontból mindenképpen kudarcra voltak ítélve, hogy az emberi tényező szerepét képtelen volt egy koherens és konzisztens módszertani keretbe helyezni, így a vebleni metodológia e tekintetben - és Seckler szavaival - csak mint Veblen „titkainak egyike” [Seckler 1975:85] maradt fent. De az intézményi iskola későbbi teoretikusai is kritikai élel jegyzik meg azt, hogy Veblen egy *szisztematikus metodológiai keret felépítésével igencsak adós maradt*. [Hodgson 2001: 246]. Gondolatai védelmében azonban mindenképpen le kell szögezni azt, hogy azok Veblen korát jócskán megelőzték, és ebből az is következik, hogy az emberről alkotott ismeretelméleti feltevései sem történeti kontextusában, sem pszichológiai aspektusaiban nem vehették fel a versenyt a kor uralkodó tudományos megismerési módszereivel, és ezért evolucionista közelítésmódja sem lehetett valóságos alternatívája a marginalista forradalom mentén szintetizálódó neoklasszikus elméletnek. Vagy ahogy Coats kuhni terminusban megfogalmazza: „Veblen törekvése, hogy egy alternatív, evolúciós kutatási programot létrehozson, tökéletesen kudarcot vallott.” [Coats 1976:47]. Mindamellet Veblen evolúciós teóriája egy olyan igen *szofisztikált, holisztikus* [Baskoy 2003:1122] és *dinamikus* értelmezését nyújtja a kapitalista gazdaság működéséről, amely az *első interdiszciplináris közelítését vállalja fel a közgazdasági folyamatok megismerésének*, hiszen számba veszi azoknak a társadalmi, politikai, kulturális és pszichológiai dimenzióknak az esszenciáit is, amelyek a gazdasági folyamatokat formálják, illetve amelyekkel egymást kölcsönösen meghatározzák.

Szintén a marginalizmus hagyományaitól eltérő és némiképpen evolúciós indíttatású megközelítési utat választottak az osztrák/szubjektív iskola megalapítója, *Carl Menger*, és követői – például *Mises* vagy *Hayek* -, akik a korlátok közötti optimalizálás és az egyensúly vizsgálódási körei helyett a közgazdasági megismerés *pszichológiai aspektusainak* bemutatására tett kísérletet, különös hangsúlyt fektetve a *bizonytalanság*, a *várakozás*, a *tudás elégtelensége* és az *idő* szerepének kérdésköreire [Witt 2003, 10]. Ezek a gondolatok aztán később mélyebb kidolgozásra is kerültek, alapot adva számos *evolúciós tartalmú* elmélet kibontakoztatásának. A tudatlansági hipotézisből következik ugyanis, hogy a tudást csak tanulással vagy újítással lehet megszerezni, így ez alapot ad az evolutív tanulás, a megismerés, a felfedezés motivációs hátterének kidolgozására. Míg a szétszórt tudás hayeki interpretációja [Hayek 1945/1972], vagy a kreatív egyéni választások szerepének kihangsúlyozása alapot adnak a különböző választásoktól független, adott jövő lehetetlenségének bizonyítására. Ez utóbbi gondolat az *idő szerepének bekapcsolását sürgette* [O'Driscoll-Rizzo 1985], hiszen a jövő nem lehet előre meghatározott, azt a kreatív újdonságok és újítások hozzák létre. Ugyanakkor az újítások intézmények, technológiák, eszmék, áruk változatait is megteremtik. *Hayek* [1976] munkásságát azonban a tekintetben is ki kell emelni, mert megközelítésében *a piac csak társadalmi-kulturális környezetével együtt értelmezhető*, és a piacot szabályozó intézmények is csak a társadalmi-kulturális evolúció eredményeképpen jöhetnek létre. *A kulturális evolúcióban azonban nagy jelentősége van a csoportszelekciónak*, tehát annak, hogy az egyéni sikeres akciók *tanulással, utánzással* másolódnak le (replikálódnak) a társadalomban, amelyek így formálják a csoportos viselkedést is. *Vagyis a piac nem csak egyéni akciókat, hanem csoportos viselkedéseket is szelektál, míg a természetes szelekció csoportszinten, mintegy viselkedési szabályként ad visszaigazolást a sikeres adaptációról.* E megközelítések tehát szintén meglehetősen nehezen egyeztethetők össze a neoklasszikus elmélet, változásokra pusztán csak mechanikusan és a józan ész segítségével reagáló, individualisztikus homo oeconomicusának szellemiségével.

Ugyancsak a neoklasszikus elmélettől való eltávolodásnak és a mai evolúciós megközelítések egyik kiindulási pontjaként értelmezhető *Schumpeter*⁸⁵ gazdasági fejlődésről alkotott feltevése. „*A gazdasági fejlődés elmélete*” című 1911-es kiadású művében ugyanis *Schumpeter* a gazdasági élet adott és változatlan pályát befutó körfolyamatát tárgyalja a neoklasszikus – elsősorban a walrasi - elmélet mechanikai analógiára felépülő modelljének továbbgondolásával, ám ezt a képet összekapcsolja azzal a folyamatból kiemelt *vállalkozói típussal*, akiben olyan - elsősorban nem gazdasági, hanem szociológiai, pszichológiai, kulturális – motívumok rejlenek, melyek *a gazdaságot evolutív mozgásba hozó*, és a gazdasági fejlődést lehetővé tevő cselekvéseket váltanak ki. *Schumpeter* olyan motívumokra hivatkozik, mint *a dinasztia alapítás vágya, a hódítási törekvés, a társadalom legfelső osztályába kerülés, az alkotás vágya*, stb. – ezzel azonban *Schumpeter* vállalkozója nem csak magatartásában ellentétes a neoklasszikus gazdasági alany típusának, hanem a gazdasági folyamathoz való viszonyában is, hiszen *cselekvését nem a gazdasági folyamat váltja ki és határozza meg, hanem fordítva: ő az, aki, mint innovátor, a gazdasági folyamatokat és a fejlődést, a gazdasági evolúciót meghatározza.*

Schumpeter ezzel a koncepciójával nyit utat a gazdasági szereplők mentalitásának pszichológiai és szociológiai összetevői elemzése számára, alkalmat adva egyben a gazdasági szereplőkről, mint a gazdasági törvényszerűségek pusztá végrehajtóiról alkotott előfeltevések cáfolatának, és *értékeik, pszichológiájuk, valamint társadalmi környezetük*

⁸⁵ Az igazság kedvéért azonban tegyük hozzá, hogy *Schumpeter* magát sohasem tartotta evolúciós gondolkodónak, noha a mai evolúciós megközelítésekben minden bizonnyal rá hivatkoznak a leggyakrabban.

által meghatározottságuk jelentőségének bizonyítására. Schumpeter evolúciós megközelítésének azonban abban a tekintetben is nagy jelentősége van, hogy műveiben a kapitalizmus rendszere olyan társadalmi, gazdasági és pszichológiai folyamatok közé ágyazódik be, amelyek *a kapitalizmust két elkülöníthető világra osztják*. Az egyik az *önmagát reprodukáló statikus környezet*, a másik pedig a vállalkozónak, mint központi szereplőnek a hatására *állandóan változó és fejlődő világ*. A fejlődés azonban Schumpeter szerint más szempontból önpusztító is egyben, hiszen radikálisan átalakítja – és egyben feleslegessé teszi – azokat a társadalmi intézményeket, illetve a vállalkozói attitűdöket, amelyek keretet – és egyben biztosítékot – teremtettek a gazdasági fejlődésnek.⁸⁶

Mindenesetre fontos még hozzátenni Schumpeter gondolataihoz, hogy azok szoros analógiát mutatnak Darwin evolúciós gondolatával, hiszen a gazdaság, a piac számára, a versengésnek és túlélésnek a terét biztosítja, amelyben a gazdaság szereplői olyan különféle egyéni adottságokkal, illetve vállalkozói képességekkel rendelkeznek, amelyeket a piaci verseny értékeli, és egyben szelektálja. Vagyis a különböző képességeken alapuló *vállalkozói innovációk az egyedek különböző genetikai tulajdonságokkal analógak*, míg *a piaci verseny a természetes szelekció folyamatának felel meg*.

A marginalista forradalom lezajlása után megszilárduló közgazdasági elmélet mellett tehát igen korán megjelentek az alternatív tudomány szemléletet képviselő és a fő csapásvonaltól elkanyarodó evolúciós megközelítések. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a darwini elvek kismértékben is beköltöztek volna a Marshall által szintetizált neoklasszikus közgazdaságtan eszköztárába. Hiszen Darwin több tekintetben is olyan mérőföldkőnek bizonyul a tudományos megismerés folyamatában, amely aligha volt összeegyeztethető a tiszta ész logikáján nyugvó és a karteziánus hagyományokat követő korabeli tudományos gondolkodással. Ezért nem csoda, hogy Darwin gondolatai a tudományos módszer uralkodó koncepciója szerint mindig is *egyfajta botránykönek* számítottak. [Hayek: 1967, 279]. Ugyanakkor az egyik, és témám szempontjából mindenképpen a legfontosabb sajátossága és egyben felbecsülhetetlen értéke a darwini elméletnek, hogy eltávolodott attól a Felvilágosodás szülte modern tudományos állásponttól, miszerint a világ „öröktől” fogva létező törvények szerint épül fel, így a tudományoknak ezeket a törvényeket, a világ mechanikáját, az örök körforgásokat kell megismernie. Darwin ugyanis, felrúgva a világ változatlanságát igazolni próbáló elméleti megközelítéseket, egy, az állandó és sokszínű változást sejtető gondolatra, a természetes szelekcióra építette fel az elméletét. És érdemes talán megjegyezni, hogy épp a társadalmi és gazdasági életben bekövetkező folyamatos változás, a piaci viszonyok által meghatározott versenyben való túlélés látható és tapasztalható jelenségei adtak szellemi ihletést Darwinnak ahhoz, hogy kidolgozza a biológiában is az állandó változást kikényszerítő természetes kiválasztódás mechanizmusát. Darwin ugyanis Malthus demográfiai és közgazdasági gondolatainak a megismerését követően [Schumpeter 1954: 445] vállalta fel nagyapja, Erasmus Darwin téziseinek továbbfejlesztést, vagyis saját evolúciós elméletét; másrészt pedig – sokan Darwin műveiből és kiterjedt levelezéséből kiolvasni vélik, hogy – a növény- és állatvilág legalább olyan mértékben lett a brit szigetek piaczgazdasági mechanizmusainak mintájára leképezve, mint fordítva. [Young 1969: 113, Tunzelmann 1991: 274 Magyar Beck 2000, 33]. De Hayek is – akinek a hozzászólásai igencsak fajsúlyosak és mértékadóak a közgazdasági irodalomban – Darwin naplójából

⁸⁶ Schumpeter a fentebb már említett műve [1911] mellett evolúciós koncepcióját alapvetően később, a „Capitalism, Socialism and Democracy” [1942], a *The March into Socialism*” [1950], illetve a „The Economics and Sociology of Capitalism [1991] című munkáiban fejti ki részletesen, a gazdasági jelenségek szélesebb társadalmi és a vállalkozói pszichológiára leszűkített aspektusainak kérdésköreit vizsgálva.

értésülve arról, hogy *Adam Smith*t olvasott, amikor a nagy elméletét írta, merész kijelentést fogalmaz meg: „(...) Nemcsak azt állítom, hogy az evolúció gondolata régebbi a humán- és társadalomtudományokban, mint a természettudományokban, még amellet is kész vagyok érvelni, hogy *Darwin* az evolúció alapötletét a közgazdaságtanból kölcsönözte.” [Hayek, 1992, 31.]⁸⁷ Sőt, Hayek - a töle amúgy teljesen megszokott módon - még hajmeresztőbbet állít, amikor előbb citált könyvében *Simon N. Patent* idézi: „ahogyan *Adam Smith* volt az utolsó moralista és az első közgazdász, úgy *Darwin* volt az utolsó közgazdász és az első biológus.” [Im: 156]. Mivel *Adam Smith* gazdaságot vezérlő „láthatatlan kezét” úgy is felfoghatjuk – és *Darwin* úgy is fogta fel, mint - egyfajta gazdasági-társadalmi evolúciós mechanizmust, ezért a következő fejezetben még visszatérünk *Smith* intuitív gondolataira abból a szempontból, hogy vajon mi lehet a kútforrás és működtetője ennek a mechanizmusnak.

A fentiek tulajdonképpen annak az álláspontnak a megfogalmazására adnak létjogosultságot, hogy *a neoklasszikus elmélet épp a darwini elmélet kidolgozásának is ihletet adó, állandó gazdasági-társadalmi változástól, annak vizsgálati lehetőségétől fordult el* - hiszen az evidensnek, és így problémamentesnek tűnt számára -, választva helyette azt az alapvetően statikus elemzési keretet, amelyben a vizsgálódások kérdéskörei matematikailag jól megfoghatók (azaz könnyen kvantifikálhatók és modellezhetők) illetve amelyek az örök természeti törvények által szabályozott világ változatlanságának előfeltevéseivel összeilleszthetőek. Ebből a szemszögből pedig úgy tűnik, hogy *nem az evolúciós közgazdasági megközelítések jelentik a mainstream elmélettől való elkanyarodást, hanem épp fordítva. Így viszont az evolúciós közgazdaságtant akár úgy is felfoghatjuk, mint egy fontos visszakanyarodási kísérlet.* [Meyer-Solt: 1993, 537].

5. 4. A közgazdaságtan evolúciós megközelítéseinek újbóli felmerülése.

Az előző alfejezetben, a neoklasszikus elmélet mellett – vagy *Veblen* esetében fogalmazhatunk úgy is, hogy azzal szemben – megjelenő első evolúciós megközelítései a közgazdasági kérdéseknek tulajdonképpen ma is egy-egy vizsgálati ágát jelentik az evolúciós interpretációjú közgazdasági megismerésnek. Hiszen a ma egységesnek aligha mondható evolúciós megközelítéseknek alapvetően 4 különböző irányát szokták megkülönböztetni az e témában születő fontosabb írások [Meyer-Solt: 1993]:

- A *Schumpeter-féle hagyományt* követők, az ipari fejlődés, a technikai haladás, az innováció, illetve a vállalkozásnak a vizsgálatát tekintik kutatásaik legfontosabb tárgyának [Pl. Nelson-Winter: 1982, Foss: 1993, 1994, ill. 1998],
- Az *intézményi közgazdaságtan képviselői*, aki az intézmények kialakulásának és formálódásának, valamint a gazdasági folyamatokra való hatásmechanizmusainak feltárását próbálják evolúciós megközelítésben megragadni [Pl. Hodgson: 1999, 2001, 2003],

⁸⁷ Legalább a lábjegyzetből ne hagyjuk ki, hogy Hayek a legelső „*Darwin előtti darwiniánusnak*” a polgári közgazdaságtan megalapozóinak – és így *Adam Smith*nek is – szellemi táptalajt nyújtó *Mandewillet* tekinti: „(...) nekem úgy tűnik, hogy sok vonatkozásban *Darwinnál* tetőzik az a fejlődés, amelynek elindítása mindenki másnál inkább *Mandewille* nevéhez fűződik”. (Hayek [1978] 1995, 494.)

- *A marxista, új-marxista iskola képviselői*, akik elkanyarodnak a mai individuális gazdasági cselekvések vizsgálatától – tulajdonképpen visszakanyarodnak a klasszikus tanokhoz -, és elsősorban a különféle társadalmi közösségek és csoportok formálódását vizsgálva kívánják feltárni a társadalmi evolúció alapvető törvényszerűségeit,
- *A régi és az új osztrák iskola képviselői*, akik élesen elfordulva a neoklasszikus hagyományoktól, az egyéni magatartásokat kutatják fel evolúciós szemléletben.

Persze az egyes evolúciós interpretációk – és az azokhoz tartozó szerzők – szétválasztása sok esetben igencsak nehézkes vagy erőltetett, hiszen egyfelől éppen úgy, ahogy *az evolúciós közgazdaságtan explicit meghatározását még senkinek sem sikerült – vagy eddig még senki sem törekedett - megfogalmazni*, az egyes irányzatok pontos tárgykörét és módszertanát illető mibenlétét sem lehet pontosan körülírni. Másfelől azonban az egyes irányzatok integrálási próbálkozásai is azt bizonyítják, hogy az evolúciós közgazdaságtant a komplexebb gazdasági-társadalmi jelenségek mintegy holisztikusabb és komplexebb megközelítésű paradigmájának kell értelmeznünk. Csak példaként említem meg Nelson [2002] kísérletét, aki a közgazdasági megismerés intézményi és a technológiai, növekedési aspektusait próbálta meg integrálni evolúciós modelljében, vagy Dugger és Sherman [1997, ill. 2000] próbálkozását, akik a marxi és az intézményi közgazdaságtan összekapcsolásán keresztül tesznek kísérletet a társadalmi evolúció magyarázatára.

Az evolúciós közgazdaságtan tehát a megismerés sokszor igen különböző, alapelvei és módszerei tekintetében meglehetősen heterogén irányzatokat foglal magába, ám abban a tekintetben a non-mainstream közgazdaságtanon belül mindenképpen a leghomogénebb megismerési kísérletnek – alternatív kutatási programnak – tekinthető, hogy *élesen és nagyon következetesen határolódik el a mai mainstream közgazdaságtan redukcionizmusával szemben*. [Solt: 2000]. Ezek a törekvések azonban igen sokáig csak különböző konferenciákon, kutatási fórumokon és tanulmánykötetekben egységesültek a tradicionális közgazdasági megismeréseknek alternatívát nyújtani kívánó próbálkozásokként. Mintegy másfél évtizeddel ezelőtt viszont szerencsére egy olyan folyóirat is újtára indulhatott, amelyben már folyamatosan kaphatnak helyet és figyelmet a közgazdaságtan evolúciós megközelítéseinek ismertebb és legújabb megközelítései. 1991-ben ugyanis – mintegy két évvel az után, hogy az ötlet felmerült – napvilágot látott a „*Journal of Evolutionary Economics*” elnevezésű folyóirat, amelyben nem kisebb – tulajdonképpen az evolúciós tanok tudományunkon belüli neoklasszikusainak tekinthető - szerzők vázolták fel az evolúciós közgazdaságtan sarokpontjait, mint például Giovanni Dosi, Kenneth Boulding, Katsuhito Iwai vagy Jacques Lesourne.

Persze nem lehet célom és feladatom ebben a dolgozatban részletesen bemutatni az amúgy is meglehetősen sok irányzatot és gondolatot felölelő modern evolúciós közgazdaságtan mibenlétét, ám a fontosabb és irányzatoktól függetlenül, általánosan is elfogadott alapelveit – úgy vélem - az alábbiakban néhány gondolat erejéig mindenképpen érdemes felvázolni [Boulding: 1981, ill. 1991, Dosi: 1991, László: 1991]:

- A társadalmi evolúció a *Homo Sapiens*-szel és annak azon különleges képességével kezdődik, hogy *mindig képes új dolgok kitalálására vagy megismerésére*,

- *A gazdasági jelenségek mindig részei annak a társadalmi evolúciónak, amelyet a biológiai-ökológiai evolúció és az intézményi, kulturális, politikai környezet formálódása egyaránt befolyásol.*
- *A gazdasági jelenségek természete nem mechanikus, hanem organikus, ezért azok nem önmagukban, hanem csak interakciójukban, azaz egymással alkotott kapcsolataikon keresztül érthetők meg.*
- *A társadalmi-gazdasági jelenségek megértésének kulcseleme a folyamatos változás, ami mikro-, mezo- és makroszinten egyaránt jelentkezik.*
- *A változások vizsgálatánál kulcsszerepe van a történelmi szemléletnek és a történeti idő figyelembevételének.*
- *A gazdasági jelenségek evolúciója folyamatos, de nem folytonos, általános, de nem univerzális, folyamatát tekintve pedig irreverzibilis.*
- *A gazdasági rendszerek nyitottak, komplexek, instabilak és nem egyensúlyiak, s a változások sem az egyensúly irányába mutatnak.*
- *A társadalmi-gazdasági evolúciónak nincs célja és kijelölt útja, folyamatát a természetes szelekció, és a véletlen variációk és mutációk irányítják.*
- *A gazdasági jelenségek megismerésének alapja nem a típusosság, hanem a folyamatosan is megújuló változatosság, ami a természetes szelekció alapja.*
- *A megújulást nem a racionalitás, hanem a kreativitás és a véletlen, a folyamatos tanulás, az innováció és a sikeres adaptáció táplálja.*
- *A piac nem csak önszabályozó mechanizmus, hanem a különbségeket, a spontán variációkat átörökítő mechanizmus is.*
- *A piac, mint spontán rend nem értelmezhető önmagában, csak társadalmi-kulturális és intézményi környezetében.*

A fenti, hangsúlyozottan csak a lényegi vonásokat megragadni kívánó felsorolás mellé természetesen az emberi természetnek és az ember gazdasági viselkedésének valószerűbb és a jelenlegi, neoklasszikus hagyományokra támaszkodó felfogást több tekintetben is újragondolásra készítő, illetve cáfoló megközelítéseinek premisszáit is fel lehetett volna vázolni, de erről részletesebben és komplexebben szeretnék majd szólni az utolsó fejezetben. Most csak annyit kívánok megjegyezni, hogy az 1950-es évektől kirobbanó biológiai forradalom és elsősorban a genetika látványos felfedezései nem csak annyiban adtak új magyarázó lehetőségeket és irányvonalakat az ember gazdasági természetének mélyebb felkutatásához, hogy újragondolását vagy cáfolatát nyújthassák a közgazdaságtani emberkép, a homo oeconomicus korábban már részletesebben megvizsgált posztulátumainak, hanem a tekintetben is, hogy segítségükkel elsősorban az önző haszon- vagy profitmaximalizációt tételező racionalitás paradigma létjogosultságát próbálták *Darwinnak*, az alkalmasabb egyed túlélésre vonatkozó gondolatainak keresztül alátámasztani, illetve védelmezni. Az alábbiakban, a fejezet zárásaként egy ilyen próbálkozás esszenciáit és hiányosságait próbálom bemutatni.

5. 5. Milton Friedman evolúciós megközelítésű apologetikája

A neoklasszikus gondolatok megszilárdulásával egyidejűleg megfogalmazódó – és fentebb már röviden bemutatott – evolúciós teóriák vagy megközelítések után egy második hullámban – épp akkor, amikor a hagyományos tudományszemléletnek alternatívái is megjelennek – újra megfogannak tudományunkban az evolúciós gondolatok. Az 1950-es évek elejéről van szó, amikor sorra látnak napvilágot azok az írások, amelyeknek szerzői az evolúció korábban említett fogalmait használják fel analógiák vagy metaforák formájában kutatásaik tárgyainak körülírására vagy érveléseik megalapozására. Mivel azt gondolhatnánk, hogy ezeknek a műveknek a szerzői már ekkor a közgazdasági heterodoxia megteremtésén fáradoznak, és ezért a pozitivista tudományfelfogással szemben megfogalmazott kétségeik és ellenérzéseik motívuma vezérli őket a különböző – alternatív tudományszemléletet jelentő – evolúciós interpretációjú gondolataik papírra vetésére, ezért különösen érdekes és fontos megemlíteni, hogy az evolúciós megközelítések sokszor épp az ortodox, pozitivista közgazdaságtan apologetikájaként szolgálnak.

E próbálkozások kétség kívül legismertebb példája a Nobel-díjas *Friedman* [1953] pozitív közgazdaságtan módszertanáról írt tanulmánya, amelyben a közgazdaságtan helyét és szerepét fogalmazza meg, választ keresve egyben a közgazdasági elmélet és a „valós világ” között megfigyelhető ellentétek szülte kritikai támadásokra. Művében a neoklasszikus elmélet emberről alkotott viselkedési posztulátumaival kapcsolatosan egyfajta evolúciós megközelítéssel érvel amellett, hogy azok olyan feltevések, amelyek hosszú távon mindenképpen plauzibilisek, az azokból levonható következtetések tendenciájukban érvényesnek bizonyulnak, tehát meghatározott feltételek mellett „*kielégítően pontos predikciót*” szolgáltatnak. [Friedman: 1953 (1986) 32]. *Friedman* szerint mivel az előfeltevések több nyilvánvaló következménye is összhangban van a tapasztalattal, így alkalmazható a közgazdasági elemzésekben az általa bevezetett „*mintha*” hipotézis az ember gazdasági viselkedését illetően: „(...)a vállalkozók a legkülönbözőbb feltételek mellett úgy viselkednek, mintha azt keresnék, hogyan tudnák racionálisan maximalizálni a várható hozamot, (...) azaz úgy viselkednek, mintha ismernék a releváns keresleti és költségfüggvényeket, mintha kiszámítanák valamennyi előttük nyitva álló cselekvési lehetőség határköltségét és határbevételét, és minden tevékenységüket éppen addig a pontig terjesztenék ki, ahol a határköltség egyenlő a határbevétellel.” [Im: 32-33].

Friedman fenti gondolatait azért fontos kiemelni - e dolgozatba pedig beemelni -, mert evolúciós megközelítése épp e „*mintha*” hipotézis igazolásánál kerül bele az elméletébe, ugyanis az evolúció fogalomköréből vett „természetes kiválasztódás” folyamatának adaptálásával próbálja meg a profitmaximalizálás hipotézisének létjogosultságát megalapozni. Újra *Friedmant* idézve:

„(...) hacsak az üzletemberek viselkedése így vagy úgy nem közelíti meg a hozammaximalizálással összhangban lévő magatartást, úgy vajmi kevés ideig fognak megmaradni az üzleti életben. Bármilyen legyen az üzleti magatartás szemmel látható közvetlen meghatározója – megszokott reakció, véletlen szerencse vagy bármi más, ha ezek a racionális és tudatos haszonmaximalizálással konzisztens magatartást eredményeznek, úgy az üzlet prosperálni fog, és újabb, a terjeszkedéshez szükséges forrásokat szerez. Ha azonban nem így alakulnak a dolgok, akkor a cég fokozatosan

elveszti saját erőforrásait, és egyre inkább csak a kívülről bevont pótlólagos forrásoknak köszönhetően fog fennmaradni. A természetes kiválasztódás folyamata ily módon hozzájárul a hipotézis igazolásához – vagy, még inkább, ha adott a természetes kiválasztódás, akkor a hipotézis elfogadása annak megítélésén múlik, vajon a hipotézis megfelelően határozza meg a túlélés feltételeit.” [Im: 33].

Az idézetből jól érezhető, hogy *Friedman* elsősorban a profitmaximalizáció feltevését, általánosságban pedig a gazdasági racionalitást védi a természetes szelekció elméletébe való beemelésével, úgy, hogy a profitmaximalizálás racionális paradigmáját a biológiának csak az alkalmasabb egyed túlélésére vonatkozó hagyományos elméleteire vezeti vissza, összekötve azokat a közgazdaságtan természeti törvényeken alapuló feltevéseivel. *Friedman* így - *Marshall*hoz hasonlóan - a piaci versenyt egy túlélési harcnak fogja fel, amelyben az üzleti szervezetek túlélési esélyeit a vállalkozást vezető cselekvése határozza meg, s ezek a cselekvések, melyek maguk is egy természetes szelekció eredményei, analógak a neoklasszikus elmélet gazdasági szereplőkről alkotott viselkedési posztulátumaival.

Érdemes újra kihangsúlyozni, hogy *Friedman* módszertani fejtegetései a neoklasszikus közgazdasági megismerés módszertanának és logikájának védelmében fogantak meg. Ez az apologetika azonban úgy vélem, számos szempontból megalapozatlan vagy legalábbis támadható. Egyfelől ugyanis érvei a levegőben lógnak, hiszen azok alátámasztására nem mutat be egyetlen explicit mögöttes elméletet sem, amelyből tisztán látszana a megközelítés jellege és pontossága. S bár nem tűnik túlságosan meglepőnek az a feltételezés, hogy egy vállalkozó, aki saját tőkéjét kockáztatja, viselkedésével és döntéseivel befektetésének maximális megtérülését célozza, de hogy miért csak ezt az egy, és miért pont ezt a viselkedési jellemzőt posztulálja, egyáltalán nem meggyőző az elemzésben. De megkockáztatom azt is kijelenteni, hogy ennek a hipotézisnek a kritériumait teljes körűen negligálja, hiszen a hipotézisválasztásának ugyan két kritériumát is, mint az „egyszerűség” és az „eredményesség”, megemlíti, ám ez az önkényes választás egy pozitivista céllal és szemléletben írt munkában végletekig ellentmond az elméletalkotás objektivitási követelményeknek. Ezt azonban maga a szerző is megfogalmazza: „(...) a hozzáférhető tényekkel összhangban lévő hipotézisek közül némileg önkényes a választás, noha általános az egyetértés, hogy érdemes figyelembe venni olyan, már önmagukban is az objektivitás specifikációinak ellentmondó kritériumokat, mint az egyszerűség és az eredményesség.” [Im: 23 – az aláhozottak saját kiemelések].

Vagyis *Friedman* érvelésében az egyik legnagyobb probléma – ami a dolgozatban minden vetületben újra és újra felvetődik -, hogy nem derül ki, vajon tényleg meghatározó jelentőséggel bírnak azok a viselkedési jellemzők, amelyeket a neoklasszikus elmélet posztulált, illetve, amelyek a „mintha” hipotézist alátámasztják. Ráadásul fejtegetéseiből az sem derül ki, vajon az emberi viselkedést leíró „mintha” hipotézisek a fogyasztói döntések és cselekvések esetében is bírnak-e magyarázó erővel. Továbbá azt is fontos megjegyezni, hogy a vállalkozói döntések *Friedmannál*, akárcsak a neoklasszikus logikában, individuális cselekvések megalapozói, s ez a tény – a következő fejezetben látni fogjuk - az érvrendszerét illető további támadásoknak ad szabad utat.

Amúgy *Friedman* tanulmányával majdnem egyidejűleg *Alchian* [1950] is szintén a neoklasszikusok által feltételezett – és a gazdasági cselekvést kiváltó - vezérlevet, a profitmaximalizáló tevékenységet teszi meg vizsgálata tárgyának, és szintén evolúciós nézőpontból. Ő azonban arra a - *Friedman*i gondolattal aligha összecsengő –

következtetésre, hogy a profit – és a túlélés – biztosításához legalább akkora szerepet játszanak a környezeti tényezők, a természetes kiválasztódás és a véletlenszerű mutációk, mint a homo oeconomicusról feltételezett tudatos előrelátás és optimalizálás.⁸⁸ Alchian gondolatmenete e tekintetben tehát szintén felhívja a figyelmet a tértől és időtől függetlenített neoklasszikus emberkép, a homo oeconomicus viselkedési posztulátumainak tarthatatlanságára.

Végezetül ki kell emelnünk azt is, hogy Friedman „mintha” hipotéziseinek alátámasztására segítségül hívott evolúciós megközelítés egy olyan módszertannal kapcsolódik össze, amely lényegében *statisztikai korrelációs kapcsolatok* széles körű vizsgálatát jelenti. Ezt a módszertant azonban gyakran érik kritikai támadások éppen amiatt, hogy az egyszerű redukált statisztikai korrelációs formák csak kevésbé bizonyító erejűek, mivel többnyire nincsenek specifikálva azok a strukturális mechanizmusok, amelyek ezeket a korrelációkat létrehozzák. [Szalkai: 1986, 9]. Vagyis éppen azokat az érveket érik kritikák, amelyek alapján Friedman támad hevesen minden olyan nézetet, amely a valóságos világgal való összevetésben kívánja lemérni egy elmélet előfeltevéseinek az érvényességét. „A tudomány alapvető hipotézise az, hogy a látszat félrevezető, és csak a tények megfelelő interpretálása vagy átrendezése után derül ki, hogy a felszínen független és eltérő jelenségek egy mélyebben fekvő és viszonylag egyszerű struktúra megnyilvánulásai.” [Im: 42-43].

Ez a logika azonban azt is feltételezi, hogy bár a gazdasági jelenségek és az emberi cselekvések sokszínűsége és összetettsége igen bonyolulttá teszi a valóságot, a mögöttes motivációk és gondolatok azonban sokkal egyszerűbbek. Így Friedman szerint e kapcsolatok feltárása csak azért nem tökéletes, „mivel még nem találtuk meg a megfelelő magyarázó elméleteket.” [Im: 43]. Tehát a valóság észlelésének módja és sikere egyaránt elméletfüggő. Mindebből pedig következik, hogy egy elmélet valósággal való összevetése a megfigyelés eszközeivel Friedman szerint teljesen értelmetlen, s így felesleges, hiszen módszer hiányában aligha eldönthető, hogy „mi a kritériuma annak, hogy a valósághűségétől való eltérést még elfogadhatónak vagy már elfogadhatatlannak ítéljük meg.” [Im: 42].

Friedman így a közgazdasági jelenségek megismerésének egy olyan gondolati körét rajzolja meg, amelynek egyaránt *feltétele*, *kerete* és *következménye* maga az elmélet. Vagyis arra hivatkozva, hogy a társadalomtudományokban, és így a közgazdaságtanban is a hipotézisek tesztelése nem történhet „laboratóriumi körülmények” közepette, „mert nincs mód ún. kontrollált kísérletek végzésére”, szerinte nincs más út, mint „a formális és tautologikus elemzésekbe való menekülés.” [Im: 23-24]. Ez a megközelítés azonban úgy tűnik, azzal jár együtt, hogy a közgazdasági megismerést segítő formális-matematikai eszköztár egyben olyan gondolkodási rendszert is létrehoz, amelyben minden problémát és tényezőt önmaga alá rendel: *nem a gondolkodást kifejező módszert ad elsősorban, hanem olyan módszert, amely előírja vagy kikényszeríti, hogy hogyan gondolkodjunk.*

50 évvel Friedman módszertani fejtegetései után, és az e mondatot alátámasztani igyekvő megközelítések bemutatása előtt úgy vélem, bátran kijelenthető, hogy az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatos előfeltevések érvényességét illetően *még mindig nem találtuk*

---

⁸⁸ Igaz, Alchian információgazdaságról alkotott elképzelései [1969] a haszon-, illetve profiatmaximalizáció feltevésével összeegyeztethetők, hiszen az információt – annak hiányából következően – olyan erőforrásnak véli, amelyet egy hosszabb távon értelmezett optimalizációs folyamat részének kell tekinteni. E folyamatorientált szemléletben azonban semmi esetre sem tekint el az idő szerepétől, valamint az ebben értelmezett környezeti változás okozta adaptációs lehetőségek és problémák hatásvizsgálatától.

meg a megfelelő magyarázó elméleteket. Talán azért nem, mert ez a probléma úgy tűnik, *gödeli: a neoklasszikus elmélet formális logikára felépülő modellje az egyénnel kapcsolatosan olyan állításokat tartalmaz, amelyek e formális rendszeren belül se nem bizonyíthatók, se nem cáfolhatók.*⁸⁹ Ugyanakkor tudományunkban mégis mind a mai napig uralkodó az a monolitikus szemlélet, amely a magyarázatokat egyetlen modellbe próbálja erőltetni, és a saját paradigmáján túl megfogalmazódó hipotéziseket eleve érvénytelennek, nem a tárgyhöz tartozónak, inadekvátnak bélyegzi.

Ennek a problémának a következményei két tekintetben is érezhetőek. Egyrészt *gátolja egy olyan közgazdasági metateória kialakulását, amely képes lenne a csillapodni nem akaró szakmai viták szélesebb gondolati keretéül fellépni, elősegítve a szakmai álláspontok közeledését.* Másrészt *megnehezíti újabb hipotézisek beépítését, és ami legalább ilyen fontos, a valóságnak gyakran ellentmondó hipotézisek kiszűrését és kiemelését.* Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az evolúciós megismerés úgy tűnik, képes lehet olyan keret formálására, amelyben létrejöhet az a *metateória*, amelyben az emberi természettel kapcsolatos újabb megismerések is beépülhetnek. A következő fejezet tárgya és mondanivalója éppen ezért kivezet az eddigi közgazdasági megismerés által kijelölt területekről, természetesen azzal a céllal, hogy más tudományok emberről alkotott legújabb ismeretanyagainak esszenciáját felvázolja.

---

⁸⁹ Mivel Sokal és Bricmont amúgy meglehetősen túlzónak tűnő, sokszor igen egyoldalúan kritizáló, és néha felesleges szórszálhasogatásokkal is operáló könyve Gödel tételéről szerintem nagyon is jogosan azt állítja, hogy az „*intellektuális visszaélések kifogyhatatlan forrása*” [2000, 214], így nálam csupán analógiaként, mintsem magyarázatként szolgál.

6. Emberi természet és evolúció: modern megközelítések.

„Az olyan göcsörtös fát, mint amilyenből az ember van, sohasem lehet egyenesre faragni.” /Immanuel Kant/

A dolgozat korábbi fejezeteiben leírt gondolatok azt kívánták kihangsúlyozni, hogy a tudományos – és ami számunkra fontos, a közgazdasági – gondolkodás és a filozófiai értelmezések *nem csupán* az ember valódi természetét voltak hivatva jellemezni. A különböző filozófiai gondolkodók az adott korszak uralkodó eszmerendszeréhez és részben sajátos társadalmi, politikai igényekhez formálták saját emberképüket, a közgazdasági megismerés viszont úgy tűnik, olyan emberképet vázolt fel egyes korszakaiban, amelyek az adott kor megismerési céljainak leginkább megfeleltek.

Darwin gondolatainak megjelenésével azonban az emberi természet mibenlétének valóságos és tudományos megalapozottságú magyarázata kezdett körvonalazódni. *Darwin* az egyik legjelentősebb repedést azzal okozta a kartézianus hagyományokat követő tudományos megismerésen, hogy *az embert, éppúgy, mint a többi élőlényt, egy olyan történelmi folyamat láncszemének tekintette, amelyben folyamatos kis léptékű változások generálódnak*, igazolást próbálva nyújtani ezzel arra, hogy *az emberi természet nem magyarázható tovább örök természeti – mechanikai – törvények alapján*. *Darwin* tehát mintegy kirántja az embert a newtoni paradigma szorításából, szerinte ugyanis az élővilág - és kiváltképp az ember – jellemzői és működési sajátosságai nem vezethetők teljesen vissza az élettelen dolgok folyamataira. Az ember nála is kétségtelenül engedelmeskedik a természeti törvényeknek, de ezek nem a fizika, hanem elsősorban a biológia törvényei.

Darwin emberről alkotott téziseit azonban nem a már említett fő művében fejti ki – hisz ott csak annyit jegyez meg, hogy „*Herbert Spencer úr által lefektetett alapokra támaszkodva fény derül majd az ember eredetére és történetére.*” [*Darwin*: 2000, 430] -, hanem az 1871-ben megjelenő „*Az ember származása és az ivari kiválasztás*” című, korábbi gondolatait több tekintetben is szintetizáló munkájában fogalmazza meg. S bár *Darwin* ebben a könyvben is azt hangsúlyozza, hogy az emberré válás során ugyanazok a törvényszerűségek érvényesülnek, mint bármely más élőlénynél, de mindamelllett hosszasan érvel amellett is, hogy *az ember közösségi szerveződésében szerepet játszó pszichológiai, erkölcsi tulajdonságok és együttműködési képességek tették lehetővé, hogy a létért folyó küzdelemben bizonyos közösségek fennmaradhassanak*. *Darwin* arra is felhívta a figyelmet, hogy ebben a – bioszociális evolúciós - folyamatban a kultúra felépülését lehetővé tevő *bonyolult szociális késztetések és morális hajlamok fokozatosan visszaszorították a pusztán individuális ösztönöket*.

Az evolúciós gondolkodás tehát már *Darwin* óta ígéri, hogy az embert, mint cselekvő és társas lényt helyezi el a természet rendjében, úgy hogy egyúttal az egyéni különbségek is középpontjában állnak. Mindamelllett *Darwin* még meg volt győződve arról, hogy az embernek nem a közösségi volta, hanem *biológiai átalakulása* tekinthető az emberiség történelmi fejlődése legfontosabb hajtóerejének. A XX. század antropológiai kutatásainak eredményei azonban új alapokra helyezték az emberi magatartást alakító feltételek vizsgálatát, és több tekintetben is olyan magyarázatok születtek, amelyeknél sok esetben ki kellett zárni a korábban többnyire kizárólagosnak tekintett biológiai szempontokat. Ám ennek a folyamatnak az lett az eredménye, hogy a társadalomtudományi megismerésben

részt vevő kutatók – újra - átesetek a ló túloldalára, mivel *a harmincas évekre szinte mindennemű evolúciós eszme halott volt a legtöbb társadalomtudós szemében.* [Lopreato: 1984: 11].

Az evolúciós megközelítések és a darwini tanok újbóli reneszánsza az 1950-es évekre, a genetika forradalmian új felfedezéseivel egyidejűleg, és azokkal szorosan összekapcsolódva kezdett körvonalazódni egy olyan, homogénnek aligha nevezhető elméleti rendszerben, amit *neodarwinizmusnak* neveznek. És e kereteken belül kaptak helyet és egyre fontosabb szerepet azok az evolúciós megközelítések, amelyek *az embernek, mint társadalmi lénynek a természetét és viselkedésének alapvető mozgatórugóit próbálják feltérképezni.* Ezek a megközelítések, amelyek az alábbiakban kerülnek röviden, de remélhetőleg célratörően bemutatásra, abban a tekintetben közös nevezőre hozhatók, hogy egyöntetűen úgy vélik, a *darwini modell szilárd hátteret és kereteket nyújt az emberi viselkedési reakciók és a különböző társadalmi magatartásformák magyarázatához.*

6. 1. A szociobiológia feltevései az emberi természetről és viselkedésről

„Úgy gondolom, hogy az emberi preferenciák az alatt a több millió év alatt alakultak ki, amíg elődeink vadászó csoportokban éltek. Ezért preferenciáink olyanok, amilyenek a túléléshez szükségesek. Lehetséges, hogy végül a szociobiológusok (és kritikusaik) munkája lehetővé teszi számunkra, hogy olyan részletes képet alkossunk az emberi természetről, amelyből levezethetjük azokat a preferenciákat, amivel a közgazdászok elkezdhetik az elemzésüket. Amint ezt az eredményt elértük, lehetővé válik számunkra, hogy kidolgozzuk a fogyasztói kereslet és a gazdasági viselkedés más formáinak az elemzését.” [Coase: 1988, 12].

A *Homo Oeconomicus* evolúciós interpretációját, valamint a gazdasági viselkedés és általánosan az emberi természet alaposabb körüljárását célzó kutatásnak úgy vélem ad némi alapot és indokot annak a közgazdasági Nobel-díjas Coase-nak az imént citált kijelentése, aki egy teljes életművet felölelő vizsgálódással próbálta a neoklasszikus közgazdaságtan hagyományaira felépülő közgazdasági megismerést szilárdabb és valószerűbb alapokra helyezni. Mivel az idézetből az tűnik ki, hogy ő elsősorban a szociobiológia kutatási irányjaiban és eredményeiben vélte felfedezni ezeket az alapokat, így én is először ennek a kutatási programnak a felvázolásával kísérlem meg az emberi természet mélyebb összefüggéseit bemutatni.

A szociobiológia megalapítói saját megismerési törekvéseiket a neodarwinizmus, és ezen belül is a populációgenetika azon ágaként jellemezték, amelyik *Darwin* evolúciós elméletének modern keretei közé helyezve az addigi viselkedéstudományok vizsgálati területeit, újfajta szintézist próbálva teremteni közöttük. [Wilson: 1975]. A szociobiológia eredetileg az állatok – beleértve, de nem kiemelve az ember - *társas viselkedését próbálta magyarázni* az evolúció elméletének alkalmazásával [Barash: 1980], de már a kezdeteknél úgy vélték az irányzat megalkotói és legismertebb teoretikusa, *Wilson* is, hogy *„a szociobiológia segíthet bennünket abban, hogy megértsük az emberi viselkedés alapjait és*

azokat a fundamentális szabályokat, amelyek képességeinket irányítják.” [Wilson: 1977, 342].

A különböző evolúciós megközelítések egyetértenek abban, hogy az emberben évmilliókig tartó szelekciós nyomás alatt kifejlődtek bizonyos, genetikailag kódolt, adaptív viselkedési tulajdonságok. Az emberi természet vizsgálatát célul kitűző evolúciós elméletek pedig elsősorban azokat a viselkedési hajlamokat és képességeket vizsgálják, amelyek evolúciós örökségként irányítanak bennünket. A szociobiológia alapvető gondolatmenete azonban az, hogy az emberben genetikailag meghatározott hajlam fejlődött ki arra vonatkozóan, hogy a társas viselkedésnek az adaptív formáit részesítse előnyben. Vagyis az ember viselkedési tulajdonságai közül számos társas viselkedési jegy a természetes szelekció működése során alakult ki, mint a külső környezet kihívásaira adott adaptív válasz. E sikeres adaptáció pedig oda vezetett, hogy e genetikailag meghatározott társas viselkedési hajlamok az adott közösség kultúrája által előírt viselkedési szabályokká rögzültek. Bereczkei [1992, ill. 1998] például az adott közösség túlélési sikerét vizsgálva a vérfertőzés példáján keresztül ecseteli hosszasan, hogy az a genetikai hajlam, hogy az ember kerüli a közeli hozzátartozóval folytatott nemi kapcsolatot, sikeres adaptáció révén válik egy világosan megfogalmazott erkölcsi, jogi vagy kulturális szabállyá.

A társas-kooperatív viselkedési jellemzők tehát mintegy szelekciós előnyökkel ruházták fel hordozóikat azok között az ökológiai és szociális viszonyok között, amelyben az emberi evolúció végbement. És miután hosszú időn keresztül növelték az egyének túlélési és szaporodási esélyeit, genetikai alapjai rögzültek a populáció génkészletében. [Bereczkei: 1992, 25]. Vagyis a biológiailag ésszerű magatartásformákra genetikai hajlama alakult ki az embernek, s bizonyos hajlamok annyira hasznosnak, adaptívnek minősültek, hogy a kulturális evolúció során elnyerték a kultúra legmesszebbmenő támogatását. [Mannhardt: 2004, 95]. Tehát a kultúra az, ami szentesíti, erkölcsi szabályokká alakítja a hajlamokat, és elsősorban a társas viselkedési hajlamokat. Ez azonban azt is jelenti, amennyiben a kultúra változik, a társas együttélés szabályainak, az erkölcs koncepciójának is változáson kell keresztül mennie. Wilson, a szociobiológia megalapítója, ebben a logikában arra a következtetésre jut, hogy valamiféle külső ágens, amit ő közakaratnak nevez, képes arra, hogy az emberi természetről növekvő tudásával finomhangolást végezzen, azaz módosítson a genetikailag kódolt szabályokon, amennyiben a környezeti feltételek megváltoznak.

A szociobiológia a dolgozat szempontjából egy igen fontos és a korábbi fejezetekben újra és újra előtörő kérdésre, az önzetlenség eredetére is egy lehetséges választ kíván adni a saját megismerési törekvéseiben. Ugyanakkor nem véletlen, hogy Wilson szociobiológiát megalapozó könyve után hamarosan megjelennek azok a közgazdasági írások is [Lásd pl. Becker: 1976], amelyek a szociobiológia feltevéseit veszik szemügyre tudományunk megismerési próbálkozásaiban. Hiszen egyfelől a közgazdasági gondolkodásban – és a *Homo Oeconomicus* mibenlétét felkutatni célzó dolgozatban is - központi jelentőséggel bír az önérdeken alapuló cselekvések feltételezésének alapos körüljárása, illetve igazolásának vagy cáfolatának különböző megközelítésekben történő megalapozása. Másfelől azonban az első fejezetben éppen azt láttuk, hogy a mai közgazdasági kutatások jelentős része mégis hiányolja az önzetlenség és a moralitás kérdésköreinek vizsgálatát és beemelését a közgazdasági megismerésbe, noha a klasszikus közgazdasági teoretikusok, és elsősorban Adam Smith az emberi természet és az ember gazdasági viselkedésének egyik alapvonását látta a különféle önzetlen megnyilvánulásokban.

A dolgozat korábbi részeiben igazolni próbáltam, hogy bár *Smith* az embernek az önzetlenségre való hajlamát a láthatatlan kéz metaforáján keresztül vagy a pártatlan szemlélő lelki köntösében ragadja meg, érvelésében hiányzik – vagy meglehetősen rejtve marad – annak magyarázata, hogy honnan származnak azok az erők, amelyek visszaszorítják az önérdék érvényesítésének ősi imperatívuszát. A dolgozat korábbi elemzései végeredményben arra vezettek, hogy ezek az erők a *társadalmi-kulturális együttélés során jönnek létre*, vagyis - akárcsak a freudi logikában a „felettes én” vagy a dolgozatban már többször citált *Hobbesnál* a „*Leviatán*” – mind tudatosan létrehozott társadalmi normák eredői és eredményei, amelyek társadalmilag kívánatos cselekvésekké szelídítik az ember alapvető természetéből fakadó önző és sokszor agresszív energiáit.

Csak hogy a szociobiológia és a későbbiekben bemutatásra kerülő egyéb evolúciós megközelítések féloldalasnak tekintik a fenti érveléseket, hiszen szerintük *az altruizmus, az együttműködés éppúgy nem egy evolúciós vákuumban jött létre, akárcsak az individuális önzőség, hanem mindkettő a biológiai evolúció termékének tekinthető*. A szociobiológia megfigyeléseinek ugyanis egyik legmegdöbbentőbb és számunkra az egyik legfontosabb aspektusa, hogy az élővilágban a túlélésért folytatott szüntelen – fajon belüli – küzdelemben, a rovaroktól a főemlősökig egyaránt megfigyelhető – csak társas keretek között értelmezhető - magatartásforma az *önzetlenség*. A szociobiológia amúgy éppen e - altruizmus néven ismert - jelenségek tanulmányozásával kezdődött. [Csányi: 2002, 71]. Igaz, az állatvilágban létező altruizmust, már *Darwin* is megfigyelte az államalkotó rovarokat tanulmányozva, de ő még nem volt képes beilleszteni a természetes szelekción alapuló gondolatmenetének logikájába. [Bereczkei: 1998, 53]. Ugyanis amennyiben az egyedek szintjén ható szelekciót tekintjük az egyetlen evolúciós tényezőnek, akkor az altruista tulajdonságok kialakulására nem lehet megfelelő magyarázatot találni.

W. D. Hamilton angol szociobiológus már 1963-ban [Hamilton: 1963] közzétett egy olyan megközelítést, amelyben a szelekciót nem csak az egyedek szintjén értelmezte, hanem a gének szintjén is. Teóriája a *rokonszelekció* vagy *Hamilton-elmélet* néven vált ismertté. Gondolatainak esszenciája úgy foglalható össze, hogy egy-egy génváltozat szaporodási sikerének vizsgálatában nem elegendő csak egy, az említett génváltozatot hordozó egyed szempontjait figyelembe venni, hiszen az adott – például altruista tulajdonságot létrehozó – gén hasonmásai az egyed rokonaiban, közösségi környezetében is megtalálható. Ha a csoport, a rokonság egyik tagja valamilyen önzetlen cselekedetet végez (lemond a táplálék egy részéről, lemond a szaporodásról, segít a gondozásban stb.), akkor az ilyen viselkedés – és az ezért felelős gén – csak akkor maradhat fenn, ha ez a csoport szintjén értelmezve nagyobb előnnyel jár, mint hátránnyal, s ha az altruista viselkedés kölcsönös lesz. A kedvezményezett egyed ugyanis átviszi az önzetlen rokon génjeinek ráeső hányadát, miáltal növekszik az altruista teljes genetikai képviselője, tehát ún. összesített rátermettsége (*inclusive fitness*). Az önzetlen viselkedés tehát csak látszólag csökkenti az altruista egyed genetikai sikerét és alkalmasságát, hiszen génjei végeredményben és összességében nagyobb számban jelennek meg a későbbi generációkban. Ez pedig akkor valósul meg, ha az önzetlen egyed túlélési és szaporodási esélyének csökkenését ellensúlyozza génjeinek megnövekedett képviselője a rokonok révén. [Bereczkei: 1992, 18].

A szociobiológia – pontosabban a hamiltoni interpretációja - az altruizmus működését evolúciós értelemben tehát akkor tekinti sikeresnek, ha olyan *rokoni kapcsolatok* mentén megy végbe, ahol az egyének egymás génjeit bizonyos százalékokban hordozzák, vagy ha az *önzetlenség reciprocív*. A *rokonszelekció előnye pedig nem az egyén, hanem a rokonság, közösség összgenetikai reprodukciós nyereségében van*. Fontos azonban

megjegyezni, hogy számos megközelítés szerint nem kell egy csoport tagjainak genetikai rokonságban lenniük ahhoz, hogy az önzetlenség génjei az evolúció során fennmaradjanak. A szociobiológia állásfoglalása szerint *evolúciós értelemben egy közösség nem rokon tagjai akkor is szelektálódhatnak a kölcsönös altruizmus génjeire, amennyiben biztosított az önzetlen akció megtérülése*. [Bereczkei: 1992, 55]. Vagyis amennyiben a kölcsönösségből származó előnyök meghaladják azokat az előnyöket, amelyek az önző viselkedésből fakadnának. E *csoportszelekciós megközelítések* szerint amennyiben az önzetlenség génje megjelenik, akkor az önzetlen egyedek óriási előnyökhöz juttatják csoportjukat, s ez az előny olyan nagy, hogy akkor is lehetővé teszi a gén fennmaradását, ha az altruista cselekedet nem egyértelműen rokonokra irányul. Csányi [1999, 2000b, 2000c, 2002] számos érvet felvonultat amellett, hogy az elmúlt években kellő bizonyíték került napvilágra arra vonatkozóan, hogy *egyedül az emberi társadalomban alakultak ki a csoportszelekció feltételei, és e szelekciós formának köszönhetően az ember szociális tulajdonságai*.

A csoportszelekció kialakulásának ugyanis számos olyan ökológiai és társadalmi feltételét szokták felsorakoztatni, ami leginkább – vagy nem egy esetben kizárólagosan - csak az emberi faj esetében azonosítható. Mivel az emberi természet humánológiai megközelítésénél nagyobb teret fogok szentelni azoknak az emberre jellemző viselkedési jellemzőkre – viselkedés-komplexre -, amelyek a csoportszelekciót és az emberre értelmezhető evolúciót eredményezték, így most csak azokat a jellemzőket tartom érdemesnek a dolgozatba beemelni, amelyeket a szociobiológia képviselői is elfogadnak. Szinte kötelező hivatkozásnak számít e tekintetben Maxwell [1984] és Trivers [1971, ill. 1985] műveire utalást tenni, hiszen mindketten nagyon alapos kutatást végeztek a *kölcsönös altruizmus* megvalósulását illetően. Szerintük elsősorban azok a csoportok tudtak csak fennmaradni az emberré válás folyamatában, amelyek képesek voltak a közös vadászatok jól megszervezni, azok során az információkat, ismereteket, eszközöket fejlett kommunikáció és intézményi háttér segítségével elcserélni, a veszélyhelyzeteket, a táplálékelosztást közösen megoldani, fejlett memóriával az altruizmust számon tartani, az önzetlen társat felismerni, és az önző viselkedést pedig kiközösíteni. S bár Trivers szerint ugyan a reciprok altruizmus kedvez a csalók megjelenésének is, hiszen az önzetlen gesztus elfogadása minimális viszonzással vagy anélkül – vagyis potyautasként -, növelni képes a csalók biológiai sikerességét, ám ez az evolúciós stratégia később visszaüt az egész csoportra, mivel az egymást kihasználó, becsapó egyedek túlzott elterjedésével széthullik – az evolúció színpadáról pedig eltűnik – az adott közösség. [Bereczkei: 1992, 62]. Ezért sokak szerint valószínűleg *a reciprok altruizmus rendkívül bonyolult és összetett rendszerének evolúciója tekinthető az egyik legnagyobb szelekciós nyomásnak és erőnek az emberi intelligencia és kultúra kifejlődésében*.

Nem véletlen tehát, hogy számos mai és korábbi [pl. Somló: 1909, Malinowski: 1944, 1972, Polányi: 1946] gazdaság- és kultúrantropológiai kutatás az altruizmus és reciprocitás gazdaságot koordináló mechanizmusaira hívják fel a figyelmet, elutasítva egyben a tisztán önző haszon- vagy profitmaximumra felépülő piac intézményének kizárólagos létjogosultságát. Vagyis ahogy az emberben *genetikailag vannak kódolva az önző viselkedés mellett az altruista motívumokra felépülő cselekvések, ugyanúgy szövődnek bele a piaci intézményekbe a különböző erkölcsi, kulturális-társadalmi viszonyok is* a tudományunkban legtöbbször csak tisztán racionálisnak és önérdékűnek tekintett döntésekbe. Meg kell azonban jegyezni, hogy már Marshall kihangsúlyozza darwinista gondolataiban, hogy *„a létért való küzdelem okozza, hogy hosszú távon az emberek azon fajainak sikerül a túlélés, amelyekben az egyén a leginkább hajlandó feláldozni önmagát azoknak a javára, akik körülötte élnek.”* [Idézi Hámori: 1998, 73]

Itt érdemes egy gondolat erejéig visszatérni *Adam Smith* gazdaságot vezérlő *láthatatlan kéz* metaforájára. A dolgozat korábbi fejezeteiben állandó hivatkozási alapnak tekintettem *Smith* fejtegetéseit arról, hogy az altruizmus-önzés ellentétes erőinek eredői hogyan – és milyen feltételek mellett – hozhatják létre a gazdasági egyensúlyt és a társadalmi harmóniát. Gondolataiban mindvégig ellentmondásosnak véltem, hogy a gazdasági önzést és az önzetlen cselekvéseket egyaránt az intencionalitás szintjén értelmezte, noha az önérdékű magatartást inkább veleszületett hajlamnak, míg semleges tanácsadó által „vezérelt” altruista megnyilvánulásokat társadalmilag meghatározottnak és kontrolláltnak tekintette. Szerintem e számomra érezhető ellentmondás mögött az a *Smith* korát jellemző – és korábban már részletesen bemutatott - *paradigmatikus látásmód* húzódik meg, amelyben az individuális cselekvések és nem a csoportszelekció mechanizmusai kerülnek kihangsúlyozásra.

Adam Smith a szabad verseny, a minden korlátozástól mentes gazdaság prófétájává vált, mivel annak mindenhatóságát és racionalitását indokolta. Persze a szabad verseny kialakulása előtt is létezett gazdaság és gazdasági egyensúly, de *Smith* érvelésében a szabad és tiszta piaci viszonyok megjelenésével valamiféle „új szelekciós környezet” jelent meg, ami alapjában változtatta meg a gazdasági evolúció jellegét. Ahogy *Darwinnál* az önző egyedek túlélésért folytatott harca és adaptációs kényszere vezet el az élővilág változatos és életképes formáihoz, *Smith* gazdasági evolúciójában a szabad verseny szülte láthatatlan kéz reprezentálja azt az evolúciós mechanizmust, amely révén az önérdékű megnyilvánulások természetes szelekciói és jótékony megnyilvánulásai is beindulhatnak. Ugyanakkor *Smith* a gazdasági evolúciónak azt az oldalát helyezi előtérbe, amelyet a mai fogalmaink szerint a *génszelekció* testesít meg, hiszen az egyén szintjén értelmezhető és öröktől fogva létező emberi viselkedési jellemzőkből vezeti le a gazdasági és társadalmi rend létrejöttét. Ám ahogy a természetben az evolúció működéséhez – legalábbis az ember esetében vitathatatlanul – hozzátartoznak a csoportszelekciós mechanizmusok is, *Smith* érvelésében a láthatatlan kéz mechanizmusain keresztül éppúgy megjelennek azok a „gének” is, amelyeket a társadalmi együttélés és gazdasági kooperáció csoportszelekciós mechanizmusai hívtak életre és választottak ki. Mindez azt is jelenti, hogy *Smith* számára nagyon is fontos egyén társadalmi meghatározottsága az ember gazdasági viselkedésének felkutatásánál – hiszen a moralitás és az altruizmus is csak társadalmi keretek között nyer nála értelmet -, de módszertani individualizmusra felépített társadalomfilozófiája mégsem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy a társadalmi együttélés „mögöttes génjeit” felkutathassa.

Smith azonban az önzetlenségről, mint velünk született hajlam létezéséről és a gazdasági és társadalmi harmónia megteremtésének zálogáról, nem mond le, sőt legalább olyan fontosnak tartja, mint az önérdékű cselekvést. Nem úgy a Nobel-díjas *Samuelson* és *Nordhaus*, akik „Közgazdaságtanukban” e módszertani individualizmust követve, már explicit módon kapcsolják úgy össze a láthatatlan kéz metaforáját az evolúciós gondolattal, hogy a darwini természetes szelekciót csak az „önző érdekek versenyének” tekintik, eleve kizárva azt, hogy a csoportszelekció teremtheti meg a gazdasági és társadalmi cselekvések harmonikus mozgását. Művükből idézve:

„Ha hiányoznak a darwini tökéletes verseny fékjei és ellensúlyozó tényezői, ha a gazdasági tevékenység túlcsordul a piac határain, ha a jövedelmek politikailag elfogadhatatlan módon oszlanak el, ha az emberek kereslete nem tükrözi a tényleges szükségleteket – tehát amikor e feltételek bármelyike fennáll, akkor a gazdaságot nem vezeti optimális helyzethez egy láthatatlan kéz.” [Samuelson-Nordhaus: 1988, 970-971].

Visszatérve a szociobiológia gondolatmenetére, képviselői szerint az emberi evolúcióban igenis megvannak a „darwini tökéletes verseny fékjei és ellensúlyozó részei”, mégpedig a kölcsönös altruizmus génjei révén, amelyeket, mint túlélési sikertényezőket, a csoportszelekciós mechanizmusok hívtak életre az emberi evolúció színpadán. És ezek kellett ahhoz is, hogy létrejőjenek a kooperáció különböző intézményi formái, illetve azok a társadalmi-gazdasági intézmények is, amelyek a csak társas keretek között megvalósuló és értelmezhető piac működési feltételeit biztosítják. Persze amennyiben a kulturális evolúció a társadalmi-gazdasági környezet intézményi feltételeit módosítja, úgy a piaci működés sajátosságainak és az együttműködés formáinak is változásokon kell keresztül mennie. Mindez azt jelenti, hogy a darwini rendszerben fék, gáz és kormány egyaránt van, amiket a kulturális evolúció irányít, és ami egyúttal a piaci folyamatok irányát és sebességét egyaránt meghatározza, ám tökéletes verseny és optimum nem lehetséges, hiszen az evolúciós dinamikában ezek az abszolút fogalmak aligha értelmezhetőek.

A szociobiológiában létező csoportszelekciós megközelítések alkalmasnak tűnnek arra is, hogy az egyes közösségek, kultúrák eltérő szokásait és cselekvési mintáit a más-más környezeti feltételek miatti különböző adaptációk mentén próbáljuk magyarázni. Az eltérő kihívásokra ugyanis eltérő szelekciós nyomások és adaptációk születtek, amelyek valamiféle kulturális örökségként tovább léteznek, illetve formálódnak a különböző csoportszelekciók mentén. *Lumdsen és Wilson [1981] kultúrgéneknek* nevezte⁹⁰ el az ilyesféle elemeket, és a biológiában a gének vizsgálatára kialakított matematikai eszköztárat felhasználva igen sikeresen és kellő prediktív erővel tudták modellezni számos kultúra és kulturális hatás fontosabb tulajdonságát. (Meggjegyzem, régi álom teljesült ezzel, hiszen a biológia is olyan tudománnyá nőtte ki magát, amelyben végre hemzsegnek a matematikai egyenletek, bizonyítani próbálva, hogy matematikai modelleket lehet alkotni a legváltozatosabb problémákra is.).

Fontos hangsúlyozni, hogy a kultúrgének nem egyszerűen a kultúra önálló elemei, hanem a genetikai és a kulturális evolúció keresztezési pontjai. [Bereczkei: 1992, 160]. Vagyis a kultúrgének közötti természetes szelekció tulajdonképpen egy olyan társadalmi, szocializációs folyamatban valósul meg, amit az uralkodó kulturális hatások irányítanak, ám nem független a genetikai hajlamoktól sem. A kultúra sokfélesége az egyén számára azoknak a kultúrgéneknek a sokaságában van jelen, amelyek az agyban a biológiai evolúció során leképeződnek. A társadalmi cselekvéseinket az határozza meg, hogy különféle kultúrgéneket sajátítunk el a rendelkezésre álló társadalmi készletből, adott kultúrgéneket veszünk és adunk át egymásnak, egyeseket előnyben részesítünk, másokat nem – tehát a szocializációs közegünk állandóan működteti a szelekciót -, ugyanakkor a társadalmi élet változásával a kultúrgének mutációja is végbemegy.

Ezek a megközelítések, úgy vélem, felhasználhatóak a gazdasági jelenségek és az ember gazdasági természetének feltérképezésénél is. Egy adott kultúra tagjainak attitűdjei, szokásai és gondolati sémái ugyanis olyan csoportszelekciós mechanizmusok révén választódtak ki, amelyek a különböző környezeti-társadalmi feltételek adta kihívások keltettek életre. Az egyes kultúrák így különféle kultúrgénekekkel „szerelkeztek fel”, és ez vezethetett oda, hogy az evolúció különféle gazdasági szerkezeteket és viselkedésmintákat hozott létre. Ettől persze a piac alapvető törvényszerűségei még

⁹⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy a „gén” szótagnak ez esetben semmi köze nincs a biológiai génekhez, hanem olyan kulturális egységeknek tekinthetők, amelyek magukba foglalják az emberi viselkedés elemi formáit, az ember által készített tárgyakat és a gondolkodás olyan egységeit, mint a fogalmak vagy szimbólumok.

lehetnek általános érvényűek, de a piaci verseny valóságos körülményeit már inkább a csoportszelekció mechanizmusai alakítják ki. Vagyis *a láthatatlan kéz inkább tekinthető olyan mechanizmusnak, amely a kultúrgének szelekcióját működteti, és egyben az ember gazdasági viselkedésének sokszínűségét, racionalitásának, hedonizmusának többértelműségét támasztja alá.*

Ebbe a fejezetbe úgy vélem, mindenképpen szükséges beilleszteni a kultúrgénekkel kapcsolatosan még egy olyan megközelítést, amely ugyan szintén a gének és a kultúra kapcsolatrendszerén próbálja meg az emberi természet mibenlétét megragadni, ám mégis elveti a csoportszelekció lehetőségét a kultúrák öröklődésében, illetve replikálódásában. A brit biológus, Dawkins önző gén elméletéről, valamint az arra felépített mémelméletéről van szó, amelynek vázlatos tárgyalása több tekintetben is figyelmet érdemel. Egyrészt azért, mert számos közgazdasági – és elsősorban játékelméleti – kutatási program a közgazdasági megismerés megújulási lehetőséget látja a mémelmélet adaptálásában. Vincze [1993] szerint „a módszertani individualizmusból továbbfejlesztett igazi döntéshozói elmélet és az evolúciós mémelmélet együttes alkalmazása, kombinálása ígérkezik a közgazdaságtan alapszisztematana egyik jövőbeli jellemzőjének.” [Vincze: 1993, 12]. Másrészt viszont azért fontos helyet szorítani a mémelmélet bemutatásának, mert úgy gondolom, az nem alkalmas arra, hogy a kultúra létrejöttét és formálódását, valamint ezzel egyidejűleg az emberi természetnek, illetve az ember gazdasági viselkedésének alapvető mozgatórugóit feltérképezhessük és magyarázhassuk.

6. 2. Richard Dawkins „önző gén” elmélete és „mémelmélete”

Richard Dawkins géncentrikus gondolkodását semmi sem bizonyítja jobban annál, hogy izgalmas és igen nagy népszerűségre szert tett könyve, „Az önző gén” [1976] bevezető fejezetében világosan adja az olvasó tudtára, hogy „ez a könyv azt fejt ki, hogy mi magunk és minden más állat génjeink alkotta gépek vagyunk, [és – H.P.] (...) a sikeres gén egyik meghatározó tulajdonsága a könyörtelen önzés.” [Dawkins: 1976, 12-13]. Míg a csoportszelekciós elmélettel kapcsolatosan rögtön a könyve elején leszögezi, hogy azt az evolúciós elmélet részleteiben járattan biológusok vizsgálódási területének tekinti, jelezve egyben azt is, hogy „noha a csoportszelekció elmélete ma csekély támogatásra lel azon hívatásos biológusok köreiben, akik értik az evolúciót, mégis nagy intuitív vonzereje van.” [Im: 19-20].

Dawkins, elkötelezett darwinistaként, a természetes szelekciót tekinti az evolúció működési alapjának, ám *a környezethez való alkalmazkodást kizárólag az egyed a genetikai versenyben előnyhöz juttató eszköznek tartja*, amelyet a túlélésért folytatott harc szükségszerűen és teljesen mechanikusan termel ki. Szerinte valamennyien *önző génjeink túlélőgépei vagyunk*. S bár a létért folytatott állandó küzdelemben nem az egyes gének pusztulnak el vagy maradnak fenn, de maga a természetes szelekció mégis a génekre hat: *az a gén lesz a túlélő gén, amelyik jobb túlélőgépben talál helyet magának*. Vagyis a túlélés a gén létezésének egyetlen módja, minden más számára csak másodlagos szempont lehet.

Dawkins elgondolásában tehát nem az a fontos, hogy az egyedek szintjén legyen minél nagyobb a reprodukció, hanem az, hogy a természet minél több gént állítson elő replikációval, amely persze sosem lehet teljesen sikeres. Mutációkkal, másolási hibákkal, génhasadásokkal újabb és újabb gének jönnek létre, amelyek a régiekkel együtt igyekeznek helyet kapni minél több egyedben, mint túlélőgépekben. Vagyis a régi és új gének együtt építenek fel olyan túlélőgépeket, amelyekben lehetséges, hogy a régiek az újakkal vagy éppen fordítva, de a lényeg az, hogy egy adott gén a másik révén lesz a leghatékonyabb. *Dawkins* ezzel tehát az önfeláldozásra, az altruizmusra is választ kíván adni, hiszen szerinte amennyiben az a gén, amelyik az egyed, mint túlélőgép számára önfeláldozást határoz meg, lényegében segíti önmagának (mint génnek) a túlélését azzal, hogy az adott egyedre kényszerített önfeláldozással egyidejűleg a többi egyedben önmaga több példányát is megmenti. Így azonban az adott egyedet, mint túlélőgépet alkotó többi gén számára is célszerű lehet, ha ezt a gént beveszik a csapatba, hiszen azáltal saját túlélésük esélyeit is – a többi egyed révén – megnövelik. A génnek tehát mindegy, hogy melyik példánya a túlélő, és így az is, hogy melyik egyed, mint gép lesz a túlélő(gép).

Dawkins génszelekciós elmélete érdekfeszítően vázolja fel azt a versenyt, amelyben a gén nem közvetlenül önmaga érdekében önző, hanem a vele pontosan azonos felépítésű összes gén érdekében. Másrészt számot ad arról is, hogy bármely élőlény és annak viselkedése nem tekinthető másnak, mint a túlélési harcban fennmaradt gének által programozott gépnek. [Im: 126]. E programozás egy költség-haszon elemzés eredménye, amely *Dawkins* szerint épp úgy múltbeli döntéseken alapul, mint az emberi döntések. „Mivel a gének a túlélőgépeket a tanulás képességével is felruházzák, mondhatjuk, hogy némi költség-haszon becslésre az egyéni tapasztalat alapján is sor kerül. Mindaddig, amíg a feltételek nem változnak meg túlságosan drasztikusan, a becslések jó becslések lesznek, a túlélőgépek pedig többnyire helyes döntéseket hoznak. Ha a feltételek gyökeresen megváltoznak, a túlélőgépek gyakran hibás döntéseket hoznak, génjeik pedig megfizetik a büntetést. Pontosan úgy, ahogyan az elavult adatokon alapuló emberi döntések is jobbra tévesek.” [Im: 126-127].

Az önző gén elmélete akkor lett igazán meghatározó a biológiai, sőt később a társadalomtudományi kutatásokban, amikor *John Maynard Smith* a hetvenes években észrevette, hogy egy-egy gén úgy is felfogható, mint ami a hordozójának – tehát az egyednek – egy-egy viselkedési – vagy játéksztratégiát - stratégiát ír elő. [Lásd pl. *Maynard Smith: 1983*]. Vagyis a túlélésért vívott harcot úgy is értelmezhetjük, mint a gének által meghatározott játéksztratégiák vetélkedését. Természetesen attól függően, hogy milyen gének és milyen gyakorisággal vannak jelen egy adott populáció génkészletében, különböző lehet az egyes gének – és az általuk képviselt játéksztratégiák – túlélési esélye. *Maynard Smith* szerint a különböző játéksztratégiát képviselő gének között létrejöhet egy egyensúlyi állapot, amit *evolúciósan stabil stratégiának* (ESS) nevezett el, mondván, hogy amennyiben megvalósul a gének ESS-nek megfelelő aránya, akkor az stabilan fennmaradhat mindaddig, amíg a környezeti feltételek nem változnak meg drasztikusan. A dolgozat témájából kifolyólag hangsúlyozni szükséges, hogy az ESS logikai alapja az a matematikai játékelmélet, amit elsősorban közgazdasági alkalmazási területekre dolgoztak ki, így nem meglepő, hogy a közgazdasági kutatások is adaptációs lehetőséget láttak, és ma is látnak az ESS elmélete felhasználásának a különböző közgazdasági döntések vizsgálatánál. [Lásd pl. *Axelrod: 1984, Vincze: 1993*].

Dawkins amúgy óriási – sőt *Darwin* óta a legjelentősebb - előrelépésnek tartja az ESS koncepciójának kidolgozását az evolúcióelméletet illetően. Szerinte ugyanis „alkalmazható bárhol, ahol ahol érdekütközésre bukkanunk, s ez azt jelenti, hogy szinte

mindenütt.” „Maynard Smith ESS koncepciója először teszi lehetővé, hogy világosan átlássuk, hogy független, önző entitások együttese mi módon emlékeztet egyetlen szervezett egészre. Azt hiszem nem csak a fajokon belüli társas kapcsolatrendszerekre, hanem a sok fajból álló „ökoszisztémák” és „életközösségek” szerveződésére is igaz. Számításom szerint hosszú távon az ESS-koncepció forradalmasítani fogja az ökológia tudományát.” [Dawkins: 1976, 110].

A fenti kiemelések alapján úgy vélem, Dawkins gondolatvilága nagyon is adekvát azzal a hagyományos, redukcionista, kartézianus világszemlélettel, amelyik világmegismerési kísérletében az „alapvető építőköveket” keresi, és azokon keresztül próbálja meg a természet, az emberi viselkedés és természet, illetve azon keresztül az emberi társadalom és kultúra működési mechanizmusait felvázolni. Az önző gén elméletéből kirajzolódó világkép szerint a világot csakis a gének mechanikus és rövidlátó érdekei mozgatják, és az emberi természet és kultúra egyaránt teljesen ki van szolgáltatva génjei érdekeinek.⁹¹ Könyvében leplezetlenül írja le véleményét azokról a – jelen fejezetben bemutatni kívánt – holisztikusabb felfogásokról, amelyek az emberi természet és viselkedés vizsgálatát a gének és a kultúra, valamint a természet és a társadalom koevolutív interakcióin keresztül tartják értelmezhetőnek:

„Lelkes darwinistaként elégedetlen voltam azokkal a magyarázatokkal, melyeket hasonló felfogású társaim kínáltak az emberi viselkedésre. Megpróbáltak biológiai előnyöket keresni a civilizáció különböző sajátosságaiban. (...) Azok a prekoncepciók, amelyek alapján az ilyen elméleteket megfogalmazzák, gyakran a csoportszelekció talaján állnak, de az elméleteket át lehet fogalmazni az ortodox génszelekciós felfogás szerint is. Meglehet, hogy az ember az elmúlt több millió év nagy részét kis rokoni csoportokban élte le. A rokonszelekció és a kölcsönös önzetlenségnek kedvező szelekció kifejthette hatását az emberi génekre, létrehozva sok alapvető lélektani tulajdonságunkat és hajlamunkat. Ezek a magyarázatok ideig rendben is volnának, de úgy találom, hogy még csak közelében sincsenek annak, hogy a kultúra, a kulturális evolúció értelmezésének félelmetes kihívásaival szembenézzenek, vagy hogy megmagyarázzák a világ emberi kultúrái közötti hatalmas különbségeket.” [Im: 239].

Dawkins tehát egy flexibilisebb teóriát keresve jut el a kultúra változatosságának és koherenciájának alternatív magyarázatához, a mémelmélethez. A fentebb már említett könyvének [1976] utolsó fejezetében igen röviden – és elnagyoltan – leírt gondolatait megelőlegezendő, leszögezi, hogy „a mai ember evolúciójának megértéséhez először is felre kell dobunk a géneket, mint az evolúcióra vonatkozó elgondolásaink egyedüli alapját. (...) Az én tézisemben a gén csupán analógia, nem több.” [Im: 239]. Tehát ahogy a gén a biológiai replikáció alapjai Dawkins szerint, számára a mémek a kulturális replikáció egységeit testesítik meg. „Én azt hiszem” – írja – „hogy nemrégiben egy újfajta replikátor bukkant fel éppen ezen a bolygón. Még gyerekcipőben jár, még esetlenül sodródik ide-oda, de máris oly gyors evolúciós változáson megy át, hogy mögötte a jó öreg gén messze lemaradva liheg.” [Im: 240].

Az új replikátor, melyet Dawkins mémnek nevez el, alapvető jellemzője tehát, hogy „az emberi kultúra levesében” tenyészik, és sokkal gyorsabb evolúcióval bír, mint a biológiai evolúciót lehetővé tevő gén. „A mém lehet egy dallam, egy gondolat, egy jelszó, ruhadívat, edények készítésének vagy boltívek építésének módja”, és terjedésére jellemző,

⁹¹ Annyi különbséget azonban mindenképpen tenni kell, hogy Dawkins elméletében az önző gének minden magasabbrendű cél nélkül vezérlik a világot, s a fejlődés legfeljebb csak annak látszólagos terméke, hogy az egyes gének önzésének módszerei tökéletesednek.

hogy „agyból agyba költöznek egy olyan folyamat révén, melyet tág értelemben utánczásnak neveziünk.” [Im: 241]. Az *utánczás* tehát a mémek replikálódásának módja. Dawkins ugyanakkor úgy véli, hogy „amint a gének olyan aggyal látták el túlélőgépeiket, amely képes a gyors utánczásra, a mémek automatikusan átveszik a hatalmat. Még csak genetikai előnyt sem kell tulajdonítani az utánczásnak, noha ez minden bizonnyal segítene.” [Im: 241]. Ez a gondolat azonban némi korlátot szab Dawkins analógiájának. Hiszen amennyiben géncentrikus elméletében az egyedek csak hordozói a géneknek, és a természetes kiválasztódás is csak a génekre irányul, akkor az egyének is csak, mint a mémek hordozói jelennek meg, akiknek nem lehetne semmi kontrolljuk az agyukat „megszálló” gondolatok felett. Vagyis ebben a megközelítésben a mémeknek az egyének gondolkodása felett is át kellene venni a hatalmat.

Mivel minden evolúciós folyamat alapja a spontán variációképződés és a természetes szelekció egymást követő ismétlődései, Dawkinsnak a helyes analógiához ezekhez is kell magyarázó elemeket keresnie. „A hódító gén” [1989] című könyvében felsorol jó néhány különbséget a gén-alapú és a mém-alapú evolúciós folyamat között, melyek közül a spontán variációképződésre válaszul szolgál az az érvelés, hogy „a másolási folyamat a mémek esetében valószínűleg sokkal kevésbé precíz, mint a géneknél.” [Dawkins: 1989, 126]. A természetes szelekció magyarázata azonban nem konzekvens és több tekintetben – és így az előző megállapításával kapcsolatosan – is ellentmondásos.

Dawkins szerint a természetes szelekciónak az felel meg, hogy éppúgy, ahogy nem minden replikálódásra képes gén sikeres, a mémekre is igaz, hogy egyes mémek sikeresebbek a mémkészletben, mint mások, tehát itt is a „*survival of fittest*” elv érvényesül. Olyan tulajdonságokat keres tehát Dawkins, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a mém túlélési értéke nagy legyen. Szerinte az a *hosszú élet*, a *termékenység*, és a *másolási megbízhatóság*. [Dawkins: 1976, 242]. Ezeket az érveket azonban maga Dawkins is ingatagnak tekinti, így kénytelen *lélektani tényezőkhöz* is fordulni a szelekciós magyarázatokban. Isten létének eszméjét és annak fennmaradását például úgy magyarázza, hogy „az Isten-mém túlélési értéke a mémkészletben nagy lélektani vonzerejéből fakad.” [Im: 241]. Azt azonban, hogy miből fakad e nagy lélektani vonzereje bizonyos mémeknek, úgy érvel, hogy „ezek azért maradnak fent, mert vonzóak.” [Uo.]. Kétségtelen azonban, hogy az Isten-mém olyan agyakban is jelen van, melyek számára nem képvisel nagy lelki vonzerőt. Ráadásul valószínűsíthető, hogy sok közgazdász-hallgató fejében sem azért van másolat mondjuk a mikro- vagy makroökonómia bizonyos ismeretanyagából, mert vonzónak találják. Ez a *másolás inkább egy célvezérelt tanulási, tudatos alkotási folyamatnak tekinthető* [Mannhardt: 2004, 67], ami nem egyeztethető össze semmilyen evolúciós folyamattal, hiszen azok legfontosabb sajátossága éppen az, hogy céltalan és minden irányítás nélküli. Vagyis a mémek, mint replikátorok szaporodása nem természetes szelekció eredménye, hiszen azokat az egyén maga választja ki, tehát irányított, nem úgy mint a gének esetében. Sőt, Dawkins génelméletében éppen fordítva van, hiszen a gének választják ki a túlélőgépeket, tehát az egyéneket.

De a spontán variációképződés korábban említett feltétele sem áll meg Dawkins elméletében, hiszen A *hódító gén* című könyvében épp ő fogalmaz úgy, hogy a mém-alapú evolúció esetében „*lehetséges, hogy az újonnan létrejött mutációk az evolúciós irányvonalaktól irányítottak, nem pedig véletlenszerűek.*” [Dawkins: 1989, 126]. Ez azt jelenti, hogy valamilyen külső ágens beavatkozik a mémek evolúciójába egy előre meghatározott irányba terelve ezzel a változást. A mémek tehát nem replikálódnak, hanem inkább folyamatosan átalakulnak a másolás során különböző konstruktív kognitív folyamatok eredményeképpen, amelyeket épp a kultúra különböző intézményei és

eszközei táplálnak. Vagyis a kultúra formálódása aligha érthető meg a mémkészletek alapján, hiszen *a mém nem lehet tartós, ha a másolás kielégítően nem pontos*. Ha a gének is állandóan elszenvednék a mutációt, azaz, mint a mémek, igen képlékenyek lennének, akkor megszűnne a replikáció, és ezáltal a szelekció is hatástalan lenne. Ráadásul egy új mém nem csak másolással vagy mutációval jöhet létre, hanem úgy is, hogy az nem illeszkedik semmilyen leszármazási vonalba. Tehát *egy mém minden előzmény nélkül is megjelenhet egy mémkészletben*, elég csak egy új zeneműre vagy egy találmányra gondolnunk. Ez azt is jelenti, hogy a mémek leszármazási vonalaiban szakadásokat találhatunk, ami a mémek túlélésének egyik feltevését, a tartósságát szintén cáfolhatja.

Végeredményben tehát arról van szó, hogy a mémek replikálódása és azok szelekciós mechanizmusai is számos tekintetben irányítottak, nem csak maguk lehetnek a kultúra hordozói és alakítói, hanem fordítva is: maga a kultúra intézményrendszerén és azok eszköztárán – például a tömegkommunikáción, a marketing-kommunikáción az oktatáson, a valláson stb. – keresztül biztosítja és irányítja bizonyos mémek elszaporodását, akkor is, ha az egyébként spontán módon nem történne meg. Úgy tűnik tehát, hogy a mémelmélet nem alkalmas arra, hogy a kultúra és az ember társadalmi viselkedésének evolúciós interpretációját felvállalja. Ezt amúgy maga *Dawkins* is elismeri *A hódító gén* című könyvében, amikor kijelenti: „*érzésem szerint az analógia fő értéke nem is abban rejlik, hogy támpontot nyújthat az emberi kultúra megértéséhez, mint inkább abban, hogy finomítja a genetikai természetes szelekcióval kapcsolatos felfogásunkat.*” [*Dawkins: 1989, 126*].

Mindamellet a módszertani individualizmus ellen a tekintetben megfogalmazott kritikákra, hogy az egyéni cselekvések mögött meghúzódó mechanizmusok felkutatása igencsak hiányos, *a mémelmélet az egyik legtartósabb és kétség kívül a leginkább redukcionista választ nyújtotta*. Kérdéssé tette ugyanis az organizmus – és így az ember - központi fontosságát, sőt bizonyos értelemben még a létét is. [*Vincze: 1993, 12*]. És helyette az olyan, csak az organizmus „feletti” szinten értelmezhető kérdéskörökre, mint a kultúra, a különféle intézmények, a morál vagy az érzelmek szerepe az egyének viselkedésében, az organizmus „alatti” szinteken formálódó mechanizmusokkal próbált magyarázatokat keresni, eleve elutasítva a szintek közötti esetleges átjárásokat. Ahogy utal is rá, „*a mémeket élő struktúrának kell tekinteni.*” [*Dawkins: 1976, 240*] Vagyis *Dawkins* mémelmélete abban a tekintetben teljesen elfordul az embertől, hogy az emberi kultúráról és az emberi társadalom jelenségeiről azt állítja, hogy azok nem mások, mint az embertől teljesen különböző, másik „élőlényfajtának” a mémeknek tenyészete.

Ezt a megközelítést a fenti fejtegetések és a most sorra kerülő evolúciós pszichológiai és humánetológiai gondolatok esszenciáinak felvázolása egyaránt cáfolni kívánták és kívánják, alapot próbálva teremteni annak igazolására is, hogy *Dawkins* mémelmélete nem csak támadható, hanem egyben védhetetlen álláspont is az evolúció belső logikájából közelítve. Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert hasonló redukcionista jelenségeket figyelhetünk meg a mai közgazdaságtanban is. [*Vincze: 1993, 12*]. A hagyományos – kartézianus – megismerési keretekre felépülő mai mainstream közgazdaságtan számos teoretikusa ugyanis *Dawkins* elgondolásait tekinti a leginkább üdvöztető útnak az említett keretek „nem eretnek” tágitásához, illetve a közgazdasági megismerés új alapjainak lerakásához. Úgy vélem azonban, hogy ez zsákutcának tekinthető, ha elfogadjuk, hogy a közgazdasági megismerésnek elsősorban az ember gazdasági cselekvései valóságos mibenlétének átfogó vizsgálatára kell törekednie.

6. 3. Az evolúciós pszichológia szerepe az emberi viselkedés kutatásában.

Ahogy a szociobiológiát bemutató alfejezetben Coase gondolatait idéztem meg, a közgazdasági megismerésben a más diszciplínákból importált ismeretek szükségességét kihangsúlyozandó, most az evolúciós pszichológia főbb feltevései ismertetése előtt *Veblen* ezirányú szándékait szeretném újra citálni: „a biológia és a pszichológia tudományának újabb fejleményei nyomán az emberi természetet a szokások terminusaiban kell megragadnunk. [1899/1975: 206].

Nos, az evolúciós pszichológia épp az evolúciós szemlélet alkalmazását sürgető *Veblen* kíváncsainak tesz eleget, hiszen elsősorban a *társas viselkedési és az azokat előidéző pszichológiai jelenségekkel foglalkozik*, és ebben a szociobiológiától örökölt evolúcióbíológiai háttérre támaszkodik. [Nemes-Molnár: 2002]. Bár - ahogy *Pléh Csaba* is kiemeli - „a szociobiológia jelszavai sok társadalomtudós szemében lejáratódtak,” így „(...) szükség volt egy részben ezt a területet lefedő, de feddhetetlen diszciplínára vagy legalábbis egy új elnevezésre.” [Pléh: 2001, 15]. Így jött létre az *evolúciós pszichológia*, amelyben „átteődik a hangsúly a faj egyedei közötti versengésről a természeti környezethez történő adaptáció nyújtotta előnyök elemzésére”, illetve „mind az együttműködő, mind a versengési stratégiákat használjuk sokszor irracionális kognitív eljárásaink visszagyöngyölítésében.” [Uo.].

Amiben újat ígér az evolúciós pszichológia, az olyan emberkép preferálása, amely a sokféleség és az értelem multiplicitása – akár irracionaritása – mellett áll ki. [Gardner: 1983]. Hiszen az egyéni különbségek korábbi darwiniánus értelmezéseit sokáig olyan felfogások uralták, melyek minimálisra igyekeztek csökkenteni a vizsgált dimenziók számát. [Pléh: 1999a]. Az evolúciós pszichológia így – szemben a szociobiológiával – amellet kötelezi el magát, hogy az emberi viselkedés szerveződésében önálló léttel bíró szintek vannak, és ebben elismeri a pszichológiai szint relevanciáját és létjogosultságát. [Pléh: 2001]. Ezzel pedig e kutatási program sem vállal fel kevesebbet – akárcsak a humánétológia -, mint hogy az *embert valóban integrált lénynek tekinti*, meghaladva a dolgozatban mindvégig felmerülő és nyitva hagyott dichotómiákat, mint a *természet-társadalom*, a *biológia-kultúra*, *univerzalitás-kulturális specifikum*, stb. szembeállításokat.

Az evolúciós pszichológia alapfeltevése tehát, hogy *az ember lelki jelenségeinek is evolúciós történetük és kibontakozásuk van*, így az evolúciós szemlélet, a természetes szelekció működése a gondolati világ részleteire is alkalmazható. Sőt alkalmazni kell, hiszen *a pszichológia alapjai csak evolúciós keretek között nyernek értelemet*. [Panksepp és Panksepp, 2000]. Vagyis „*elvileg a viselkedés és a belső világ mégoly autonómnak tűnő vonásait is visszavezethetjük a környezethez való alkalmazkodás hasznosságai függvényeire*.” [Pléh: 1998,]. Igazi újdonsága azonban az az evolúciós pszichológiának, hogy „*kognitív berendezkedésünket (architektúránkat) és preferenciánkat ne egyszerűen a csoporton belüli versengésből, hanem az egykori, több százezer év előtti környezethez való alkalmazkodás paramétereiből magyarázza*.” [Pléh: 2001, 23].

Az evolúciós pszichológia megalapozói és egyben leghíresebb képviselőinek programadó írásai [Barkow, Cosmides és Tooby: 1992, ill. Cosmides és Tooby: 1997] abból indulnak ki, hogy az emberi agy és az ember *genetikailag rögzített magatartásformái, preferenciái az őskorban alakultak ki*, vagyis akkor, amikor az emberiség még vadászó-gyűjtögető – azaz

társas-együttműködő - életmódot folytatott. Az emberi agy adaptív, tehát struktúrái olyanok, amelyek jobban szolgáltak az evolúció során felmerült problémák megoldására fajunk ősei számára, mint más egyéb változatok. Ugyanakkor az ember legtöbb adaptivitási problémája a társas környezettel függ össze. A környezet azóta ugyan megváltozott, de kognitív sémáinknak és genetikai meghatározottságunknak ezt a változást még nem volt ideje minden tekintetben követni. És itt elsősorban a kulturális-társadalmi környezetet kell kiemelnünk, hiszen az elmúlt két ezer évben óriási változások kétség kívül e tekintetben mentek leginkább végbe, jócskán maga mögött hagyva a biológiai evolúciót. Sőt, populációbiológiai tény, hogy a népesség növekedésével egyre inkább lelassulnak az amúgy is igen lassú evolúciós változások, és sokak szerint egy hatmilliárd fős populációban már nem is léteznek biológiai evolúciós hatások. [Nánay: 2001, 135].

A fenti logikából az evolúciós pszichológia megalapítói két fontosabb következtetést vontak le. Egyfelől azt, hogy kognitív sémáinkban tárolt mentális tulajdonságaink valamikor biztosan adaptívak voltak. E hipotézist elméleten belül [Pl. Pinker: 1997] és kívül [Pl. Gould: 1990] egyaránt vitatják, bizonyítani próbálva azt, hogy az ember számos mentális tulajdonsága nem volt hasznos a túlélésért folytatott harcban, csupán csak az adaptív tulajdonságok melléktermékei voltak. *Gould expatációnak* nevezi azokat a tulajdonságokat, amelyeket nem adaptív folyamatok alakítottak ki. Másfelől azonban – és a dolgozat által követett gondolatmenetben az a fontosabb - az imént vázolt logikából az evolúciós pszichológia képviselői szerint az is következik, hogy *a különféle hajlamok és mentális képességek, amelyek a kőkorszaki környezetben a túlélést biztosították, a mai – kulturális-társadalmi – környezetben már nem biztos, hogy adaptívak, sőt sokszor egyenesen károsak is lehetnek*. Mindez azt jelenti, hogy a mai – sokszor nehezen érthető vagy negatívnak, irracionálisnak értékelhető - lelki-szellemi reakcióink mikéntjére is csak akkor kaphatunk megnyugtató válaszokat, ha figyelembe vesszük, hogy tulajdonképpen az őskori környezethez való alkalmazkodás jelenik meg bennünk. [Mannhardt: 2004]. Ezért a lehetséges evolúciós magyarázatok keresésénél nem a mai, hanem a pleisztocén kori vadászó-gyűjtögető ember környezetéhez kell viszonyítanunk, az esetlegesen máladaptívnek tűnő alkalmazkodás okát pedig elsősorban a kulturális környezetben bekövetkező változásokban kell keresnünk.

E meglepőnek tűnő hipotézist – hiszen legfeljebb elképzeléseink lehetnek az akkori környezetről – felhasználva többen tették vizsgálatuk tárgyává, hogy az embernek vajon milyen veszélyek elől kellett kitérnie az őskorban, vagyis milyen környezeti feltételek között élt több százezer évvel ezelőtt, és ez hogyan jelenik meg a mai ember gondolkodásában, illetve viselkedésében. Csak, mint érdekesség emlitem meg, hogy Marks [1987] szerint őskori környezetünknek köszönhető, hogy létezik evolúciósan kialakult kígyófóbiánk, akkor is, ha még életünkben nem láttunk kígyót, ugyanakkor nincs konnector-fóbiánk, pedig manapság sokkal többen halnak meg áramütéstől, mint kígyómarástól. [Idézi Káldy: 2001, 76].

Persze hosszasan lehetne még példálózni a legkülönbözőbb és érdekesebbnél érdekesebb hipotézisekkel, de a terjedelmi korlátokra való tekintettel most csak egy olyan gondolatnak adok helyet, ami a dolgozat elején, a homo oeconomicus viselkedési posztulátumaival kapcsolatosan felvetett problémát némiképp árnyaltabbá teszi. Arról van szó, hogy a közgazdasági döntések alapjául szolgáló hasznosság és racionalitás kategóriáit – melyeket szerintem valódi állatorvosi lónak tekinthetünk a közgazdasági megismerésben – nem minden esetben adnak választ a döntések miértjére. A probléma megvilágítására talán érdemes még egyszer *Abay-Neubauer Gyulát* idézni:

Szükségletünk kielégítésére alkalmas javaink eszközi értékét gazdasági értéknek tartjuk és hasznértéknek vagy hasznossági értéknek is tekintjük. Ezzel azonban új nehézség kezdődik, mert emberi szükséglet az alkoholfogyasztás, a dohányfogyasztás is, az ilyesfajta szükségletek kielégítésére alkalmas javak eszközi értéke pedig épp annyira kétségtelen, amennyire hasznossági értékük kétséges” [Abay – Neubeuer: 2001: 51-52].

A fenti gondolatot továbbfűzve – és Abay-Neubauer Gyulával egyetértve – arra a megállapításra jutottunk, hogy az ember még a saját szempontjából hasznosat sem részesíti feltétlenül előnyben, mert *a közeli kellemest hajlandó többre, jobbra tartani, mint a távoli hasznosat*. Persze arra nem vállalkozhatok, hogy az alkohol- vagy dohányfogyasztás amúgy közösségi eredetű, misztikus – vagy inkább kultikus, csoportkohéziót elősegítő – szokásaiban az őskori ember adaptív viselkedésének geneziséét véljem felfedezni, ugyanakkor pedig a mai kulturális-társadalmi környezetben való máladaptivitását és irracionálisát próbáljam bizonyítani. Ehelyett az evolúciós pszichológus Buss [1994] híres példájával kívánom a fenti ellentmondást cizelláltabbá tenni. Ő ugyanis a mai emberre jellemző másik – szintén inkább csak kellemes, mintsem hasznos állapotot és haszonhatást eredményező – szükségletben és annak kielégítésében, nevezetesen a cukor illetve édesség iránti vágyban és fogyasztásban véli felfedezni egyik evolúciós örökségünket. Buss szerint a szavannákon élő őskori ember igen kevés kalóriához juthatott, így a cukor, a magas kalóriatartalmával evolúciós szempontból preferált lett, hasznossá vált. Vagyis a cukorfogyasztás növelte az egyedek adaptivitását, ami idővel genetikailag kódolódott bele az adott populáció génkészletébe, s mint a túlélési siker egyik záloga, sikeresen öröklődött nemzedékről nemzedékre. És noha a cukorban szegény környezet mára megváltozott, ezt nem követte az ember mentális diszpozíciójának változása, ami miatt az egykor adaptív tulajdonság ma máladaptív lett. Elég csak arra gondolni, hogy túlzott cukorfogyasztás például kóros elhízáshoz, szervi elváltozásokhoz vezethet.

Az evolúciós pszichológia fentebb már említett alapítói által szerkesztett tanulmánykötetben [Barkow-Cosmides-Tooby: 1992] megtalálható írások mindegyike a pleisztocén korban élő, és vadászó-gyűjtögető életmódot folytató ember környezethez való sikeres alkalmazkodása legfontosabb zálogának a társas-közösségi együttélést jelölte meg. Ezek a tanulmányok ugyanis a kisebb, általában rokoni közösségek társas viszonyairól, mint a túlélést elősegítő, adaptív viselkedésről adnak számot, és *a ma élő emberek gondolkodását és viselkedését e társas együttélés révén formálódó lelki mechanizmusok evolúciójára, adaptivitására vezetik vissza*. Barkow például a kommunikációs formák közül a pletykát és a mai ember pletykára való éhségét magyarázza a környezethez való sikeres adaptációként. Szerinte ugyanis a közösségben élő ember esélyét a túlélésre, a párválasztásra, az utódnemzésre, a biztonságra az határozza meg, hogy mennyire képes információkat szerezni a közösség többi tagjáról, mint lehetséges szövetségeseiről, illetve ellenfeleiről, vagy akár a lehetséges párjaként kinézett sorstársának egészségi állapotáról. Ez a pletyka, illetve az abban lévő információ tehát csak akkor érdekes, ha személyesen is ismerjük azt a személyt, akire vonatkozik. Ugyanakkor Barkow azt is feszegeti, hogy a mai ember a jócskán megváltozott környezetben miért akar minél több pletykát hallani híres emberekről, akiket csak hallomásból ismer, vagy olyan csoportokról, amelyekhez személyesen semmilyen módon nem kötődik. Szerinte e mögött az áll, hogy *az evolúciósan megöröklött lelki reflexeink összetévesztik ezeket a személyeket valódi ismerőseinkkel*, hiszen naponta látjuk és halljuk őket a különböző médiumokban. És ez a föltevés amúgy talán választ adhat arra a kérdésre is, hogy a mai ember – az olyan hagyományos csoportkötődéseit, mint a család,

a baráti társaságok, sok kutató szerint a kulturális környezet hatására lassan elveszítve – miért kezd el kötődni – épp a kulturális környezet hatására - a legkülönbélebb – sokszor pszeudó (pl. *Big Brother ház, Mónika show* stb.) – csoportokhoz, amelyeket a virtuális valóságok – médiumok – különböző megnyilvánulásai kínálnak fel neki, noha azoktól a mindennapi döntéseihez szükséges információkat valójában mégsem kapja meg. [Hausmann: 2003].

Az ember kognitív fejlődésének társas és kulturális dimenzióit hangsúlyozza Tomasello is, aki szerint az emberi gondolkodás és cselekvés mikéntjét csak a társas tevékenységek és a kulturális intézmények bonyolult struktúráin keresztül érthetjük meg. Elméletét abból a szempontból szükséges most megemlíteni, hogy ő szintén elfogadja azt az evolúciós érvelést, miszerint *a társas kulturális viszonyok és folyamatok az emberi közösségek adaptív válaszainak foghatók fel bizonyos jelentkező problémákra*. Tomasello azonban vizsgálatai során azt a hipotézisét kísérli meg alátámasztani, hogy az emberi kultúra különböző elemei nem egyszerűen átadódnak, hanem generációról generációra akkumulálódnak. Vagyis *a kulturális jellegzetességek egyre bonyolultabb produktumainak elsajátítása egy sajátosan emberi tanulási folyamat*, amit ő kulturális tanulásnak nevez, és szerinte *a kulturális tanulás képezi a kulturális evolúció legszilárdabb alapját*. A kulturális tanulás során az egyén nem csak figyelni képes a másira, hanem arra is, hogy az adott szituációt vagy problémát a másik szempontjából is lássa és értelmezze. Tehát azáltal, hogy képes a másik perspektívájából is látni, *nem egyszerűen a másiktól, hanem a másikon keresztül tanul*. Mivel e gondolatra a később még tárgyalásra kerülő humánetológiai megközelítések is eljutnak - s így erre még vissza fogok térni -, most annyit tartok fontosnak megjegyezni, hogy Tomasello ezzel az *emberi megismerés olyan univerzális törvényszerűségeit próbálja magyarázni*, amelyek csak társas keretek között nyernek értelmet, és amik lehetővé teszik a kultúra megteremtését, az abban való részvételt, a nemzedékről nemzedékre történő átadást és végső soron a kultúra evolúcióját.

A fenti gondolatok talán már sejtetik, hogy az evolúciós pszichológia elveti annak lehetőségét, amit a kartézianus hagyományok ápolnak a mai tudományos megismerésben, nevezetesen, hogy „csak úgy” adva van egy racionálisan működő elme, aminek segítségével minden – és így a tudományos - ismeret megszerezhető. Ugyanakkor elveti annak is elvi lehetőségét – amit pl. a behaviorista pszichológia állít -, miszerint az emberi elme korlátok nélküli tanulógépezetnek tekinthető, így a tudatunk akár üres laphoz is hasonlítható, amikor megszületünk, a különböző kulturális, szocializációs keretek fogják meghatározni, hogy az emberi viselkedés milyen diszpozíciókkal írható le. Az evolúciós pszichológia ugyanis épp az evolúciós gondolattal magyarázza, hogy az evolúció során megszerzett – elsősorban társas - tulajdonságok tették képessé az embert azokra a kulturális reprezentációkra, és magára a kultúrára való képességre, amelyek révén a tanulható tulajdonságok is elérhetővé váltak. Így a biológiailag adaptálódott és a kulturálisan eltanult tulajdonságok e felfogásban nem kizárják, hanem inkább erősítik egymást. Ebből pedig az is következik, hogy az elmélet képviselői az emberi kultúrák és viselkedések rendkívüli változatosságát nem a különböző szocializációs keretek következményének tekintik, hanem abban hisznek, hogy a létrejövő kultúrákat és a genetikailag kódolt társas viselkedéseket egy hihetetlenül összetett programcsomag generálja.

A probléma ezért leginkább abban áll, hogy a mai ember számára a kulturális környezet adta és szabta változások ugyan utat mutatnak a tanulható tulajdonságok elsajátíthatóságának, ám e változások, azok gyorsasága és heterogenitása miatt, nem

minden esetben esnek egybe azokkal az egykor adaptívnek tekinthető biológiai tulajdonságokkal, amelyek ugyan több százezer évesek, a mai ember gondolkodását és viselkedését mégis egyaránt meghatározzák. Így amennyiben a biológiailag örökölt kognitív sémáink nem képesek – márpedig nem képesek - követni a különböző kulturális és társadalmi változásokat, akkor az számos ellentmondást és problémát szül a mai ember gondolkodásában és viselkedésében.

Így az evolúciós pszichológia egy olyan vizsgálati területet is magába foglal, ami aligha újkeletű a legkülönbözőbb társadalomkutatói megismerésekben. Hiszen például *Julien Sorel* [1906] már a XX. század fordulóján felhívta a figyelmet arra, hogy az irtózatossá méretű technikai és társadalmi fejlődés ugyan számtalan új mítoszt fog teremteni az emberiségnek, de ezzel párhuzamosan a világ egyre bonyolultabbá is válik az egyén számára. Az emberek többsége csak ámulva fogja bámulni az említett technikai és társadalmi haladást, és anélkül fogja használni az új dolgokat, hogy azok lényegét értené, érzelmileg átélne. *Bergsonra*, a Nobel-díjas életfilozófusra hivatkozva fogalmaz úgy, hogy „*időnk legnagyobb részében önmagunkon kívül élünk, önünkből csak annak elszíntelenített fantomját látjuk, (...) inkább a külső világnak élünk, mint magunknak, inkább beszélünk, mint gondolkozunk, inkább cselekednek rajtunk, mintsem magunk cselekednénk*” [Sorel: 1994, 40]. Ezek a hatások pedig szerintem szorongást szülnek a modern kor emberében. Nem sokkal később, a német filozófus és kultúrkritikus, *Oswald Spengler* (1923) a *Nyugat alkonya* című könyvében állít és prognosztizál hasonlókat, igaz ő elsősorban a fejlődés kulturális hatásait, társadalmi következményeit körvonalazza világhírű művében. Az első világháború után napvilágot látott könyvében arra hívja fel a nyugati világ figyelmét, a civilizációnak nevezett fejlődési séma egy „fausti” végzetnek van kitéve, hosszasan bizonygatva azt, hogy a civilizáció nem egyéb, mint évezredek kultúrák külsőséges megnyilvánulása, azok kiüresedett formája. [Spengler, 1994]. A szociálintropológus *Gehlen* [1961] is a kultúrát egy olyan, évezredek alatt létrejövő, ám igen törekeny intézményi struktúrának tartja, amelyet a különböző társadalmak ösztön- és érzelmvilága hozott létre. E tekintetben tehát a kultúra emberközeli, és mindenképpen belülről [Assmann, 1999] – azaz kognitív és lelki szinteken integrálódik, s mint ilyen rendkívül ingатag, amennyiben a különféle létrehozott társadalmi intézményrendszerek – mint például a jog, a tulajdon, a közösségi együttélés különféle keretei nem támasztják meg. Ha tehát ez a szimbiózis megbomlik, vagyis a társadalmi-gazdasági intézményrendszer túl gyorsan és hatalmas méretekben formálódik, akkor eltűnnek az ember számára a mankók, és – ahogy *Gehlen* (1961) fogalmaz – egykettőre primitivizálódunk. Ez a veszély persze minden evolutív típusú⁹² társadalomban fennállt és ma is fennáll. A témánk szempontjából ez úgy interpretálható, hogy a különféle társadalmak visszafordíthatatlan és rendkívül gyors változásokat tesznek (és tettek) saját természeti és társadalmi környezetükben, ám ezekhez a változásokhoz adaptálódni is tudni kell(ett) az ott élő embereknek, biológiai, tudati és lelki struktúráiban egyaránt. Példaként a maják társadalmát szokták megemlíteni, ami egyes hipotézisek szerint azért veszett oda, és az ott élők egyik napról a másikra hagyták ott csodálatosan kiépített városaik, mert fejlett csillagászatuk és írástudásuk ellenére sem voltak képesek megbirkózni a létrehozott környezeti változásokkal. [Lásd pl. Hankiss, 1999].

A fenti megközelítések tehát éppúgy – bár más fogalmi apparátussal és logikai közelítésben - a kultúra – vagy civilizáció – szerepét és ellentmondásosságát

⁹² Célszerű megtenni ezt az elkülönítést, hiszen a társadalmaknak van egy másik formája – a törzsi típusú -, amelyekben a saját biológiájuk és szellemiségük tempójában tettek csak változásokat természeti és társadalmi környezetükben, saját megítélésük szerint sikerrel és mindvégig harmonizálva a környezettel. Példaként Pápua Új-Guineát vagy Patagóniát szokták emlegetni.

hangsúlyozzák az emberi társadalom működésének és az emberi természet megértését célozva, akár csak a jelen alfejeztben tárgyalt megismerési kísérlet. Hisz az evolúciós pszichológia saját nyelvezetében ugyanúgy fogalmazza meg a fenti problémát, csak éppen a természetes kiválasztás mechanizmusának lassúságával érvel, mikor úgy véli, hogy nem élt még elég generáció ahhoz, hogy „agyi áramköreink” jól adaptálódjanak ipari, sőt posztipari életünkhöz. [Cosmides-Tooby: 2001, 321]. A kultúra szerepét azonban, úgy vélem, az emberi természettel kapcsolatosan mégis csak az evolúciós pszichológia tudja árnyalt és cizellált módon elénk tárni. Az evolúciós interpretáció ugyanis képes az egyetemes emberi természet mellett érvelni, amikor egy evolúciósan kialakult pszichológiai mechanizmus mentén írja le a különböző - de fajspecifikus - gondolkodási sémákat és viselkedésmintákat, illetve azokat az érzelmi programokat vagy érték- és motívumrendszereket, amelyek felruházták az emberiséget a kultúraalkotás képességével. Ugyanakkor amellet is elkötelezetten érvel, hogy ez a mechanizmus egy önfejlődő kulturális variabilitás alatt működik, így csak ezek együttes és igen komplex szerkezetén keresztül érthető meg az emberi természet. Vagyis az evolúciós magyarázat – úgy tűnik - alkalmassá teszi az evolúciós pszichológiát arra, hogy az ember genetikai univerzalizmusa mellett magába foglalja a különböző kulturális magyarázatokat. És mivel hasonló következtetésekre jut az emberi természet egy másik modern megközelítése, a humán etológia is, így a következő alfejezetben e kutatási program emberről feltett hipotéziseit próbálom meg csokorba gyűjteni.

6. 4. Az emberi természet és viselkedés humánetológiai megközelítése.

„Az Ethologia neve ama tudomány megjelölésére fog szolgálni, a mely azt határozza meg, hogy a fizikai és morális körülmények egy bizonyos csoportja, ez általános törvények szerint, mifajta jellemet idéz elő és formál. Az ethologia tehát e meghatározás szerint az a tudomány, amely megfelel a nevelés művészetének – a szó legszélesebb értelmében magába foglalva mind a nemzeti vagy tömegi (collective), mind pedig az egyéni jellem fejlődését.” [Mill: 1877, 375].

Bár a humánetológia emberről alkotott feltevései e dolgozatba való beillesztésének úgy gondolom jócskán ad létjogosultságot Mill fenti - és korábban már idézett – profetikus kijelentése, további érvként hozható fel az is, hogy a humánetológia, mint evolúciós tudomány, a fentebb bemutatott elméletekhez hasonlóan az emberi viselkedést szintén az evolúció termékének, vagyis az ember környezetéhez történő adaptációja eredményének tekinti. [Csányi: 2000b, 398.].

A humánetológia a korábbi megközelítésekhez hasonlóan, a gének és a kultúra összekapcsolásán keresztül próbálja magyarázni azokat a jelenségeket, amelyek és ahogyan az embert az evolúció színpadára tették. E megismerési kísérlet a kultúrát egy olyan viselkedési rendszernek fogja fel, amelyik egy evolúciós folyamat eredménye, így szerkezete és dinamikája egyaránt genetikai korlátok között is formálódik. Ugyanakkor az emberben fokozatosan kialakuló kultúrára való képesség egyre hatékonyabban változtatja meg magát a biológiai – és így a genetikai – környezetet is, alapvetően meghatározva ezzel a szelekció irányát. [Csányi: 1999, 124].

Mindez azt jelenti, hogy humán etológiai nézőpontból az emberi viselkedés természetét a velünk született viselkedési minták és a kulturális hatások által meghatározott, tanult elemek kombinációjának és interakciójának tekinthetjük. Eszerint a mai ember viselkedési tulajdonságait egy olyan koevolúciós folyamat termékének foghatjuk föl, amelyben folyamatos kölcsönhatás mutatható ki a formálódó kultúra és a korban adott, ám időben változékony biológiai alapok, a gének között. [Csányi: 2000a] Vagyis a humánetológia interpretációjában *a biológiai és a kulturális jegyek nem váltak szét*, nem szerveződtek független mechanizmusokba, hanem különböző fajspecifikus biológiai változások megengedték, illetve lehetővé tették, hogy olyan kulturális elemek jelenjenek meg, amelyek maximalizálni tudták az adott biológiai jegyek hasznosságát. Amint tehát megjelentek az embernél a kultúra kialakításának képességei, *a kialakuló kulturális struktúrák szelekciós nyomást gyakoroltak a génekre*, meghatározva egyben a szelekció irányát is, *amelyek változásai tovább formálták azt a kulturális környezetet, amelyben e genetikai változás megmérettetett. A kulturális evolúció tehát egyben oka és következménye a kognitív képességek és készségek, valamint az ebből következő emberi cselekvések és alkotások megdöbbentő sokaságának.*

A fenti, az emberi evolúcióval egybeeső, tehát minden valószerűség szerint több millió évig tartó folyamat a témánk szempontjából a tekintetben érdemel figyelmet, hogy ebben a folyamatban jönnek létre azok *az emberre jellemző viselkedési jellemzők*, amelyek segítségével az *emberi viselkedés társas jellemzői és kulturális meghatározottságai* tetten érhetők, bizonyítva egyben azt, hogy az emberi természetet nem lehet eleve meghatározottnak tekinteni. Csányi [1999, ill. 2000b alapján] szerint az ember fajspecifikus viselkedési jegyei három fontosabb főcsoportra oszthatók:

1. A csoportérettel kapcsolatos szociális tulajdonságok. Ezekre a csoportszervező tulajdonságokra vezethető vissza például, hogy
  - alacsony az emberi csoporton belüli agresszió az állati csoportokhoz képest;
  - erős a kötődés, a lojalitás a csoporttársakhoz, s így erős a csoportszerkezet;
  - szociális vonzódás, állandó kontaktustartás jellemző a csoporttagokra;
  - csoportgyűlölet tapasztalható különböző csoportok között.
2. A csoport-szinkronizációs mechanizmusok. Ide sorolható például
  - az empátia, a szoros érzelmi szinkronizáció a csoporttársakkal;
  - az imitáció, mint spontán viselkedés-szinkronizáció,
  - a nevelés, a tanítás, a fegyelmezés,
  - a szabálykövető viselkedés,
  - a különféle rítusok használata és követése.
3. Különböző konstrukciós és kommunikációs képességek. Témánk szempontjából fontos
  - az absztrakció: másod- és harmadlagos reprezentációk használata,
  - a mimika és mimézis alkalmazása,
  - a nyelvhasználat,
  - a fogalmi gondolkodás,
  - hiedelemrendszerek működése és életbentartása.

Csányi a fenti csoportosítással kapcsolatosan felhívja néhány fontos szempontra a figyelmet. Egyfelől a fenti viselkedésminták sokszor egymást kiegészítve, illetve

felerősítve funkcionálnak, így az egyes csoportképző ismérveket aligha lehet izoláltan értelmezni és kezelni. Másfelől a felsorolt viselkedési jegyek semmiképpen sem tekinthetők kizárólagos emberi tulajdonságoknak,⁹³ sem pedig olyanoknak, amelyek eredete egyértelműen azonosítható. Így a humánétológia képviselői - igen óvatosan - úgy fogalmaznak, hogy az emberszabású majmok leszármazási sorától elváló homo ág részleteiben még nagyrészt felderítetlen ökológiai hatások miatt új, genetikailag programozott *viselkedési komplexszel* rendelkezik. [Csányi: 1999, 125].

A fenti fajspecifikus viselkedési jegyek két tekintetben is analógiát vagy legalábbis hasonlóságot mutatnak a korábban felvázolt másik két evolúciós megközelítéssel. Egyrészt abban, hogy *a felsorolt viselkedési jellemzők kizárólag társas keretek között nyernek értelmet*, másrészt azok ilyen-olyan formában mind a szociobiológia, mind az evolúciós pszichológia megismerési törekvéseiben tetten érhetők. Bár elsősorban terjedelmi korlátokra való tekintettel nem lehetett ezeket az elemeket mind azonosítani, most mégis fontos kiemelni, hogy az összes tárgyalt kutatási program egyetért például abban, hogy biológiailag is determinált társas viselkedés – fejlődésünk szempontjából - egyik legfontosabb jellemzője az olyan *kommunikációs rendszerek kialakításának képessége*, amelyek csak az embernél találhatók meg. Így például az érzelmek kifejezése, a mimézis technikája vagy a beszélt nyelv megjelenése. Elég itt most csak arra utalni, hogy például a mimézis szerepét kutató *Donald* vagy a nyelv eredetét vizsgáló *Chomsky* munkái állandó és kötelező hivatkozási alapot jelentenek mindhárom megismerési kísérletben.

A humánétológia ezeknek a kizárólag csak az emberre jellemző kommunikációs rendszereknek a kifejlődését abból a szempontból tekinti döntő jelentőségűnek, hogy olyan jelentős neurobiológiai átalakulásokat eredményeztek, amelyek a külső világ agyban történő reprezentációjának megkettőződésében érhetők tetten. [Csányi: 1994]. Ez azt jelenti, hogy amíg az állatoknál mindennapi életük során tapasztalataik és gondolkodásuk révén környezetükről, társaikról, és önmagukról is szerzett tudásuk agyukban egyfajta *személyes reprezentációban* jelennek meg, addig *az embernek mindezen túl vannak olyan reprezentációi is, amelyek a csoportkommunikáció során születtek*. Csányi ezt nevezi *kulturális reprezentációnak*, és olyan emlékeket ért rajta, amelyek révén az egyén megpróbált valamit megérteni vagy éppen megértetni másokkal, és amelyek minden emberi kultúra – legyen az a legprimitívebb is – hordozójának az agyában megtalálhatóak. Vagyis ezeket veszi számba az egyén, amikor arra törekszik, hogy hogyan tud valamit másokkal minél könnyebben megértetni. Ez a látásmód ugyanakkor azt is lehetővé teszi az egyén számára, hogy egy másik egyén „mentális helyébe” képzelje magát, és ezzel nem másoktól, hanem másokon keresztül is képes tanulni. [Lásd Tomasello: 2002, 13]. Azért és annyiban nagyon fontos ez a tényező, mert egy csoport kulturális alkotásai és szokásai – mint például a különféle eszközök vagy a nyelvi szimbólumok használata - mindig *önmagukon túlmutatva, külső entitásokra utalnak*. Az eszközök azokra a problémákra, amelyek megoldására megtervezték őket, a nyelvi szimbólumok pedig azokra a kommunikációs helyzetekre, amelyek reprezentálására kitalálták azokat. Így *ahhoz, hogy az egyén megtanulja az adott eszköz vagy nyelvi szimbólum használatát, először azt kell megértenie, hogy milyen külső cél miatt használják őket*.

⁹³ Csányi megjegyzi, hogy bizonyos viselkedési jegyek ugyan más állatok esetében is megtalálhatóak (pl. az emberszabású majmoknál, vagy egy másik munkájában [1998-1999] a kutyával kapcsolatosan állapít meg számos analógiát), de vannak olyan tulajdonságok is, amelyek kizárólag az embernél fordulnak elő. Így például a csoportidentitás, egyes szinkronizációs mechanizmusok, a nyelvhasználat vagy az absztrakciós képesség.

Ez viszont egyben azt is jelenti, hogy amíg a kulturális reprezentációkat az adott közösségben mindenki képes lesz értelmezni, addig a személyes reprezentációk csak az azokat létrehozó személy számára értelmesek. Tehát a *megértés* csak a kulturális reprezentáció kialakulásával jöhet létre, illetve egy fejlett nyelvi kultúra a kulturális reprezentáció formájában tartalmazza az értelmes akciók összességét. Így az egyes csoportok között óriási különbségek alakulhatnak ki aszerint, hogy mire teszik képessé a kulturális reprezentációk. Mindez azt magyarázza, hogy az emberi csoportok a kommunikációs rendszerek fejlődésével, a nyelv és a kultúra segítségével egyre izoláltabbak lesznek, ugyanakkor a csoporton belül egyfajta szociális fúzió figyelhető meg a kulturális evolúció kezdeti szakaszában. Vagyis a humánetológia szerint a kulturális reprezentációk révén a szelekció a csoportok szintjén megy végbe, és nem az individuum szintjén [Csányi: 1994c, 217], éppen ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy az individuális csoportok kulturális reprezentációinak fejlődésén alapuló szelekciós mechanizmusai hozzák létre a kulturális evolúciót, illetve annak további fázisait.

Az emberi csoportok együttműködése tehát alapvetően különbözik az állati csoportok kooperációjától, hiszen az utóbbiban nem létezik valamiféle külső cél, mint egy mindenki felett álló csoportérdek. A tagok csoporttá szerveződése ezért igen laza, és a kooperáló állatcsoportok mindegyike azonos akcióterv alapján, genetikai alapokon működik. Az emberi csoportok együttműködésére azonban az akciótervek, szabályok egyedisége a jellemző, vagyis minden csoport maga alakította ki egyedi kultúrájában elképzeléseit és terveit egy-egy akció végrehajtására. [Csányi: 1994c, 215]. Így a cselekvési terv nem eleve adott, hanem a csoport maga hozza létre, és csak ahhoz a csoporthoz kapcsolódik, amelyben a kooperáló egyének együttműködése során konstrukciós és kommunikációs képességük segítségével kialakult. Ez pedig azt is jelenti, hogy az akcióterv egy olyan nyelvi struktúra, amely bár minden egyén agyában reprezentálódik, mégis a nyelvvel együtt egyfajta csoport feletti produktumnak tekinthető.

Az individualitás tehát, amely kulcsfogalom az evolúcióban, az embernél csoportszinten, a kulturális reprezentációk fejlődésén keresztül nyer értelmet a humánetológia felfogásában. Ugyanakkor e megközelítés szerint a kulturális reprezentációk halmaza épp a személyes reprezentációval bíró egyének – a csoport életének jobbítását célzó – hozzájárulásával bővül egy olyan szociális konstrukcióvá, amelyből az ember csoportszervező, rendszerszervező tulajdonságai vezethetők le. A humánetológia e logika alapján jut el oda, hogy az ember mindig is együttműködő csoportokban kívánt élni, de nem csak olyanokban, amelybe beleszületett, hanem egész életében képes volt – és ma még inkább képes – magának új csoportot választani, ahhoz alkalmazkodni, illetve annak identitását kifejező, célzott feladatait kijelölő szervezőeszméket elfogadni. Ezért ha kell, az ember saját érdekeit a csoportcél érdekében is képes és hajlandó háttérbe szorítani. Az emberi döntéseket e tekintetben tehát nem lehetséges izoláltan, az individuum szintjén értelmezni.

Az eddig leírtak vázlatosan azt próbálták hangsúlyozni, hogy az ember, mint biológiai lény nyilvánvalóan állandó versengésben volt – és van ma is – a közösségen belüli legkülönbözőbb erőforrásokért – akár a státuszért, mint egy igen fontos erőforrásért -, ám a kultúra, a kulturális reprezentációk – és ahogy fentebb kiemelésre érdemesnek ítéltam, a nyelv – fejlődése révén olyan koherens csoportok jöttek létre, amelyek szelekciós mechanizmusai az ember kettős viselkedéséhez vezettek. Ez röviden annyit jelent, hogy az ember genetikai hajlandóságává, adaptív viselkedési formájává vált, hogy a csoport érdekeit saját önös érdekei mellé, sőt a legtöbbször fölé helyezze. A

közgazdaságtudomány számos kutatási területén – pl. a különböző szervezetelméleti és csoportelméleti kutatásokban - derült fény arra, hogy az egyének sokszor „potyautasként” viselkedve saját önös érdekeik szerint cselekednek, meggátolva vagy legalábbis megnehezítve a csoportcélok megvalósulását. Ugyanakkor a csoportérdek megvalósulására irányuló ősi-genetikai késztetésünket is sok tudományterület – például a szociálpszichológia, vagy a mi tudományunkon belül (szintén) leginkább néhány szervezetelméleti kutatás – létezőnek és fontosnak tartja, így számos olyan csoportpszichológiai kísérlet született a legkülönbélebb indíttatású vizsgálatokban, amelynek eredménye az lett, hogy a csoport tagjai, még akkor is, ha akkor találkoztak egymással először, sokszor olyan magatartásmintákat követnek, amelyek révén a saját csoportjuk nyereségét tudják maximalizálni.

Mindezek alapján a humánetológia úgy véli, hogy az ember evolúcióját egy erős, csoportszintű izoláció jellemezte, melynek legnagyobb hatású eszköze a nyelv és a kultúra. A kulturális reprezentációk fejlődése és az egyéni reprezentációk léte interakcióján keresztül az ember olyan csoportlénnyé vált, akinek a kultúra állandó visszacsatolásai révén genetikailag rögzültek a csoportban maradás és a csoporthoz tartozás tulajdonságai és viselkedésmintái. Az ember csoportszervező tulajdonságai az alábbi pontokba foglalhatók össze [Csányi: 2002a, 189. o. alapján]:

- *Közös eszmék, ideák elfogadása.* Vagyis az ember elfogadja, kívánja csoportja identitását, és hisz az identitást kifejező kulturális eszmékben.
- *Közös akciók végzésének hajlandósága.* Az ember képes és készséges olyan magasrendű együttműködésekben részt venni, amelyeket a kulturális eszmék határoznak meg.
- *Közös konstrukciók alkotásának hajlandósága.* Az embernek állandó és folyamatos nyelvi, szociális, tárgyi és absztrakt konstrukciós igénye van, amelyek beágyazódnak a kulturális eszmékbe, követendő irányvonalat szabva a csoportnak.
- *A csoporttal szembeni hűség és a kötődés megvalósulása.* Az ember, ellentétben az állatokkal, képes saját – önös - érdekeit háttérbe szorítani, és a csoport érdekében képes az önfeláldozásra.
- *Transzformáció.* Az első négy tulajdonság következményeként kialakul egy önálló csoportentitás, amely ha elég kicsi és elszeparált más csoportoktól, a legnagyobb hatékonysággal képes működtetni a csoportot céljai megvalósításában.

A humánetológia szintén az ember biológiai alapjai és a kulturális reprezentációk koevolúciós folyamatában véli felfedezni azt a képességet, amely az emberi viselkedés morális tartalmát magyarázza. Ez a szabálykövetés képessége [Csányi: 1994b: 113], ami a nyelvtani szabályok elsajátításától kezdve, a szokások, a hiedelemvilágok, a csoporthoz tartozás eszméinek elsajátításán keresztül egészen a tárgykészítés, a táplálékelosztás vagy a tulajdon elismerésének bonyolult szabályrendszerét felöleli. Ezeket azonban nem egyszerűen szabályhalmazoknak tekinti, hanem különböző szabáylelemek komplex organizációinak. A humánetológia szerint az állatvilágban is megvalósuló közösségi együttélés egyik legfontosabb biológiai, etológiai eleme a küzdelem, illetve az abból

levezethető státuszküzdelem, ami szoros kapcsolatban áll a szabálykövetéssel. Egy ilyen küzdelemben a domináns fél képes érvényesíteni az akaratát, ezért a szabálykövetés egyfajta rangsoron alapul, amit *brutális dominanciának* neveznek az etológiában. Az embernél azonban ezt az etológiai készséget új szintre emeli a szabálykövetés képessége, ugyanis a nyelv és a kultúra révén *már különböző viselkedési szabályok, ideák határozzák meg az együttélés feltételeit, illetve normáit*. Ez ember azonban ilyenkor már lényegében elszemélytelenedett dominanciának engedelmessé válik, hiszen a különböző – és a kulturális reprezentációk fejlődésével kialakulni tudó - ideákban nem egy vagy több élő személy, hanem például a közösség ősei, istene vagy istenei, illetve azok – akár írásos - megnyilvánulásai szabják meg, mint egyfajta morális útmutatásokban hogy mit kell tennie az egyénnek. Ezt a dominanciaformát *szabálydominanciának* nevezi a humánetológia. [Csányi: 1994b: 117].

Az emberi társadalmak legfontosabb szervező elvének és tényezőjének tekinthetjük tehát az ideákat. Bár a humánetológia nem használja a szociobiológia és Dawkins által bevezetett a kifejezést, mégis azt mondhatjuk, hogy *az ideák, mint különböző kultúrgének, szervezik és integrálják a csoportok életét, meghatározzák a csoporttagok viselkedését*, a csoport pedig gondoskodik azok átörökítéséről generációról generációra. A kulturális evolúció viszont átalakítja és szelektálja ezeket az ideákat aszerint, hogy a kulturális környezeti változásokhoz melyek minősülnek adaptívnak. Az ember koevolúciójának az esszenciáját mindezek alapján úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az embernek a biológiai evolúció során létrejövő fajspecifikus – társas együttélést – lehetővé tevő tulajdonságai és az ezek nyomán megteremtődő kulturális evolúció termékének tekinthető ideái egymást feltételezve és erősítve hozták létre azt a stabil szociális együttműködési keretet, ami fajunk több millió éves történetére jellemző volt.

A humánetológia legfontosabb gondolatainak zárásaként még egy olyan kérdésről beszélnünk kell, ami – bár más megközelítésben - már az evolúciós pszichológiában is felmerült. Ott ugyanis lehetséges magyarázatát láttuk annak, hogy a pleisztocén korban genetikailag rögzült magatartásformák – amelyek az adott korban adaptívak és ebben az értelmezésben racionálisak, illetve hasznosak voltak – a ma élő ember viselkedését szintén meghatározzák, noha azok számos tekintetben már maladaptívaknak és irracionálisnak tekinthetők. A humánetológia megközelítésében az ember gyűjtögető-vadászó korszakában kialakult csoportok viselkedésmintái abban a tekintetben minősültek adaptívnak, hogy olyan kisebb – 30-60 fős – létszámú csoportokról volt szó, amelyekben a kulturális reprezentációk és az abból következő ideák könnyen elsajátíthatóak és átadhatóak voltak. Az elmúlt két évezred történéseit azonban ez a fölfogás is sorsdöntőnek tartja abból a szempontból, hogy a *kulturális evolúció igen jelentős változásokat, több ezres, majd milliós megapopulációkat hozott létre*, amelyeket a genetikailag rögzült magatartásformák változásai nem tudtak követni. Így azok az a viselkedési jellemzők, amelyek a pleisztocén korszaktól az embert jellemzik, ugyan még ma is működnek, ám nem minden esetben képesek betölteni a közösségek, a társadalmak kohéziós és működési-hatékonysági funkcióit. [Csányi: 1990]. Így a nagyobb létszámú csoportok működtetését és összetartását – mint pl. a különböző városállamok, nemzetállamok, vallási közösségek pártok, vallási és kulturális közösségek – működését a kulturális evolúció során szelektálódó ideák vették át. [más megközelítésben lásd: Olson: 1965].

A humánetológia tehát a mai ember legnagyobb problémáját a csoportméret és a csoportkultúra megváltozásában látja. Hiszen evolúciós sikerünk meghatározó kulcsa az volt, hogy ősünk olyan kisebb csoportokban élték, amelyben a csoportkultúra egységes és ellentmondásmentes, ráadásul az evolúció során belénk íródott társas

viselkedésszempontjainkkal adekvát volt. Amint azonban a csoportméret növekedni kezdett, és a társadalom is több embert volt képes elartatni, *az ember csoport-énjének és kulturális szocializációjának működése megváltozott, és ezzel egyidejűleg megrendült az ember biológiai szocializációjának eddig jól bevált mechanizmusa*. Különböző eszmék, ideák mentén olyan alcsoportok jöttek és jönnek ma is létre, amelyeket az egyén genetikailag nem érzett és érez magáénak, ugyanakkor a csoportidentitás mentén keletkező ellenmondások kiküszöbölésére sem állt és áll elég idő és információ rendelkezésre. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a csoportok „fölötti” szinten olyan ideák és eszmék jelentek meg a kulturális evolúció során, amelyek a szűken értelmezett csoportfogalmakat az állam, a nemzet, az emberiség kizárólag kulturálisan értelmezhető és érzékelhető méreteire tágitotta. [Csányi: 1994, 223].

Az elmúlt évtizedek fogyasztói társadalmában végbemenő radikális folyamatokat figyelemmel kísérve már szemtanúi lehetünk a globális méretű kultúra kiteljesedésének, amely során a legkülönbözőbb nemzeti kultúrák is kezdenek széttöredezni – de szerencsére nem eltűnni! –, ugyanakkor a különféle keleti-nyugati, északi-déli szokások, rítusok, elvek és értékek keverednek össze, csak még az nem látszik teljesen, hogy ennek a gyors homogenizálódási folyamatnak mi lesz a vége, és vajon létrejön-e egy globálisnak nevezhető kultúra. És a mi szempontunkból még fontosabb lenne tudni, hogy vajon ezt mi hogyan fogjuk megélni belülről, vajon adaptálódik-e ehhez ilyen sebességgel – vagy egyáltalán – belső értékmentánk, érzelmi, gondolati komplexitásunk, amelyek a több százézer évvel ezelőtti környezethez való genetikai alkalmazkodást hordozzák. Donald [1991] hangsúlyozza, hogy az emberiség utóbbi néhány évezredes – tehát igen gyors – fejlődését csak olyan külső emlékeztetővel lehetett alátámasztani, és a tudattal követni, mint az *írás*, de Assmann [1999] is ilyen következtetésre jut a különféle kultúrák történeti megközelítésével. Ám az *írás* csak az első lépcsőfoknak tekinthető a kultúrák fejlődésében. További három, a fejlődést egyre inkább exponenciális irányokba mozdító folyamatot kell még megemlíteni: a *könyvnyomtatást*, manapság a *számítógépeket*,⁹⁴ és végül a mögötte álló *információs technológia* adta legújabb irányokat. Ám éppen ez a fejlődési folyamat szüli azt a veszélyt, hogy *a korábbi korokhoz képest szinte összehasonlíthatatlanul megnövekedett külső kapacitások* révén felgyorsult társadalmi folyamatokban a szükséges döntések meghozatalára már nincs elég időnk, mert belső kapacitásaink sajnos korlátosak. Mindemellett e kulturális változásoktól nem csak racionális, tudati képességeink maradnak el, hanem pszichológiai, érzelmi kultúránk is, ami pedig elengedhetetlenül szükséges lenne a társadalmi változásokhoz való sikeres adaptációnkhoz. Manapság egyre inkább félő, hogy *a kultúra többé már nem élményként és kohéziós, integráló erőként, hanem pusztán információként raktározódik el a tudatunkban és a lelkünkben*. Sokan azonban még ennél is pesszimisták, hiszen talán nem is minden alap nélkül vetik fel azt a kérdést, hogy minek kell a külvilágból érkező töménytelen információt a tudatunkba beépíteni – nemhogy érzelmileg átélni! – ha a számítógépek korában már minden információ elraktározható, és pillanatok alatt előhívható. [Hankiss 1999]. Ma sokan gondolkodnak így, hisz egyre több társadalomtudós lép be azok táborába, akik szerint ez az új, modern világrendszer már most a végnapjait éli. Wallerstein [1995] például 50 évnyi káoszt, Hobsbawm [1994] pedig pusztulást és sötétséget – mondhatni teljes apokalipsztist – jósol, amennyiben az önnön hibáiból nem fog tudni elég gyorsan tanulni az emberiség.

A dolgozat írója természetesen nem kíván az ilyen borúlátó gondolatok mellé további érveket felsorakoztatni. Ezt is csupán abból a megfontolásból tette, hogy érzékeltesse, a

⁹⁴ Megjegyzem, ma már a számítógép fogalma messze nem arra a tevékenységre utal, amilyen célra azt a leggyakrabban felhasználják

radikálisan változó kulturális környezetben az ember egyre kevésbé képes – ha egyáltalán képes – azokat a viselkedési jegyeket és gondolkodási sémákat felhasználni, amelyeket evolúciós örökségünknek tekinthetünk, és amelyeket minden tudomány igyekszik felhasználni megismerési törekvéseikben. Az egyik ilyen fontos, genetikailag programozott viselkedési jegy, amit a tudományunk is feltételez, a *versenyzés*, amit, mint kiindulási alapot tekintünk a piaci logikában, hiszen a gazdasági növekedésnek és az egyéni előrejutásnak is legmeghatározóbb ösztönző ereje. Manapság azonban ez a *verseny szinte küzdelemmé, a mai kulturális környezethez való adaptációs kényszerre, s így egyfajta kényszerítő erővé kezd válni az egyéni érvényesülésben*. Ezáltal a genetikailag megörökölt, a különféle erőforrások birtoklását célzó, és így stressz-csökkentő verseny helyett sokszor csak olyan könyörtelen küzdelmet láthatunk, amelyik épp a legmeghatározóbb stressz-forrássá lép elő. A verseny ugyanis már sokszor nem racionális alapokon és aligha a haszon- vagy profitelv által vezérelve, hanem egyre inkább irracionális mértetekben és lelki kényszerből folyik. Az ilyen típusú verseny, amelyhez sajnos fokozódó egyéni és csoportos agresszió is párosul, ma nem csak a gazdasági életben, hanem a politikában, a társadalmi – pl. baráti - kapcsolatokban, sőt sokszor a családban tetten érhető.

Az ember másik fontos, genetikailag programozott viselkedési normája a *faj fennmaradást célzó cselekvés*, amely a *kollektív-agresszív lelkesedés* fő kiváltója. Ez az ösztönös viselkedésmód, amely eredetileg a család vagy a csoport védelmét szolgálta, jól meghatározható ingerszituációk kombinációjaként jött létre, és alapvető jellemzője az ésszerű mérlegelés kizáródása. Vagyis az agyfiziológia nyelvére lefordítva: a köztiagy beszél, és elhallgattatja a neocortexet. A tömegtársadalmak és a tömegfogyasztás létrejöttével azonban ez genetikai program számos tekintetben máladapívvá vált azáltal, hogy igen jól manipulálható különböző tömegpszichológiai eszközökkel. Arról van szó, hogy akár a gazdasági életben, akár a tömegkommunikációban különféle eszközöket, tevékenységeket, eszményeket választanak az ember kollektív-agresszív lelkesedése tárgyául, kikapcsolva ezzel a befolyásolandó közönség racionális megfontolásait. „*Ha lobog a zászló, a trombita gondolkodik az ember helyett*”. Manapság a valóság-show műsorok, a különféle reklámok, mint *eszközök*, a focimeccseken való „fradis” szurkolás, mint *tevékenység*, a szélsőséges nemzetértelmezések (vagy akár egy futball-egyesület), mint *eszmények* sajnos mind jól példázzák az emberi viselkedés ilyen jellemzőit, és az ezekre irányuló fogyasztás növekvő szerepét. A felhozott példák persze nem az elrettentést szolgálják, mint inkább annak hangsúlyozását, hogy minden ember valahol tagja lehet egy olyan csoportnak és eszménynek, amelyik magával ragadhatja a maga szuggesztív hatásával. Az ilyen ember pedig sokszor a józan belátás határain túl is lelkesedhet a közösségi célok eléréseért való együttes menetelés eszményeiért. A bizonyos értékekért és ideákért való lelkesedésünk tehát alapvető – és genetikailag örökölt - emberi képességünk, ám az értékek kiválasztása és követése aligha csak racionális alapokon valósul meg.

A humánétológia és az emberi természet korábban ismertetett felfogásai egyaránt kiemelték, hogy az ember csak azt képes fontosnak és valóságosnak tartani, amelyben él, amellyel naponta is kapcsolatban áll. A modern tömegtársadalmak kora azonban mindent képes az ember elé rakni, azt is, amiről szinte semmit sem tud. Így például a technológia fejlődésével egyre komplexebbé válnak az embernek azok a használati tárgyai is, amelyek működését korábban még igen jól, manapság azonban egyre kevésbé ismeri. Mindez azonban nem akadályozza meg abban, hogy bármilyen eszközt is használjon. *A megértésről való lemondás ezért elkerülhetetlen*. Ezért a modern világunk által kínált eszközök többségénél a gyártótól kérünk információs támpontokat és segítséget. A

gyártók azonban legkevésbé sem a fogyasztók értelmét veszik célba, hiszen sokszor még kísérletet sem tesznek arra, hogy értelmi alapokon is igyekezzenek megértetni a méltatott termék funkcióját vagy struktúráját. Így a vállalatok alkalmazott technikáikkal, például reklámokkal elsősorban a fogyasztók érzelmeit célozzák meg, azokon keresztül kívánva próbálva „elmagyarázni” azt, hogy mi a jó nekik. Az értelmi magyarázat csak abban a használati utasításban ölt testet, amit a vállalatnak mellékelnie kell a termékeihez.⁹⁵ A reklámszakemberek is kiválóan tudják, hogy elhibázott dolog értelmi alapokon megközelíteni a célközönséget, és inkább ajánlatos az emberi lélek mély, érzelmi, sőt a tudat alatti rétegeit célba venni. Sikerük is azzal mérhető, hogy minél jobban célt találtak az emberi ösztönök és érzelmek manipulálásában. Vagyis éppen *a genetikailag programozott viselkedési normáinkat, a versenyosztöneinket, a félelmeinket, a szexuális vágyainkat, a rangsorigényünket stb. manipulálják*, lehetetlenné téve számunkra azt, hogy értelmünk segítségével belássuk: a kínált termékekkel feltörő vágyaink szimbólumaival, és nem annak beteljesülésével találkozunk. A reklámok ugyanakkor rászoktatják az embert arra is, hogy az értelmet és a valóságot kevésbé keressék fogyasztói döntése meghozatalában.

Az érveket persze még hosszasan lehetne sorolni azzal kapcsolatosan, hogy az ember genetikailag örökölt magatartásmintái nem értelmezhetőek és nem is érthetőek meg anélkül, hogy ne lássuk és ismerjük azt a kulturális környezetet, amelyben vizsgáljuk azokat. Ez a fejezet épp azt tűzte ki célul, hogy az emberi természet alapvetően társas keretek között nyer értelmet, ám ez a keret teremt képességet arra is az embernek, hogy olyan kultúrát építsen fel maga fölé, amely folyamatosan formálni tudja az emberi viselkedés alapvető mozgatórugóit. Mivel ez a szemlélet drasztikusan különbözik attól az emberfelfogástól, amit a közgazdaságtudomány feltételez megismerési törekvéseiben, ezért úgy vélem, szükség van egy olyan összevetésre, amely az eddig leírt gondolatok mentén képes kihangsúlyozni az alapvető különbségeket. A következő alfejezet ezt a szintézist kísérli meg.

6. 5. Az emberi természet megközelítései versus a közgazdaságtan emberképe

Amennyiben általánosítva és egyszerűen próbáljuk meg az ebben a fejezetben bemutatott megközelítéseknek az ember biológiai jellemzőivel kapcsolatosan tett megállapításait összefoglalni, akkor ezt két olyan fogalom ismertetésén keresztül tehetjük meg, amelyek amúgy minden földi élőlény esetében is járható utat jelentenek a vizsgálódáshoz. Az egyik a *genotípus*, amelyik a gének azon sorozatát jelenti, amelyek egy adott élőlényben megtalálhatók. A másik a *fenotípus*, amelyik egy élőlény tulajdonságainak összességét jelenti, beleértve az alaki (anatómiai) és viselkedési jellemzőket is.

Az emberi viselkedés fentebb bemutatott magyarázatai mind abból indultak ki, hogy a két fogalom kapcsolata más és más a törzsfajlás különböző fokain álló élőlények esetében. Vagyis minél alacsonyabb fokát vizsgáljuk a törzsfajlásnak, annál szorosabb

⁹⁵ Megjegyzem, a mai civilizált ember sokszor sajnos a politikai véleményeket és programokat is késztermékként hajlandó megvásárolni, így a véleménygyártóknak nincs más dolguk, mint hogy grandiózus propagandába csomagolva kínálják a különböző politikai árukat. A különbség talán csak annyi, hogy ez esetben ritkán mellékelnek használati utasítást.

összefüggés mutatható ki a genotípus és a fenotípus között. Ez azt jelenti, hogy alsóbb fejlődési szinteken egy élőlény génállománya maximális mértékben meghatározza azt, hogy milyen lesz az élőlény testfelépítése, sőt azt is, hogy mik lesznek a legfontosabb viselkedési jellemzői. *A fejlettebb idegrendszerű élőlények magatartásszabályozási programja azonban már jóval nyitottabb.* Így például az állatok már képesek bizonyos mértékű tanulásra, természetesen azzal a céllal, hogy az adott viselkedéselemek az állat adott környezetében a leghatékonyabb módon legyenek képesek funkcionálni. Vagyis képesek ugyan szert tenni olyan tulajdonságokra, amellyel javíthatják a környezethez való alkalmazkodásuk sikerét, ám nem képesek ezeket a szerzett tulajdonságokat átörökíteni, túlélési esélyeik javítását célozva. [Nánay: 2000: 19] Az állatvilág evolúciója – akárcsak a növényvilágé tehát nem lamarcki, a sikeres replikáció a véletlen kívül csak géneken múlik.

Az emberi viselkedésnek olyan tudományos megközelítései azonban, mint a humán etológia, a szociobiológia vagy az evolúciós pszichológia mellett törnek pályát, hogy az embernél gyökeresen más a helyzet. Vannak ugyan genetikai kódok, ám *az emberi viselkedést mégis más - kulturálisan meghatározott - magatartásformák is jellemzik,* amelyek nem a genetikai meghatározottságból következnek. Ez azt jelenti, hogy *az ember fenotípusa több tekintetben is független a genotípusától.*

Ezek a megközelítések tehát elvetik annak lehetőségét és esélyét, hogy a biológiai evolúció folyamatai, beleértve a genetikai variációt és a természetes szelekciót, képesek lettek volna mindazokat a kognitív képességeket megteremteni, amelyek a mai ember számára szükségesek ahhoz, hogy a megismerje a mindennapi életéhez nélkülözhetetlen technikai eszközöket vagy kialakítsa a szimbolikus kommunikáció és reprezentáció bonyolult formáit, és egyben képes legyen a mai világot keresztül szövő bonyolult társadalmi szervezeteit és intézményeit létrehozni vagy működtetni. [Tomasello: 2002, 11.] Azt a 6 millió évet ugyanis, amely az embert az emberszabású rokonaitól elválasztja, evolúciós szempontból nagyon kevésnek tekintik ahhoz, hogy az ember fajspecifikus jellemzői létrejöhessenek. Ezért úgy vélik, hogy az emberi evolúció terén olyan mechanizmusoknak is léteznie kell, amelyek a biológiai mechanizmusokkal együttesen hozzák létre a mai emberre jellemző viselkedési és gondolkodási jellegzetességeket.

A fentebb ismertetett tudományos megközelítések képviselői ezért a kezdetektől fogva fontos feladatuknak tartották, hogy az emberi viselkedés evolúciós mozgatórugóit tanulmányozva egyfajta *általános magyarázó keretet* nyújtsanak saját tudományuk, és egyben számos társadalomtudományi diszciplína számára. Holisztikus és nem titkoltan szintézisre irányuló törekvéseikben nem csupán a biológiai adaptáció természetére fókuszáltak, hanem annak magyarázatára is kísérletet tettek, hogy a viselkedés miként változik meg specifikus ökológiai és kulturális feltételek között, és az emberi evolúció során hogyan és milyen módon kombinálódnak a környezeti és a genetikai tényezők.

Mindegyik tudományos program tehát kiindulási pontjának azt tekintette, hogy az ember, az emberi természet mibenléte az evolúció terméke, s így az embert mindenében biológiai-természeti lénynak kell tekintenünk, ugyanakkor felismerték és elismerték, hogy *az emberi viselkedés kialakulásában a másik főszerepet a társas (társadalmi) együttélés és a kultúra játssza.* Fontos ezért kihangsúlyozni, hogy megismerési törekvéseikben egy percig sem vélték dichotómikusnak a *nature-nurture*, az *ösztön-tanulás*, a *pszichés egység-kulturális diverzitás* vagy az *emberi univerzálék-kulturális relativizmus* stb. kérdésköreit, pusztán a tekintetben tettek esetleg különbséget az egyes megközelítésekben, hogy vajon a természeti – biológiai-genetikai – örökség vagy a

kulturális-társas – szocializációs - környezet hangsúlyosabb-e az emberi természet kialakulásában.

Az említett kutatási programok tehát alapvetően különböznek azoktól a korábbi megismerési kísérletektől, amelyek a fenti dichotómiát azáltal tartják életben, hogy vizsgálódásaikat vagy az egyik vagy a másik területen tartják csak lehetségesnek. A társadalomtudományokon belül a közgazdaságtudomány mindig is, mint azt korábban igazolni próbáltam, a gazdasági jelenségek természettudományaként lépett föl, így a gazdasági cselekvéseket mozgató emberi természetet az örök természeti-biológiai törvényekből vélte egyedül levezethetőnek. A szociológia ugyanakkor az ember társas-társadalmi lényét hangsúlyozva azt feltételezte, hogy az egyéni viselkedések egy szociális és szocializációs közegben, különféle társadalmi interakciók révén válnak olyaná, amilyenek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az utóbbi felfogásban az egyének gondolkodását és viselkedését különböző társadalmi reprezentációkhoz való hozzáférés magyarázza, amelyek messzemenően befolyásolják az individualisztikus döntéseket, míg az első felfogásban csak azok a személyes reprezentációk határozzák meg a döntéseket, amelyek természetünkönél fogva minden emberben benne van.

A közgazdaságtan emberfelfogása és az ebben a fejezetben ismertetett megközelítések közötti különbségtétel alapvetően abban ragadható meg, hogy két drasztikusan különböző és történetileg meghatározott – paradigmatis – látásmódot képviselnek. Az egyik szemlélet abban a kartézianus gondolkodásban gyökerezik, amely a világ megismerhetőségét elemeire bontva képzelel el, és ezért redukcionista törekvéseiben a tiszta, egzakt, matematikailag jól körülírható és logikailag átjárható modellek segítségével kísérli meg feltárni azt a jelenségbirodalmat, amit vizsgálati tárgyául kitűzött, figyelve egyben arra is, hogy saját vizsgálati területét más tudományok vizsgálódási köreitől megkülönböztesse. A másik szemlélet viszont a gazdasági, társadalmi és természeti jelenségeket egyaránt annyira komplexnek tekinti, hogy csak interdiszciplináris keretekben és rendszerszemléletben tartja elképzelhetőnek a különféle jelenségek modellezését, és ezért olyan „szupertudomány” vagy *metateória* létrehozását sürgeti, amelynek minden megismerési területét közös elvek és módszerek, idővel pedig egyfajta közös nyelv kötheti majd össze. A fentebb ismertetett megismerési törekvések mellett teszik le voksukat, hogy az evolúciós perspektíva alkalmas jelölt lehet e metateória elméleti keretéül szolgálni.

Az evolúciós gondolkodás azonban nem eltávolodni akar minden korábbi megismeréstől, hanem inkább szintézist próbál teremteni a tudományokra jellemző hagyományos szemlélettel. Így egyrészt *kettős leírásra* törekedve egy-egy jelenségcsoport magyarázatát mind alsó – elemi, atomi, genetikai, molekuláris, piaci stb. –, mind felső – társadalmi, kulturális, kozmikus, nemzetgazdasági stb. - szerveződési szinteken egyszerre próbálja különböző modellekben megadni. Másrészt ugyanúgy *logikai átjárhatóságot* kíván biztosítani az egyes szintek között, mint a korábbi megismerési kísérletek az egy szerveződési – vizsgálati - szinteken belül. Harmadrészt pedig *transzformativitásra* törekszik, vagyis olyan tudományos nyelvezet kialakítására, amelyek a logikai átjárhatóság bizonyítása során az egyes szerveződési szinteken alkalmazott magyarázatok szemantikai egyenértékűségét és egymásnak való megfeleltethetőségét biztosítaná.

A közgazdaságtan emberképének klasszikus közgazdaságtani megközelítése elsősorban *Adam Smith* révén – ahogy bizonyítani próbáltam – némiképpen hasonlatos metateóriát szolgáltatott az emberi természet vizsgálatához. Abból a szempontból mindenképpen, hogy a kettős leírás szándéka fedezhető fel benne, hiszen az emberi

természet alapvető mozgatórugóit kereste a gazdasági cselekvésekben, de valamilyen módon mégis helyet kaphatott az ember környezeti elemeinek, társadalmi-kulturális sajátosságainak figyelembe vétele. Módszertani individualizmusa azonban azt az utat jelölte ki számára, hogy az organizmus feletti szinten értelmezhető kérdéskörökre, mint a kultúra, az intézményi háttér vagy a morál szerepe az egyének gazdasági viselkedésében, organizmus alatti szinteken formálódó mechanizmusokkal próbált magyarázatokat keresni, úgy, hogy a láthatatlan kéz mutatott utat az egyes szintek közötti esetleges átjárásoknak.

A neoklasszikus és az ebből lepárolt mai mainstream emberkép – a dolgozat írója szerint elsősorban a tudományunk fejlődésének történeti determinációi révén - azonban már csak azoknak a gazdasági jelenségeknek a vizsgálata során épül fel, amelyek az első – tehát az elemi, atomi, piaci –szerveződési szinten értelmezhetőek, kikapcsolva hagyva ezzel a gazdasági cselekvések társadalmi-kulturális meghatározottságának mindennemű szerepét. E megközelítés mögött az a feltevés áll, hogy a piac – és ebből következően a gazdaság – egyensúlyi - vagy egyensúlyra törekvő - állapota jellemző, ezért az emberi természetnek is csak azokat az elemi és állandó mozgatórugóit kell feltételezni, amelyek segítségével a piaci mechanizmus és végső soron a piaci egyensúly létezése – megerősítésre és igazolásra lel.

Az emberi természet e fejezetben feltett – holisztikus és szintézisre törekvő – evolúciós megközelítései - azt gondolom - újra olyan emberképet vázolnak fel, amelyek – úgy tűnik – képesek lehetnek a komplex gazdasági jelenségek mögött meghúzódó emberi cselekvések valós tartalmát megragadni, és ezáltal olyan magyarázó elméleti konstrukciókat nyújtani, amelyek majd életszerűbb modellekben ölthetnek testet a jövő közgazdasági megismerésében is. A fejezet és egyben a dolgozat zárásaként az alábbi pontokba szedve tartom fontosnak megragadni azokat a különbségeket, amelyek a közgazdasági megismerés hagyományos és evolúciós perspektívájú emberképének feltevéseiben kirajzolódnak, és amelyek egyúttal az egész dolgozat legfontosabb mondanivalóinak sarokpontjait és esszenciáit is megfogalmazzák:

- Az emberi természet *fizikai* törvények mentén vizsgálható
- Az emberi természet *örök és változatlan*, az örök természeti törvényekből pedig – logikailag – levezethető
- Az emberi cselekvések *elemi* részeire bonthatók, és a *tipikus* viselkedésből lehet következtetni a komplex gazdasági jelenségekre
- A kultúra *nincs hatással* az emberi cselekvések alapvető mozgatórugóira, így figyelembevétele *torzítaná* a megismerést
- Az emberi természet *biológiai* alapokon határozódik meg
- Az emberi természet evolúciós *változások* eredménye, és a környezeti változásokhoz való sikeres adaptációnak tekinthető
- Az emberi cselekvések csak *komplex* módon tanulmányozhatók, és az így levezetett gazdasági cselekvések *nem rendezhetők típusokba*
- A kulturális evolúció területi és időbeli diverzitása *strukturálja* az emberi cselekvéseket, így azok figyelembevétele nélkülözhetetlen

- Az emberi döntések *individuális* szinten érdekesek, tanulmányozásuk pedig ezen a szinten szükséges
- Az ember *társas lény*, így döntései vizsgálatánál nem lehet *társadalmi, szocializációs* környezetétől sem eltekinteni
- Az egyén döntéseit kizárólag az *ész* vezérli, így azt kell feltenni, hogy a döntések *racióális* alapokon születnek meg
- Az egyén döntéseit a *társadalom és kultúra* szálai szövik keresztül, így azokat *morális* és *érzelmi* aspektusok is determinálják
- Az egyéni döntések *tudatosak, logikailag jól strukturálhatóak* és *matematikai* formában kifejezhetőek
- Az egyéni döntések egy része *tudat alatti* szinten, genetikailag kódoltan és sokszor rosszul strukturált formában születik meg
- Az egyén *minden információnak* birtokába juthat, így döntéseinek következményei is *kiszámíthatóak*
- A döntések nagy részénél szerepe van a *véletlennek*, így azok következményeit csak *valószínűsíteni* lehet
- A gazdasági viselkedés alapja az *önzés*, ami egyben a gazdasági dinamika legfontosabb megalapozója
- A gazdasági viselkedést és teljesítményt genetikailag rögzült viselkedésformák, így az *önzés* és *önzetlenség* egyaránt meghatározzák
- Az egyéni döntéseket a *haszonelv* vezérli, ám a hasznosság *abszolút* és *posztulált* kategória, akárcsak a fizikában az energia
- A hasznosság *relatív- vagy értelmezhetetlen* – kategória, mert döntéseink a belénk íródott múltban értelmezett hasznosság elemeire is felépülnek
- Az egyén döntéseinél a *morális alapoktól el kell tekintetni*, mert nem fér össze az értékmentes tudományos megismerés követelményével
- A *moralitás is az ember alapvető genetikai jellemzői közé tartozik*, így ennek megismerése az értékek keletkezésnek garanciáját nyújthatja

A fejezet zárásaként fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy tisztában vagyok a tudományos megismerés egyik alapszabályával, miszerint a tudósnak, a megismerőnek elméletalkotási törekvései során a lehető legkevesebb számú elemet kell tudnia felhasználnia, amikor modellezni kívánja azt a jelenségbirodalmat, amit vizsgálatai tárgyakként jelölt ki magának. Ugyanakkor a fenti sarokpontok, sőt ez a fejezet és tulajdonképpen az egész dolgozat arra próbált meg igazolást találni, hogy a tudományos megismerés világosságának és valóságtartalmának követelményei sajnos sokszor komplementer viszonyban állnak egymással. Ezért a holisztikus és szintetizáló törekvések mellett szimpatizáló vagy harcoló tudósoknak elsősorban arra kell törekedniük, hogy métateóriáik modellbe rendezésekor a mindkét elvnek való megfelelés követelményét egyaránt szem előtt tudják tartani.

A dolgozat, úgy vélem, meglehetősen nagy feladatra vállalkozott, amikor tudományunk megismerési jellemzőit próbálta összekötni emberképe mibenlétének vizsgálatával. Ráadásul tette mindezt egy alternatív tudományszemléletnek, az evolúciós megismerésnek, valamint az evolúciós interpretációjú emberkép különböző megközelítéseinek párhuzamba állításával. Amennyiben csak a két tudományszemlélet vagy csak a két eltérő szemléletű emberkép összevetésére került volna sor konstruktív megközelítésben és kritikai elemzésben, már akkor is a nagy fa és kis fejsze jogos vádja érhetné jelen sorok íróját.

A dolgozat azonban elsősorban éppen azt próbálta bizonyítani, *hogy a homo oeconomicus számos tekintetben történelmi termék*, így jellemzőinek felkutatása is csak tudománytörténeti kontextusban végezhető el. Vagyis a tudományunk emberképével szemben megfogalmazódó kritikai észrevételeket csak akkor tekinthetjük kiindulási alapnak az ember gazdasági viselkedésének és általánosságban az ember természetének alaposabb körüljárásához, ha megértjük a közgazdaságtan megismerési törekvéseinek történeti sajátosságait. A dolgozat ezért hosszasan, bár igen nagy áttételekkel tette vizsgálata tárgyává a modern tudomány fejlődési determinációit, egyúttal elhelyezve benne a közgazdasági megismerés fontosabb sarokpontjait és problémáit.

A fenti elemzések ezért mind azt kívánták kihangsúlyozni és egyben igazolni, hogy a közgazdasági gondolkodásnak mindvégig keretet jelentett a tudományos megismerésnek az a paradigmarendszere, ami a kartéziánus hagyományokban gyökerezik. Ez a keret több tekintetben is megszabta a tudományos megismerés irányát és módszertanát, a megoldandó problémák körét és a vizsgálandó területek látásmódját, de utat mutatott a közgazdaságtan kiváló teoretikusainak a tekintetben is, hogy a gazdasági-társadalmi tények közül mit lássanak, és azt hogyan értelmezzék. Ez a látásmód pedig a dolgozat írója szerint tudományunk emberképére is jócskán rányomta a bélyegét. Úgy vélem a dolgozat kellő érvrendszerrel szolgált ahhoz, hogy *a hagyományos tudományszemlélet jócskán homályban hagyta és tudományunk tudatalattijába süllyesztette az ember gazdasági viselkedésének komplexebb sajátosságait*. Mindebből pedig arra a következtetésre juthattunk, a dolgozat által pedig talán igazolást kaphattunk arra vonatkozóan, hogy amennyiben a *homo oeconomicus* alternatív és komplexebb szemléletű megközelítésére vállalkozunk, ahhoz más megismerési utakat és más paradigmatis látásmódot kell választanunk.

Az alternatív tudományszemléletek létjogosultságának és fontosságának megalapozásához a dolgozat azt is igazolni próbálta, hogy *a tudományos megismerésnek nincsenek abszolút érvényű játékszabályai, nem létezik tudományok feletti standard*, hiszen különböző kutatási programok versengenek egymással saját módszertani és elméleti premisszáikból kiindulva. Úgy vélem, a dolgozat kellő erőfeszítést tett annak bizonyítására, hogy *az evolúciós ismeretelmélet kínálta szelekciós paradigma épp e versengő kutatási irányok mentén körvonalazódó tudományos fejlődésnek szolgál egyfajta metaelméleti keretétül*. Ám a dolgozat igazolni próbálta, hogy ez a verseny annyiban mégsem valóságos, hogy bármely megismerési kísérlet vagy paradigma teljesnek és önmagában megállónak tekinthető, ezért az egyes látás- és közelítésmódok is egymásnak legfeljebb csak alternatívát, mintsem valóságos riválist és potenciális legyőzött jelentenek. Mindegyik önmagában megálló kutatási programot nyújt, eltérő alapfeltevésekkel,

célokkal és módszerekkel, amelyek miatt egymástól sokszor igencsak eltérő elméleti univerzumot építenek fel, noha mégis ugyanazt a jelenségbirodalmat tanulmányozzák. A mi esetünkben azokat a gazdasági jelenségeket, amelyeknek az emberi természet a mozgatórugója. A dolgozat talán kellő bizonyítékot szolgáltatott arra vonatkozóan, hogy az evolúciós interpretációjú tudományos megismerés helye és szerepe nem csak fontos és igazolható, hanem egyben szükséges is a modern közgazdaságtudományban és annak jövőbeli útjainak kijelölésében egyaránt.

Úgy vélem ugyanakkor, és a dolgozat ennek igazolására vállalkozott leginkább, hogy az egyes kutatási programok eltérő módszerei, fogalmi keretei, analógiái vagy metaforái és végső soron más és más elméleti modelljei és magyarázatai elsősorban eltérő előfeltevéseik nyilvánvalóvá tételével ragadhatók meg. Vagyis az ember gazdasági viselkedésének különböző magyarázatait csakis úgy érhetjük meg, ha expressis verbis nyilvánvalóvá, explicitté tesszük a különböző megismerési kísérletek módszertani és elméleti előfeltevéseit. A dolgozat jócskán próbált adalékul szolgálni a tekintetben, hogy ezt a törekvést tudományunk ma sajnos még mindig nem tartja elég fontosnak.

Az *evolúciós megismerés* úgy vélem, épp abban hordozza az erejét, hogy az emberi természet és viselkedés olyan új dimenzióira és előfeltevéseire helyezi a hangsúlyt, amelyeket nem lehet egyszerűen figyelmen kívül hagyni egy modern emberkép kidolgozása során. Mindenekelőtt azért, mert úgy tűnik, véglegesen megfoszt minket attól az illúziótól, amely következetesen végigkísérte a tudományos megismerést, elsősorban a felvilágosodástól kezdve. Arról az előfeltevésről van szó, hogy *minden emberi viselkedés racionális alapokon zajlik*, tudatos döntések és választások eredményeként. Úgy tűnik ugyanis, hogy az ész tisztelete, az emberi méltóság dicsérete sokáig elleplezte azt a már az ókorban is létező feltevést, hogy viselkedésünk alapvető és végső motívumai tőlünk függetlenül létező és működő folyamat hatására – bár alig másfél évszázada tudjuk, az evolúció színpadán - jöttek létre. Így *kultúrateremtő, társadalomépítő vagy éppen gazdaságműködtető képességünk mind az evolúció tudattalan bölcsességére épül, amely egykor a fennmaradás lehetőségével és a környezethez való alkalmazkodás optimális formáival látta el az emberiséget*. Így sehogy sem lehet önmagában az emberi tudás testetlen világát tanulmányozni. Azt gondolom, ezeket a teljesítményeket csak *evolúciós történetükben* szabad megragadnunk. A dolgozat ezért keresett igazolást arra, hogy az evolúciós megismerés jócskán tartogat még erőforrásokat tudományunk emberképének újragondolásához és egy, a valósághoz közelebb álló elméletek alapjául szolgáló emberkép kidolgozásához.

A dolgozat érzékeltetni kívánta, hogy az evolúciós megismerés az emberi kultúrát is, mint szelekciós rendszert kezeli, és az emberi biológikum nyitott rendszerként való értelmezésével képes annak interpretálására, hogy miképpen jelenik meg a kultúra az ember biológiai meghatározottságának a következményeként és egyben annak visszacsatolásaként, ám semmiképpen sem ellentétéként. Ezzel pedig úgy tűnik, képes a tudományos megismerés olyan hagyományos és hamis dichotómiáit, mint a *természet és társadalom, velünk született ösztön és tanulás, emberi univerziálék és kulturális heterogenitás* stb. feloldani. Ez a nézet szerencsére már egyre több tudományos megismerésben érezteti hatását. Még az olyan területeken is, mint például az agykutatás, amelyben nagyon sokáig kizárólag csak a fizikai, idegi és genetikai komponensekre fókuszáltak. A világhírű agykutató, *Hámori József* azonban már az emberi evolúció óriási szerencséjének nevezi, hogy „*az emberi agyi képességek kifejlődése, bizonyos képességek kialakítása a nyitott genetikai program, azaz a nature, és az embernél igen hosszúra nyúlt, a környezettel integrációban történő fejlődési periódus, azaz a nurture*

összjátékának az eredménye.” [Hámori: 2003, 316]. Úgy gondolom - és a dolgozat minden fejezetében hangsúlyozottan érveltem amellett -, hogy ezt az összjátkót a mi tudományunkban is érdemes és szükséges lehet tanulmányozni.

Végezetül jegyzem meg, hogy a dolgozat finoman ugyan, de eltökélten szállt harcba azon gondolat mellett, amelyik Adam Smith megismerési törekvéseinek alapját képezte, és ami a mai közgazdaságtudományi megismerésnek sajnos csak periférikus és – sokak szerint - metafizikus ágát jelenti. Az ember gazdasági viselkedésének erkölcsi megalapozottságáról van szó, amelynek vizsgálata nem fér bele a mai tudományos megismerésbe. A dolgozat azonban igazolni kívánta azt, hogy az evolúciós elmélet képes lehet tudományos alapokon magyarázni azt is, hogy morális lények vagyunk, sőt, egyben a moralitás tartalmára is tudományos igazolást tud nyújtani. Az evolúciós megismerés belső logikája ugyanis a tudat és mások elméjének olvasásán keresztül az empátia, a kooperáció vagy akár a nyelv evolúciós eredetének kérdésével képes összekötni a morális dimenzió megalapozását. Így az evolúciós perspektíva nem lefokozza az embert néhány posztulátumra, hanem éppen felemeli, ugyanakkor az értékmentességet valló tudomány számára az értékek keletkezésének garanciáját adhatja, sőt egyben meg is alapozhatja az értékek világát, nem hagyva függő, posztulatív státuszban azt. Mindezek alapján úgy vélem, a közgazdaságtannak is van mit tanulnia az evolúciós szemlélet alapvető gondolataiból, amennyiben nem a gazdaság természettudományaként, hanem a gazdasági természet – és az ember valóságos gazdasági természetének – szellem-, humán- vagy társadalomtudományaként kíván részt venni az új évezred megismerési törekvéseiben.

Felhasznált irodalom

- Abay – Neubauer – Gyula (2001): *Oeconomia Aeterna*. Egy új tudományág megalapozása. Pécs, 2001. (Megjelent a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának 30 éves évfordulója alkalmából).
- Alchian, A. A. (1950): Uncertainty, Evolution, and Economic Theory.
In: *Journal of Political Economy*, 58. 211-221. o.
- Alter, M. (1990): What do we know about Menger?
In: *Caldwell, B.J. (ed): Menger and His Legacy in Economics*.
Durham, N.C: Duke University Press. 313-348.
- Altrichter Ferenc (1993): *Észérvek az európai filozófiai hagyományban*.
Atlantisz kiadó, Budapest.
- Andorka Rudolf (1995): *Homo socio-oeconomicus*. A közgazdaságtan és a szociológia emberképe. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Arrow, K. J. (1986): Rationality of Self and Others in an Economic System.
In: *Journal of Business*. October, 385-399.
- Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet*.
Atlantisz könyvkiadó. Budapest.
- Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Cooperation*.
New York: Basic Books.
- Balogh, Thomas [1982]: *The Irrelevance of Conventional Economics*.
Weienfeld and Nicolson, London.
A hivatkozás alapja: Balogh, Th. (1994): Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Barash, D. P. (1980): *Szociobiológia és viselkedés*.
Natura kiadó, Budapest.
- Barkow, J. H.-Cosmides, L.-Tooby, J. (szerk) (1992): *The Adapted Mind*.
New York: Oxford University Press.
- Barkow, J. M. (1992): Beneath New Culture is Old Psychology: Gossip an Social Stratification.
In: *Barkow, J. H.-Cosmides, L.-Tooby, J. (szerk) (1992): The Adapted Mind*.
- Barnes, B.-Bloor D. [1982]: *Relativism, Rationalism and the Sociology of Knowledge*.
In: *Hollis, M.-Lukes, S (eds.): Rationality and Relativism*. Oxford: Basil Blackwell.
A hivatkozások alapja (1998): Relativizmus, racionalizmus és tudásszociológia.
In: *Laki (szerk): Tudományfilozófia*. Osiris kiadó. Láthatatlan Kollégium. 189- 207. o.
- Barnes, B.-Bloor D.-Henry J. [1996]: *Scientific Knowledge. A Sociological Analysis*.
Athlone. London.
A hivatkozások alapja: (2002): A tudományos tudás szociológiai elemzése.
Osiris kiadó, Budapest.
- Baskoy, T. (2003): Thorstein Veblen's Theory of Business Competition.
In: *Journal of Economic Issues*, 37.(December 2003) 1121-1137.
- Bátki Anna (2001): A relativizmus és az univerzalizmus kérdése a kulturális és az evolúciós pszichológiában. In: *Pléh (szerk): Lélek és evolúció*. Osiris kiadó. 118-133. o.
- Becker, G. (1976): Altruism, Egoism and Genetic Fitness: Economics and Sociobiology.
In: *Journal of Economic Literature*. 817-826.
- Bekker Zsuzsa (szerk.) (2002): *Alapművek, alapirányzatok*.
Aula kiadó, Budapest.
- Bence György [1972] (1990): *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához*.
MTA Filozófiai Intézete. (Kandidátusi értekezésnek benyújtva 1972-ben)
- Bereczkei Tamás (1992): *A génektől a kultúráig*. Szociobiológia és társadalomtudomány.
Cserépfalvi könyvkiadó, Budapest.
- Bereczkei Tamás (1998): *A belénk íródott múlt*. Evolúció és emberi viselkedés.
Dialog Campus kiadó, Budapest-Pécs.
- Berger, P. – Luckman, T. (1966): *The Social Construction of Reality: A Tretise in the Sociology of Knowledge*.
Doubleday, Gaeden City, New York.
- Bergson, H. (1908): *Evolution Creatrice*
A hivatkozás alapja: Bergson, H (1987): Teremtő fejlődés. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Bertók Róza (2002): *Magánvétkek-közhaszon*.
Dr. Haller Media kiadó.

- Blaug, M. [1962]: *Economic Theory in Retrospect*.
Press Syndicate of the University of Cambridge. (A hivatkozások alapja a 4. kiadás (1985)
Cambridge University Press.)
- Blaug, M. (1980): *The Methodology of Economics*.
Cambridge University Press, Cambridge.
A hivatkozások alapja: 2. ed. 1992.
- Blaug, M. (1990): *Economic Theories, True or False?*
Aldershot, Edward Elgar.
- Blaug, M. (1994): *Why I am Not a Constructivist: Confessions of an Unrepentant Popperian*.
In: *Backhouse, R (ed): New Directions in Economic Methodology*. London: Routledge. 109-136.
- Blaug, M. (2001): *No History of Ideas, Please, We are Economists*.
In: *Journal of Economic Perspectives, Winter, 15. 1. 145-164*. A hivatkozás alapja:
Blaug, M (2003): *Elmélettörténetet ne! Közgazdászok vagyunk!*
In: *Bekker Zsuzsa (szerk): Tantörténet és közgazdaságtudomány*. 233-256. Aula kiadó, Bp.
- Bloor, D. [1976]: *Knowledge and Social Imagery*.
Routledge & Keagen Paul, London.
A hivatkozás alapja: Bloor, D. (1999): *A tudásszociológia erős programja*.
In: *Forrai-Szegedi :Tudományfilozófia*. Szöveggyűjtemény. 427-445. o. Áron kiadó, Bp.
- Boulding, K. E. (1969): *Economics as a Moral Science*.
In: *American Economic Review*.
A hivatkozás alapja: Boulding, K. (1993): *A közgazdaságtudomány mint erkölcsstan*.
In: *Kindler J. – Zsolnai L. : Etika a gazdaságban*. Kereban kiadó, Budapest. 65-83.
- Boulding, K. E. (1981): *Evolutionary Economics*.
Beverly Hills, Sage Publications
- Boulding, K. E. (1991): *What is Evolutionary Economics?*
In: *Journal of Evolutionary Economics, 1. 9-17*.
- Bowler, P. (1984): *Evolution. The History of an Idea*.
University of California Press.
- Boyd, R (1993): *Metaphor and Theory Change: What is a „Metaphor” a Metaphor for?*
In: *Ortony, A. (ed.): Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press. 71-93.
- Boyd, R.-Richerson, P. J. (1985): *Culture and the Evolutionary Process*.
Chichago University Press, Chichago.
- Buchholz, T. G (1990): *New Ideas from Dead Economists*
A Plume Book. New American Library.
- Buss, D. M. (1994): *The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating*.
New York: Basic Books.
- Caldwell, B. J. (1982): *Beyond Positivism, Economic Methodology in the Twentieth Century*.
Routledge, London
- Campbell, D. T. (1963): *Adam Smith's Science of Morals*.
George Allen & Unwin Ltd. London
- Campbell, D. T. (1974): *Evolutionary Epistemology*.
In: *Schlipp. P. A (ed): The Philosophy of Karl Popper. La Salle, III. Open Court, 413-463*
- Campbell, D. T. (1986): *Rationality and Utility from the Standpoint of Evolutionary Biology*.
In: *The Journal of Business. Okt. 355-364. o*.
- Campbell, D. T. (1988): *Metodology and Epistemology for Social Science*.
University of Chicago Press, Chicago.
- Carnap, R. [1936]: *Testability and Meaning*.
In: *Philosophy of Science. 4. 419-471. o*.
A hivatkozás alapja: Carnap, R. (1972): *Ellenőrizhetőség és jelentés*.
In: *Altrichter (szerk): A Bécsi Kör filozófiája*. 377-504. o. Gondolat kiadó, Bp. Illetve:
In: *Forrai-Szegedi :Tudományfilozófia*. Szöveggyűjtemény. 41-50. o. Áron kiadó, Bp.
- Coase, R. H. (1937): *The Nature of the Firm*.
In: *Economica. 4. sz. 386-405*.
- Coase, R. H. (1988): *The Firm, the Market, and the Law*.
University of Chichago Press, Chichago, Illinois.
- Coats, A. W. (1976): *Economics and Psychology: The Death and Resurrection of a Research Programme*.
In: *Latsis, S. J. (ed): Method and Appraisal in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comte, A. (1979): *A pozitív szellem. Két értekezés*.
Budapest.
- Cosmides, L. – Tooby, J. (2001): *Evolúciós pszichológia: alapozó kurzus*.
In: *Pléh (szerk): Lélek és evolúció*. Osiris kiadó. 311-335. o.

- Cournot, A. [1838] (1929): *Researches Into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*. Macmillan, New York.
- Csányi Vilmos (1979): *Az evolúció általános elmélete*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos (1990): The Shift from group Cohesion to Idea Cohesion is a Major Step in Cultural Evolution. *In: World Future*, 29. 1-8.
- Csányi Vilmos (1992): A racionalitás korlátai. *In: Világosság*, 2. 69-74.
- Csányi Vilmos (1994a): Evolúció: egy metafora fejlődése. *In: Csányi: Viselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés. Pszichológiai Műhely 10. Akadémiai kiadó, Budapest. 157-180. o.*
- Csányi Vilmos (1994b): A személyiség, mint evolúciós rendszer. *In: Csányi: Viselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés. Pszichológiai Műhely 10. Akadémiai kiadó, Budapest. 111-127. o.*
- Csányi Vilmos (1994c): Evolúciós örökségünk: a versengés. *In: Csányi: Viselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés. Pszichológiai Műhely 10. Akadémiai kiadó, Budapest. 206-224. o.*
- Csányi Vilmos (1998-1999): Miért hasonlítanak a kutyák egyben-másban az emberre? *In: Magyar Tudomány 1998. 51-52. szám, 1624-1627. o., illetve 1999. 1. szám, 12-16. o.*
- Csányi Vilmos (1999): *Az emberi természet*. Humánetológia. Vince kiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos (2000a): A biológiai optimumon túl: alkalmas-e az emberi természet a globalizációra? *In: Mozgó Világ 2000, 6. szám. 3-9. o. illetve Csányi: Van ott valaki? Válogatott írások. Typotex kiadó, 2000. 186-198. o.*
- Csányi Vilmos (2000b): *Az emberi természet*. *In: Magyar Tudomány, 4. szám. 397-417. o.*
- Csányi Vilmos (2000c): A kognitív funkciók fejlődése: rítus, szabály, idő. *In: Replika, 40. 145-164.*
- Csányi Vilmos (2002): *Kis etológia*. Kossuth kiadó, Budapest.
- Darwin, Ch. (1859): *The Origin of Species by Means of Natural Selection*. A hivatkozás alapja: Darwin, Ch. (2000): *A fajok eredete (természetes kiválasztás útján)*. Typotex kiadó, Budapest.
- Darwin, Ch. [1871] (1859): *Az ember származása és az ivari kiválasztás*. Gondolat könyvkiadó, Budapest.
- Dawkins, R. (1976): *The Selfish Gene*. Oxford University Press, Oxford. A hivatkozás alapja: Dawkins, R. (1986): *Az önző gén*. Gondolat kiadó, Budapest.
- Dawkins, R. (1989): *A hódító gén*. Gondolat kiadó, Budapest.
- Deane, P. (1997): *A közgazdasági gondolkodás fejlődése*. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Descartes, R. (1961): *Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Diamond, J. (2000): *Háborúk, járványok, technikák. A társadalmak fátumai*. Typotex kiadó, Budapest.
- Dobzhansky, Th. – Pavlovsky, O (1957): *An Experimental study of Interaction Between Genetic Drift and Natural Selection*. *In: Evolution, 11. 311- 319.*
- Dobzhansky, Th. (1985): *Változatosság és egyenlőség*. Kriterion kiadó, Budapest.
- Donald, M. (1991): *Origins of the modern mind*. Cambridge, Harvard University Press. A hivatkozás alapja: Donald, M (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris kiadó, Budapest
- Dosi, G. (1991): Some Thoughts on the Promises, Challenges and Dangers of an „Evolutionary Perspective” In Economics. *In: Journal of Evolutionary Economics, 1. 5-7.*
- Dosi, G. – Nelson, R. (1994): *An Introduction to Evolutionary Theories in Economics*. *In: Journal of Evolutionary Economics, 4.153-172.*
- Dugger, W. M. – Sherman, H. J (1994): *Comparison of Intitutionalism and Marxism* *In: Journal of Economic Issues. 28. (March): 101-128.*

- Dugger, W. M. – Sherman, H. J (1997): Institutional and Marxist Theories of Evolution.
In: *Journal of Economic Issues*. 31. (December): 991-1010..
- Dugger, W. M. – Sherman, H. J (2000): Reclaiming Evolution: A Dialogue Between Marxism and Institutionalism on Social Change. New York: Routledge, 2000.
- Durkheim, É. (1917): A szociológia módszere.
Franklin társulat, Budapest.
- Edgell, S (2001): Veblen in Perspective: His Life and Thought.
Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Ekelund, R. B. – Hébert, R. F. (1997): A History of Economic Theory and Methods
4. ed. McGraw Hill, Toronto-London
- Elias, N. (1999): A szociológia lényege.
Napvilág kiadó, Budapest.
- Etzioni, A. (1992): The I and We Paradigm.
In: *Ekins, P. – Max-Neef, M. (ed): Real-Life Economics. Routledge, London and New York. 48-53.*
A hivatkozás alapja: Etzioni, A. (1993): A „személy a közösségben” paradigma.
In: *Kindler J. – Zsolnai L. : Etika a gazdaságban. Kereban kiadó, Budapest. 57-64.*
- Fehér Márta (1984): Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”
In: *Kuhn, T.(2000): A tudományos forradalmak szerkezete. 233-250. o. Osiris kiadó, Budapest.*
- Fehér Márta (1999): A paradigmától a lexikonig...
In: *Kuhn, T.(2000): A tudományos forradalmak szerkezete. 251- 260. o. Osiris kiadó, Budapest.*
- Fehér Márta (2002): Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón.
In: *Magyar tudomány, 2002/3. szám. 297-305. o.*
- Feyerabend, P. [1970]: A szakember vizsgálása.
In: *Lakatos-Musgrave: Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge 197-230. o.*
Magyarul (1999): In: *Forrai-Szegedi :Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. 219-250. o. Áron kiadó, Bp*
- Feyerabend, P. (1975): Against Method: Outline of Anarchistic Theory of Knowledge.
London: New Left Books.
- Feyerabend, P. (1978): Science in a Free Society.
Part One. London: New Left Books.
- Foss, N. J. (1993): Theories of the Firm: Contractual and Competence Perspectives.
In: *Journal of Evolutionary Economics, 3. 127-144.*
- Foss, N. J. (1994): The Biological Analogy and the Theory of Firm.
In: *Journal of Economic Issues, 28. 1115-1136.*
- Foss, N. J. (1998): The Competence Based Approach: Veblenian Ideas in the Contemporary Theory of the Firm
In: *Cambridge Journal of Economics, 22. 479-495.*
- Friedman, M. (1953): The Methodology of Positive Economics.
In: *Essays of Positive Economics. The University of Chicago Press, Chicago, 4-43.*
Magyarul: A pozitív közgazdaságtan módszertana.
In: *Friedman, M. (1986): Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest, 17-50.*
- Fromm, E. (1975): Selfishness, Self-Love and Self-Interest.
In: *Struhl, K. J. – Struhl, P, R. : Ethics in Perspective. Random House, New York. 35-42.*
A hivatkozás alapja: Fromm, E. (1993): Önzés, önszeretet és önérdék.
In: *Kindler J. – Zsolnai L. : Etika a gazdaságban. Kereban kiadó, Budapest. 15-25.*
- Gadamer, H. G. (1984): Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.
Gondolat kiadó, Budapest.
- Gardner, H. (1983): Frames of Mind: the Theory of Multiple Intelligences.
New York: Basic.
- Gazda István (1986): Newton és kora
In: *Lovas Gy. (szerk.): Gólyavári esték. A gondolkodás évszázadai. RTV-Minerva, Bp. 141-145.*
- Gee, H. (2001): A Journey Into the Genome: What's There
In: *Nature, feb. 15.*
- Geertz, C. (1963): Agricultural Involution.
Berkeley-Los Angeles. University of California Press.
- Geertz, C. (1973): An Interpretation of Cultures.
New York, Basic.
- Geertz, C. (1994): Az értelmezés hatalma.
Osiris kiadó, Budapest.
- Gellner, E. (1964): Thought and Change.

- London, Weidenfeld & Nicolson.
- Gellner, E. (1981): Introduction.
In: *Evans-Pritchard. E.E.: History of Anthropological Thought. London, Faber and Faber. xiii-xxxvi.*
- Gould, S. J. (1990): A panda hüvelykujja.
Európa kiadó, Budapest.
- György Péter (2002): „Ami sohasem volt...”
In: *Népszabadság, 2002. január 23.*
- Hacking, Ian (1999): A tudományos gondolkodás stílusai.
In: *Forrai-Szegedi :Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. Áron kiadó, Bp.*
- Hahn, F. (1970): Some Adjustment Problems.
In: *Econometrica, 38. 1-14.*
- Hamilton, W. D. (1963): The Evolution of Altruistic Behavior.
In: *The American Naturalist. 97. 354-356.*
- Hámori Balázs (1998): Érzelemgazdaságtan
Kossuth kiadó, Budapest.
- Hámori József (2003): Az emberi agy: a racionalizált bonyolultság.
In: *Magyar Tudomány, 3. 313-317.*
- Hands, W. D. (2001): Economic Methodology is Dead – Long Live Economic Methodology: Thirteen Thesis On the New Economic Methodology.
In: *Journal of Economic Methodology. 8:1, 49-63.*
- Hankiss Elemér (1999): Proletár reneszánsz.
Helikon kiadó, Budapest.
- Hardin, G. (1968): The Tragedy of the Commons.
In: *Science, 162. 1243-1248.*
- Harsányi János (1995a): A racionális viselkedés fogalma.
In: *Magyar Tudomány. 6. szám 662-667.*
- Harsányi János (1995b): A racionális viselkedés elmélete.
In: *Szociológiai szemle. 4. szám 51-56.*
- Hart, N. (2003): Marshall's Dilemma: Equilibrium versus Evolution.
In: *Journal of Economic Issues. 4. 2003 Dec. 1139-1160.*
- Hausman, D, M (1981): John Stuart Mill's Philosophy of Economics
In: *Philosophy of Science, 48. 363-385.*
- Hausman, D, M (1984): The Philosophy of Economics. An Anthology.
Cambridge University Press. Cambridge.
- Hausman, D, M (1998): Problems with Realism in Economics.
In: *Economics and Philosophy, 14. 185-213.*
- Hausman, D, M (2001): A New Era for Economic Methodology.
In: *Journal of Economic Methodology. 8:1, 65-68.*
- Hausmann Péter (2003): Az arctalan személyiség rémképe a modern fogyasztói társadalmakban.
In: *Barancsik-Oroszi-Varga (szerk): Tanulmánykötet Zinhaber professzor emlékére. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 35-44.*
- Hayek, F. A. v. [1948] (1972): The Use of Knowledge in Society.
In: *Individualism and Economic Order. 77-91. o. Gateway Edition, Chicago*
- Hayek, F. A. v (1967): The Results of Human Action but not of Human Design.
In: *Hayek, F. A. von: Studies in Philosophy, Politics and Economics. Routledge, London. 96-105*
A hivatkozás alapja: Hayek, F. A. von (1995): *Emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye.*
In: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest. 292-301.*
- Hayek, F. A. v (1967): The Theory of Complex Phenomena.
In: *Hayek, F. A. von: Studies in Philosophy, Politics and Economics. Routledge, London. 22-42*
A hivatkozás alapja: Hayek, F. A. von (1995): *A komplex jelenségek elmélete.*
In: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest. 270- 291.*
- Hayek, F. A. v (1972): Individualism: True and False.
In: *Individualism and Economic Order. 77-91. o. Gateway Edition, Chicago*
A hivatkozás alapja: Hayek, F. A. von (1995): *Igaz és hamis individualizmus.*
In: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest. 439-464.*
- Hayek, F. A. v. [1976]: Law, Legislation and Liberty. Vol. 2.
Routledge&Kegan Paul.
- Hayek, F. A. v. [1978] (1995): Dr. Bernard Mandeville
In: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. 479-495. o. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.*
- Hayek, F. A. v. (1992): Végzetes önhittség.
Tankönyvkiadó, Budapest. 1992.
- Heisenberg, W. K. (1975): A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról.

- Gondolat kiadó, Budapest.
- Heller Farkas (1921): Közgazdaságtan. I kötet. Elméleti közgazdaságtan. Budapest.
- Heller Farkas (1943): A közgazdasági elmélet története
Aula kiadó. Budapest. 2001. Az 1943-as kiadású könyv reprint kiadása
- Hesse, M. [1980]: The Strong Thesis of Sociology of Science.
In: Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science, Harvester Press. 29-60.o
Magyarul (1999): A tudományozsziológia erős tétele
In: Forrai-Szegedi : Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. 447-470. o. Áron kiadó, Bp.
- Hicks, J. (1976): „Revolutions” in Economics.
In: Spiro (ed): Method and Appraisal in Economics. 207-218. o.
Cambridge, Cambridge University Press
- Hideg Éva-Martinás Katalin (2000): Evolúciós gazdaságelméleti alapvetés és előrelátás.
B.K.Á.E. Jövőkutatás tanszék, Budapest.
- Hild Márta (2002): A közgazdaságtan módszertanáról.
In: Bekker Zsuzsa (szerk.): Alapművek, alapirányzatok. Aula kiadó, Budapest. 529-538. o.
- Hobbes Th. (1970): Leviatán
Magyar helikon. Budapest.
- Hobsbawm, E. (1994): Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914-1991.
London, Michael Joseph. 234-273.
- Hodgson, G. M (1999): Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics. Northampton, MA: Edward Elgar
- Hodgson, G. M. (2001): Frontiers of Institutional Economics.
In: New Political Economy, 6. No2. (July 2001) 245-253.
- Hodgson, G. M. (2003): Darwinism and Institutional Economics.
In: Journal of Economic Issues. 37. 1. March. 85-97
- Hutchison, T (1988): The Case for Falsificationism.
In: De Marchi, N (ed): The Popperian Legacy in Economics.
Cambridge: Cambridge University Press. 169-181.
- Huxley, J. (1963): Evolution. The Modern Synthesis.
G. Allen, London.
Magyarul olvasható: Huxley, J.: Evolúció. Korszerű összefoglalás.
In: Csehi – Mikó (1976): A genetika évszázada. Kriterion könyvkiadó, Bukarest. 216- 279.
- Kampis György (1999): Dennett és az evolúció.
In: Replika, 36. 25-43
- Kampis György (2000): Darwin és a fajok eredete. Bevezető tanulmány.
In: Darwin, Ch. (2000): A fajok eredete. Typotex kiadó. VII.-XL.
- Kampis György (2002): A gondolkodó test. Evolúciós pszichológia.
In: Magyar Tudomány, 1. 1-11.
- Katona, G. (1960): Rational Behavior
In: The Powerful Consumer. McGraw-Hill. 138-154.
- Kelemen János (1977): A nyelvfilozófia kérdései.
Akadémiai kiadó, Budapest.
- Keynes, J. M. [1936]: The General Theory of Employment, Interest, and Money.
A hivatkozások alapja: Keynes, J. M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. KJK. Kiadó, Budapest.
- Kilpinen, E (1999): What is Rationality? A New Reading of Veblen’s Critique of Utilitarian Hedonism.
In: International Journal of Politics, Culture, and Society. 13. No. 2. 187-206.
- King, M. – Wilson, A. (1975): Evolution at Two Levels in Humans and Chimpanzees.
In: Science, 188, 107-116. o.
- Kirzner, I. M. (1976): The Economic Point of View.
Kansas City: Sheed and Ward.
- Kornai János (1971): Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1981): Közgazdaságtudomány és pszichológia - Interjú Kornai Jánossal „A hiány” című könyvéről.
In: Pszichológia, 3. szám, 441
- Kuhn, Th. (1969): The Structure of Scientific Revolutions.
University of Chicago Press, Chicago.
A hivatkozások alapja magyarul (2002): A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris kiadó, Budapest.
- Kuhn, Th. (1970): Logic of Discovery or Psychology of Research.
In: Lakatos-Musgrave: Criticism and the Growth of Knowledge. 1-23. o.
Cambridge University Press.

- Kuhn, Th. (1977): Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice.
In: *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago/ London: The University Of Chicago Press. 320-339. o.
- A hivatkozás alapja: (1999): *Objektivitás, értékítélet, elméletválasztás*. In: Forrai-Szegedi: *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. 171-186. o. Áron kiadó, Budapest.
- Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai (1997)
Szerk. Miklós Tamás. Atlantisz kiadó, Budapest.
- Laki János (1998): Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi Tudományfilozófiában. In: *Laki (szerk): Tudományfilozófia*. Osiris kiadó. Láthatatlan Kollégium. 7- 32.
- Langlois, R. N. (1986): The New Institutional Economics: an Introductory Essay.
In: Langlois, R. N (szerk): *Economics as a Process. Essays in the New Institutional Economics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Latour, Br. (1999) Sohasem voltunk modernek.
Osiris kiadó, Budapest.
- Lawson, T. (1994): A Realist Theory for Economics.
In: Backhouse, R. (ed): *New Directions in Economic Methodology*. London: Routledge. 257-285
- Leontief, W. (1971): Theoretical Assumptions and Non-observed Facts.
In: *American Economic Review*, 61. 1-7.
- Lopreato, J. (1984): Human Nature and Biocultural Evolution.
Boston: Allen and Unwin.
- Lorenz, K. (1996): Ember voltunk hanyatlása.
Cartafilus kiadó, Budapest.
- Lorenz, K. (2000): Az agresszió.
Cartafilus kiadó, Budapest.
- Löwith, K. (1997): Világtörténelem és üdvtörténet.
Atlantisz könyvkiadó, Budapest.
- Ludassy Mária (1999): Vannak-e természetes jogok?
In: *Magyar tudomány*, 2.
- Luhmann, N. (1992): The Direction of Evolution.
In: *Haferkamp, H.-Smelser, N.J (eds): Social Change and Modernity*
Berkeley-Los Angeles, University of California Press. 279-293.
- Lumsden, C. J. – Wilson, E. O. (1981): Genes, Mind and Culture.
Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Madarász Aladár (2000): Előszó.
In: *Madarász (szerk.): Közgazdasági eszmétörténet*. Osiris kiadó, 2000. 7-25
- Madarász Aladár (2002): Az ökonómia előtörténetéből.
In: *Bekker Zsuzsa (szerk.): Alapművek, alapirányzatok*. Aula kiadó, Budapest. 25-37. o.
- Madarász Aladár (2002): Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan.
In: *Közgazdasági Szemle, XLIX. évf. október*. 838-857. o.
- Magyari Beck István (2000): A homo oeconomicustól a homo humanusig.
Aula kiadó, BKÁE, Budapest.
- Mäki, U. (1990): Mengerian Economics in Realist Perspective.
In: *Caldwell, B.J. (ed): Menger and His Legacy in Economics*.
Durham, N.C: Duke University Press. 289-310.
- Malinowski, B. (1944): A Scientific Theory of Culture and Other Essays.
Chapel Hill University of North Caroline Press.
- Malinowski, B. (1972): Baloma.
Gondolat kiadó, Budapest.
- Mannhardt András (2004): A kultúra elavulása. Evolúció és társadalom.
Magánkiadás, Budapest.
- Marcuse, R. (1964): One-Dimensional Man.
Routledge and Keagen Paul Ltd.
- Márkus György (1992): A „rendszer” után: a filozófia a tudományok korában.
Akadémiai székfoglaló. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Márkus György (szerk.) (1977): Brit moralisták a XVIII. Században
Gondolat kiadó. Budapest.
- Marshall, A. [1890]: Principles of Economics
A hivatkozások alapja (1961): 9th ed. Macmillan and Co. Limited St. Martin's Street, London.
- Marx, Karl (1961): értéktöbblet-elméletek (A Tőke IV. könyve)
Budapest, 1961
- Marx, Karl (1967a): A tőke. I. könyv.
Kossuth könyvkiadó, Budapest.

- Marx, Karl (1967b): Beszéd a „People’Paper” évfordulóján Londonban, 1854 április 14-én.
Kossuth könyvkiadó, Budapest.
- Marx, Karl (1975): A német ideológia.
In: *Marx és Engels válogatott művei. I. 74-129. o. Kossuth könyvkiadó, Budapest*
- Mátyás Antal (1963): A polgári közgazdaságtan története
Közgazdasági és jogi könyvkiadó. Budapest.
- Mátyás Antal (1996): A hagyományos közgazdaságtan bírálata és kutatási körének kiszélesítése az új intézményi iskola képviselői részéről. In: *Közgazdasági Szemle, XLIII. évf. július-augusztus. 614-628. o.*
- Mátyás Antal (1997): A korai közgazdaságtan története
Aula kiadó. Budapest.
- Maxwell, M. (1984): Human Evolution. A Philosophical Anthropology.
Groomhelm, London and Sydney.
- Maynard Smith, J. (1983): Game Theory and the Evolution of Cooperation.
In: *Bendall, D. S. (ed.): Evolution from Molecules to Man. Cambridge University Press. 445-456.*
- Mayr, E. (2001): What Evolution is?
Published by Basic Books. A Member of the Perseus Books Group.
*A hivatkozás alapja: Mayr, E. (2003): Mi az evolúció?
Vince kiadó, Budapest.*
- McCloskey, D. N. (1983): The Rhetoric of Economics.
In: *Journal of Economic Literature, 21. 481-517.*
- McCloskey, D. N. (1983): The Rhetoric of Economics.
Madison, WI: Univesity of Wisconsin Press.
- Menger, C. [1883] (1963): Problems of Economics and Sociology.
Urbana: University of Illinois Press.
- Menyhai Imre (2004): Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés.
Akadémiai kiadó, Budapest
- Mérő László (1994): Észjárások. A gondolkodás korlátai és a mesterséges intelligencia.
Typotex kiadó, Budapest
- Meyer Dietmar – Solt Katalin (1993): Hasznos-e az evolúciós közgazdaságtan.
In: *Közgazdasági szemle, XL. Évf. 6. 534-540.*
- Meyer Dietmar (2003): Evolúciós közgazdaságtan elmélettörténeti szemszögből vagy közgazdasági elmélet-történet evolúciós szemszögből.
In: *Bekker Zs (szerk): Tantörténet és közgazdaságtudomány. Aula kiadó, 2003. 295-312.*
- Mill, J. S. (1844): Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy.
London.
- Mill, J. S. (1877): A deduktív és induktív logika rendszere. 1-6. könyv
Franklin társulat. 7. kiadás. 1873, 1877.
- Mirowski, Ph. (1984): Physics and the „Marginalist Revolution”
In: *Cambridge Journal of Economics. 1984, 8. 361-379.o.*
- Mises, von. L (1963): Human Action. A Treatise on Economics.
Contemporary Books, Inc. Chichago
- Mund Katalin (2003): Biofóbia a szociológiában.
In: *Lettre, 50. szám (az Internetről letöltve)*
- Nagel, T. (1959): Hobbes’s Concept of Obligation.
In: *Philosophical Review 68. N1. 68-83.*
- Nagy Aladár (1997): Az „értelmező közgazdaságtan” (Interpretive Economics) alapjai.
Miskolc.
- Nánay Bence (2000): Elme és evolúció.
Kávé kiadó, Budapest.
- Nánay Bence (2001): Az elme mint evolúciós rendszer: Evolúciós Pszichológia és neurális daewinizmus.
In: *Pléh (szerk): Lélek és evolúció. Osiris kiadó. 134-147. o.*
- Navratil Ákos (1898): Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapjai.
Eggenberger-féle könyvkereskedés. Budapest
- Nelson, R.R – Winter, S. G.(1982): An Evolutionary Theory of Economic Change
Harvard University Press, Cambridge
- Nelson. R.R. (2002): Bringing Institutions into Evolutionary Growth theory.
In: *Journal of Evolutionary Economics. 12. 17-28.*
- Nemes László (2000): A biológia filozófiája.
In: *Vulgo 2000. 1-2. szám. Internetről letöltött.*
- Nemes László-Molnár Péter (2002): Evolúciós pszichológia: új szintézis?
In: *Magyar Tudomány, 2002/1. Internetről letöltött.*
- Neumann János (1965): Válogatott előadások és tanulmányok.

- (Szerk: Lukács Ernőné), Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Nisbet, R. A (1969): *Social Change and History. Aspects of the Western Theory of Development.* New York, Oxford University Press.
- Nitsch, O. N. (1990): Further Reflections on Human-nature Assumptions in Economics. – Part I: The „Men” of Aristotle, Adam Smith et al. Revisted.
In: *International Journal of Social Economics*, 6. 4- 34.
- Nitsch, O. N. (1991): Further Reflections on Human-nature Assumptions in Economics. – Part II: From Homo Oeconomicus Honorabilis to Homo Oeconomicus, the Good Steward.
In: *International Journal of Social Economics*, 11-12. 62-91.
- Nyíri Tamás (1994): Alapvető etika.
Szent István Társulat, Budapest.
- O’Driscoll, G. P. – Rizzo, M. (1985): *Economics of Time and Ignorance.* Oxford: Basil Blackwell.
- Olson, M. (1965): *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups.*
A hivatkozás alapja: Olson, M (1997): *A kollektív cselekvés logikája.* Osiris kiadó, Budapest.
- Pál Eszter (1999): Herbert Spencer.
In: Forrai Gábor (szerk): *A szociológia kialakulása. Új mandátum, Budapest, 149-179.*
- Pál Eszter (2001): Néhány szempont a biológia és a szociológia közös történetének vizsgálatához.
In: Pál E. (szerk.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Új mandátum, Budapest, 214-227.*
- Pál Eszter (2004): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”- avagy mire jók a metaforák.
In: Somlai P (szerk.) *Az evolúció elméletei és metaforái. A társadalomtudományokban.* Napvilág kiadó, Budapest. 95-116.
- Paskenapp, J. – Paskenapp, J.B (2000): *The Seven Sins of Evolutinary Psychology.*
In: *Evolution and Cognition*, 6. 108-131.
- Pigou, A. C. [1925]: *Memorials of Alfred Marshall.* Macmillan, London. A hivatkozások alapja : Pigou (1956), New York: Kelley and Millam
- Pinker, St. (1999): *A nyelvi ösztön.* Typotex kiadó, Budapest.
- Pinker, St. (1997): *How the Mind Works.* New York: Norton.
- Pléh Csaba (1992): *Pszichológiatörténet.* Gondolat kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1998): *Az evolúciós pszichológia.*
In: Magyar Tudomány. 9.
- Pléh Csaba (1999a): *Hagyomány és újítás a pszichológiában.* Balassi kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1999): *Interakciós és narratív identitás.*
In: Magyar Pszichológiai Szemle, 54. szám. 25-34. o.
- Pléh Csaba (Szerk.) (2001): *Lélek és evolúció.* Osiris kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (2001): *Az evolúciós pszichológia felmerülése, eltűnése és újra felmerülése a pszichológiában.* In: Pléh (szerk): *Lélek és evolúció. Osiris kiadó. 13-59. o.*
- Plotkin, H. C. (1982): *Learning, Development, and Culture. Essays in Evolutionary Epistemology* Chichester: Wiley
- Polányi Károly [1909]: *Mach Ernő.*
In: Gyurgyák (szerk) (1986): *Egy gazdaságelmélet küszöbén. Cikkek és tanulmányok. 1907-1919. ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai. 28. Budapest, 1986.*
- Polányi Károly (1946): *Origins of Our Time. The Great Transformation.* Victor Gollancz Ltd., London.
A hivatkozás alapja: Polányi Károly (1997): *A nagy átalakulás. Mészáros Gábor kiadása.*
- Polányi Mihály [1958]: *Personal knowledge.* University of Chicago. Chicago, Illinois, Usa.
A hivatkozások alapja: Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás I-II. Úton egy posztkritikai filozófiához. Atlantisz kiadó, Budapest.*
- Polányi Mihály (1999): *A hallgatóságos következtetés logikája.*
In: Forrai-Szegedi (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. 153-169. o. Áron kiadó Budapest.*
- Popper, K. R. [1934]: *Logik der Forschung. Zur Erkenntnistheorie der modernen Naturwissenschaft.* J.C.B. Mohr. Tübingen,
A hivatkozások alapja: Popper, K (1997): *A tudományos kutatás logikája. Európa könyvkiadó. Budapest.*

- Popper, K. R. [1945](1989): A historicizmus nyomorúsága.
Akadémiai kiadó, Budapest.
- Popper, K. R. [1962]: The Open Society and its Enemies.
A hivatkozások alapja (1995): Routledge, London.
- Popper, K. R. (1972): Objective Knowledge: An Evolutionary Approach.
Oxford: Clarendon Press.
- Popper, K. R. (1974): Autobiography of Karl Popper.
In: *Schlipp, P. A. (ed): Philosophy of Karl Popper. 3-181. Open Court, Lasalle, Illionis*
- Popper, K. R. (1976): Unended Quest. An Intellectual Autobiography
Fontana/Collins. Glasgow.
- Popper, K. R. (1997): Megismerés, történelem, politika.
Aduprint kiadó, Budapest.
- Prigogine, I (1989): The Philosophy of Instability.
In: *Futures. 4.*
- Prigogine, I. – Stengers, I. (1985): Order Out of Chaos.
Flamingo, Glasgow.
- Rapoport, A. (1964): Strategy and Conscience.
New York.
- Rapoport, A. - Chammach, A. H. (1965): Prisoner's Dilemma.
University of Michigan Press.
- Redmond, W. H (2004): On Institutional Rationality.
In: *Journal of Economic Issues. 38. (March 2004), 173-188.*
- Ricardo, D. [1817] (1991): A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei
Közgazdasági és jogi könyvkiadó. Budapest.
- Riesman, D. [1961] (1996): A magányos tömeg.
Polgár kiadó, Budapest.
- Robbins, L (1932): An Essay on the Nature and Significance of Economic Science.
Macmillan and Co, London.
- Robbins, L (1952): The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy.
Macmillan and Co, London.
- Rosenberg, A. (1992): Economics-Mathematical Politics or Science of Diminishing Returns?
University of Chicago Press, Chicago
- Sahal, D. (1981): Patterns of Technological Innovation.
Addison-Wesley
- Salvucci, P. (1976): Adam Smith politikai filozófiája. Filozófiai tanulmányok.
Gondolat kiadó, Budapest.
- Samuels, W. J. (1992): Essays on the Methodology and Discourse of Economics.
Macmillan, New York.
- Samuelson, P. A (1952): Economic Theory and Mathematics-an appraisal
In: *American Economic Review*, May.
- Samuelson, P. A. (1962): The Problem of the American Economy.
London: Athlone Press.
- Samuelson, P. A. (1963): Problems of Methodology – Discussion.
In: *American Economic Review. Papers and Proceedings, Vol 53. 231-236. o.*
- Samuelson, P. A. (1988): Out of the Closet: A program for the Whig History of Economic Science.
In: *History of Economics Society Bulletin, 9. 51-60.*
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D (1988): Közgazdaságtan.
KJK, Budapest.
- Sárkány Mihály – Somlai Péter (2004): A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről.
In: *Somlai P (szerk.) Az evolúció elméletei és metaforái. A társadalomtudományokban. Napvilág kiadó, Budapest. 11-52.*
- Schumacher, E. F. (1980): Small is Beautiful
Century Hutchinson Publishing Group Limited, London.
- Schumpeter, J [1911] (1980): A gazdasági fejlődés elmélete.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Schumpeter, J (1954): History of Economic Analysis.
Allen & Unwin Ltd. London. (A hivatkozások alapja az 1997-es változatlan kiadás.
Routledge: London.)
- Schumpeter, J (1961): Capitalism, Socialism, Democracy.
Allen & Unwin Ltd. London.

- Scitovsky Tibor (1976): *The Joyless Economy*.
Oxford University Press, New York, London, Toronto.
(A hivatkozás alapja) *Magyarul: Az örömtelen gazdaság (1990)*. Közgazdasági és jogi
könyvkiadó, Budapest.
- Scitovsky Tibor (1991): *Erkölc és gazdasági jólét*.
In: *Közgazdasági szemle*, 7-8. szám. 742-754.
- Screpanti, E. (1997): *Afterword: Can Methodological Pluralism Be a Methodological Canon?*
In: Solanti, A. – Screpanti, (eds): *Pluralism in Economics. New perspectives in History and
Methodology*. Aldershot, Edward Elgar.
- Seckler, D. (1975): *Thorstein Veblen and the Institutionalists*.
Boulder: Colorado Associated University Press.
- Sen, A. (1992): *On Ethics and Economics*.
Blackwell Publishers. Oxford UK. & Cambridge USA
- Sheldrake, R (1989): *The Presence of the Past*.
Fontana/Collins
- Shubik, M (1971): *The Dollar Auction Game: A Paradox in Noncooperative behavior and Escalation*.
In: *Journal of Conflict Resolution*. 15. 109-111.
- Simon, H. (1947): *Administrative Behavior*.
Macmillan, New York.
- Simon, H. (1982): *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest
- Skinner, A.S. (1979): *A System of Social Science: Papers Related of Adam Smith*.
Oxford, Clarendon Press.
- Smith, A. [1759] (1977): *Az erkölcsi érzelmek elmélete*.
In: *Márkus György (szerk.): Brit moralisták a XVIII. században (423-553. o.) Gondolat
kiadó, Budapest*.
- Smith, A. [1776] (1940): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*
Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Sokal A.-Bricmont J. (2000): *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek
visszaélése a tudománnyal*. Typotex kiadó.
- Solt Katalin (2000): *Gondolatok az evolúciós közgazdaságtanról és a vállalatelméletről*.
In: *Evolúció és közgazdaságtan. Tudományos füzetek. IV. kötet. Széchenyi István Egyetem, Győr. 103-
117*
- Somló Bódog (1907): *Állami beavatkozás és individualizmus*.
Grill Károly Könyvkiadó vállalata, Budapest.
- Sorel, G (1994): *Gondolatok az erőszakról*.
Századvég könyvtár, Budapest.
- Spengler, O. (1995): *A nyugat alkonya*.
Európa kiadó, Budapest.
- Sperber, D. (2000): *A kultúra magyarázata*
Osiris kiadó, Budapest.
- Stigler, G. J (1941): *Production and Distribution Theories*.
Macmillan, New York.
- Stigler, G. J (1982): *The Economist as Preacher*.
Basil Blackwell, Oxford.
- Szabó Katalin (1998): *Közgazdasági kísérletek*.
In: *Magyar Tudomány*, 4.
- Szakolczai Árpád (1990): *A fejlődés megkérdőjeleződése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és valós alapjai*.
Akadémiai kiadó, Budapest.
- Szatmáry Eörs – Smith, J. M. (1997): *Az evolúció nagy lépései*.
Scientia kiadó, Budapest.
- Szluckij, E (1915): *Sulle teorie del bilancio del consumatore*.
In: *Il giornale degli economisti*. 51. szám. 13-35. o.
- Tinbergen, N. (1976): *Az ösztönről*.
Gondolat kiadó, Budapest.
- Tomasello, M. (2002): *Gondolkodás és kultúra*.
Osiris kiadó, Budapest.
- Toulmin, St. (1967): *The Evolutionary Development of Natural Science*.
In: *American Scientist*, 55. 456-470.
- Toulmin, St. (1974): *Scientific Strategies and Historical Change*.
In: *Seeger, R. – Cohen, R (ed): Philosophical Foundations of Science. Dordrecht: Reidel. 401-414*.
- Trivers, R. (1971): *The Evolution of Reciprocal Altruism*.

- Quaterly Review of Biology.
- Trivers, R. (1985): Social Evolution.
Benjamin Cummings Publ. Co.
- Tunzelmann, G. N. von (1991): Malthus's Evolutionary Model, Expectations, and Innovation
In: Journal of Evolutionary Economics. 1. 273-291.
- Tylor, E. B. (1989) [1871]: A kultúra tudománya.
In: Maróti A. (szerk): Forrásmunkák a kultúra elméletéből. I. Szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Bp. 167-178
- Vajda Mihály (2002): A kontinentális filozófia helyzete a XX. század végén.
In: Magyar tudomány. 2002/3. szám. 289-296. o.
- Vámos Tibor (2003): Bonyolultság, filozófia, spekuláció és tudományos következtetés.
In: Magyar Tudomány, 3. szám. 332-335. o.
- Varga István – Halabuk László (1948): Közgazdaságtan és pénzügytan.
Budapest. Jegyzetek.
- Veblen, T. (1898): Why is Economics not an Evolutionary Science?
In: Quaterly Journal of Economics, 12. N3. 373-397. o.
A hivatkozás alapja: (1919): Why is Economics not an Evolutionary Science?
In: The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays. New York: B.W. Huebsch. 56-81.
- Veblen, T. [1899] (1975): A dologtalan osztály elmélete.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Vicsek Tamás (2003): Komplexitás-elmélet.
In: Magyar Tudomány, 3. szám. 305-307. o.
- Vincze János (1993): Evolúció és közgazdasági elmélet
In: Közgazdasági szemle, XL. Évf. 1. szám. 1-17. o.
- Wallerstein, I. (1995): The End of What Modernity. Guest Commentary
In: Theory and Society 24, 471-488.o
- Wallerstein, I. (szerk) (2002): A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés.
Napvilág kiadó, Budapest.
- Walras, L. (1969): Elements of Pure Economics
Jaffee, W. New York, Kelley
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.
Gondolat kiadó. Budapest.
- Weber, M. (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapjai.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest
- Weintraub, E. R. (1983): On the Existence of a Competitive Equilibrium: 1930-1954.
In: Journal of Economic Literature. 21. 1-39. o.
- Weintraub, E. R. (1985): General Equilibrium Analysis: Studies in Appraisal.
Cambridge University Press, Cambridge.
- Weintraub, E. R. (1991): Stabilizing of Dynamics. Constructing Economic Knowledge.
Cambridge University Press, Cambridge
- White, L. (1959): The Evolution of Culture.
New York, Mcgraw-Hill.
- Wilson, E. (1975): Sociobiology: The New Synthesis.
Cambridge, The Belknap Press of Harvard University.
- Wilson, E. (1977): Biology and the Social Science.
Deadalus.
- Witt, U. (2003): Gondolatok az evolúciós közgazdaságtan jelenlegi helyzetéről.
In: Evolúció és közgazdaságtan. Tudományos füzetek. IV. kötet. Széchenyi István Egyetem, Győr. 5-29.
- Wuketits, F. M (1990): Evolutionary Epistemology and its Implications for Humankind
Stony Brook: State University of New York Press.
- Young, R. M. (1969): Malthus and the Evolutionists: the Common Context of biological and Social Theory
In: Past and Present, 40. 109-141.
- Zalai Ernő (1999): A közgazdaságtan metodológiájáról és a matematikai közgazdaságtanról a
Neumann-modell ürügyén.
In: Közgazdasági szemle, XLVI. évf. Július-augusztus. 600-628. o.
- Zalai Ernő (2000): Matematikai közgazdaságtan. A korszerű mikroökonómiai elemzés klasszikus
és neoklasszikus szemléletű modelljei.
KJK-Kerszöv. Budapest
- Zeller Gyula. Ifj. (1990): A modern polgári közgazdaságtan metodológiájának néhány problémája
Kandidátusi értekezés vitaanyaga. Kézirat. Pécs.
- Zeller Gyula. Ifj. (2004): Adam Smith metodológiája.
Kézirat, Pécs

A kölcsönzés határideje:

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no text or other markings on the paper.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR

GAZDÁLKODÁSTANI Ph.D. PROGRAM

HAUSMANN PÉTER

**KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY ÉS EMBERI TERMÉSZET
A HOMO OECONOMICUS EVOLÚCIÓS MEGKÖZELÍTÉSE**

Ph.D. ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: Dr. IFJ. ZELLER GYULA

PÉCS, 2007.

1. A kutatás okai és célja, valamint a személyes motivációk.

Disszertációm elkészítésének legfőbb hajtóerejül az a mintegy másfél évtizedes szkepszis által irányított gondolatalkotási folyamat szolgált, ami tudományunknak az emberről feltett viselkedési jellemzőkkel kapcsolatosan fogalmazódott meg bennem. Ennek lényege az, hogy bár minden társadalomtudomány, így a közgazdaságtudomány is tartalmaz előfeltevéseket az ember természetével, viselkedésével kapcsolatosan, ám a közgazdasági vizsgálatok alapját jelentő gazdasági cselekvések alanya, a homo oeconomicus, „szeplőtelen fogantatása” óta, a róla alkotott előfeltevések miatt a közgazdaságtan szilárd köpiramisa legporhanyósabb részének tekinthető. [Magyari-Beck: 2000, 10]. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közgazdaságtudomány gazdasági emberének felfogása a kezdetektől fogva állandó és egyre csak gyarapodó kritikák kereszttüzében áll. Az összes támadás kiindulópontja az, hogy az ember gazdasági természetét nem lehet a newtoni mechanika oltárára felépített, tértől és időtől függetlenített neoklasszikus emberkép, a homo oeconomicus felfogásán keresztül megérteni [Langlois 1986: 4], hiszen abból épp a valóságos homo aspektus, illetve az oeconomicus elvárt viselkedési feltételei hiányoznak.

De miért is fontos és hasznos a közgazdaságtudomány számára a gazdasági cselekvések átfogó vizsgálata? Az ember valós gazdasági természetének mibenlétét megragadni célzó kutatásnak a közgazdaságtan talán legtöbbet idézett és általánosan elfogadott definíciója szolgáltatja a legkiválóbb indokot és egyben a legmélyebb alapot. Eszerint „*a közgazdaságtan az a tudományág, amelyik az emberek viselkedését tanulmányozza a különféle alternatív felhasználási lehetőségekkel bíró szűkösen rendelkezésre álló eszközök és az elérni kívánt célok összefüggésében.*” [Robbins: 1932, 16]. Az effajta vizsgálódásoknak igazi létjogosultságot azonban sajnálatosan az a tény ad, hogy mi, közgazdászok általában csak a mondat második felére helyezzük érdeklődéseink fókuszpontját, elfogadva azokat az emberi viselkedéssel kapcsolatosan megfogalmazott előfeltevéseket, amelyeket a korábbi közgazdasági elméletek is alkalmaztak. A hangsúly az alkalmazáson van, hiszen az ember gazdasági cselekvések mögöttes okainak feltárása igencsak hiányos.

Az elmúlt évtizedekben számos olyan tanulmány látott napvilágot tudományunkon innen és túl, amelyek a közgazdaságtan gazdasági emberének és cselekvéseinek előfeltevései mögött meghúzódó okoknak a felkutatását hiányolják. De Becker [1976] például rámutatott arra is, hogy a társadalomtudományokon belül a modern „(...) közgazdaságtani szemlélet különös

erőssége éppen az, hogy az emberi viselkedés széles skáláját fogja át” [Idézi Hámori: 1998, 15], ami az ember gazdasági viselkedésmintáinak alapos körüljárását és a komplex gazdasági viselkedés okainak feltárását már önmagában is indokolná. Mindazonáltal mégsem mai ez a probléma, hiszen már meglehetősen korán – tulajdonképpen Robbins definíciójával egyidejűleg megfogalmazódott az a vélemény, hogy „a múltban a közgazdasági elmélet előfeltevései világos megfogalmazásának hiányától szenvedett, [mert – H. P.] a közgazdászok az elméletépítésben gyakran megfélekeztek az építmény alapjainak vizsgálatától. [Coase: 1937, 386].

Nyilvánvaló, hogy a gazdasági viselkedés minden közgazdasági jelenségnek és felépítménynek alapjául szolgál. A közgazdasági gondolkodás és a gazdaságelmélet ugyanakkor mind a mai napig adós maradt a gazdasági viselkedés mögött meghúzódó jelenségek átfogó vizsgálatával. Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert még a mai közgazdasági írások, amelyek axiomatikus előfeltevéssel élnek az ember gazdasági természetével kapcsolatosan, sem tartják szükségyszerűnek a feltételezések valódi tartalmának körüljárását. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy a közgazdasági megismerés mai fő áramlatában körvonalazódó gondolatok nem szolgáltatnak elég alapot a gazdasági viselkedés jellemzőinek alapos körüljárásához. *Polányi Károly [1946] egykor igen kemény szavakkal írt erről a problémáról: „a klasszikus közgazdászok hagyományát, akik a piac törvényét a természeti állapotban élő ember állítólagos hajlamaira próbálták alapozni, felváltotta a „civilizálatlan” emberi kultúrák iránti érdeklődés teljes hiánya azon az alapon, hogy korunk problémáinak megértése szempontjából ez érdektelen.” [Polányi: 1946: 59].*

Mindezzel nincs is igazán baj addig, amíg a valós gazdasági viselkedés mozgatórugói és a homo oeconomicus viselkedési posztulátumai jól összecsengenek. A témában az ezredforduló végére, különböző alternatív kutatási programokban és műhelyekben megsokasodó tanulmányok azonban mind arra hívják fel a figyelmet, hogy a tudományunkban feltett viselkedési sémák és a valóságos viselkedéskomplexum között sokszor hatalmas lehet a diszkrépancia. Ennek az anomáliának a fő oka szerintem az, hogy a gazdasági viselkedés tudományos vizsgálatának – vagy inkább létrehozásának - történeti értéke van, ami azonban igencsak a közgazdasági gondolkodás tudatalattijába süllyedt. Az első feltevésém ezért az, hogy tudományunk – bizonyos történeti determinációknak is köszönhetően – igencsak elhanyagolta és ma is elhanyagolja a gazdasági viselkedés alapvető mozgatórugóinak tanulmányozását, noha a gazdasági cselekvések és döntések alaposabb megértése ezek

ismerete nélkül eleve csak féloldalas lehet. Ugyanakkor e feltevés adja a dolgozat keretét is, hiszen amennyiben sikerül védhető érvekkel azt a kijelentést megalapozni, hogy az emberi viselkedés sok tekintetben alapvetően más, mint amilyennek tudományunk véli, akkor a dolgozatban megerősítést sikerülhet adni arra a feltevésemre is, hogy a közgazdaságtan gazdasági viselkedést érintő megismerési törekvései sokszor nem a valóság, nem a valós gazdasági viselkedés megismerésének irányába mutatnak.

Az előzetes feltevésekből látható, hogy értekezésem alapjául szolgáló kutatásaim alapvető célja az volt, hogy csokorba gyűjtsem azokat a kritikai dimenziókat, amelyek a gazdasági viselkedés komplexebb megközelítését sürgetik, illetve amelyek a közgazdaságtan emberképét realisabb feltevések mentén próbálják újraértelmezni. A gazdasági viselkedés alapvető mozgatórugóinak feltérképezése azonban mélyebb és átfogóbb vizsgálati alapokat és átfogó történeti elemzést igényelt. Ennek oka az, hogy a gazdasági cselekvések alanyának tekintett homo oeconomicus számos tekintetben történelmi termék, így jellemzőinek felkutatása is csak tudománytörténeti kontextusban végezhető el. Kutatásaim ugyanis arra vezettek, hogy a tudományunk emberképével szemben megfogalmazódó kritikai észrevételeket csak akkor tekinthetjük kiindulási alapnak az ember gazdasági viselkedésének és általánosságban az ember természetének alaposabb körüljárásához, ha megértjük a közgazdaságtan megismerési törekvéseinek történeti sajátosságait. A dolgozat ezért hosszasan, bár igen nagy áttételekkel teszi vizsgálatá tárgyává a modern tudomány fejlődési determinációit, egyúttal elhelyezve benne a közgazdasági megismerés fontosabb sarokpontjait és problémáit.

A közgazdaságtan emberképének alapos körüljárása és újragondolása szükségességének magyarázata nyilvánvalóan kijelölte azt a – talán nem naiv – végső célt is, hogy vizsgálódásaim némi adalékkal szolgálhassanak a közgazdasági gondolkodás átforgatásához, vagy legalábbis színesebb, komplexebb tételéhez az új évezred megismerési törekvéseiben. E szándékaimban egy igencsak személyes tényező is motivált. Egyetemi oktatóként, a közgazdasági ismeretek megalapozását célzó tárgyak oktatása során ugyanis ambivalens érzésekkel kell nap mint nap a gazdasági viselkedés lényegi dimenzióit a hallgatókkal megéltetnem. Noha az ismertetett posztulátumokkal való azonosulás a többség számára nem okoz problémát, a homo oeconomicus végletekig menő feltevéseinek (racionalitásának, hedonizmusának, maximalizálási hajlamának stb.) differencia specifikuma azonban már a hallgatók többségében (is) kételyeket ébreszt. Már-már a tudományunk relevanciáját

feszégető kérdéseik szülték meg bennem azt a meggyőződést, hogy a közgazdaságtan igenis tartsa szükségesnek az ember gazdasági természetének mélyebb, komplexebb tanulmányozását. Hiszen már *Malthus* is azt tartotta, hogy az emberek nagyon is komplex lények [*Hámori: 1998, 16*], ezért mindig tekintettel kellene lennünk a konkrét helyre és időre, amelyben az ember gazdasági viselkedési jellemzői formálódnak.

2. A disszertáció felépítése és módszertana

A disszertáció első fejezetében arra keresek választ, hogy melyek a közgazdaságtannak az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatosan megfogalmazott „állítólagos” posztulátumai, és vajon ezek a feltevések mennyire alkalmasak az ember gazdasági természetének kifejezésére és a valóságos gazdasági viselkedés magyarázatára, illetve megértésére. A kutatás elsősorban a homo oeconomicus viselkedési posztulátumait érintő kiigazításokra [*pl. Simon: 1947, ill. 1982, Boulding: 1969*], illetve pszichológiai [*pl. Katona: 1960, Scitovsky: 1976, ill. 1991, Shubik: 1971*], etikai [*pl. Hardin: 1968, Etzioni: 1992, Sen: 1992*], intézményi [*Veblen: 1899, Coase: 1937, 1988*] és kulturális [*Weber: 1982, Polányi: 1946*] dimenziókban történő kitágításokra koncentrált.

A dolgozat egyik alapfeltevése, hogy a homo oeconomicus tudományunk fejlődésének eredménye, így annak fejlődési irányvonalai által meghatározott. Vagyis ebből a szempontból történeti termék, ezért a hiányosságait feltáró kórrajzát sem lehet másképpen meghatározni, mint annak történetnek a felvázolásával, amit tudományunk járt be megismerési törekvéseiben. Minden társadalomtudományra igaz, hogy egyes fejlődési korszakaik társadalmi igényeitől és intellektuális fejlődésétől függően váltak önálló tudományokká, így az adott korszak problémái és törekvései egyaránt rányomták bélyegüket megismerési sajátosságaikra, és így az emberről alkotott előfeltevéseikre is. Ezt a közgazdaságtan megismerési törekvéseiben azonban különösen igaznak véltem. Éppen ezért mindenekelőtt az a kérdés nyitott utat további vizsgálódásaimnak, hogy milyen történetileg vizsgálandó folyamatok generálták olyanná ezt az emberképet a közgazdasági megismerésben, ami olyannyi ellenérzést szült tudományunkon kívül és belül egyaránt. Vizsgálataim eleinte arra vezettek, hogy ez leginkább tudományunk fejlődési sajátosságnak – és bizonyos tekintetben fejlődése megrekedésének - következménye, később pedig azt is látnom kellett, hogy a mi tudományunk számos tekintetben ugyanazt az ösvényt járta végig megismerési törekvéseiben, mint a tudományosság akkori mércéjének minden tekintetben megfelelni kívánó

természettudományi diszciplínák. Mégpedig a tudományos megismerésnek azt a hagyományos útját, amit a *tiszta észen alapuló formális logika kartézianus érvényesülése és a newtoni mechanika sokoldalúsága* jellemez, és amelyek végső céljaként a természet – és így az emberi természet - időben és térben változatlanul igaz, egyetemes törvényeinek keresését jelölhetjük meg.

Mivel e kijelentés igazolását a dolgozat egyik rész céljának és feladatának tekintettem, ezért a második fejezetben nem nélkülözhettem annak – még ha csak vázlatos – bemutatását, hogy a tudományos megismerés milyen hagyományos, az elmúlt évszázad – főleg ötvenes éveitől kezdve – pedig milyen új utakat járt be, kellő hangsúlyt fektetve egyben annak bizonyítására is, hogy a bemutatásra kerülő újabb megközelítések hogyan mosták alá a hagyományos episztemológia amúgy stabilnak tűnő alapjait. A vizsgálat a kartézianus hagyományokon alapuló analitikus tudomány szemlélet megismerési folyamattal szemben megfogalmazott fontosabb teóriákat foglalja keretbe, azokra a metodológiai normákra vonatkoztatott kételyek vagy cáfolatok tömör ismertetésén keresztül, amelyek előírták, hogy miképpen kell egy elméletnek felépülnie, mi a magyarázatuk absztrakt sémája, és mik lehetnek az igazolás szabályai. Hipotézisem az, hogy a tudományos megismerésnek több útja is létezik, ám az egyes utak más és más jelentésbirodalmakat szönek keresztül. Ezért amennyiben más – alternatív – megismerési utakat választunk, a tudományos megismerésben is más-más következtetésre juthatunk. A dolgozat második fejezete ezért arra keres igazolást, hogy tudományos ismereteink nem mindenhatóak, és alternatív megismerési utaknak is helye van a tudományokban.

Az elemzés elméleti-metodológiai keretül szolgál a harmadik fejezetben kifejtendő közgazdasági megismerési folyamat főbb állomásai bemutatásának, másrészt segítséget nyújt annak bizonyításában is, hogy közgazdaságtudomány más – alternatív – utakat is bejárhat, és korábban is bejárhatott volna. Érvelésemben ezt a másik utat egy alternatív tudomány szemlélet, nevezetesen a tudományos ismeretek evolúciós megismerési kísérlete jelenti, ami az ember gazdasági viselkedését is komplexebb és valóságosabb vizsgálati keretek közé képes helyezni. A disszertációban végig két alapvetően különböző tudomány szemlélet, és ebből levezetve két különböző emberkép kerül bemutatásra és éles megkülönböztetésre, annak hangsúlyozásával, hogy egyik sem élvezhet prioritást a másikhoz képest.

A harmadik fejezet célja történeti szemléletben bemutatni annak a gondolat-történeti mutációnak a jelentőségét a tudományunkban, amelyik alapjaiban járult hozzá a közgazdasági megismerés kereteinek kijelöléséhez. Az elemzés mögött az a feltevés húzódik meg, hogy tudományunk fejlődésével, formálódásával sok közgazdasági jelenség és probléma egyre tisztábban és egyre nagyobb módszertani megalapozással került tudományos vizsgálat alá, ugyanakkor a módszertanra, a logikai tényezőkre, a modellezésre való koncentráció érezhetően erősödő diszkrepanciát szült a létező és újonnan megjelenő, egyre komplexebbé váló gazdasági folyamatokkal és problémákkal összehasonlítva. Az elemzés célja azoknak megismerési problémáinak a bemutatása is, amelyeken keresztül legitimálni lehet minden olyan törekvést, melyek a mai közgazdasági megismerésnek nyújthatnak alternatívákat. A fejezetben jócskán fellelhető utalások és idézetek azoknak problémáinak a megalapozásául szolgálnak, melyek tudományunk fejlődésének sajátosságait, ellentmondásait emelik ki, és amelyek a tudományos megismerés történelmi-evolúciós szemléletének szükségességét támasztják alá.

A dolgozat negyedik fejezetében a közgazdasági megismerés emberről alkotott feltevéseinek fejlődéstörténete körvonalazódik. Ez a fejezet célként tűzi ki, hogy a klasszikus majd a neoklasszikus közgazdaságtan emberképének formálódását történeti és tudománytörténeti kontextusban kövesse nyomon, bizonyítani próbálva azt, hogy a két emberkép történeti termék, pontosabban két különböző kor két különböző emberképe. Az egyes korok teoretikusainak az emberről alkotott feltevései ugyanis nem választhatók el azoktól a hatásoktól sem, amelyek mentén a közgazdasági megismerés formálódott. Mindazonáltal a dolgozatnak ez a fejezete még azt is bizonyítani kívánja, hogy tudományunk története mindvégig egy másik diszciplínával, a fizikával kialakított viszonyán keresztül érthető csak meg, és ezért módszertana, metaforikus és analogikus nyelvhasználata is csak annak fejlődésén keresztül értelmezhető. Így tudományunk megismerési próbálkozásait és az emberről alkotott feltevéseit is leginkább a fizikához fűződő viszonyán keresztül lehet sikerrel feltérképezni és megérteni.

Dolgozatomban a tudományos megismerés és a közgazdaságtudomány megismerési folyamatának – hangsúlyozottan vázlatos – felvázolása teremt lehetőséget egy alternatív megismerési út bemutatásának, vagyis annak az evolúciós megközelítésnek a leírására, amelynek logikai alapjai az emberi természettel kapcsolatos korábbi – kartéziánus – felfogás újrarendelését támogatják, illetve újrarendelésének szükségességét igazolják. Ez a

próbálkozás, mely az ötödik fejezetben került megfogalmazásra, a fizika mellett a XIX. század másik sikertudományának, a biológiának a megismerési útjait, analógiáit és metaforáit veszi alapul ahhoz, hogy a közgazdasági megismerésnek a korábbi fejezetekben felvázolt problémáira válaszul szolgálhasson. Ez a fejezet kiemelten próbálja hangsúlyozni, hogy ennek a – tehát az evolúciós - megismerési próbálkozásnak a létjogosultsága aligha vitatható, hiszen legalább annyira tekinthető a klasszikus közgazdaságtan közelítésmódja és logikája folytatásának, mint a neoklasszikus elmélet. Ezért a közgazdaságtan, valamint emberképének evolúciós közelítése nem valamiféle eretnek gondolat, hanem a modern közgazdaságtannal egyidős megismerési alternatíva.

A hatodik fejezet próbál meg kellő igazolást nyújtani annak a feltevésnek, hogy a neoklasszikus elmélet emberről alkotott feltételezései alapvetően tévesek, vagy legalábbis több tekintetben is megalapozatlanok, és ebből következően jócskán támadhatóak. Ugyanakkor igazolást keres arra is, hogy az evolúciós tudomány- és emberfelfogás a korábbiakban felvetett ellentmondásokra is képes lehet megadni a válaszokat. Ehhez azonban számos más tudomány emberi természetet érintő legújabb megközelítéseinek is helyet kellett adnom a dolgozatban. Ennek oka az, hogy szerintem a tudományunkon belülről aligha lehet megkapni a válaszokat. Gondolatmenetemben olyan „klasszikus” szellemóriások ajánlásait követem, mint például Mill [1877], Marshall [1890], Veblen [1899]. vagy éppen a Nobel-díjas Coase [1988]. Említett nagyjaink három olyan tudományterület szerepét sürgették az ember valós gazdasági természetének felkutatásához, amelyek néhány évtizede újra – és jócskán megújulva - reneszánszukat élik, és amelyek az embernek, mint társadalmi lénynek a természetét és viselkedésének alapvető mozgatórugóit próbálják feltérképezni. A szociobiológia, az evolúciós pszichológia és a (humán)etológia emberi természetre vonatkozó legfontosabb állításai kiválóan alkalmasak arra is, hogy kutatási programjaik a közgazdasági megismerésben is új kutatási irányokat mutassanak, és végső soron a mainstream közgazdaságtan és az evolúciós közgazdasági teóriákat egymáshoz közelítsék, és ezáltal sikeres szintézisüket is megalapozzák. Az utolsó fejezet helyet ad ezeknek a perspektíváknak a felvázolásához is.

A disszertáció gondolat- és tárgyköre, valamint közelítésmódja kijelöli azt a módszertant, amivel az elemzés során operálni lehet. Úgy vélem ugyanis, hogy amikor egy kutató valamely tudomány vizsgált jelenségeinek – a közgazdaságtan esetében a különböző gazdasági jelenségek - előfeltevéseiről próbál kritikai értelmezést adni, akkor mindezt csak a

tudománytörténeti örökség kontextusában végezheti el. Ezért az elemzésemet részben történeti leíró-elemző-feltáró, részben pedig kritikai-értelmező próbálkozásnak tekintem. Az első szemlélet célja, hogy elsősorban hermeneutikai közelítéssel megpróbáljam kideríteni, vajon mit gondoltak vagy mondtak, írtak a modern közgazdaságtan egyes korszakának képviselői az ember gazdasági motívumai és cselekvéseit illetően, körvonalazva egyben azt is, hogy milyen problémát kívántak, illetve tudtak felvetéseikkel megoldani. Ugyanakkor az elemzés egyszerre két irányban is ki próbál szakadni a szigorú történeti kontextusból: részben a mai tudásunk birtokából próbálok visszanézni a múlt „tévelygéseire”, másfelől azonban épp azon leszek, hogy a múlt vizsgálata segítsen hozzá a mai bizonyosságaink megkérdőjelezéséhez. Az elemzés másik, kritikai-értelmező szemlélete azt az egész dolgozaton végigfutó alapfeltevésemet próbálja igazolni, hogy a közgazdaságtan kialakuló módszertana számos értelemben képes megoldani tudományos vizsgálataink elméleti problémáit, de mesterséges modellnyelve sokszor alkalmatlan arra, hogy kezelje az emberről és az ember valós gazdasági viselkedésről alkotott ismereteink gyarapodásának problémáit.

3. A disszertáció legfontosabb tézisei és következtetései.

E téziszfüzet műfaji és terjedelmi korlátok miatt sem alkalmas arra, hogy a disszertáció egészének feltevésrendszerét bemutassa. Hiszen a dolgozat nagyon komplex és szerteágazó ismeretanyagot ölel fel azáltal, hogy tudományunk megismerési jellemzőit próbálja összekötni emberképe mibenlétének vizsgálatával. Ráadásul teszi mindezt egy alternatív tudománysszemléletnek, az evolúciós megismerésnek, valamint az evolúciós interpretációjú emberkép különböző megközelítéseinek párhuzamba állításával. Ezért a fentebb ismertetett logikai vázát megtartva csak a legfontosabb kérdéskörök mentén igyekszem rendszerezni azokat a tudnivalókat, melyek a munka jellegének megismerését, illetve annak értékelését lehetővé teszik.

A disszertáció egyik alapfeltevése, hogy tudományunk ugyan pozitivista szemléletben, a tudományosság és tárgyyszerűség igényével lép fel, amikor pusztán a gazdasági jelenségek leírását tűzi ki célul, ám valójában normatív modellekben gondolkodik akkor, amikor abból indul ki, hogy hogyan kell(ene) az embereknek viselkedni tudományunk megismerési

céljainak elérése érdekében, és hogyan lehet ezeknek a viselkedéseknek a feltételeit a legcélszerűbben megteremteni. Feltevésem a következő fő hipotézist implicálja.

1. főtézis *A közgazdaságtudomány emberképe olyan konstrukció, amelynek a tudományosság összes mércéjén megfelelni kívánó tudományos megismerés igényli, és nem pedig olyan, amilyen a gazdasági ember valójában.*

A tézis néhány alapvető kérdés megválaszolását is sürgeti:

- Meddig mehet el egy tudomány az emberi cselekvések vizsgálatában?
- Hogyan (vajon analitikus vagy szintetikus módon) tekint a közgazdaságtan az ember gazdasági viselkedésére?
- Mi az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatosan megfogalmazott feltevések szerepe az elméletépítésben?
- Vajon létezik-e a „gazdasági ember”, vagy minden gazdasági cselekvés csak társadalmi, kulturális kontextusban, illetve morális és lelki aspektusok mentén töltődik fel értelemmel és tartalommal?

A vizsgálat legfontosabb megállapításai – mintegy altézisek gyanánt - az alábbiakban foglalható össze:

- 1) Minden tudomány az embert csak egy bizonyos szempontból képes – és főleg hajlandó – tanulmányozni. Így a közgazdaságtudomány is csak részleteket képes kihasítani az amúgy oszthatatlan emberi természetből, beszűkítve és torzítva ezzel azt az emberképet, ami a tudományos megismerés alapját jelenti. E kényszerű redukcionizmus mellett azonban a humán tudományok megismerési törekvéseit tovább nehezíti az emberi viselkedés és az annak keretét megszabó emberi társadalom, kultúra, gazdaság megközelítésének és értelmezésének nehézsége is. Mindez azt jelenti, hogy vannak ugyan részleges ismereteink, de ezeket nem tekinthetjük alkalmasnak semmilyen vitathatatlan elmélet megalkotására, sem azok verifikálására. A hiányzó ismereteinket ezért kénytelenek vagyunk feltételezésekkel pótolni.

- 2) A feltevések szerepéről ellentétes felfogások kutathatók fel a szakirodalomban. A még talán ma is uralkodó, *pozitivistá felfogás* szerint *a feltevéseknek nincs jelentősége* egy elmélet megítélése szempontjából, ezért azok mélyebb körüljárása főleg feladatnak tűnik egy tudomány megismerési folyamatában. E tekintetben érdemes *Friedman* közismert tanulmányának idevágó gondolatait citálni: „*egy elmélet feltevéseivel kapcsolatban nem az a helyes kérdés, hogy vajon leírásukban valósághűek-e, mert sohasem azok, hanem inkább azt kell kérdezni, hogy vajon a kitűzött cél szempontjából a valóság jó közelítésének tekinthető-e.*” [*Friedman: 1953, 27*]. A másik megközelítés szerint viszont a feltevések realizmusa arra kényszeríthet minket, hogy a „létező” és ne csak egy „konstruált” – a kutatási céljainknak megfelelő - világot vizsgáljunk meg. *Herbert Simon* például ezt a megközelítést képviseli, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy minden elmélet prediktív ereje csak annak a környezetnek a karakterizációjában rejlik, amelyben az előre jelzett viselkedés lejátszódik. [*Simon: 1982, 26-27*]. Ha azonban a következtetések érvényességét a konstruált világon túl – a valóságban - is keresni kívánjuk, akkor az elméletek feltevéseinek tanulmányozására is figyelmet kell fordítani. *Marcuse* szerint pedig mindenféle tudományos gondolkodás csak akkor kerülhet egy síkra a valósággal, ha képessé válik túllépni azokon a fogalmi kereteken, amelyek tisztán axiomatikusak, vagy amelyek egybevágunk a feltételezett viselkedés-univerzummal. [*Marcuse: 1964, 192*].
- 3) A disszertáció számos ismertebb és kevésbé hivatkozott szerző kritikai töltetű gondolatának megidézésén keresztül jut el arra a következtetésre, hogy a gazdasági jelenségek többségében aligha az alaposan és logikusan mérlegelni tudó homo oeconomicus vezérli cselekedeteinket. Éppen ezért a pusztán ész logikáján alapuló közgazdasági megismerés mellett más megismerési utakon is szükséges alaposabban megvizsgálni azokat a motivációkat, amelyek a gazdasági szereplők viselkedését és döntéseit meghatározzák. Ez a megismerési próbálkozás a disszertáció érvelési alapján a tudományos megismerés evolucionista útja, valamint a gazdasági ember, a *homo oeconomicus evolucionista interpretálása* lehet. Az *evolúcióelmélet* ugyanis – a disszertáció bizonyítani próbálja – *képes lehet bekapcsolni az egyén mellett a csoport jelentőségét, az önérdek mellé az altruizmus és moralitás kérdését, valamint a világ megismerhetőségének hite helyett a tanulás és kultúraalkotás képességét a közgazdasági – és általában véve a tudományos - megismerés folyamatába.*

- 4) A disszertációban az elemzés rávilágít arra is, hogy ma már inkább csak mítosz, hogy a tudomány szigorú logikai szabályok konzekvens betartásával szerezhet ismereteket egy objektíven változtathatatlan világról, amelyben az ember természet is csak az örök, természet adta jellemzőinek logikai posztulátumaival szerepelhet. Hiszen a tudomány önnön fejlődésével nem csak vizsgálja, hanem teremti is azt a világot, amelyet vizsgálat alá helyez. *Boulding* szerint a társadalomtudományokra különösen igaz, hogy ami meg tudható, azt maga a megismerő állítja elő, és ezért az előrejelzései is úgy válhatnak be a társadalmi rendszerekben, ha tudatosan létrehozza azokat a feltételeket, amelyek között beigazolódnak az előrejelzések. [*Boulding: 1969, 69*]. A disszertáció ezért jócskán keres igazolást arra, hogy a közgazdaságtan is ezt az utat járja, amikor nem a valódi gazdasági-társadalmi emberrel számol, hanem saját – történetileg formálódó megismerési - rendszerének mesterséges emberével.

E logika és annak igazolási kísérlete vezet el a dolgozat második fő hipotéziséhez.

2. főtézis *A közgazdaságtudomány emberképe, a homo oeconomicus olyan történeti konstrukció, amelynek felfogása a pozitív tudomány és az analitikus tudománysszemlélet fejlődésével együtt formálódott, és egyúttal annak keretei között konzerválódott.*

A feltevés újabb kérdések megválaszolását implicálja:

- Vajon egy tudományos szemlélet és módszer kijelölheti-e, hogy mit tehetünk fel a megismerés tárgyáról (és így ember gazdasági viselkedéséről)?
- Vajon a tudományos elméletek érvényessége függhet-e az ismeretek tartalmától, illetve azok történelmi, társadalmi-kulturális aspektusaitól.
- Vajon a tudományos elméletek racionális megítélhetőségét lehetővé tevő eljárások és kritériumok elválaszthatók-e a megítélendő elméletek történetileg változó tartalmától?
- Vajon az alternatív tudománysszemléleteknek van-e helye a tudományos megismerésben?
- Vajon a különféle tudományok számára milyen a tipikus ember, és a közgazdaságtan számára milyen jellemzőkkel ragadható meg a tipikus gazdasági viselkedés?

A feltevés egy mélyebb vizsgálatot követelt az elmúlt száz év ismeretelméleti folyamataiban. Ez az elemzés ugyanakkor más szempontból sem hiábavaló, hiszen a modern tudomány belső szerkezetéről alkotott alapelvek, illetve azok formálódásai az egyes szaktudományok, és így a közgazdaságtudomány tekintetében is meghatározó jelentőséggel bírnak. Ezért a tudományos megismerés főbb irányvonalainak bemutatása – mint egyfajta elméleti alapvetés - egyben annak létjogosultságát is próbálja alátámasztani, hogy bármely tudomány mainstream felfogása mellett a felmerülő alternatív megközelítéseknek helye lehet (és van) a tudományos megismerésben.

Az elemzés logikai rendben és tézisszerűen a következő fontosabb megállapításokat eredményezte:

- 1) Az 1950-es évek elejéig az analitikus tudomány szemlélet volt uralkodó, melynek legfontosabb kritériuma, hogy a tudományos elméletek érvényessége nem függhet sem az ismeretek tartalmától, sem pedig azok történelmi, társadalmi-kulturális aspektusaitól. Mindez azt is jelenti, hogy az analitikus gondolkodás a tudományos megismerés pszichológiai, szociológiai, történeti-kulturális aspektusaival érdemben nem foglalkozhat, és minden tudományos elemzés pusztán a logikai analízisre korlátozódhat. Ez a felfogás tehát még az elvi lehetőségétől is megfosztja azoknak a társadalomtudományoknak a művelőit, amelyek kulturális determinációkra vagy olyan motivációkra próbálnák visszavezetni a társadalmi jelenségeket, amelyek egyéni vagy társadalomlélektani összefüggéseken alapulnak, és így logikai úton aligha levezethetőek. Ezért ezeket a közelítéseket analitikus és pozitív szemléletben nem is lehet másnak tekinteni, mint nem jól megalapozott vélekedésnek, pusztá metafizikának, vagyis olyan hiedelemnek, amely csupán szubjektív érvényességgel rendelkezhet. Nem lehet vitás, hogy ez a felfogás a gazdasági cselekvések alanyának, a homo oeconomicusnak a feltevéseire is rányomta a bélyegét a gazdasági jelenségek vizsgálatában.
- 2) Az elmúlt század második felétől számos olyan bírálat látott napvilágot, amelyek a tudományos megismerés fentebb említett befolyásoló tényezőit hangsúlyozza. A vizsgálat alá vont „alternatív” megközelítések mind abból indulnak ki, hogy a tudományos elméletek racionális megítélhetőségét lehetővé tevő eljárások és kritériumok egyrészt nem választhatók el a megítélendő elméletek történetileg változó tartalmától („elméletfüggők”), másrészt és általánosabban, hogy bizonyító, illetve igazoló erejük

mindig feltételezi meghatározott, ténylegesen adott társadalmi és kulturális kontextusok meglétét. [Márkus: 1992, 27-28.]

- 3) A tértől és időtől függetlenül szemlélt gazdasági cselekvések alanyának, a szeplőtelen fogantatású homo oeconomicusnak a kritikai megközelítéséhez kiváló támpontot nyújtanak a disszertációban jócskán felvonultatott modern és meghatározó jelentőségű episztemológiai felfogások [pl. Polányi: 1958, Kuhn: 1969, 1977, Lakatos, 1997, Feyerabend: 1970, Bloor: 1976, Barnes – Hesse: 1999, Hacking: [1985], (1999)], amelyek – ugyan más-más módon – a tudományos megismerésnek a társadalmi, kulturális és történeti kontextusait emelik ki. A megközelítések ugyanakkor előrevetítik a tudomány racionalizmusának történeti-kulturális dimenziójával számoló újraértelmezését is.
- 4) Az alternatív tudánszemlélet egyik meghatározó szeletét jelenti az az evolúciós ismeretelmélet, amely az embert és az emberi tudást egy biológiai és szocio-kulturális evolúció termékének tekinti, és így az evolúciót is egy olyan tudásfolyamattal azonosítja, amely a tudásnövekmények természetes szelekciójának eredménye. E felfogás szerint tehát a természetes szelekció paradigmáját általánosítani lehet más megismerő tevékenységekre is, így például a gondolkodásra, a tanulásra és a tudományra is. [Campbell: 1974, 413]. A hatvanas évek végétől [Toulmin: 1967 ill. 1974; Popper: 1972 ill. 1976], a *neodarwinizmus* újabb eredményeinek publikálásával egyidejűleg jelennek meg az evolúciós ismeretelmélet mértékadó munkái, amelyek mind egy olyan *történeti szemlélet* alkalmazásának létjogosultságát hirdetik [Prigogine, 1989], amelyben a tudományos megismerés nem szolgálhat korlátlan és pontos predikciókat a változásokkal terhelt világ jövőbeli állapotára vonatkozóan. Ebben a kontextusban ugyanakkor maga a megismerő sem lehet külső szemlélője a világnak, hiszen annak *inherens* részének tekinthető, és mint ilyen maga is állandó változásnak van kitéve. [Prigogine-Stengers: 1985]. Mindez azt is jelenti, hogy *a tudományos megismerések alternatíváinak, valamint az azok folyamatában keletkező elméletek egyikének sincs a priori érvényessége*, egyik sem rendelkezhet a kinyilatkoztatott igazság vagy az analitikus dedukció státusával, mivel *azok csak a természetes kiválasztódás mechanizmusával, vagyis egy válogató, selejtező folyamat eredményeként nyerhetnek legitimitást.*
- 5) az *evolúció gondolkörét* sokáig – nagyjából a hetvenes évek elejéig – úgy is értelmezték, hogy az *magyarázó erő lehet a történelmi fejlődés, az emberi tudás, a*

társadalmi haladás egyetemleges irányának [Gellner 1964, 1981, Elias 1999]; vagyis az evolúció eszméje annak a teleologikus történelem-személetnek az eszmei alátámasztását is nyújtotta, amely az egyetemes emberi haladásba vetett optimista hittel és progresszív gondolkodásmódjával szabott utat különböző megismerési próbálkozásoknak. Ebben az értelemben tehát az evolúciós gondolkodás és megismerés az emberiség történelmének egyetemességét, a történelem szabályszerű, előre, azaz a kevésbé fejlettől a fejlettebb felé mutató irányát hangsúlyozza, egyben módszertani alapul is szolgálva egyfelől annak a törekvésnek, hogy ez az irány megismerhető, másfelől annak kíváncságnak, hogy a fellelt szabályosságokból tanulságok és teendők következnek.

- 6) Az evolúciós gondolkodás a hetvenes évektől kezd új irányok mentén körvonalazódni, elsősorban abban a tekintetben, hogy *a társadalom és kultúra magyarázatában a fokozott komplexitást és szelektivitást próbálja megragadni*, hangsúlyozva, hogy ezt a folyamatot véletlenek is generálják [Luhmann: 1992], és így a töretlen előrehaladás mellett vagy helyett azt törések, megakadások, visszafordulások [Geertz: 1963, Tilly: 1983] és mutációk is jellemzik. Az evolúciónak tehát nincs egységes hordozója, ezért a történelmi szemléletet csak annak tudatában lehet alkalmazni, hogy a gazdasági, társadalmi vagy rendszerek, intézmények útja és az emberi cselekvések sem vezethetők le általános érvényű fejlődéstörvényekből.
- 7) Az emberi természet és viselkedés jellemzőinek megismerési folyamataiban szintén megtalálható az a kettősség, ami a hagyományos episztemológia és a kuhni forradalommal utat nyitó újabb megismerési módozatok korábban említett ütközési pontjait meghatározza. Arról van tehát szó, hogy a két különböző megismerési út mögött az egyes társadalomtudományokban olyan két különböző emberkép húzódik meg, amelyek a tudományos gondolkodás egyes stílusaiival, alternatív kutatási programjaival állnak összhangban.
- 8) Az emberi természet és viselkedés tanulmányozásának *egyik módja* a platonikus hagyományokra felépített *newtoni-kartézianus megközelítésen* alapul, amelynek szigorú követelménye, hogy az *embert a fizikai tudományok mintájára analitikus szemléletben és természettudományos módszerekkel kell tanulmányozni*, mivel minden szerves élet, és így az emberi test is szigorú – és örök - természeti törvényeknek engedelmeskedik. Ez a megközelítés, amelynek amúgy szélsőséges értelmezése a *Descartes-Lametttrie*

„embergép” fantazmagóriája, tehát analóg a *hagyományos nyugati episztemológia* alapfeltevéseire felépülő megismerési sajátosságokkal, és azokon belül is elsősorban azzal a – mint többen is rámutattak [Kelemen: 1977, Altrichter: 1993, Pléh: 1999, Sperber: 2000], pozitivistá és empirista megközelítésben is egyaránt kizárólagosnak tekintett – *individualista* felfogással, amely szerint:

- van örök emberi természet,
- ez az egyén szintjén tanulmányozható,
- a társadalom gyakorlatával és babonáival eltorzítja ezt, és ezért megakadályozza a megismerést.

9) Az individualista megközelítés jellemzője, hogy *kizárja a vizsgálható területek közül azokat a jelenségeket, amelyek meghatározott történelmi, társadalmi és kulturális körülményektől függenek*, olyan kérdések felvetésére törekedve, amelyekre a válaszok, illetve azok megadásának módszerei *racionalisak és univerzálisak* lehetnek. Ebben a megközelítésben tehát az ember környezete nem más, mint semleges elemek tárháza, tulajdonképpen az emberi felhasználás célját szolgáló energiaraktár. Ezért a környezet értékét kizárólag az ember számára való hasznossága adja.

10) Az emberi természet *másik* megismerési lehetősége elveti a természettudományos megközelítés egyedüli alkalmazási lehetőségét, és helyette a nyelv, a mítoszok és rítusok, a kulturális hagyományok *történeti elemzésének* alkalmazását tartja célravezetőnek. E felfogás alapvető mozzanatai *Pinker [1997]* alapján úgy sűríthető össze, hogy

- az ember, az emberi elme (biológiai) korátok nélküli általános tanulógépezetnek tekinthető,
- az emberi kultúrát ugyanakkor jelentősen és gyökeresen eltérhetnek egymástól,
- ez az eltérés alakítja az egyéni lelki-szellemi építményének szerveződéseit is.

11) A kétféle megközelítés mögött a különbség úgy is megfogalmazható, hogy amíg az első a megismerés alapját, az emberi természetet és az emberi elmét helytől és időtől függetlennek, azaz működését illetően textus- és tartalomfüggetlennek tartja, addig a másik interpretáció szerint *az ember, az emberi elme működése és fejlődése kultúránként*

változó, és a szocializáció függvénye, ráadásul a kulturális változások által is befolyásolt, megértése pedig csak az egyén és környezetének kapcsolatán, illetve a környezeti változások és az ahhoz való adaptálódási siker összefüggésrendszerén keresztül sikerülhet.

- 12) Az emberi természet megismerési sajátosságait kutató evolúciós megközelítések a két álláspont között fogalmazódnak meg, tisztázni próbálva a két megközelítés ütközési pontjain feszülő természet-környezet dichotómiát. Eszerint a megismerés terén a kultúra nem lehet független változó, ám egyedüli függő változó sem, hiszen a kultúra és az emberi elme folyamatos kölcsönhatásban alakítják egymást. Mindez azonban azt is jelenti, hogy az emberi természet tudományos megismerése mindig társadalmi-kulturális természetű, ugyanakkor a tudás az emberben nem egyszerűen valami azonosíthatatlan társadalmi instrukció révén alakul ki, hanem közössége tagjaival folytatott állandó interakciókon keresztül formálódik. Az emberi viselkedés evolúciós interpretációjában tehát az emberi természet különböző típusú és eredetű ható okok komplex eredményének tekinthető, így az emberi viselkedés – és a gazdasági cselekvés - megértéséhez a lehető legtöbb magyarázó ok felkutatására kell vállalkozni.

A vázolt logika és annak igazolási kísérlete vezet el a dolgozat második fő hipotéziséhez.

3. tétel *A közgazdaságtudomány fejlődési determinációinál fogva jelenlegi szemléletében és módszertanában alkalmatlan a gazdasági cselekvések magyarázó okainak komplex és evolútív vizsgálatára.*

A vizsgálataimhoz a következő kérdésekre keresek választ:

- Melyek a közgazdaság megismerés fejlődésének legfontosabb metodológiai sajátosságai és vitapontjai?
- Milyen következményekkel volt a fejlődéssel változó alkalmazott módszertan az ember gazdasági viselkedésére vonatkozó feltevésekre?
- Vajon milyen viszony van az egyes korszakok formális modelljei és a valóságos gazdasági viselkedés között?

A tézis igazolásához mindvégig feltettem, hogy a különböző fejlődési korszakok tudományos megismerésének tárgyára, céljára, eredményére, módszerére és alkalmazott normáira vonatkozó állásfoglalások *történeti termékek*, ezért azokat legalaposabban maga a *tudomány története* igazolja. Ez ugyanis azt mutatja, hogy az egyes elméletek milyen problémára kerestek választ, és ebből a szempontból hogyan vált az adott korszak tudományos megismerői által elfogadottá, ugyanakkor a tapasztalatok által megerősíthetővé vagy éppen megcáfolhatóvá. Ahogy a Nobel-díjas *Stigler* fogalmaz, „*a tudománytörténet információt kínál a tudományok viselkedésének vizsgálatához.*” [Stigler: 1982, 112.]. Ezért a tézis igazolásához a közgazdaságtudomány történeti fejlődésének vázlatos bemutatásán keresztül azt rekonstruáltam, hogy *az egyes korszakokban a metodológiai viták milyen aspektusai kerültek felszínre*, választ keresve egyben arra, hogy a különböző elméleti irányzatok meghatározó teoretikusai milyen céllal próbálták meg a gazdasági jelenségeket megközelíteni, és ebben milyen szerepet kaptak a gazdasági jelenségeket alakító vagy éppen elszenvedő gazdasági szereplők viselkedésére vonatkozó előfeltevések. A történeti-feltáró elemzésben négy fejlődési korszakot azonosítottam, amelyekben kizárólag a közgazdaságtan - gazdasági viselkedés vizsgálatának mikéntjét is determináló - metodológiai sajátosságainak bemutatására koncentráltam. Úgy vélem azonban, hogy a közgazdasági gondolkodás fejlődésének történelmi szemléletű tanulmányozása abból a szempontból sem lehet lényegtelen a disszertáció témakörét illetően, hogy *a korábbi korszakok meghatározó gondolatainak keresztül azok inherens evolúciós természete is megragadhatóvá válik*, hiszen aligha feltételezhető, hogy a korábbi közgazdasági gondolatok egy adott problémakört érintő első vagy éppen végső formációi lennének.

E téziszűzet alighanem alkalmatlan arra, hogy a tézis igazolásának teljes tudománytörténeti momentumát és az igazolásokból levonható következtetéseket bemutassa. Ezért most csak kizárólag – és vázaltszerűen - azok a metodológiai irányok és vitapontok kerülnek megemlítsre az egyes fejlődési szakaszok tekintetében, amelyek a gazdasági viselkedés feltételrendszerét is meghatározták.

- 1) Tudományunk teoretikusainak könyvei, tanulmányai, levelezései mind arról tanúskodnak, hogy azt az „*elméleti tisztaságot*” kívánták megcélózni, amit a természettudományoknak akkorra már kellően – és irigylésre méltóan - sikerült megalapozniuk. Ezért az egyik fő cél a tudományosság kritériumainak való megfelelés volt, olyan törekvéseket erősítve meg ezzel a gazdasági jelenségek vizsgálatánál, melyek

mindinkább az egzaktálhatóság és modellezhetőség irányába mutattak. E redukcionista célkitűzéseket pedig egyre inkább a matematikai eszköztár és a fizikai analógiák vagy metaforák átvétele alapozta, illetve erősítette meg [Mirowski: 1984], jól illeszkedve ahhoz a mechanikus világszemlélethez és a pozitivista tudományfelfogáshoz is, ami a modern tudományt megteremtő kartéziánus-newtoniánus törekvések mentén kristályosodott ki és vált dominánssá. Persze a közgazdaságtan fejlődésének ez a szakasza jóval összetettebb, mintsem azt az objektívnek és tudományosnak tekintett fizikai természetleírás módszereinek és fogalmainak utánozására lehessen egyszerűsíteni, de az kétségtelen tény, hogy az *Oeconomia Politica* neoklasszikus paradigmába menő átmenetének egyik meghatározó mozzanatának tekinthető.

- 2) A folyamat meghatározó eleme és első állomása *Walras* és *Jevons* munkássága, illetve törekvéseik az *Oeconomia Politica* matematikai módszerekkel való „megtisztítására”, az „*Économie Politique Pure*”, majd később csak „*Oeconomia Pure*”, vagyis a „*tiszta gazdaságtan*” megalkotására. A logikai szigor és azt megalapozó matematikai eszköztár alkalmazására tett kísérletek végső álláspontját a XIX. század végére *Jevons* képviseli, aki szerint a közgazdaságtan jövője egyértelműen az alkalmazott módszeren múlik, és amennyiben a közgazdaságtan egyáltalán tudomány lesz, akkor annak matematikának kell lennie. Ugyanakkor például *Schumpeter* kiemeli, hogy *Walras* egyensúlyi rendszere leginkább az, amely kiállja az összehasonlítást az elméleti fizika teljesítményeivel. [Schumpeter: [1954] (1997), 827]. A folyamat másik eredményének – vagy inkább következményének – tekinthető, hogy az *Oeconomia Politica*, mint az *emberi cselekvés gazdasági aspektusainak tudománya* a XIX. század végére átfőrmálódott a *racionális emberi cselekvés általános érvényű, egzakt és deduktív megközelítésű tudományára*.
- 3) A metodológiai törésvonalak mentén és a tudományosság standard mércéjének tekintett *kvantifikáció mellett síkra szálló közgazdasági gondolkodók törekvéseinek hatására*, a metodológiai viták 2. fordulójában, az 1930-as években kezdenek elkülönülni a neoklasszikus elméletben azok a közgazdasági elemzések, amelyek *formális-axiomatikus szemléletet és a deduktív logikát* képviselve tesznek kísérletet a *kvantitatív közgazdaságtan* önálló létjogosultságának megalapozására. A folyamat egyik meghatározó eredménye egy markán elmozdulás, „*a reáltudomány felől a tiszta, formális tudomány irányába, módszertani szempontból pedig a klasszikus fizika matematikájától (a lokális analízistől) a modern, globális, konvex analízis irányába*.”

- 4) Az axiomatikus és deduktív logikára felépülő formális-logikai közgazdasági megismerés és a neoklasszikus emberkép kritikáját fogalmazza meg például *Hutchison [1938]*, aki szerint a tudományos megismerést az *empirikusan tesztelhető* előfeltevésekre és következtetésekre kellene korlátozni, kiemelve azt, hogy *a közgazdasági megismerést mindig a valóságos tények feltárásával, nem pedig az a priori feltevések megfogalmazásával kell megkezdeni.* [Nagy: 1997, 44-45.]. Míg Keynes azzal érvel, hogy (...) *a klasszikus¹ elmélet posztulátumai nem általánosságban, hanem csak egy különleges helyzetre alkalmazhatók, (...) mi több, a klasszikus elmélet feltételezte különös eset jellemzői történetesen nem is állnak fenn a mi jelenlegi társadalmi gazdaságunkban; ezért tanításai félrevezetők, és vészes következményekkel járnak, ha megkíséreljük a tapasztalat tényeire alkalmazni őket.*” [Keynes: [1936], 1965, 21.].
- 5) A metodológiai viták harmadik fordulója a második világháború után, a forradalmi változásoktól mentes – mondhatni egyenletes - gazdasági fejlődés biztosította környezetben körvonalazódott. Ezek a különösen kedvező feltételek az összes tudomány kutatási programjában éreztette a hatását, hiszen a társadalomtudományok művelői számára is világosnak látszott, hogy komoly kutatási támogatásokat és eredményeket akkor érhetnek el, ha sikerül megfelelniük a kor tudományosság mércéjének megszabott hagyományos episztemológiai követelményeknek, vagyis a természettudományok megismerési szemlélete, logikája és módszere által kijelölt szabályoknak. A folyamat látható eredménye az lett, hogy a tudományok többségében megjelent egy régi-új csodafegyver, a matematika. Így *eddig nem tapasztalható méretekben és sebességgel költözött be a folyamatosan fejlődő matematikai apparátus* a különböző közgazdasági iskolákba, sokszor *szinte kizárólagos módszertani eszközt* jelentve a gazdasági jelenségek vizsgálatnak. Az ötvenes évek elején tulajdonképpen kialakult egy modern formát öltő *neowalrasziánus kutatási program*, amely megszilárdította a neoklasszikus matematikai közgazdaságtan „kemény magját.”

¹ A klasszikus szó alatt Keynes valójában a neoklasszikus elméletet érti, és e szó használatát igen egyszerű okkal magyarázza: „Megszoktam – bár ez talán önkényeskedésnek tűnhet -, hogy a „klasszikus iskolához” soroljam Ricardo követőit is, vagyis azokat, akik elfogadták és tökéletesítették a ricardiánus közgazdasági elméletet, tehát (például) J. S. Millt, Marshallt, Edgeworth-t és Pigou-t.” Lásd: Keynes ([1936], 1965, 21)

6) Az ekkortól felerősödő módszertani viták egyik központi kérdésköre a *formális modell és a valóság viszonyának* tisztázásában fogalmazódik meg. A viták² számos megoldandó kérdést vetnek fel:

- a közgazdasági megismerés vajon olyan elméletekben ölthet csak testet, amely az egzaktan megfogalmazott, egymásnak nem ellentmondó feltevésekből logikailag és deduktíve levezethető, és így egy elmélet csak azáltal minősíthető, hogy logikailag mennyire tekinthető ellentmondásmentesnek?
- a tudományos megismerő akkor jár el helyesen, ha olyan elméleteket tud megalkotni, amelynek meggyőző a prediktív ereje, még akkor is, ha az elmélet érvényessége szempontjából a hipotézis előfeltevéseinek valószínűsége csak korlátozottan – vagy egyáltalán nem – érvényesül?
- a közgazdasági megismerés csak abban az esetben szolgálhat értékes elméletekkel, ha azok állításai megfelelnek a valóságnak vagy a tényleges jelenségek megértését szolgálják, még akkor is, ha esetleg azok nem biztos, hogy teljes logikai szigorral vannak levezetve a korábbi előfeltevésekből?

A feltett kérdések főszerepet játszanak a közgazdaságtan metodológiai vitáiban. Kornai méltán világhírű könyvében [1971] ilyen kérdéseket boncolgatva tesz különbséget *logikai-matematikai tudományos elmélet és reáltudományi elmélet* között. Eszerint az első csoportba az „*axiómákból hibátlanul származtatható tételek vagy tételegyüttesek*” tartoznak, míg a másodikba olyan elméletek sorolhatók be, amelyek feladata „*a valóság változói közötti lényeges összefüggések rendszeres leírása*”, hozzátéve, hogy kizárólag olyan tételeket és megállapításokat tartalmazhatnak, „*amelyeket a valóságnak nem ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetlenül vagy közvetve, többé-kevésbé pontos közelítéssel tükröznek.*” [Kornai: 1971, 29.]. Kornai állásfoglalása világos: „*a közgazdaságtudomány nem logikai-matematikai tudomány, hanem reáltudomány, amelynek alapvető feladata a valóság megmagyarázása.*”[im. 31.]. A fenti logikából levonható következtetés is világos: az emberek gazdasági cselekvéseinek jellemzőit és bizonyos

---

² E viták részletes bemutatásának ugyan nem adhat helyet a téziszfüzet, de érdemes megjegyezni, hogy például Samuelson [1955] (1983) és (1963), Koopmans (1957), Nagel (1963) és Maclup (1978), munkái mértékadóan számítanak a fenti aspektusok bemutatásában.

szabályszerűségeit csak a közgazdasági reáltudomány figyelheti meg és írhatja le, és ez aligha helyettesíthető azzal a feltételezéssel, ami a logikai-matematikai döntéselmélet a „homo oeconomicus” ideáltípusának racionális és mechanikusan hedonista magatartásán nyugszik. A következtetés azonban még csak sugallni sem próbálják azt, hogy a matematikai-logikai közgazdasági elméletek ne lennének alkalmazhatók az ember gazdasági viselkedésének felkutatásában, inkább csak amellett törnek pálcát, hogy *a döntéselmélet modelljeinek kizárólagos alkalmazása nem pótolhatja a valós gazdasági cselekvést leírni próbáló közgazdasági reáltudományi elméleteket*, hiszen a döntéselmélet túlzott gyakorlata elvonja a figyelmet a gazdasági viselkedés tényleges és lényeges kérdéseiről, és a gazdasági jelenségek pontos leírásáról és magyarázatáról. Így a formális modellek tehát csak szükséges, de nem elégséges eszközei a közgazdasági megismerésnek. Ezt Kornai a matematikai közgazdaságtan „*álértségek*” nevezi, mert úgy véli, hogy tudományunk a gazdasági cselekvések leírásakor „*túlságosan előrerohant a formalizálásban, a teoretikus struktúra kiépítésében, az érettség látszatát keltve – miközben elmaradt az érettség egyik fő kritériumának, a verifikálás követelményének a kielégítésében.*” Így szerinte „*az elvont elmélet kiépítésre végzett munka roppant méreteihez képest eltörpül mindaz, ami eddig a feltevések és megállapítások ellenőrzésére történt.*”[im. 38.].

- 7) A jelenben is jócskán dúló, a közgazdaságtani megismerés céljait, tárgyát és alkalmazott módszereket érintő metodológiai viták egyik sarkalatos vitapontja, hogy a közgazdaságtudomány legalább annyira társadalomtudomány, mint amennyire logikáját és módszertanát illetően hasonlít a természettudományokhoz. A társadalomtudományokban azonban szinte lehetetlen a tisztán oksági kapcsolatok értelmezése, így az itt alkalmazott módszerek elsősorban olyan következtetések levonására alkalmasak, amelyek nem azt mondják meg, hogy adott feltételek mellett milyen emberi cselekedetek és döntések fognak bekövetkezni, hanem inkább csak arra adhatnak választ, hogy az emberi cselekvések mögött milyen térben és időben formálódó motivációk és szándékok húzódnak meg. Kétségtelen, hogy e két felfogás néha súrlódásokként, néha azonban komoly ütközések mentén történő egymásnak feszülése tudományunk megismerési folyamatainak már kezdeti szakaszaitól érezhető volt. Persze ez messze nem azt jelenti, hogy már a genezistől kezdve két ellentétes táborra szakadva próbáltak utat törni a közgazdaságtan zászlóvivői. Inkább arról van szó, hogy az egyik felfogás az egyedi, elvont jelenségektől kívánt logikai úton, dedukcióval az általánosig és a valóságos világig eljutni, addig a másik tábor mindenekelőtt a valóságos világ

tényleges jelenségeinek megismerését szorgalmazta, amelyeken keresztül az egyedi is megérthetővé válik. Ráadásul mindkét táborban voltak olyan teoretikusok, akik a két szempont közelítésére, szintézisére törekedtek. Így például Walras fizikai közgazdaságtanának megítélésénél tudni kell azt is, hogy ő tudatosan egy hipotetikus világot vizsgált a végső céllal, hogy fokozatosan olyan tudományos rendszert hozzon létre, amelyben majd az alkalmazott gazdaságtan és a társadalmi gazdaságtan is koherensen elhelyezhető lesz. [Jolnik, 1966, Blaug, 2001] Az persze más kérdés, hogy e szintetista célkitűzést még a mai követői is csak részlegesen voltak képesek beteljesíteni. Több, mint fél évszázaddal Walras törekvései után Keynes szerint még kritikus volt a helyzet: „(...) a mai „matematikai” közgazdaságtan túlságosan is nagy hányada pusztán kiagyalt, e modellek éppoly pontatlanok, mint amilyen elnagyoltak azok a kiindulással szolgáló előfeltevések, amelyek lehetővé teszik e szerzők számára, hogy elveszítsék látókörükből a való világ komplexitását, és összefüggéseit a hivatkozott és értéktelen szimbólumok útvesztőjében.” [Keynes: 1936, 300].

- 8) Keynes gondolatai után ötven évvel is sok kritikus úgy gondolja, hogy a neoklasszikus elméletre felépülő mai mainstream közgazdaságtan matematikai apparátusa alapján inkább tekinthető a gazdaság természettudományának, mint a gazdasági természet, illetve az ember gazdasági természetének valódi reál- és humántudományának. Ennek azonban épp az a sajnálatos következménye, hogy az ember gazdasági viselkedésével kapcsolatos előfeltevések érvényességét illetően még mindig nem találhattuk meg a megfelelő magyarázó elméleteket. Talán azért nem, mert ez a probléma úgy tűnik, gödéli: *a neoklasszikus elmélet formális logikára felépülő analitikus modellje az egyénnel kapcsolatosan olyan állításokat és feltevéseket tartalmaz, amelyek e formális rendszeren belül se nem bizonyíthatók, se nem cáfolhatók.* Ugyanakkor tudományunkban mégis mind a mai napig uralkodik az a monolitikus szemlélet, amely a magyarázatokat egyetlen modellbe próbálja erőltetni, és a saját paradigmáján túl megfogalmazódó hipotéziseket eleve érvénytelennek, nem a tárgyhoz tartozónak, inadekvátnak bélyegzi.

Ennek a problémának a következményei két tekintetben is érezhetőek. Egyrészt *gátolja egy olyan közgazdasági metateória kialakulását*, amely képes lenne a csillapodni nem akaró szakmai viták szélesebb gondolati keretétül fellépni, elősegítve a szakmai álláspontok közeledését. Másrészt *megnehezíti újabb hipotézisek beépítését*, és ami legalább ilyen fontos,

a valóságnak gyakran ellentmondó hipotézisek kiszűrését és kiemelését. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a felvetés megalapozza a disszertáció talán legfontosabb hipotézisét:

4. főtézis *Az evolúciós megismerés képes lehet olyan metodológiai keret, illetve metateória formálására, amelyben az emberi természettel és az ember komplex gazdasági viselkedésével kapcsolatos újabb megismerések is beépülhetnek.*

A vizsgálat során – tézisszerűen - a következő megállapítások és következtetések születtek:

- 1) Az evolúciós elmélet a mindenható ész kritikájaként született meg. És bár gondolköre biológiai eredetű, általában azokat az elméleteket és tudományos ismereteket szokták evolúciós megközelítésűnek nevezni, amelyek a világban tapasztalt rendet, a természeti fejlődést és a társadalmi haladást a tudatos cselekvések nem szándékolt következményének tekintik. Az evolúciós teóriák további jellemzője, hogy *vizsgálódási tárgyuk időbeli változásainak okait vagy mechanizmusait is fontosnak tartják felkutatni* [Sheldrake, 1989], *e változások okait endogén hatásokra vezetik vissza* [Witt, 2003], *illetve az egyszerűből és kézenfekvőből különféle szelekciós mechanizmusok hatására létrejövő bonyolult jelenségeket vizsgálják* [Vámos 2003]. Az evolúciós megközelítés egyre jobban terjed a pszichológiában, az etológiában – és főleg a humánetológiában -, valamint az emberi viselkedés által meghatározott bonyolult társadalmi jelenségeket vizsgáló diszciplínákban, s ezek között is elsősorban a közgazdaságtanban. Ennek oka Hayek szerint az, hogy *„a komplex jelenségek elméletének legjobb és nagy értékű illusztrációját alighanem a természetes kiválasztódás révén haladó evolúció darwini elmélete kínálja.”* [Hayek: 1967, 279]
- 2) Az evolúciós alapokon nyugvó tudományos megismerés abból indul ki, hogy *a komplex jelenségek nem követhetők abszolút számítási-logikai módon*, de megközelíthetők olyan módszerekkel, amelyeket még a természettudományok szigorú mércéin keresztül is hitelesnek fogadhatók el. [Vámos 2003, 332] Vagyis a logikailag követhetőségnek a határai kijelölik az abszolút bizonyosságok korlátait, viszont a használható közelítések eszköztára kitolhatja a hagyományos megismerés határait, hasznos ismeretek megszerzésére és alkalmazására ösztönözve a tudományos megismerésben résztvevőket.

- 3) A társadalomtudományokon belül megjelenő evolúciós gondolatok sok esetben *a hagyományos, pozitivista tudományosléttel szemben megfogalmazódó első lázadások voltak*, amelyek a társadalomtudományi megismerés nehézségeinek és a természettudományok által alkalmazott módszertantól való elhatárolódás tudatosítását tűzték ki legfőbb célként. Ebben az értelemben az evolúciós közgazdaságtant a komplexebb gazdasági-társadalmi jelenségek mintegy holisztikusabb és komplexebb megközelítésű paradigmájának kell értelmeznünk. További jellemzője, hogy a tudományos megismerés sokszor igen különböző, alapelvei és módszerei tekintetében meglehetősen heterogén irányzatokat foglal magába, ám abban a tekintetben a non-mainstream közgazdaságtanon belül mindenképpen a leghomogénebb megismerési kísérletnek – alternatív kutatási programnak – tekinthető, hogy *élesen és nagyon következetesen határolódik el a mai mainstream közgazdaságtan merev redukcionizmusával szemben*. [Solt: 2000].
- 4) Az evolúciós közgazdaságtan alapfeltevései az alábbiakban így foglalható össze [Boulding: 1981, ill. 1991, Dosi: 1991, László: 1991]:
- A társadalmi evolúció a *Homo Sapiens*-szel és annak azon különleges képességével kezdődik, hogy *mindig képes új dolgok kitalálására vagy megismerésére*,
  - A gazdasági jelenségek mindig részei annak a társadalmi evolúciónak, amelyet a biológiai-ökológiai evolúció és az intézményi, kulturális, politikai környezet formálódása egyaránt befolyásol.
  - A gazdasági jelenségek természete nem mechanikus, hanem organikus, ezért azok nem önmagukban, hanem csak interakciójukban, azaz *egy mással alkotott kapcsolataikon keresztül érthetők meg*.
  - A társadalmi-gazdasági jelenségek megértésének kulcseleme a folyamatos változás, ami mikro-, mezo- és makroszinten egyaránt jelentkezik.
  - A változások vizsgálatánál *kulcsszerepe van a történelmi szemléletnek* és a történeti idő figyelembevételének.
  - A gazdasági jelenségek evolúciója folyamatos, de nem folytonos, általános, de nem univerzális, folyamatát tekintve pedig irreverzibilis.
  - A gazdasági rendszerek nyitottak, komplexek, instabilak és nem egyensúlyiak, s a változások sem az egyensúly irányába mutatnak.

- *A társadalmi-gazdasági evolúciónak nincs célja és kijelölt útja, folyamatát a természetes szelekció, és a véletlen variációk és mutációk irányítják.*
- *A gazdasági jelenségek megismerésének alapja nem a típusosság, hanem a folyamatosan is megújuló változatosság, ami a természetes szelekció alapja.*
- *A megújulást nem a racionalitás, hanem a kreativitás és a véletlen, a folyamatos tanulás, az innováció és a sikeres adaptáció táplálja.*
- *A piac nem csak önszabályozó mechanizmus, hanem a különbségeket, a spontán variációkat átörökítő mechanizmus is.*
- *A piac, mint spontán rend nem értelmezhető önmagában, csak társadalmi-kulturális és intézményi környezetében.*

- 5) Az evolúciós megközelítések és a darwini tanok újbóli reneszánsza az 1950-es évekre, a genetika forradalmian új felfedezéseivel egyidejűleg, és azokkal szorosan összekapcsolódva kezdett körvonalazódni egy olyan, homogénnek aligha nevezhető elméleti rendszerben, amit *neodarwinizmusnak* neveznek. És e kereteken belül kaptak helyet és egyre fontosabb szerepet azok az evolúciós megközelítések, amelyek *az embernek, mint társadalmi lénynek a természetét és viselkedésének alapvető mozgatórugóit próbálják feltérképezni.* Ezek a megközelítések abban a tekintetben közös nevezőre hozhatók, hogy egyöntetűen úgy vélik, a *darwini modell szilárd hátteret és kereteket nyújt az emberi viselkedési reakciók és a különböző társadalmi magatartásformák magyarázatához.*
- 6) Az emberi viselkedésnek olyan tudományos megközelítései azonban, mint a humán etológia, a szociobiológia vagy az evolúciós pszichológia amellet törnek pácát, hogy az embernél vannak ugyan genetikai kódok, ám *az emberi viselkedést mégis más - kulturálisan meghatározott – magatartásformák is jellemzik,* amelyek nem a genetikai meghatározottságból következnek. Ezek a megközelítések tehát elvetik annak lehetőségét és esélyét, hogy a biológiai evolúció folyamatai, beleértve a genetikai variációt és a természetes szelekciót, képesek lettek volna mindazokat a kognitív képességeket megteremteni, amelyek a mai ember számára szükségesek ahhoz, hogy a megismerje a mindennapi életéhez nélkülözhetetlen technikai eszközöket vagy kialakítsa a szimbolikus kommunikáció és reprezentáció bonyolult formáit, és egyben képes legyen a mai világát

keresztül szövő bonyolult társadalmi szervezeteit és intézményeit létrehozni vagy működtetni. [Tomasello: 2002, 11.]

- 7) Mindegyik tudományos program kiindulási pontnak tekinti, hogy az ember, az emberi természet mibenléte az evolúció terméke, s így az embert mindenében biológiai-természeti lénynek kell tekintenünk, ugyanakkor felismerték és elismerték, hogy *az emberi viselkedés kialakulásában a másik főszerepet a társas (társadalmi) együttélés és a kultúra játssza.* Így megismerési törekvéseikben egy percre sem vélik dichotómikusnak a *nature-nurture*, az *ösztön-tanulás*, a *pszichés egység-kulturális diverzitás* vagy az *emberi univerzálék-kulturális relativizmus* stb. kérdésköreit, pusztán a tekintetben tettek esetleg különbséget az egyes megközelítésekben, hogy vajon a természeti – biológiai-genetikai – örökség vagy a kulturális-társas – szocializációs - környezet hangsúlyosabb-e az emberi természet kialakulásában.
- 8) A neoklasszikus és az ebből lepárolt mai mainstream emberkép elsősorban a tudományunk fejlődésének történeti determinációi révén azoknak a gazdasági jelenségeknek a vizsgálata során épül fel, amelyek elemi, atomi, piaci (stb.) szerveződési szinten értelmezhetőek, kikapcsolva hagyva ezzel a gazdasági cselekvések társadalmi-kulturális meghatározottságának mindennemű szerepét. E megközelítés mögött az a feltevés áll, hogy a piac – és ebből következően a gazdaság – egyensúlyi - vagy egyensúlyra törekvő - állapota jellemző, ezért az emberi természetnek is csak azokat az elemi és állandó mozgatórugóit kell feltételezni, amelyek segítségével a piaci mechanizmus és végső soron a piaci egyensúly létezése – megerősítésre és igazolásra lel. Az emberi természet – holisztikus és szintézisre törekvő – evolúciós megközelítései - olyan emberképet vázolnak fel, amelyek – úgy tűnik – képesek lehetnek a komplex gazdasági jelenségek mögött meghúzódó emberi cselekvések valós tartalmát megragadni, és ezáltal olyan magyarázó elméleti konstrukciókat nyújtani, amelyek majd életszerűbb modellekben ölthetnek testet a jövő közgazdasági megismerésében is. Az alábbi pontokban lehet megragadni azokat a különbségeket, amelyek a közgazdasági megismerés hagyományos és evolúciós perspektívájú emberképének feltevéseiben kirajzolódnak, és amelyek egyúttal az egész dolgozat legfontosabb mondanivalóinak sarokpontjait és esszenciáit is megfogalmazzák:

- Az emberi természet *fizikai* törvények mentén vizsgálható
- Az emberi természet *örök és változatlan*, az örök természeti törvényekből pedig – logikailag – levezethető
- Az emberi cselekvések *elemi* részeire bonthatók, és a *tipikus* viselkedésből lehet következtetni a komplex gazdasági jelenségekre
- A kultúra *nincs hatással* az emberi cselekvések alapvető mozgatórugóira, így figyelembevétele *torzítaná* a megismerést
- Az emberi döntések *individuális* szinten érdekesek, tanulmányozásuk pedig ezen a szinten szükséges
- Az egyén döntéseit kizárólag az *ész* vezérli, így azt kell feltenni, hogy a döntések *racionális* alapokon születnek meg
- Az egyéni döntések *tudatosak, logikailag jól strukturálhatóak* és *matematikai* formában kifejezhetőek
- Az egyén *minden információnak* birtokába juthat, így döntéseinek következményei is *kiszámíthatóak*
- A gazdasági viselkedés alapja az *önzés*, ami egyben a gazdasági dinamika legfontosabb megalapozója
- Az egyéni döntéseket a *haszonelv* vezérli, ám a hasznosság *abszolút* és *posztulált*
- Az emberi természet *biológiai* alapokon határozódik meg
- Az emberi természet evolúciós *változások* eredménye, és a környezeti változásokhoz való sikeres adaptációnak tekinthető
- Az emberi cselekvések csak *komplex* módon tanulmányozhatók, és az így levezetett gazdasági cselekvések *nem rendezhetők típusokba*
- A kulturális evolúció területi és időbeli diverzitása *strukturálja* az emberi cselekvéseket, így azok figyelembevétele nélkülözhetetlen
- Az ember *társas lény*, így döntései vizsgálatánál nem lehet *társadalmi, szocializációs* környezetétől sem eltekinteni
- Az egyén döntéseit a *társadalom* és *kultúra* szálai szövik keresztül, így azokat *morális* és *érzelmi* aspektusok is determinálják
- Az egyéni döntések egy része *tudat alatti* szinten, genetikailag kódoltan és sokszor rosszul strukturált formában születik meg
- A döntések nagy részénél szerepe van a *véletlennek*, így azok következményeit csak *valószínűsíteni* lehet
- A gazdasági viselkedést és teljesítményt genetikailag rögzült viselkedésformák, így az *önzés* és *önzetlenség* egyaránt meghatározzák
- A hasznosság *relatív* vagy *értelmezhetetlen* – kategória, mert

kategória, akárcsak a fizikában az energia

döntéseink a belénk íródott múltban értelmezett hasznosság elemeire is felépülnek

- Az egyén döntéseinél a *morális alapoktól el kell tekintetni*, mert nem fér össze az értékmentes tudományos megismerés követelményével.

- *A moralitás is az ember alapvető genetikai jellemzői közé tartozik*, így ennek megismerése az értékek keletkezésnek garanciáját nyújthatja.

Az emberi cselekvések evolúciós megközelítései sok újat nyújthatnak az új évezred közgazdaságtudománya számára. Hiszen a disszertációban bemutatott kutatási programok mind azt célozzák, hogy *általános magyarázó keretet* nyújtsanak saját tudományuk, és egyben számos társadalomtudományi diszciplína számára. Holisztikus és nem titkoltan szintézisre irányuló törekvésekben nem csupán a biológiai adaptáció természetére fókuszálnak, hanem annak magyarázatára is kísérletet tesznek, hogy a viselkedés miként változik meg specifikus ökológiai és kulturális feltételek között, és az emberi evolúció során hogyan és milyen módon kombinálódnak a környezeti és a genetikai tényezők.

Ugyanakkor az evolúciós interpretáció is maximálisan tisztában van a tudományos megismerés egyik alapszabályával, miszerint a tudósnak, a megismerőnek elméletalkotási törekvései során a lehető legkevesebb számú elemet kell tudnia felhasználnia, amikor modellezni kívánja azt a jelenségbirodalmat, amit vizsgálatai tárgyaként jelölt ki magának. Ugyanakkor felveti és számos igazolást is ad egyben arra vonatkozóan, hogy a tudományos megismerés világosságának és valóságtartalmának követelményei sajnos sokszor komplementer viszonyban állnak egymással. Ezért a holisztikus és szintetizáló törekvéseiben elsősorban arra törekszik, hogy métateóriái modellbe rendezésekor a mindkét elvnek való megfelelő követelményét egyaránt szem előtt tudja tartani.

Az evolúciós gondolkodás tehát nem eltávolodni akar minden korábbi redukcionista megismeréstől, hanem inkább szintézist próbál teremteni a tudományokra jellemző hagyományos szemlélettel. Így egyrészt *kettős leírásra* törekedve egy-egy jelenségcsoport magyarázatát mind alsó – elemi, atomi, genetikai, molekuláris, piaci stb. –, mind felső – társadalmi, kulturális, kozmikus, nemzetgazdasági stb. - szerveződési szinteken egyszerre próbálja különböző modellekben megadni. Másrészt ugyanúgy *logikai átjárhatóságot* kíván

biztosítani az egyes szintek között, mint a korábbi megismerési kísérletek az egy szerveződési – vizsgálati - szinteken belül. Harmadrészt pedig *transzformativitásra* törekszik, vagyis olyan tudományos nyelvezet kialakítására, amelyek a logikai átjárhatóság bizonyítása során az egyes szerveződési szinteken alkalmazott magyarázatok szemantikai egyenértékűségét és egymásnak való megfeleltethetőségét biztosítaná. Mindezek alapján úgy vélem, a közgazdaságtan sokat nyerhet azzal, ha utat enged az alternatív tudományos szemléletek érvényesülésének, és legfőképpen az emberi viselkedést és a komplex társadalmi-gazdasági cselekvéseket evolúciós megközelítéssel interpretáló kutatási programok bemutathatóságának.

Az értekezés témakörében megjelent publikációk.

Hausmann Péter [2003]: Az arctalan személyiség rémképe a modern fogyasztói társadalmakban.

In: Barancsik-Oroszi-Varga (szerk): Tanulmánykötet Zinhaber professzor emlékére.

Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 35-44. o.

Hausmann Péter [2007]: Thorstein Veblen és az evolúciós közgazdaságtan – egy új emberkép megalapozásának kísérlete. In: *Közgazdasági Szemle, LIV. évf. November. 1012-1024. o.*

Hausmann Péter [2007]: Vázlat a közgazdaságtan emberképéről kritikai nézőpontból.

In: Rappai G. (szerk.): "Egy életpálya három dimenziója - Tanulmánykötet Pintér József emlékére" PTE KTK Pécs, 2007.. 166-181. o.

Hausmann Péter [2007]: 150 éve született Thorstein Veblen, a marketingtudomány első professzora - Adalékok a fogyasztói viselkedés vebleni interpretációjához

In: *Marketing&Management. Lektorált és közlésre elfogadott tanulmány.*

Elküldött és megjelenésre váró tanulmányok:

Hausmann Péter: Vázlat Somló Bódog evolúciós gazdaságfilozófiájáról. (elküldve a Filozófiai Szemlébe)

Hausmann Péter: A Janus-arcú Homo Oeconomicus: Adam Smith emberképe evolúciós perspektívából. (elküldve a Magyar Tudományba)

A tézisben hivatkozott irodalmak jegyzéke

- Barnes, B.-Bloor D. [1982]: Relativism, Rationalism and the Sociology of Knowledge.
In: Hollis, M.-Lukes, S (eds.): *Rationality and Relativism*. Oxford: Basil Blackwell.
A hivatkozások alapja (1998): *Relativizmus, racionalizmus és tudásszociológia*.
In: Laki (szerk): *Tudományfilozófia*. Osiris kiadó. Láthatatlan Kollégium.189- 207. o.
- Barnes, B.-Bloor D.-Henry J. [1996]: *Scientific Knowledge. A Sociological Analysis*.
Athlone. London.
A hivatkozások alapja: (2002): A tudományos tudás szociológiai elemzése.
Osiris kiadó, Budapest.
- Blaug, M. (2001): No History of Ideas, Please, We are Economists.
In: *Journal of Economic Perspectives*, Winter, 15. 1. 145-164. *A hivatkozás alapja:*
Blaug, M (2003): *Elmélettörténetet ne! Közgazdászok vagyunk!*
In: Bekker Zsuzsa (szerk): *Tantörténet és közgazdaságtudomány*. 233-256. Aula kiadó, Bp.
- Boulding, K. E. (1969): *Economics as a Moral Science*.
In: *American Economic Review*.
A hivatkozás alapja: Boulding, K. (1993): *A közgazdaságtudomány mint erkölcsan*.
In: Kindler J. – Zsolnai L.: *Etika a gazdaságban*. Kereban kiadó, Budapest. 65-83.
- Boulding, K. E. (1981): *Evolutionary Economics*.
Beverly Hills, Sage Publications
- Boulding, K. E. (1991): *What is Evolutionary Economics?*
In: *Journal of Evolutionary Economics*, 1. 9-17.
- Becker, G. (1976): *Altruism, Egoism and Genetic Fitness: Economics and Sociobiology*.
In: *Journal of Economic Literature*. 817-826.
- Campbell, D. T. (1974): *Evolutionary Epistemology*.
In: Schlipp. P. A (ed): *The Philosophy of Karl Popper. La Salle, Ill. Open Court*, 413-463
- Coase, R. H. (1988): *The Firm, the Market, and the Law*.
University of Chicago Press, Chicago, Illinois.
- Dosi, G. (1991): *Some Thoughts on the Promises, Challenges and Dangers of an „Evolutionary Perspective”*
In *Economics*.
In: *Journal of Evolutionary Economics*, 1. 5-7.
- Elias, N. (1999): *A szociológia lényege*.
Napvilág kiadó, Budapest.
- Feyerabend, P. (1975): *Against Method: Outline of Anarchistic Theory of Knowledge*.
London: New Left Books.
- Friedman, M. (1953): *The Methodology of Positive Economics*.
In: *Essays of Positive Economics. The University of Chicago Press, Chicago*, 4-43.
Magyarul: *A pozitív közgazdaságtan módszertana*.
In: *Friedman, M. (1986): Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest, 17-50.
- Gellner, E. (1964): *Thought and Change*.
London, Weidenfeld & Nicolson.
- Hámorei Balázs (1998): *Érzelemgazdaságtan*
Kossuth kiadó, Budapest.
- Hardin, G. (1968): *The Tragedy of the Commons*.
In: *Science*, 162. 1243-1248.
- Hayek, F. A. v (1967): *The Theory of Complex Phenomena*.
In: *Hayek, F. A. von: Studies in Philosophy, Politics and Economics*. Routledge, London. 22-42
A hivatkozás alapja: Hayek, F. A. von (1995): *A komplex jelenségek elmélete*.
In: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. KJK, Budapest. 270- 291.
- Hesse, M. [1980]: *The Strong Thesis of Sociology of Science*.
In: *Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science*, Harvester Press. 29-60.o
Magyarul (1999): *A tudányszociológia erős tétele*
In: *Forrai-Szegedi : Tudományfilozófia*. Szöveggyűjtemény. 447-470. o. Áron kiadó, Bp.
- Hild Márta (2002): *A közgazdaságtan módszertanáról*.
In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Aula kiadó, Budapest. 529-538. o.
- Hutchison, T (1938): *The Case for Falsificationism*.
In: *De Marchi, N (ed): The Popperian Legacy in Economics*.
Cambridge: Cambridge University Press. 169-181.

- Keynes, J. M. [1936]: The General Theory of Employment, Interest, and Money.
A hivatkozások alapja: Keynes, J. M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. KJK. Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1971): Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás Feladatairól. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Langlois, R. N. (1986): The New Institutional Economics: an Introductory Essay.
In: Langlois, R. N (szerk): Economics as a Process. Essays in the New Institutional Economics. Cambridge University Press. Cambridge.
- Luhmann, N. (1992): The Direction of Evolution.
In: Haferkamp, H.-Smelser, N.J (eds): *Social Change and Modernity*
Berkeley-Los Angeles, University of California Press. 279-293.
- Kelemen János (1977): A nyelvfilozófia kérdései.
Akadémiai kiadó, Budapest.
- Magyar Beck István (2000): A homo oeconomicustól a homo humanusig.
Aula kiadó, BKÁE, Budapest.
- Marcuse, R. (1964): One-Dimensional Man.
Routledge and Keagen Paul Ltd.
- Márkus György (1992): A „rendszer” után: a filozófia a tudományok korában.
Akadémiai székfoglaló. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Mirowski, Ph. (1984): Physics and the „Marginalist Revolution”
In: *Cambridge Journal of Economics*. 1984, 8. 361-379.o.
- Nagy Aladár (1997): Az „értelmező közgazdaságtan” (Interpretive Economics) alapjai.
Miskolc.
- Pléh Csaba (1999): Interakció és narratív identitás.
In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54. szám. 25-34. o.
- Polányi Károly (1946): Origins of Our Time. The Great Transformation.
Victor Gollancz Ltd., London.
A hivatkozás alapja: Polányi Károly (1997): *A nagy átalakulás. Mészáros Gábor kiadása.*
- Popper, K. R. (1972): Objective Knowledge: An Evolutionary Approach.
Oxford: Clarendon Press. Robbins, L (1932): An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. Macmillan and Co, London.
- Popper, K. R. (1976): Unended Quest. An Intellectual Autobiography
Fontana/Collins. Glasgow.
- Prigogine, I (1989): The Philosophy of Instability.
In: *Futures*. 4.
- Prigogine, I. – Stengers, I. (1985): Order Out of Chaos.
Flamingo, Glasgow.
- Schumpeter, J (1954): History of Economic Analysis.
Allen & Unwin Ltd. London. (A hivatkozások alapja az 1997-es változatlan kiadás.
Routledge: London.)
- Sen, A. (1992): On Ethics and Economics.
Blackwell Publishers. Oxford UK. & Cambridge USA
- Sheldrake, R (1989): The Presence of the Past.
Fontana/Collins
- Shubik, M (1971): The Dollar Auction Game: A Paradox in Noncooperative behavior and Escalation.
In: *Journal of Conflict Resolution*. 15. 109-111.
- Simon, H. (1947): Administrative Behavior.
Macmillan, New York.
- Simon, H. (1982): Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest
- Solt Katalin (2000): Gondolatok az evolúciós közgazdaságtanról és a vállalatelméletéről.
In: *Evolúció és közgazdaságtan. Tudományos füzetek. IV. kötet. Széchenyi István Egyetem, Győr.* 103-117
- Sperber, D. (2000): A kultúra magyarázata
Osiris kiadó, Budapest.
- Stigler, G. J (1982): The Economist as Preacher.
Basil Blackwell, Oxford.
- Vámos Tibor (2003): Bonyolultság, filozófia, spekuláció és tudományos következetesség.
In: *Magyar Tudomány*, 3. szám. 332-335. o.
- Veblen, T. (1898): Why is Economics not an Evolutionary Science?
In: *Quarterly Journal of Economics*, 12. N3. 373-397. o.

- A hivatkozás alapja: (1919): Why is Economics not an Evolutionary Science?
In: The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays. New York: B.W. Huebsch. 56-81.
- Veblen, T. [1899] (1975): A dologtalan osztály elmélete.
Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.
Gondolat kiadó. Budapest.
- Witt, U. (2003): Gondolatok az evolúciós közgazdaságtan jelenlegi helyzetéről.
In: Evolúció és közgazdaságtan. Tudományos füzetek. IV. kötet. Széchenyi István Egyetem, Győr. 5-29.

